

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ
І ПРАВА УКРАЇНИ**

КУРС ЛЕКЦІЙ

За редакцією
доктора історичних наук, професора
В.М. Щербатюка

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Національної академії внутрішніх справ*

Київ
Видавництво «Фенікс»
2018

А в т о р и:

доктори історичних та юридичних наук:

В.М. Щербатюк (керівник авторського колективу),

П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець;

кандидати історичних та юридичних наук:

В.А. Довбня, Н.О. Дорошук, Є.С. Дурнов, Ю.В. Кривицький,

В.В. Крижна, Д.І. Курас, С.С. Лисенко, В.З. Прус,

Ю.В. Сокур, Д.Ю. Соловей, Л.М. Хойнацька, О.В. Шкуратенко;

аспіранти:

О.А. Башинський, О.А. Рябов

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 28 від 26 грудня 2017 р.)*

I-90 Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.; за ред. В.М. Щербатюка. – Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. – 496 с.

ISBN 978-966-136-532-1

Книга вміщує стислий виклад авторських лекцій з історії держави і права України сучасних вітчизняних науковців, прочитаних здобувачам вищої освіти Національної академії внутрішніх справ, юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Висвітлюються суспільно-політичний лад, державний устрій і право України від найдавніших часів до сьогодення. Матеріал поданий згідно з чинною програмою Міністерства освіти і науки України, новітніми науковими вимогами.

Для науковців, викладачів, студентів і курсантів вищих юридичних навчальних закладів, усіх тих, хто цікавиться історією державно-правового розвитку України.

УДК 340.15(477)(075.8)

Р е ц е н з е н т и:

М.Ю. Бурдін – доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

С.Д. Гусарєв – доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

В.П. Капелюшний – доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)

© В.М. Щербатюк, упорядкування, передмова, наукове редагування, 2018
© В.М. Щербатюк, П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець, В.А. Довбня,
Н.О. Дорошук, Є.С. Дурнов, Ю.В. Кривицький, В.В. Крижна, Д.І. Курас,
С.С. Лисенко, В.З. Прус, Ю.В. Сокур, Д.Ю. Соловей, Л.М. Хойнацька,
О.В. Шкуратенко, О.А. Башинський, О.А. Рябов, 2018

ISBN 978-966-136-532-1

© Видавництво «Фенікс», макет, 2018

З М І С Т¹

Передмова (д. і. н., проф. В.М. Щербатюк)	2
Розділ І	
Держава та право України найдавніших часів і періоду Середньовіччя	
Лекція 1. Історія держави та права України як наука і навчальна дисципліна. Стародавні держави і право на території сучасної України (д. і. н. В.М. Щербатюк, к. ю. н. Ю.В. Сокур)	5
Лекція 2.1. Держава і право Русі (к. ю. н. Ю.В. Сокур, Д.Ю. Соловей)	40
Лекція 2.2. Особливості розвитку Галицько-Волинської держави та її права (к. ю. н. В.В. Крижна, к. і. н. Д.І. Курас, к. ю. н. Ю.В. Сокур)	74
Лекція 3. Суспільно-політичний лад і право Литовсько-Руської держави (д. і. н. О.В. Кузьминець, к. ю. н. С.С. Лисенко) ...	95
Лекція 4. Державно-правове становище України під владою Польщі та Речі Посполитої Польської (XIV – XVIII ст.) (к. ю. н. В.А. Довбня, к. ю. н. Ю.В. Кривицький)	125
Лекція 5. Військово-адміністративний і судовий устрій, судочинство та право Запорозької Січі (д. і. н. В.М. Щербатюк, О.А. Башинський)	144
Розділ ІІ	
Історія держави та права України Нового і Новітнього часу	
Лекція 6. Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) та її право (середина XVII – кінець XVIII ст.) (к. ю. н. В.З. Прус, к. ю. н. О.В. Шкуратенко)	168
Лекція 7. Суспільно-політичний лад і право українських земель у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.) (к. ю. н. Є.С. Дурнов, О.А. Башинський)	196
Лекція 8. Національна державність і право України у 1917 – 1921 рр. (к. і. н. Н.О. Дорошук, О.А. Рябов)	220
Лекція 9. Радянська державність і право в Україні 1917 – 1991 рр. (к. і. н. Н.О. Дорошук, к. і. н. Л.М. Хойнацька)	258
Лекція 10. Розпад СРСР і відродження Української незалежної держави (1991 р. – початок XXI ст.) (д. ю. н. П.П. Захарченко, к. ю. н. Ю.В. Кривицький)	305
Використані джерела і література	346

¹ До відома читачів: дана нумерація сторінок відрізняється від їх нумерації в книзі.

Передмова

Коли ми діждемося Вашингтона

З новим і праведним законом?

А діждемось-таки колись!

Тарас Шевченко

Розуміння зв'язку права і держави дає можливість осмислити державо-правове буття українського народу. Погодимось з тими дослідниками, які розглядають українське право як продукт етнотворчості, а державу – правовим явищем, що є результатом утілення в життя правових норм¹. Автори пропонованого курсу лекцій переконані: їх витoki потрібно шукати в етногенезі та родоплемінній консолідації, що синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих народів. Є підстави стверджувати про безперервність етнокультурного розвитку спільнот в українських землях, їх взаємовплив. Однак науковими методами відстежити цю безперервність, встановити родоплемінну консолідацію праукраїнців як чинник їх протодержавних, а згодом і перших державних утворень вдається лише із середини II тис. до н. е., від періоду появи слов'ян². Саме у протодержавних об'єднаннях східнослов'янських племен склались передумови національної державності на теренах сучасної України. Українське національне право своїм корінням сягає звичаєвого права давніх слов'ян. Утім слід усвідомлювати, що незалежна Україна є спадкоємницею усієї правової спадщини, що створювалась протягом віків в українських землях.

У доступній для широкого загалу формі у книзі обґрунтовано трансформацію звичаєвого права Давньоруської держави в українське звичаєве право, яке увібрало в себе народні уявлення, звичаї та традиції. З ними змушені були рахуватися усі властители, які змінювали один одного в українській землі, та підносити їх до рівня джерел права.

Викладені у лекціях матеріали переконливо доводять, що звичаєвим правом пронизаний кодекс давньоруського права «Руська правда», який, порівняно з варварськими уявленнями, став уособленням багатьох гуманних ідей, де смертна кара як вид покарання навіть не згадується. Звичайним правом керувалися копні суди Литовсько-руської держави, козацькі суди Запорозької

¹ Історія українського права: Посібн. / [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с. – С. 5.

² Щербатюк В.М. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України / В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1. – С. 138–151.

Січі, випадки його застосування трапляються в судовій практиці XIX ст. і навіть на початку XX ст.

Ідеї державного суверенітету, єдності правового регулювання, верховенства закону, відділення суду від адміністрації та виборність суддів знаходимо в Литовських Статутах. Водночас основою самоуправління, судового імунітету та своєрідним гарантом проти сваволі феодалів в українських містах ставало магдебурзьке право.

Збереженням давніх українських прав характеризується козацька доба. У нормативно-правових актах Української гетьманської держави простежується правова основа спочатку державно-правової самобутності, а потім дедалі зменшуваної автономії України у складі Московської держави. Автори книги наголосили на спробі українців закріпити цю самобутність у відомих пам'ятках української правової думки – «Права, за якими судиться малоросійський народ» і Конституція Пилипа Орлика. В останній очевидним є намагання утвердити у праві відносно демократичну модель державного ладу України.

Після поділу українських земель між Російською і Австрійською, а згодом Австро-Угорською імперіями в Україні поширюються відповідно і їх законодавства. У таких умовах українське право перетворюється з факту безпосереднього юридичного буття в об'єкт наукових досліджень національно свідомих правознавців. Автори зуміли показати, що в Україні знаходять визнання і приживаються позитивні зрушення у законодавствах означених імперій. Однак у цілому в державному та суспільному ладі українських земель зазначених імперій простежувалася тенденція, спрямована на зміцнення бюрократичних систем і посилення економічного та національного гніту.

У лекції «Національна державність і право України у 1917 – 1921 рр.» логічно доведено, що в Українську національно-демократичну революцію означеного часу відроджується українське право, відбуваються пошуки найоптимальніших форм державно-правового розвитку.

Авторами розкрито складану і суперечливу історію радянського права. Еволюція від правового нігілізму до проголошення революційної законності поєднувалися з прославленням у праві Комуністичної партії, утвердженням у суспільстві монополії останньої на владу та нетерпимості панівного режиму до інакомислення, впровадження практики терору в політичній боротьбі, посиленням унітаристських тенденцій у державному будівництві.

Ці та інші особливості кожного з етапів розвитку українського суспільства, що їх намагалися висвітлити у своїх лекціях дослідники, повною мірою відбивались у правових джерелах. Така закономірність притаманна правовій системі України й після проголошення 1991 р. незалежності держави. На її формування впливали як вектор міжнародних відносин, що його репрезентувало керівництво держави, так і особливості політики українських урядів, а згодом і військова агресія з боку Російської Федерації.

В умовах сьогодення, коли український народ невідворотно обрав шлях єднання з європейським співтовариством та зі зброєю в руках відстоює самостійність і територіальну цілісність держави, суперечливий процес

подальшого державотворення потребує формування нового правового поля, де воедино переплелися б реальна самостійність України із верховенством права.

З необхідністю модернізації для цього українського суспільства, потребують удосконалення й підходи щодо дослідження історико-правових надбань українського народу та оцінки його державотворчого потенціалу. З огляду на досвід у галузі накопичення знань важливим у цьому процесі є застосовування авторами лекцій таких пізнавальних технологій, як теорія тоталітаризму, методу цивілізаційного підходу, методу соціальної історії, концепції модернізму, міждисциплінарних підходів, критичного наукового підходу в оцінці джерел тощо.

Праця є систематизованим викладом лекційного курсу з історії держави і права України, до якої увійшли результати роботи українських науковців різних часів, власні узагальнення авторів, що засвідчують як матеріали лекційного курсу в цілому, так і перелік використаних джерел та літератури. До лекцій залучені матеріали архівів України, опубліковані документи.

У курсі викладено одинадцять лекцій, які згідно з тематичним планом з дисципліни «Історія держави і права України» кафедри історія держави та права Національної академії внутрішніх справ охоплюють десять тем. Тема «Держава та право Русі. Особливості політичного розвитку Галицько-Волинської держави та її права» подається в двох темах: «Держава і право Русі» (лекція 2.1) і «Особливості розвитку Галицько-Волинської держави та її права» (лекція 2.2). Курс лекцій поділений на два навчальних розділи: «Держава та право України найдавніших часів і періоду Середньовіччя» (лекції 1–5); «Історія держави та права України Нового і Новітнього часу» (лекції 6–10). Такий зміст передбачає структуровану організацію засвоєння матеріалу, як з кожного розділу, так і в цілому з курсу, поетапний контроль навчальної діяльності, надає можливість самостійно працювати над матеріалом.

Авторський колектив намагався максимально об'єктивно та всебічно викласти історію держави і права України відповідно до новітніх досягнень історико-правової науки та вимог МОН України.

Плекаємо надію, що праця стане у пригоді науковцям, викладачам, студентам і курсантам вищих юридичних навчальних закладів, усім тим, хто прагне пізнати історію державно-правового розвитку України.

Доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
В.М. Щербатюк

Розділ I

Держава та право України найдавніших часів і періоду Середньовіччя

*Щербатюк В.М.,
доктор історичних наук;
Сокур Ю.В.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 1. Історія держави та права України як наука і навчальна дисципліна. Стародавні держави і право на території сучасної України

1. Історія держави та права України як наука і навчальна дисципліна. Мета, предмет, завдання та методологічні основи її вивчення. Періодизація, джерела права та історіографія історії держави і права України.
2. Родоплемінна консолідація в українських землях як вагомий чинник формування протодержавних об'єднань.
3. Державний устрій і суспільний лад Скіфського царства. Джерела та основні риси права.
4. Античні держави Північного Причорномор'я та Боспорське царство: суспільний лад, державний устрій і право.

1. Історія держави та права України як наука і навчальна дисципліна. Мета, предмет, завдання та методологічні основи її вивчення. Періодизація, джерела права та історіографія історії держави і права України

Розгляд історії держави та права України (ІДПУ) як науки та навчальної дисципліни розпочнемо словами українського прозаїка, драматурга, політичного і державного діяча Володимира Винниченка: «Читати українську історію треба з бромом, – до того це одна з нещасних, безглузвих, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалася на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши легіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта – Австрія. А всередині те ж саме. Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторюють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ, знову безпомічний, жде, якому панові його оддадуть. Вигідніше буде можновладцеві німцеві оддати Москві – оддасть. Вигідніше собі лишити – лишить. Ні, ні української історії, ні

українських газет читати без броду, валер'янки або без доброї дози філософського застереження не можна¹.

Погоджуючись зі словами В. Винниченка, висловленими ним у 1918 р., додамо, що протягом всієї подальшої, так би мовити новітньої історії, українці потрапили під сильний асиміляційний тиск. Окрім втрат, спричинених асиміляцією, вони зазнали ще й безпосередніх величезних біологічних втрат. Дослідники сьогодні переконують в тому, що сумарна кількість жертв двох світових війн, репресій, колективізації та голодоморів 1921–1923, 1932–1933 рр. надзвичайно велика: у 1914–1945 рр. в Україні загинули майже кожний другий чоловік і кожна четверта жінка². А далі був голодомор 1946–1947 рр., заохочення українців до освоєння північних і східних регіонів Росії, значна частина з яких залишались там на постійне місце проживання та зросійщилась, українські політичні в'язні умирали в таборах Мордовії, Сибіру та північних районах Росії ще в середині 1980-х років... А якщо додати до того майже абсолютну незацікавленість найбільших світових держав українською справою у ХХ ст., то стає зовсім не зрозумілим, як наприкінці того ж століття українцям вдалося проголосити свою політичну самостійність й утворити життєздатну та досить стабільну державу.

Власне дати відповідь на це та інші запитання і допоможе нам «Історія держави та права України» як наука та навчальна дисципліна. Водночас завдяки їй ми встановимо правомірність твердження дослідників про те, що українська нація бере свої корені з Трипільської культури, розглянемо перші державні утворення на теренах сучасної України, що надасть можливість простежити закономірності державно-правового розвитку України, долучимося до думки, репрезентованої дорадянською та еміграційною історіографією, що українська нація виводиться з часів Русі³, і встановимо особливості державно-правового розвитку України, розглянемо пріоритетне значення Середнього Подніпров'я та роль інших регіонів у консолідації українського етносу та окреслимо витоки української державності⁴ тощо.

Частиною загальносвітової історії держави і права є виникнення, розвиток і функціонування держави і права в Україні. Історія держави і права України – одна з базових юридичних наук і навчальних дисциплін історично-теоретичного напрямку. Тому досліджувати і вивчати її варто як юридичну науку і навчальну дисципліну. Кожна наука та навчальна дисципліна має свій предмет, об'єкт і завдання дослідження, які підпорядковані досягненню поставленої мети.

Історія держави та права України як юридична наука – це система знань, теорій, гіпотез, практичних узагальнень та прикладів щодо виникнення і

¹ Винниченко В.К. 25. V 1918 р. / В.К. Винниченко // Щоденник. У 2-х т. – Т. 1 (1911–1920). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с. – С. 285.

² Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Грицак; [Навч. посібник]. – К.: Генеза, 1996. – 360 с. – С. 3.

³ Там само.

⁴ Див. детальніше: Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: в 2-х кн. / А.Ю. Чабан. – Черкаси: ЧДУ, 1999.

функціонування державно-правових явищ у різні періоди розвитку українського суспільства.

Історія держави та права України як навчальна дисципліна – це педагогічно адаптована система понять щодо державно-правових явищ, закономірностей, законів, суспільно-політичних систем, спрямованих на вироблення у тих, хто навчається, необхідного рівня знань, умінь і навичок. Історія держави та права України вивчається в навчальних закладах юридичного профілю. Учні, студенти, курсанти, слухачі вивчають державу і право в різні періоди розвитку суспільства на теренах нинішньої незалежної України.

Предметом історії держави і права України як науки та навчальної дисципліни (тобто те, що вивчається в рамках науки та навчальної дисципліни) є історія виникнення, становлення, розвитку різноманітних типів і форм держави та права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України, у їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності; еволюція української державної і правотворчої традиції в цілому; закономірності та взаємовплив історичного і державно-правового розвитку на теренах сучасної України.

Об'єктом історії держави і права України як науки та навчальної дисципліни (тобто те, на що спрямовується наша увага в рамках науки та навчальної дисципліни) виступають право та сама держава (у нашому випадку Україна і її право) в історичному розрізі.

Мета навчальної дисципліни «Історія держави і права України» – зорієнтувати майбутніх юристів у витоках українського державно-і правотворення, на ґрунті узагальнення й аналізу досвіду минулого допомогти збагнути сутність нової системи права в Україні, де має утвердитися верховенство закону. Останнє є досить актуальним у сучасних умовах революційних подій у суспільстві, що постали в результаті Революції Гідності і виборюється у протидії як із внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Тож можемо впевнено говорити, про значну вагу цієї наукової дисципліни, важливість оволодіння знаннями, що вона дає, не лише в науковому та навчальному, а й у суспільно-політичному сенсі. Переконані щодо впливової ролі майбутніх кваліфікованих молодих юристів, а згодом досвідчених фахівців у розбудові незалежної держави та нової системи права високогуманістичного та загальноєвропейського зразка.

Для засвоєння основних теоретичних положень з дисципліни важливо усвідомити, що історія державних і правових феноменів вивчається в часових та просторових рамках. Так, часовими рамками дисципліни «Історія держави та права України» є момент виникнення держав на теренах сучасної України і теперішній стан її державної правової системи, просторовими – територія, яку займала Україна протягом усього історичного часу.

У контексті виникнення державностей на теренах сучасної України варто взяти до уваги і процес формування протодержавних об'єднань, зокрема серед автохтонного населення.

Досягнення мети навчальної дисципліни «Історія держави та права України» передбачає вирішення таких *завдань*:

- пізнати історію державно-правового розвитку України;
- визначити стійкі тенденції та закономірності розвитку історико-правових явищ в українському суспільстві;
- простежити формування національної свідомості серед населення України, його високих моральних і правових цінностей, виробити (зміцнити) повагу до минулого українського народу, гордість за його здобутки у сфері державного будівництва та правотворення.

Вивчаючи закономірності історичного розвитку, зокрема, історія держави та права України намагається виявити головні причини і наслідки виникнення, розвитку і падіння державно-правових систем. Головним чином, до них належать органи влади, центрального та місцевого управління, юстиції. Організація і діяльність цих органів розглядається як окремо, так і в цілому – в системній єдності, оскільки важливо уявити загальну картину і обставини їхньої еволюції і взаємодії.

Варто відзначити, що історія держави і права України є важливим складником історії українського народу, а отже, пов'язана з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами і насамперед з історією України, яка вивчає усю сукупність виробничих, соціальних, ідеологічних та інших відносин людей. У свою чергу, історія держави і права України має справу лише з такими суспільними категоріями, як держава і право в минулому⁵, тобто предмет її вивчення – більш вузький. За допомогою загальних і специфічних наукових методів вона виявляє закономірності розвитку державотворчих процесів та правових систем в історії. Саме тому історія держави і права, маючи чітко визначений предмет дослідження, належить до юридичних, державно-правових дисциплін. Вона охоплює розвиток усіх аспектів еволюції держави на території України – її державного механізму, форм державної єдності, права.

Історія держави і права тісно пов'язана з теорією держави і права. Проте відмінність між ними полягає в тому, що остання узагальнює найхарактерніші закономірності всієї людської цивілізації, а історія держави і права вивчає конкретні державно-правові системи, їхні особливості та характерні риси, зокрема тих з них, що існували на теренах сучасної України. Історія держави і права використовує результати узагальнень, категорії та поняття, розроблені теорією держави і права, й водночас на основі досвіду державотворення дає конкретний історико-правовий матеріал для таких узагальнень.

Історія держави та права України перегукується з історією держави та права зарубіжних країн, зокрема у вирішенні притаманних обох дисциплінам завдань. Як одна, так й інша застосовують спільні методи дослідження, виконують аналогічні функції, використовують однаковий категоріально-понятійний апарат, проте різняться за предметом дослідження.

Взаємовплив спостерігається також між історією держави та права України й історією вчень про державу та політологією, зокрема коли мова йде про

⁵ Кузьминець О.В. Історія держави та права України / О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський; 2-е вид. доповнене. – К.: Україна, 2002. – 448 с. – С. 6.

розвиток державно-правової думки в Україні. Також історія держави та права України пов'язана з філософією, особливо історією української філософії та філософією права. Оскільки означена навчальна дисципліна вивчає й чинні правові інститути та галузі, то вона стикається із конституційним, адміністративним, цивільним, кримінальним та процесуальним правом.

В ході наукових досліджень з питань історії держави і права вчені застосовують методологічний інструментарій. Загальноприйнятий методологічний інструментарій дослідника – це система принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів наукового пізнання. Методологічний інструментарій можна розглядати як органічно цілісний і взаємозумовлений комплекс трьох основних компонентів: 1) принципи (правила) дослідження; 2) методи (прийоми, способи) пізнання; 3) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, комунікаційні та інформаційні технології, обчислювальна техніка тощо. Щоправда серед науковців існують певні дискусії щодо правомірності зарахування засобів дослідження до методологічного інструментарію дослідника.

Досить часто правилами наукового дослідження слугують усталені в науці принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та ін. Поєднання в роботі принципів історизму і об'єктивності, єдності історичного і логічного дають можливість науковцю висвітлити ту чи іншу тему в проблемно-хронологічному контексті, що, зокрема, в історії держави та права значною мірою сприяє розв'язанню поставлених наукових завдань. Так, державотворчі закономірності в певний історичний період можуть бути зрозумілими за умови розкриття логіки тогочасного правового життя, взаємовпливу цих процесів у конкретних історичних реаліях.

Звернемо увагу на наукові методи дослідження. Це способи (прийоми) пізнання конкретних історико-правових явищ історії держави і права України. Серед них найбільш застосовувані такі: порівняльно-історичний метод, метод правової аналогії, статистичний метод, метод історизму, метод об'єктивізму, метод системності та ін.

Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави і права у різних народів, що населяли українські землі в різні історичні епохи. Метод правової аналогії найчастіше застосовується у тому разі, коли відомості про певні явища не збереглися у первісній формі або є фрагментарними. Заповнити прогалини пізнання можна шляхом зіставлення їх з іншими подібними фактами та подіями. Статистичний метод стає у пригоді при дослідженні кількісних аспектів історичного процесу, коли об'єкт пізнання характеризується числовими показниками. Метод історизму розглядає природні та соціально-культурні явища у динаміці їх становлення і розвитку, у їх взаємозв'язку, у відношенні до конкретно-історичних умов їхнього існування. Метод об'єктивізму бере за основу будь-якого знання об'єктивний досвід. У своїй кінцевій формі суб'єктивізм може розглядати існування будь-чого залежно від усвідомленості про нього суб'єкта. Об'єктивне знання – це знання справжнього змісту історичного процесу, що відбувається незалежно від волі та свідомості, мрій і теорій тих чи інших осіб (принцип історичного

детермінізму)⁶. Метод системності полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто вивчення об'єкта як системи.

Досліджуючи історію держави і права України як історично-правову науку, слід звернути увагу на той факт, що ця наука, вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, виконує зокрема і прогностичну функцію, сприяє уникненню повторення минулих помилок у державотворчому та правовому розвитку України. Погодимось із загальноприйнятною нині думкою сучасних істориків права, що незнання минулого ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти у майбутньому⁷.

Осягнути змістове наповнення історії держави і права як навчальної дисципліни сприяють методи навчання. Останні поділяються на два види: як інструмент діяльності педагога для виконання навчальної функції – викладання та як спосіб пізнавальної діяльності студентів (курсантів, слухачів) з оволодіння знаннями, уміннями та навичками. В цілому загальні методи навчання є багатовимірним педагогічним явищем, що містить у собі низку аспектів: гносеологічний (відповідність закономірностям пізнання); логіко-змістовий (використання методів навчання відповідно до законів мислення і змісту навчального матеріалу); психологічний (урахування психологічних механізмів пізнання); педагогічний (досягнення навчальної мети).

Найбільш прийнятними при вивченні історії держави і права України, як і багатьох інших суспільних дисциплін, є методи навчання, виокремлені за зовнішніми проявами їх форм, тобто за джерелами інформації, які мають засвоюватись. На основі такого підходу виділяють три групи методів навчання: словесні, наочні, практичні. До словесних методів навчання належать лекція, бесіда, пояснення. Чільне місце у групі словесних методів посідає метод роботи з книгою, хоча і дещо умовно. Здобувачі освіти мають усвідомлювати, що основним джерелом отримання наукової інформації є книга. Тому важливо навчити їх методам і прийомам самостійної роботи з книгою: читання, переказ, виписування, складання плану, таблиць, схем тощо. Для цього доречним буде застосовувати інструктаж, який посідає окреме місце у навчальному процесі, є важливим етапом у підході до оволодіння методами самостійної пізнавальної діяльності. Важливо, щоб студенти (курсанти, слухачі) розуміли не лише що треба робити, але і як це робити.

Ефективності в оволодінні знаннями з історії держави і права України сприяє широке застосування наочних методів навчання. Вони зумовлені діалектичними закономірностями пізнання і психологічними особливостями сприймання. Наочні методи передбачають, передусім, використання демонстрації (наприклад, першоджерел – оригінальних документів, в яких

⁶ Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч.1 Від історичних коренів до середини XVII ст. / Б.П. Ковальський, В.О. Солодько, В.В. Киричук та ін. – К.: НМК ВО, 1993. – 168 с. – С. 7

⁷ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 18.

відображена первісна інформація; показ науково-документальних фільмів щодо українського правотворення і державотворчих процесів в Україні та на її теренах тощо), ілюстрації (показ фотографій, малюнків, схем, графіків, графічних зображень та ін., тобто того, що стосується закономірностей історично-правового та державного розвитку України, виникнення, розвитку і падіння державно-правових систем в її землях) та спостереження (наприклад, сприймання та аналіз державно-правового розвитку сучасної України).

На досягнення завершального етапу процесу пізнання спрямовуються практичні методи навчання. Ці методи сприяють формуванню умінь і навичок, логічному завершенню ланки пізнавального процесу стосовно конкретного розділу чи теми з історії держави і права України, або ж усієї навчальної дисципліни. Під час занять з історії держави та права може застосовуватись практична робота (спрямована на використання набутих знань у розв'язанні практичних завдань) і вправи (передбачають цілеспрямоване, багаторазове повторення студентами (курсантами, слухачами) певних дій чи операцій з метою формування окремих умінь і навичок).

Важливе значення для опанування предмета історії держави і права України має періодизація курсу. Рекомендована у навчальних і наукових виданнях періодизація є достатньо умовною, на чому постійно наголошують їхні автори. Перед тим як запропонувати найбільш прийнятну, на наш погляд, періодизацію історії держави і права України, доречно навести вислів професора Івана Огієнка: «Недоля рано спіткала народ український. Якраз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрали наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашому народові, навіки наклала йому боляче тавро... А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польщею Москва – так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочинку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя... Земля, що її з давніх-давен запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашому на щастя й на нещастя, вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе»⁸.

В сучасній науковій літературі простежується закономірна тенденція, спрямована на розмежування історії української державності і національного права, адже періоди розвитку української держави й українського права не збігаються⁹. У багатьох випадках українське право існувало і застосовувалось за відсутності української держави. Тому, наприклад, у навчальному посібнику «Історія держави і права України» за редакцією професора О. Шевченка, автори виділяють лише шість періодів в історії українського права, у той час як колектив двотомного академічного курсу «Історія держави і права України»

⁸ Огієнко Іван Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с. – С. 13.

⁹ Історія українського права. Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.

називає 25 періодів у розвитку Української держави і її права¹⁰. Деякі дослідники у такій періодизації історії держави і права України керуються теорію суспільно-економічних формацій, де принципове значення надають рабовласницьким, феодальним, капіталістичним і соціалістичним державно-правовим утворенням¹¹. Інші вчені, принципово відкидають формаційний підхід, а за основу періодизації беруть цивілізаційну теорію, де, на їх переконання, періоди історичного розвитку визначаються ідейно-духовними та історично-культурологічними факторами, обумовлюючи при цьому, що правознавця перш за все в історії цікавлять державно-правові форми, факти і явища¹².

Однак, вважаючи слушним твердженням щодо доцільності у визначенні періодизації історії держави і права України виходити з сутності предмета дисципліни «Історія держави та права України»¹³, наводимо періодизацію, що спирається на загальні закони виникнення, розвитку і змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права у конкретних історичних умовах України.

Етапи розвитку держави і права України:

- 1) початок державно-правового розвитку на теренах сучасної України (середина I тис. до н. е. – середина I тис. н. е.);
- 2) Давньоруська держава та її право (VI ст. – середина XIV ст.);
- 3) держава і право в українських землях у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої Польської (XIV ст. – XVIII ст.);
- 4) державний та суспільно-політичний лад і право Запорозької Січі та Української гетьманської держави (друга половина XVI ст. – кінець XVIII ст.);
- 5) державно-правовий поступ в українських землях у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кінець XVIII ст. – початок XX ст.);
- 6) національна державність і право за доби Української революції 1917 – 1921 рр.;
- 7) становлення і розвиток Української радянської республіки та її права (1917 – 1991 рр.);
- 8) розбудова і розвиток сучасної Української держави і права.

Ця періодизація враховує факт, що в історичному процесі державно-правового розвитку України при змінах форми влади, в тому числі й при втраті національної державності, тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті.

¹⁰ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с. – С. 3.

¹¹ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т. 1. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.

¹² Музиченко П.П. Історія держави та права України: Навч. посіб. / П.П. Музиченко; 5-е вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с. – С. 15.

¹³ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 19–20.

Автори навчального посібника «Історія українського права» за редакцією професора І. Безклубного зазначають, що українське право – це заснований на звичаях і законах українського народу узгоджений механізм, який забезпечує регулювання відносин людей та утворених ними об'єднань¹⁴. Загалом джерело права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість. Це засіб існування й вияву правових норм як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю й підтримуються державним примусом. Джерела права не віддільні від поняття юридичної норми. Вони є формою вираження правових норм. Джерела права завжди є більш чи менш визначеними¹⁵.

У названі вище періоди історії держави і права України спостерігається різне співвідношення закону і сформованого на основі звичаєвого права загального права. На перших двох етапах звичаєве право і закон, за твердженням дослідників, складали два основних джерела українського права. Формуючись від середини XIV ст. на основі звичаєвого права, загальне право, як більш динамічне, поступово стає головним джерелом права. Воно містить не тільки юридичні норми, а й норми моралі, етики, піднесені чесноти миролюбства, працьовитості, гідності і загалом свідомості народу. Тому й законодавство національної української держави із середини XVII ст. базувалось на загальному праві. Закон і загальне право України співіснували аж до кінця XVIII ст., збагачуючи й доповнюючи одне одного. Подальші періоди наведеної періодизації характеризуються домінуванням закону як джерела права й пануванням закону влади.

Сучасна історично-правова наука джерелами права, у площині історії держави та права України, визнає звичай, судову практику (або судовий прецедент), закон (або нормативно-правовий акт), нормативно-правовий договір, релігійні канонічні тексти та міжнародно-правові акти. Про них як про джерела права говорять, перш за все, в сенсі факторів, які живлять появу і дію права¹⁶.

Визначити стан дослідження історії держав і права на теренах сучасної України, простежити розроблення цієї наукової проблеми вченими та науковими інституціями допомагає історіографія – спеціальна галузь історичної науки. Термін «історіографія» застосовується у трьох значеннях: як спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; як науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

Відомості щодо історії держав, закономірностей їх виникнення та права в українських землях містяться починаючи із творів античних і візантійських

¹⁴ Історія українського права: Посібн. / [І.А. Безклубний, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубного. – К.: Грамота, 2010. – 336 с. – С. 9.

¹⁵ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 73.

¹⁶ Борщевський І.В. Форма (джерела) права: теоретико-правова сутність поняття / І.В. Борщевський // Правова держава. – 2016. – С. 9.

авторів, відображені у ранньосередньовічних європейських та арабських хроніках. Значне місце серед тих дослідників належить Геродоту, який у V ст. до н. е. одну з книг своєї багатотомної «Історії» присвятив Скіфії.

Розглядаючи сучасну історіографію науки та навчальної дисципліни «Історія держави та права України» в цілому, слід зазначити, що автори, які торкалися цього питання, за основу своїх досліджень брали узагальнення за джерелами права на ранішніх етапах становлення української держави та права. Новітня історіографія включає в себе розгляд друкованих праць підготовлених, як окремими авторами, так і авторськими колективами. З цього приводу аргументованою є така думка О.В. Дудник: «Українська історико-юридична наука пройшла тривалий шлях становлення та розвитку: від виокремлення у самостійну галузь інтелектуальної творчості до визнання вченим світом та оформлення в окремий навчально-універсальний курс. На жаль, донині відсутній єдиний академічний нарис історії самої науки історії держави і права України»¹⁷.

Як вважає В.М. Іванов, перші спроби дослідити виникнення давньоруської держави і права були здійснені в літописах на початку II тисячоліття. Упорядник і редактор першого з відомих літописів – «Повісті минулих літ» (бл. 1113 р.) чернець Києво-Печерського монастиря Нестор відводить давньоруській державі центральне місце, пов'язує історію Русі зі світовою. Зауважимо, що призначення влади князя він убачає в тому, щоб «правду діяти на цьому світі, у правді суд судити». Цілком імовірно, що і раніше були намагання відповісти на питання «откуда есть пошла земля Руська». Недаремно серед джерел «Повісті», окрім грецьких хронік та місцевих переказів, за твердженням академіка О. Шахматова, були давньоруський літописний звід 1037 – 1039 рр. та два київських – 1073 і 1095 рр., які не збереглися. Важливим джерелом для пізнання державно-правового розвитку України є також мемуарно-історична література XVI ст. – першої половини XVII ст. (мемуари М. Литвина, «Щоденник» Е. Лясоти, «Опис України» Г. Боплана та ін.). 1647 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов «Синопис» – перша друкована праця з історії України¹⁸.

Видатними працями з історії держави і права України, які з'явилися у XVIII ст., є козацькі літописи С. Величка та Г. Граб'янки. У них зображено побут, устрій, військову організацію козацтва, визначено причини повстань і визвольної війни проти іноземного панування. На думку деяких науковців, їхні праці – це вже спроба переходу від літописання до історичної науки¹⁹.

Фактично дослідження історії українського права розпочалося у XVIII ст. вченими-правознавцями і юристами-практиками Української гетьманської держави – І. Борозною, В. Стефановичем, Ф. Чуйкевичем, О. Безбородьком, Ф. Давидовичем, які виступили упорядниками збірок українського права XVI –

¹⁷ Дудник О.В. Історія держави та права України: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / О.В. Дудник. – Умань, 2012 – 142 с. – С. 9

¹⁸ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 22–23.

¹⁹ Дудник О.В. – Там само.

XVIII ст. Ці автори заклали основи формування національної історико-юридичної науки.

Науковий погляд на розвиток історіографії української держави і права започаткувала «Історія Русів», хронологія датування якої коливається в межах 1760 – 1820 рр. Невстановлений автор оглядає історію України з найдавніших часів, а історію княжої доби – як самостійне державне життя під управою київських князів. Стверджується, що козаки – прямі нащадки русів, й обґрунтовується, відтак, право українського народу на самостійний державно-політичний розвиток»²⁰. Проте в цілому українська історико-юридична наука перебувала у складі польської та російської. Про її усамостійнення не йшлося навіть і на дискусійному рівні²¹. Однак вже кінець XIX – початок XX ст. позначився діяльністю у Києві так званої «школи історії західно-руського права», яку створили учні М. Іванішева М. Владимирський-Буданов та Ф. Леонтович.

Центральне місце серед тих, хто у кінці XIX ст. – першій третині XX ст. обґрунтовував історичну закономірність здобуття Україною державності, належить М. Грушевському. Концепція вченого передбачала не тільки самобутній шлях історичного розвитку українського народу, а й охоплювала, на його думку, усі періоди державно-правового розвитку, що знайшло відображення у роботі «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»²², а згодом у фундаментальній праці «Історія України-Руси»²³. Історико-правові погляди М. Грушевського виходять з розуміння українського історичного процесу, який розглядався ученим у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюційного розвитку людства.

Справжнього розквіту історія держави і права України пережила у 1920-ті рр., коли у складі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) діяли дві історико-правові установи – Комісія з вивчення звичаєвого права (голова А. Крістер) та Комісія з вивчення історії західноруського і українського права (перший голова – І. Каманін, а згодом – М. Василенко). Однак репресії проти української інтелігенції і диктат більшовицької ідеології, що посилювалися в 1930-ті роки, перервали плідну працю українських дослідників щодо вивчення історії української держави і права.

Чимало праць з історії держави і права України вийшли у світ в роки незалежності України, в яких подається й аналізується величезний фактичний матеріал, діалектично поєднується узагальнення з ретельним висвітленням особливостей розвитку української державності та права. Із середини 1990-х років в Україні масово друкувалися досить швидко адаптовані у

²⁰ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 23.

²¹ Дудник О.В. – Зазнач. твір – С. 10.

²² Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С. Грушевський // Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори», 1894 – 1907. – С. 75–82.

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський [Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991 – 1999.

навчальному процесі підручники та посібники з історії держави та права України. З формуванням на початок 2000-х років новітніх методів та підходів наукових досліджень їх якісний рівень значно зріс.

Сьогодні громадськість, і науковці все більше консолідуються навколо науково вираженої ідеї, що сучасна незалежна Україна є спадкоємницею всієї правової спадщини, яка протягом віків створювалась в українських землях²⁴.

2. Родоплемінна консолідація в українських землях як вагомий чинник формування протодержавних об'єднань

За роки радянського тоталітарного режиму ігнорувалась давність державотворення на теренах сучасної України. Особливо це стало відчутним після прийняття постанов ЦК КП(б)У – 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» та 12 вересня 1947 р. «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах», де проголошувалась боротьба за «рішучий підйом і підвищену якість всієї ідеологічної роботи»²⁵. Тому в історіографії замовчувалися прото- та давньодержавні формування, що на основі проукраїнських етнокультур наші предки створили ще до великокняжої держави з центром у Києві. Нині ця тема набуває все більшої актуальності²⁶.

Окремі дослідники вважають, що у середині VI – III тисячоліть період середина VI – III тисячоліття до н. е. на території сучасної України існувала держава Аратта²⁷. Це твердження досить часто трапляється і в навчальній літературі²⁸, рекомендованій Міністерством освіти і науки України. Однак у науковців з цього приводу немає однастайності²⁹, як і щодо ототожнення Аратти з Трипільською культурою, яка значною мірою поширювалась на теренах сучасної України, та виводу з Аратти месопотамського Шумеру³⁰. Проте достовірні матеріали маємо про існування на теренах сучасної України досить високої, як на той час, Трипільської цивілізації, в означений вище період³¹. Коли шукають корені народів, які жили на землях України, так чи інакше звертаються до Трипільської цивілізації. Трипілля – це перший хліб, перший метал, початок планетарного землеробського світогляду на землях, які

²⁴ Див.: Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 30.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 54.

²⁶ Див.: Щербатюк В.М. Зародження перших (прото) державних об'єднань на теренах України / В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1. – С. 138–151.

²⁷ Див.: Шилов Ю.О. Аратта і Аріан. Пракорені Русі / Ю.О. Шилов // В зб. тез: Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури. – Переяслав: МПП «Буклет», 1992. – С. 46–47.

²⁸ Кузьминець О. Зазнач. твір. – С. 7.

²⁹ Див.: Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти / М.Ю. Відейко // Selected publications; last updated February, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/privatl/pages/Widejko/articles/articles.html>. – Назва з екрана.

³⁰ Рол Д. Генезис цивилизации / Д. Рол. – М.: Ексмо, 2002. – 478 с. – С. 89–252.

³¹ Відейко М. Трипільська цивілізація // Гайдамака. Незалежний інформаційно-освітній ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html>. – Назва з екрана.

нині називаються Україною. Творці Трипілья стояли біля витоків цивілізації Європи. Однак в їх культурі ще багато таємниць: в розписі посуду, спіралеподібних зображеннях, малюнках тварин тощо заховані легенди та міфи трипільців³² і, відповідно, їх спосіб життя. Трипільці зробили дуже вагомий внесок у формування сучасної культури України³³. Трипільські племена займали простори від Дніпра до Карпат, від Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. В Україні пам'ятки Трипільської культури найбільше згруповані в Середній Наддністрянщині, Надпрутті, Надбужжі та Наддніпрянщині. Досліджуючи пам'ятки трипільської та наступних культур, археолог Вікентій Хвойка наприкінці ХІХ ст. започаткував новий напрям у дослідженні етногенезу українського народу і дійшов висновку про автохтонність мешканців Подніпров'я. Це дало змогу висунути й розвинути ідею щодо поступального етнічного розвитку українців із часів Трипільської культури³⁴. Ця ідея отримала подальше наукове обґрунтування у творчості М. Грушевського³⁵. Окремі дослідники твердять, що їх представники вже тоді жили об'єднаними племенами³⁶. У період енеоліту проходить розквіт патріархату, йде процес консолідації суспільної організації племен, відбувається формування великих, спільних за походженням, об'єднань. В цілому на кліматично зручних для проживання українських землях ще від появи перших людей безперервним ланцюгом нашаровуються археологічні пам'ятки, що свідчить про тамтешні безперервні цивілізаційні процеси.

Проте більшість вчених запевняє про виникнення племінних союзів на теренах сучасної України здебільше в епоху бронзи. Тоді ж, на думку антропологів, почав формуватися на антропологічній основі якогось союзу племен фізичний тип українського народу. Залишається актуальним і неспростовним у науці твердження основоположника української антропології Федора Вовка, що сучасні українці становлять досить монолітний антропологічний тип³⁷. Мусимо визнати, що формування останнього є вагомим чинником у процесі етногенезу того чи іншого народу. Етногенез, а згодом і консолідація архаїчних праукраїнців у племінні союзи як початків протодержавних утворень, проходили одночасно, щоправда з різною інтенсивністю, зважаючи на зовнішні впливи, як у Правобережному Поліссі,

³² Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття / П.С. Гончарук; 2-е вид. – К.: «Центр учбової літератури», 2009. – 528 с. – С. 14.

³³ Гончарук П.С. Знач. твір. – Там само.

³⁴ Борисенко В.Й. Першопочатки українства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/8-lekcja-2>. – Назва з екрана.

³⁵ Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори», 1894 – 1907. – С. 75–82.

³⁶ Ковалевський О. Трипільська цивілізація // Ілюстрована історія України. Від найдавніших часів до сучасності. Науково-публіцистичний нарис / О. Ковалевський, Л. Осауленко. – Кн. 1, до 10 століття. – Ванкувер – Луцьк, 2011. – 358 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainianvancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-6>. – Назва з екрана.

³⁷ Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с. – С. 36.

так і в українському лісостепу, степових та причорноморсько-степових просторах. Водночас відзначимо, що ці процеси відбувались синхронно з початком складання протоетнічної карти сучасної Європи.

Яскравим культурним утворенням раннього бронзового віку Східної Європи є Усатовська культура* (3 600 – 2 900 рр. до н. е.)³⁸. Її дослідженню сприяли розкопки пізнього етапу Трипільської культури, зроблені вперше 1921 р. археологом М. Болтенком біля с. Усатове на Одещині, а згодом й археологічні дослідження 1960-х років. Населення Усатовської культури, поширеної на теренах сучасної південної України, між Південним Бугом і Дунаєм, у Молдові та Румунії, маючи свої характерні риси, ще зберігало окремі ознаки суспільного та культурного життя притаманних пізнім фазам Трипільської культури. Багатство й складність усатовських похоронних комплексів свідчать про високий ступінь розвитку, соціальну нерівність та виділення вождів – патріархів³⁹. На подальший суспільний розвиток населення цієї культури вплинули тісні зв'язки з чужими етнічними племенами степової України і східних територій та племена пізньоямної культури, що поширювались із задонсько-прикаспійського ареалу і займали степові простори від Кавказу до Середнього Дніпра. Проте етнічним наповненням Ямної культури (3 600 – 2 300 рр. до н. е.) у Правобережній Україні стали місцеві племена⁴⁰. Деякі тогочасні археологічні знахідки (булави, кинджали і особливо скіпетри) розглядаються як символ влади племінних вождів і вказують на виділення із загальної племінної маси панівної верхівки. Можемо говорити, що уже тоді існувало суспільне самоврядування, що складалося із племінної ради, військових та цивільних вождів.

Про вождівство як протодержавне утворення ще у 1981 р. висловився відомий науковець Л.С. Васильєв. За його визначенням вождівство або чіфдом – це структура, що заснована на принципах конічного клану, очолювана сакралізованим лідером і знайома із соціальною стратифікацією. На відміну від держави, ця структура позбавлена ще легалізованого примусу і насильства. Її головною функцією є адміністративно-економічна⁴¹.

Наявність вождів і родових старійшин у спільноті Катакомбної культури (2700 – 2000 рр. до н. е.), племена якої змінили ямне населення, яскраво засвідчують тогочасні поховання. На теренах України культура поширилась у східній і південній її частинах. Серед науковців існують дискусії щодо

* Серед альтернативних назв: Коцофенська культура – від назви села Коцофень в Румунії, Фолтештська культура – від назви міста Флорешти в Молдові.

³⁸ Петренко В.Г. Усатовська культура / В.Г. Петренко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: Наук. думка, 2013. – 784 с. – С. 245.

³⁹ Красюха Є. Географічне середовище і розвиток відтворювального господарства у степовій зоні в доісторичну епоху / Є. Красюха // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 44. – 2013. – С. 155.

⁴⁰ Там само. – С. 154.

⁴¹ Васильєв Л.С. Протогосударство-чи́фдом как политическая структура / Л.С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 175.

походження катакомбної спільноти: одні дослідники висловились за міграційне її походження, серед інших панує автохтонна гіпотеза, що набула визнання ще у 1930-х роках.

Завершити традицію утворення великих етнокультурних об'єднань у Східній Європі за доби бронзи судилося зрубній культурно-історичній спільноті. Населення Зрубної культури (XVIII – XII ст. до н. е.) витіснило племена Катакомбної культури і розселились у степовій та лісостеповій смузі між Дніпром та Уралом. Сприятливі кліматичні умови – здебільшого волога та тепла погода призвели до демографічного вибуху у середовищі зрубної спільноти, пік якого припав у лісостепу на XVI – XV ст. до н. е., а у степу – на XIV – XIII ст. до н. е. Однак це призвело до виснаження природних ресурсів та розпаду зрубної культурно-історичної спільноти⁴² і їх культурної трансформації. Носії Зрубної культури справили помітний вплив на населення лісової смуги Східної Європи, що відобразилось на Поздняківській та Приказанській культурах, узяли безпосередню участь у формуванні Білозерської (XII – X ст. до н. е.) та Бондарихинської (XI – VII ст. до н. е.) культур заключного етапу доби бронзи.

Сучасний вітчизняний вчений-антрополог, професор С. Сегеда виводить зв'язок Білозерської культури, назва якої походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині Каховського водосховища), із кімерійцями⁴³. Носії зазначеної культури були поширені в степовій смузі України та Молдови, окремі їх пам'ятки представлені на Нижньому Доні, на території Кубані і в Криму. Дослідники А. Яртись, С. Шендрик, С. Черепанова та інші вважають культуру кімерійців пізньою частиною Білозерської⁴⁴.

Кімерійці були першим народом на землях сучасної України, про який згадують історики. Мешкали на теренах між Дністром і Доном, Таманському, Керченському і Кримському півостровах, займалися землеробством, ремеслами, кочовим скотарством (переважно конярством). Геродот писав про вождів (царів) у кімерійців: кімерійське військо ще до Креза, який царював у першій половині VI ст. до н. е., напало на Іонію. Наталія Полонська-Василенко

⁴² Див.: Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – Вып. 17. – С. 68–96.

⁴³ Сегеда С. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя) / С. Сегеда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm>. – Назва з екрана.

⁴⁴ Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / [А.В. Яртись, С.М. Шендрик, С.О. Черепанова та ін.]; за ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника. – Львів: Світ, 2005. – 568 с. – С. 226.

зазначала, що царями у кімерійців були племінні ватажки⁴⁵. Водночас науковці констатують: «До складу державного утворення, яке побудували кімерійці, входили чималі території – від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході»⁴⁶. На півночі межа цього державного утворення не окреслена. Можливо, це пов'язано з тим, що зовнішня активність кімерійців була напрямлена, в основному, на Середземномор'я. Етногенеза кімерійців не з'ясована: одні дослідники обґрунтовують їхнє азійське походження, а інші – називають Середню Наддніпрянщину. Військово-політичне державне об'єднання кімерійців проіснувало з IX до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен⁴⁷. «Кімерійський» період припадає на перехідний час від доби бронзи до ранньозалізної доби. Він охоплює Чорноліську культуру, Чорногорівську та Новочеркаську групи пам'яток, пізні етапи Висоцької, Лужицької та Гава-Голіградської культур⁴⁸.

Родоплемінна консолідація синхронно проходила і в лісових та лісостепових регіонах Центральної та Східної Європи в процесі зміни ряду культур, поширення яких мало місце й на теренах сучасної України – культури шнурової кераміки (бойових сокир; середина III – початок II тис. до н. е.), Тшинецько-комарівської (XVIII – XIII ст. до н. е.), Білогрудівської (XI – IX ст. до н. е.) та інших культур. Частина вчених вважає, що племена Тшинецько-комарівської культури поклали початки формування праслов'ян як окремої гілки індоєвропейської спільноти народів⁴⁹. Носії Висоцької (у сучасних Галичині та Волині), Лужицької (північно-західна Україна і далі на захід до р. Ельби), Бондарихінської (лісостеп Лівобережжя) та інших культур проживали поряд з кімерійцями, що приводило до їх взаємовпливу, де не виключенням були й елементи суспільних взаємин. На думку сучасних вчених, від періоду появи слов'ян, тобто від середини II тис. до н. е., з деякою гіпотетичністю можна простежити безперервність культурно-історичного розвитку суспільства в українських теренах⁵⁰, що значною мірою сприяє науковими методами відстежити або встановити будь-яке суспільно-історичне

⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – У 2 т. – Т. 2. – К., 1992. – 608 с. – С. 226.

⁴⁶ Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с. – С. 46.

⁴⁷ Лекції з історії світової та вітчизняної культури... – С. 226.

⁴⁸ Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5 000 – 900 рр. до Р.Х.) / В.І. Ключко. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с. – С. 8.

⁴⁹ Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с. – С. 20.

⁵⁰ Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 152 с. – С. 19.

явище⁵¹, в тому числі й родоплемінну консолідацію в українських землях як вагомий чинник протодержавних, а згодом й перших державних утворень.

У лісостеповій смузі України північніше від кімерійців (від середньої течії Дністра до середньої течії Ворскли) мешкали представники Чорноліської культури (XI – VIII ст. до н. е.), у формуванні яких простежується два основних етнічних компоненти – праслов'янський та фракійський⁵². Ймовірно, племена цієї культури ворогували з кімерійцями, оскільки на території поширення Чорноліської культури знайдено великі оборонно-укріплені городища з кількома лініями валів та ровів. Науковці припускають, що рівень військового мистецтва її носіїв був не нижчим за кімерійський⁵³, проте саме останні зашкодили цій місцевій культурі перетворитися на цивілізацію⁵⁴.

О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська та Б.О. Рыбаков розглядають Чорноліську культуру як один з етапів тривалого культурно-історичного розвитку пращурів слов'ян – від виокремлення протослов'янського масиву в часи середньої бронзи (тшинецько-комарівська спільнота) до формування Зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) як уже власне слов'янської⁵⁵. Носії останньої спочатку займали територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та частково лісостепу. Його основний етнічний контингент становили місцеві праслов'янські племена, котрі зазнали культурних та й інших впливів як ірано-, так і балтомовного етнічних масивів. Значна кількість укріплених тут городищ, масове виникнення і функціонування яких припадає на означений час – Журжинське (бл. VIII – III ст. до н. е.)⁵⁶, Трахтемирівське (VI ст. до н. е.) городища, Велике Ходосівське городище-сховище (VI – V ст. до н. е.) та ін., свідчить про наявну потужну систему оборони і, скоріш за все, далеко не мирний характер цих впливів. Наявність лише у Києво-Черкаському регіоні 14 подібних городищ⁵⁷ свідчить про

⁵¹ Залізняк Л. Від склавинів до української нації: навч. посіб. з етнології українців для студ. та викл. гуманіт. фак. / Л. Залізняк; Ін-т українознав. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с. – С. 64–65.

⁵² Пефтіць Д.М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури / Д.М. Пефтіць // Наукові записки Києво-Могилянської академії. – Т. 27. Історичні науки. – К.: «КМ Академія», 2004. – С. 13.

⁵³ Кімерійці. IX – VIII ст. до Р.Х. // Українська військова історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/materiali/kimmeriyaci.html>. – Назва з екрана.

⁵⁴ Історія Української культури. Навч. Посібник / [Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, А.В. Тороп та ін.]. – К.: КНУБА, 2010. – 149 с. – С. 24.

⁵⁵ Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / В.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1979. – 242 с. – С. 206–219.

⁵⁶ Березовський О.М. Журжинське городище / Березовський О.М. // Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2004. – С. 103.

⁵⁷ Готун І.А. Візит високопосадовців ООН до Ходосівського археологічного комплексу / І.А. Готун // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 112.

спроможність місцевого населення протистояти впливу прийшлих етносів, що могло відбуватися за консолідації тамтешніх спільнот у протодержавні утворення.

Занепад Скіфії у II ст. до н. е. значною мірою позначився на подальших етноконсолідаційних процесах місцевого населення, що раніше входило до складу Великої Скіфії: на праслов'янській основі почали формуватися нові етнокультурні спільноти, які суттєво відрізнялися від попередніх. Так, приблизно у I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня розвитку й етнічної визначеності, що почали виділятися із племінного об'єднання венедів*, які за новітньою етнологією були об'єднанням багатьох народів, до якого входили і слов'яни. З часом це призвело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, зокрема склавів та антів**.

У IV ст. анти вже мали велике державне об'єднання, яке у період найвищого свого піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани. На той час в антів вже існували приватна власність на землю та майнове розшарування. За істориком Йорданом, анти жили між Дністром та Дніпром⁵⁸. Археологи припускають, що у VI–VII ст. анти розселилися на великому терені між Дунаєм і Сіверським Дінцем. Етимологія іранського етноніма «анти» пов'язана з поняттям «пограничні жителі», тобто близька до етноніма «поляни».

Антське об'єднання очолював цар, але його владу обмежувалась всенародним віче. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу державності. Царі почали створювати військові дружини, з яких пізніше виділялися заможні люди. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок та дітей. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалось на феодальну залежність полоненого від власника. Не сприйнявши рабовласництва в чистому вигляді, анти тим самим уникли незavidної долі Римської імперії, яка внаслідок кризи рабовласницької системи господарювання розпалася.

Тривалий час анти досить мирно співіснували із сусідньою на південь готською державою. Східногерманські племена готів у II ст. просунулися в український південь з пониззя Вісли і осіли у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Вони заснували одне з перших державних утворень на території

* Згадуються античними авторами I–II ст. та готським істориком середини VI ст. Йорданом.

** Склавіни проживали в основному за межами України, в межиріччі Дністра й Дунаю. Анти займали землі на схід від них.

⁵⁸ Анти // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 1. – Львів: Молоде життя, НТШ, 1993, – С. 48.

сучасної України – королівство Оюм (у перекладі з готської мови – «країна вод»), яке проіснувало тут до V ст. Готи протягом II–VIII ст. відігравали значну роль в історії ранньосередньовічної Європи. Відсутність помітних слідів готів у лісостеповій зоні України свідчить про досить мирний характер утворення нового державного об'єднання. Виступаючи разом, анти і готи успішно протистояли найсильнішим країнам Європи. У III ст. вони спільно воювали проти Римської імперії й захопили частину Дунайської рівнини, яку негайно почали колонізувати слов'янські племена. Хвиля праукраїнських племен ринула не лише на Балкани, а й далі. Поселення праукраїнців з'явилися навіть на Пелопоннесі та в Малій Азії. Навіть сьогодні науковців дивує разюча схожість топонімів і гідронімів Житомирщини, Київщини, а також Балкан, Подунав'я і межиріччя Ельби й Одру. Антропологічно центральноукраїнський тип подібний до словаків, сербів, хорватів. Й досі зберігається спорідненість української мови із сербською та лужицькою. Однакове значення мають в українців і сербів слова важити, вулиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, злочин, квочка, комин, лагодити, лаяти, люлька, гуня, ватра, плахта, сукня, торба та багато інших⁵⁹.

Дальшому розширенню праукраїнської державності перешкодила навала уйгурських племен аварів. Розгромивши 558 р. аланів Північного Кавказу, вони протягом десяти років завдали поразки племенам Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансільванії заснували Аварський каганат на чолі з царем Бояноад. Підкоривши склавінів, авари почали боротьбу і з антами. Уклавши союз з Візантією, останні тривалий час успішно протистояли нападникам у Нижньому Дунаї. Вони не тільки захищалися від них лінією фортець, а й робили походи на кочовища аварів. Але без серйозної підтримки Візантії, відірвана від свого етнічного масиву, частина анти не могла встояти проти переважаючих сил кочовиків. До того ж, нова територія не була ними достатньо освоєна й укріплена та, напевне, і місцева людність не завжди підтримувала пришельців. У 602 р. анти зазнали нищівної поразки від аварів під проводом царя Апсиха. Відтоді анти не згадуються давніми авторами. Праукраїнське антське об'єднання розпалося. Однак це не означало повного фізичного винищення праукраїнської людності. Частина праукраїнців дійсно загинула, інша – підкорилася завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів, решта – відійшла у віддалені від аварів регіони. Ними стали Балкани, Центральна Європа, Мала Азія й лісостепова зона України⁶⁰.

На політичній єдності анти позначилася відносна відособленість окремих територій антського державного утворення. Про це свідчить виділення з

⁵⁹ Борисенко В.Й. Зазнач. твір. – С. 34.

⁶⁰ Там само.

антської спільноти племен Київської культури (III – перша половина V ст.), що сформувалась як самостійна на базі Зарубинецької та під певним впливом Черняхівської культур й утвердилася на просторі від Середнього і Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. На місці колишньої, у своїй основі сформованої на ґрунті культури зарубинецьких хліборобських племен, єдиної Черняхівської культури (II – V ст.), що мала західний (Західна Україна та Центральна Європа), північно-західний (Прибалтика) та південний (пізньоскіфський) вектори антропологічних зв'язків⁶¹, утворюються принаймні три самостійні культури V – VII ст. – Празька, Колочинська, Пеньківська. Перша поширилась на землях удовж Прип'яті до Верхньої Вісли і через Середній Дністер та Прут до Дунаю, друга – у басейнах Десни, Сейму, Сожу. Пеньківська культура утвердилась у Середньому і частково у Нижньому Подніпров'ї, басейні Південного Бугу й до Дністра. На території Празької культури проживали в основному частина пізніших літописних древлян, волиняни, дуліби; Колочинської – сіверяни й частково радимичі; Пеньківської – поляни, уличі, тиверці.

Матеріальна культура праукраїнських племен чимдалі більше уніфіковувалася. Етнічним, а згодом і політичним центром консолідації праукраїнців стали племена київської культури, особливо Середнього Подніпров'я⁶². Про близькість праукраїнських союзів племен напередодні виникнення Руської держави свідчить, поряд з іншими даними, і спільність багатьох мовних процесів, що тоді, як зазначають дослідники, відбувалися у тих східнослов'янських діалектах, на основі яких поступово сформувалася українська мова⁶³.

По-різному склалася доля праукраїнських племен після розпаду антського державного об'єднання. На початку VII ст. племена дулібів (волинян) утворили на Волині, Верхньому Подністров'ї та у верхів'ях Західного Бугу державу волинян. Вона підтримувала союзницькі відносини з Візантією у боротьбі проти аварів. Однак проіснувала ця держава недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від аварів й опинилися під їхньою владою.

Набагато успішніше відбувалася консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян, чия рання історія пов'язана з іменем легендарного князя Кия, а також його братів Щека, Хорива й сестри Либідь. Заручившись підтримкою візантійського імператора, Кий почав боротьбу проти Аварського каганату. Зробив спробу осісти на Дунаї і навіть закріпив там місто Києвець. Проте не зміг втриматись у ньому й мусив повернутися до Середнього Подніпров'я, де й заснував Київ.

Поряд з утворенням ядра Руської держави шляхом об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами,

⁶¹ Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т.О. Рудич. – К., 2014. – 298 с. – С. 165.

⁶² Там само. – С. 35–36.

⁶³ Півторак Г. Зазнач. твір. – С. 36.

водночас відбувався процес об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами. У IX ст. два політичні центри були об'єднаними під владою Києва⁶⁴, створивши велику, відносно єдину Давньоруську державу. Цим завершився процес консолідації східних слов'ян.

Отже, консолідація родоплемінних об'єднань, що перебували на теренах сучасної України з часів їх виникнення, є вагомим чинником форм їх самоорганізації. Етногенез та родоплемінна консолідація синхронно проходили в лісових, лісостепових та степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і пришлих етносів. Простежується безперервність етнокультурного розвитку спільнот в українських землях та їх взаємовплив. Суто науковими методами відстежити безперервність родоплемінної консолідації безпосередньо праукраїнців та встановити цей процес як чинник їх протодержавних, а згодом й перших державних утворень вдається лише від середини II тис. до н. е. – початку формування праслов'ян.

3. Державний устрій та суспільний лад Скіфського царства. Джерела та основні риси права.

Однією з перших держав, що існувала на теренах сучасної України була Скіфія (Скитія) – велике етнополітичне об'єднання, очолюване безпосередньо кочовиками скіфами-сколотами (сколоти – самоназва, принаймні на середину VI ст. до н. е.). Етнонім сколоти застосовується лише до тих іранців-кочовиків, які близько межі VII–VI ст. до н. е. вдерлися до Північного Причорномор'я, підкорили населення Степу та Лісостепу й утворили державне об'єднання.

Грецький історик Геродот писав, що Скіфія мала вигляд квадрата, кожна із сторін якого дорівнювала близько 700 км. Одна з цих сторін на заході починалася від Дунаю, а протилежна на сході сягала Дону. Південна сторона впиралася в Чорне море, а протилежна на півночі закінчувалася зоною лісів (нинішнє Полісся). сягала Дону.

Зазначені терени населяли різні етноси. За тим-таки Геродотом, на заході, північніше Ольвії, жили калліпіди й алазони, між Дністром і Дніпром (Борисфеном) – скіфи-орачі, а на схід від Дніпра – осілі землеробсько-скотарські племена, або скіфи-землероби. Останні два – праслов'янське населення з традиційною для цих країв хліборобською культурою. На схід від нижньої течії Дніпра проживали степові кочовики-скотарі, чи царські скіфи і скіфи-кочовики. Власне вони й були скіфами, азійськими народом, і становили ядро Скіфії та панували над усіма іншими племенами. Залежне від них населення сплачувало данину.

Геродот зазначав, що Скіфія поділялася на адміністративно-політичні території (області), в округах кожної з яких розташовувались святилища бога війни Ареса (Арея), а також на адміністративно-територіальні одиниці (номи) на чолі з посадовими особами (номархами). Геродот запевняв, що за царя Колоксея вся Скіфія була поділена на царства між його трьома синами.

⁶⁴ Паламарчук Н.І. Протодержавні об'єднання слов'ян / Н.І. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова // Сторінки історії. Збірник наукових праць. Вип. 31. – К.: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2010 – С. 11.

Як бачимо, Скіфія складалася із царств, а ті, своєю чергою, – з областей і номів. Але, на жаль, ці скупі відомості про адміністративно-територіальний поділ не дають нам повної уяви про Скіфію як політичне об'єднання племен. Відомо, що царі були вождями-воєначальниками, але вони, крім того, виконували й релігійні функції, при здійсненні яких важливе місце відводилося жерцям-ворожбитам (енареям). Військо скіфів також використовувалося царями як виконавчий орган, тому воно формувалося відповідно до адміністративно-територіального поділу. Провідну роль у ньому відігравали скіфи-кочовики.

Царські скіфи, посідаючи панівне становище серед племен, утворили свою державу, засновану на військовій демократії. Найбільше піднесення цієї держави пов'язують з правлінням царя Атея (Атая) (бл. 358 – 339 рр. до н. е.), якого традиційно вважають чи не найвидатнішим династом Скіфії.

Державна структура скіфів значною мірою відрізнялась від розвинутих рабовласницьких і феодальних держав. Зокрема, виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо в місцевому управлінні, де зберігалися старійшини й вожді. Але держава скіфів була політичною організацією за своїми основними функціями: підтримання відносин залежності й панування; зміцнення верховної влади; накопичення багатств у руках пануючої верхівки⁶⁵. Найважливіші питання життя держави розглядалися на народних зборах усіх воїнів. Особлива роль при цьому належала скіфським воєначальникам (царям, базилеям, василевсам). Авторитет і вплив цих осіб особливо зріс під час скіфо-персидських воєн кінця IV ст. до н. е. Під їхнім керівництвом відбувалася консолідація всіх скіфських племен. Це об'єднання більшість скіфологів вважає початком становлення держави скіфів. Заслуга в цьому царя Атея, який, усунувши інших вождів, узурпував владу, надану йому воїнами союзу племен. Об'єднавши племена й народи від Азовського моря до Дунаю, він перетворив Скіфію на могутнє царство з центром на нижньому Дніпрі, де на рубежі V–IV ст. до н. е. виникло велике укріплене Кам'янське городище (в районі сучасного м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області). На думку науковців, виникнення цього поселення на місці зимовищ кочових скіфів пов'язане з процесом переходу тогочасних мешканців тамтешніх земель до осілості. Пізніше це городище відігравало роль економічного центру степового Надчорномор'я, де концентрувалися торгові зв'язки Степової Скіфії з її сусідами, в першу чергу – з грецькими містами Північного Причорномор'я⁶⁶.

Починаючи від Атея, народні збори втратили силу. В апараті державного управління, що складався з найближчих родичів царя (династа*), найвідданіших

⁶⁵ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 34.

⁶⁶ Гаврилюк Н.О. Кам'янське городище / Н.О. Гаврилюк // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – 528 с. – С. 71.

* Останнім часом в історіографії у зв'язку з тривалими дискусіями щодо характеру та форми влади правителів скіфів та Скіфії взагалі, все частіше замість терміну царі використовують термін династи.

слуг і військової верхівки, найвпливовішим наближений до царя дорадчий органом стала царська рада. Вся повнота законодавчої та розпорядчої влади належала верховному цареві.

У 339 р. до н. е. війська Філіпа II Македонського розгромили сили Атея. З цього часу почався занепад Великої Скіфії. У III ст. до н. е. володіння скіфів значно зменшились під тиском сарматів. У III – II ст. до н. е. згадуються два пізньоскіфські державні утворення – Мала Скіфія – одне у Нижньому Подніпров'ї та Тавриці (Тавроскіфія), інше у Добруджі.

Тавроскіфія (столиця – Неаполіс, поблизу сучасного Сімферополя) найбільшого піднесення досягла у II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Була важливим ремісничо-торговельним і культурним центром. Скіфія вела успішну боротьбу з античними містами-державами, зокрема взяла під контроль Ольвію. Влада скіфів поширилась на всю Тавриду. Однак на рубежі II – III ст. н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів, а вторгнення 375 р. гунів призвело до остаточного розпаду Скіфії.

Видатний археолог, дослідник скіфських старожитностей М.І. Ростовцев, розглядаючи характеристику скіфського суспільства, відзначав значну подібність його структури до структури Хозарського каганату і Золотої Орди, що дозволило трактувати Скіфію як військово-феодальну державу⁶⁷. На думку професора О.І. Тереножкіна, у скіфів, очевидно, простежувалось співіснування двох устроїв – феодального, що пронизував усі ієрархічні рівні власне скіфського суспільства від верховного владика до рядового номада, і рабовласницького, що базувався на підневільній праці, де як раби використовувалися полонені супротивники⁶⁸. Не вважав Скіфію класично рабовласницькою державою й історик античності А.С. Семенов-Зусер, який у праці «Родова організація скіфів Геродота» стверджував, що Скіфія була заснована на патріархально-родовому ладі, який уже вступив у стадію розкладу⁶⁹. Сучасні фахівці схильні вважати, що скіфське суспільство було більш ранньофеодальним, яке вирізнялося багатоукладністю⁷⁰. Це дещо розходиться із наявною на основі повідомлень Геродота думкою в історіографії, що Скіфія була рабовласницькою державою⁷¹. Так, археолог В.Ю. Мурзін піддає сумніву єдине достовірне джерело, де йдеться про наявність у скіфів інституту рабства – розповідь Геродота (кн. IV, пункт 2)⁷². Науковець запевняє, що коли Геродот говорив «про якихось сліпих рабів (згадування про їхню сліпоту є, імовірно, неправильним трактуванням

⁶⁷ Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России / М.И. Ростовцев. – М., 2002. – 155 с. – С. 37–39.

⁶⁸ Тереножкин А.И. Общественный строй скифов / А.И. Тереножкин // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С. 18.

⁶⁹ Кузьминец О. Знач. твір. – С. 10.

⁷⁰ Мурзін В.Ю. Проблема визначення поховань скіфських номархів / В.Ю. Мурзін // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 20.

⁷¹ Кузьминец О. – Там само.

⁷² Геродот. История в девяти книгах / Геродот. – Кн. IV: Мельпомена. – Л.: Наука, 1972. – 600 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1287899831>. – Назва з екрана.

інформації, викладеної його скіфськими співрозмовниками), які доїли кобилиць», то йшлося про суто патріархальне рабство⁷³.

Правовою основою у скіфських племен були давні звичаї, а також нові норми, що їх встановлювала царська влада, спрямовані захищати приватну власність на рухоме майно, худобу, житло, рабів. Однак фіксація норм права не могла бути здійснена, оскільки скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною. Згадки про них трапляються в пізніших літописах Русі. Значну інформацію черпаємо із поховань, розкопки яких свідчать, що об'єктами приватної власності у скіфів також були зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Певний вплив на норми права справляла релігія. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо від еллінів, таврів, неврів та ін.

Цивільно-правові норми захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Зобов'язальне право, що було досить розвиненим, регулювало відносини купівлі-продажу, дарування, міни. Зазвичай договори посвідчувалися та скріплювалися клятвою. Геродот описує процедуру клятвopинесення у скіфів так: «У великий глиняний ківш наливають вина та примішують до нього кров тих, що укладають договір, зробивши укол шилом, або невеликий надріз ножом на тілі, потім занурюють у чашу меч, стріли сокиру та дротик. Після здійснення цього обряду вони моляться, а потім п'ють суміш, як ті, що домовляються, так і найдостойніші з присутніх»⁷⁴. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися розграбуванням майна, зокрема, худоби, захопленням полонених з подальшим перетворенням їх на рабів⁷⁵.

Основною господарською ланкою скіфського суспільства, як зазначає А.І. Тереножкін у праці «Про суспільний лад скіфів», була мала (парна) сім'я, яка володіла землею, худобою та іншим майном. Однак Страбон відзначав у деяких скіфських племен спільність жінок. За твердженнями того ж Страбона та Гіппократа, старша жінка посідала серед інших привілейоване становище. Оскільки шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату, то відлік родоводу провадився за чоловічою лінією. Майно після смерті батька успадковував молодший син, а старші сини наділялися частинами рухомого майна при одруженні. По смерті чоловіка вдова нарівні з майном успадковувалася старшим братом померлого.

У скіфів досить рано оформились поняття про злочин, під яким розумілося, насамперед, завдання шкоди окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя, зокрема за допомогою чаклування, непокора царському наказу. Жорстоко переслідувалося нехтування законами, порушення

⁷³ Мурзін В.Ю. – Там само.

⁷⁴ Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень / О.А. Гавриленко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 17–22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrhyst.at.ua/publ/39-1-0-317>. – Назва з екрана.

⁷⁵ Іванов В.М. – Зазнач. твір. – С. 32.

звичаїв та боговідступництво. Відомі злочини проти власності (крадіжка, пограбування тощо). До тяжких злочинів відносилося завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема образа дією.

Система покарань у скіфів була нескладною. Смертна кара мала зазвичай кваліфікований характер. З нарративних джерел відомі такі її різновиди, як страта через відрубання голови або спалення живцем. Страта через спалення відбувалася таким чином: наповнивши віз хмизом та запрягши до нього биків, злочинців зв'язували по руках та ногах, затикали роти, і у такому вигляді клали їх серед хмизу, потім підпалювали його, лякали биків та гнали їх. Існували й калічницькі покарання. До злочинців також могло застосовуватися вигнання. Серед науковців існує думка, що у скіфів протягом тривалого часу зберігався інститут кровної помсти. Але ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота.

Ймовірно, що справи про злочини, що не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу, який рухався ініціативою зацікавлених сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожбитів («гадателів»), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. У разі, якщо звинувачуваний заперечував свою вину, царями запрошувалися нові ворожбити у подвійній кількості і, якщо вони на підставі своїх гадань підтверджували обвинувачення, звинувачений страчувався. Якщо ж другі «гадателі» виправдовували його, то каралася на смерть перша група ворожбитів. Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку. За оповіддю Геродота, якщо родичі «посваряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя». Переможець вважався правим. Вважалося, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один зі скіфів перемагав іншого, він, зазвичай відрубав голову противника⁷⁶.

Отже, Скіфія – велике етнополітичне об'єднання, очолюване безпосередньо царськими скіфами (скіфами-кочовиками), була однією з перших держав, що існувала на землях сучасної України і у різний час протягом VII ст. до н. е. – IV ст. н. е. займала її територію від Лісостепу до Криму. Племена, залежні від царських скіфів, платили їм данину і брали участь у війнах на їхньому боці. У ранньофеодальному скіфському суспільстві, сформованому як військово-феодална держава з наявним патріархальним рабством, виникнення державного апарату повністю не знищило колишньої родової організації, особливо в місцевому управлінні. Однак вся повнота влади належала верховному цареві, якому підпорядковувались царі, вожді племен і старійшини родів. Соціальну верхівку становила могутня у військовому відношенні скіфська знать, що зосереджувала у своїх руках значні багатства. Як виконавчий орган царями використовувалося військо, яке формувалося відповідно до адміністративно-територіального поділу. З утвердженням ролі верховного правителя народні збори втрачали силу, посилювався наблизений до царя дорадчий орган – царська рада, що складався з найближчих родичів царя, найвідданіших слуг і військової верхівки. Є підстави вважати, що скіфське

⁷⁶ Гавриленко О.А. – Зазнач. твір. – Там само.

право досягло достатньо значного, як для ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувало, принаймні частково, свої найголовніші функції: регулятивну, охоронну, орієнтаційну, оціночну, виховну.

4. Античні держави Північного Причорномор'я та Боспорське царство: суспільний лад, державний устрій і право

У процесах державотворення, що відбувались на теренах сучасної України, зокрема Північного Причорномор'я і Криму, велику роль відіграли античні міста-держави, які виникли внаслідок так званої Великої грецької колонізації VIII – VI ст. до н. е. З числа колонізаторів переважали малозаможні та безземельні греки-землероби, менше були представлені ремісники, купці та мілетська аристократія. Представники останньої були й купцями і судновласниками, господарями ремісничих ергастерій* тощо. Колонізація Північного Причорномор'я перш за все здійснювалась з метою господарського освоєння вільних земель, а тому мала аграрний характер.

Спочатку грецькі купці і мореплавці, які епізодично з'являлися у Причорномор'ї, налагодили регулярні торговельні зв'язки з місцевими племенами, заснували там спеціальні станції, так звані емкорії. Останні були використані колонізаторами з Мілета, Корінфа, Фокеї, Мегари, Афін та інших грецьких міст для створення місцевих поселень. Одним із найперших таких поселень у Північному Причорномор'ї стало місто Борисфеніда (Борисфен) на Березанському півострові (тепер острів при вході у Дніпровсько-Бузький лиман). Хроніка Євсевія відносить його заснування до 645 р. до н. е. або ж 642 р. до н. е. Український археолог А. Добролюбський на підставі археологічних досліджень стверджує, що Борисфен міг бути розташований на місці сучасної Одеси⁷⁷.

У другій чверті VI ст. до н. е. вихідці з Мілета збудували на правому березі Бузького лиману в місці його злиття з Дніпровським місто Ольвію⁷⁸. В тому ж столітті було зведено інші міста-колонії: Пантікапей та Феодосію у Східному Криму, Керкінітиду на місці сучасної Євпаторії, Тіру поблизу сучасного Білгород-Дністровського та ін. У V ст. до н. е. зусиллями вихідців із Гераклеї Понтійської постав Херсонес (біля Севастополя). На думку сучасних українських дослідників, чисельність названих міст була різною і залежала від рівня розвитку міста (Ольвія – близько 20 тис., Херсонес – близько 15 тис.)⁷⁹. Ці міста згодом перетворилися на поліси, тобто міста-держави з особливою формою соціально-економічної і політичної організації, властивій Стародавній Греції. До поліса входили територія міста (або кількох міст) і сільська округа

* Реміснича майстерня в грецьких полісах, у елліністичному Сході та у східних провінціях Римської імперії, а також у Візантії, заснована переважно на експлуатації рабської праці.

⁷⁷ Див.: Добролюбський А. Борисфен – Хаджибей – Одеса / А. Добролюбський, О. Губарь, А. Красножон. – Одеса–Кишинев: Бизнес-Элита, 2002. – 272 с.

⁷⁸ Крижицький С.Д. Ольвія / С.Д. Крижицький // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 17: МЛ–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – 728 с. – С. 588.

⁷⁹ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 35.

(хора) навколо міста із землеробськими поселеннями. Розквіт цих міст припадає на V – IV ст. до н. е.

У своєму розвитку міста-держави Північного Причорномор'я пройшли три основні етапи: 1) ранньоантичний (VII – I ст. до н. е.) – охоплює період з часу грецької колонізації до захоплення Понтійським царством всіх причорноморських держав; 2) римський (I ст. до н. е. – 70-і роки IV ст. н. е.) – характеризується початком боротьби Римської імперії з Понтійським царством, її перемогою і поширенням впливу на все Північне Причорномор'я; 3) пізньюантичний (70-ті роки IV ст. – середина VI ст.) – дослідники виділяють лише для Пантікапея та Херсонеса, які увійшли до складу Візантії⁸⁰.

Суспільний лад міст Північного Причорномор'я і Боспорського царства характеризувався наявністю рабів і рабовласників. Проте соціальна строкатість суспільства показує, що основна частина населення – це вільні землероби, ремісники, торговці. Серед панівного класу – землевласники, купці, господарі галузей виробництва та ін., дедалі більше значення набували судновласники (навклери). Значної економічної сили вони набрали у Боспорі, зокрема у портових містах Горгіпії та Фанагорії. Так, лише в Горгіпії їх нараховувалося 45 осіб, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку торгового судноплавства. Значну чисельність у суспільстві представляли осілі чужоземці.

Повноправними громадянами були тільки чоловіки – громадяни міст. Принцип рівноправності лежав в основі відносин між громадянами. Жінки не мали політичних прав, хоч і вважалися вільними. Не мали громадянських прав і чужоземці. Проте статус громадянства вони могли набути за великі заслуги перед містом. Найнижче в соціальній ієрархії античних міст-держав та Боспорського царства перебували безправні раби, яких було віднесено до об'єктів права. Серед джерел рабства виділялися військовий полон, народження від рабині, купівля рабів на невольничих ринках або у сусідніх племен.

У суспільстві окрім вільних громадян і рабів існували ще й залежні або напівзалежні категорії людей. Вони працювали у різних сферах життя міст, могли бути особисто вільними, проте економічно залежними. Тому соціальний статус не завжди відповідав матеріальному становищу людини, адже могли бути як бідні громадяни, так і багаті вільновідпущеники.

Коли на волю відпускали рабів, їх покровителем ставала релігійна громада. Водночас вільновідпущеник не поривав повністю зв'язків з патроном і мав поважати його, надавати йому різні послуги та матеріальну допомогу. Ігнорування цим могло призвести навіть до повернення йому статусу раба. Хоча вільновідпущеники вважалися вільними людьми, проте їх правоздатність була дещо обмежена. Так, їм не дозволялось служити в римських легіонах, а в I ст. було заборонено брати участь у роботі народних зборів та голосувати. Найбільшого поширення інститут вільновідпущеників набув у римський період і особливо у пізню його епоху, адже експлуатація вільновідпущеників ставала дедалі вигіднішою за експлуатацію рабів. Іноді вільновідпущеникам давали ділянку землі, майстерню, лавку тощо, частину доходу з яких вони мали віддавати патрону.

⁸⁰ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 10.

Інколи за мужні дії під час війни влада міст-полісів також давала рабам волю. Одним з таких прикладів є рішення міської влади Ольвії 331 р. до н. е., коли рабам дарували волю за мужність під час облоги міста військами О. Македонського, що його згадує давньоримський письменник та філософ Амбросій Макробій. На нашу думку, цей факт свідчить не лише про важливість привілеїв громадян, заради яких неповноправні мешканці свідомо погодилися взяти участь у війні, себто ризикувати власним життям, як про це справедливо заявляють сучасні дослідники⁸¹. Є й твердження в історіографії щодо такої акції, як про вимушений захід правлячої верхівки міста з метою утримання під контролем соціально-політичної ситуації та згуртування мешканців перед існуючою загрозою⁸². Можна твердити, що подібні факти не були поширеними, скоріш за все, вони являли собою певний виняток із правил.

За формою правління державний лад античних полісів Північного Причорномор'я представлений демократичними (V – II ст. до н. е.) або аристократичними (починаючи з I ст. до н. е.) республіками.

У містах-державках найвищим органом управління були народні збори всього вільного населення, об'єднаного в одну общину. До неї не входили раби, іноземці та жінки. Фактично вся влада зосереджувалася в руках невеликої групи міської рабовласницької знаті, яка через різні органи управління та народні збори (агора, апела, еклесія, віче) впроваджувала в життя свою волю решті громадян.

Справи для розгляду в народних зборах полісів готували спеціальні ради (герусія, буле), які склалися із виборних членів, що засідали у спеціальних місцях. В Ольвії, наприклад, таким місцем був храм Зевса. Всі закони й декрети, як правило, склалися від імені ради і народу, тобто народних зборів. Готуючи закони, члени ради збирали відомості про бажання повноправних громадян. Ці бажання оформлялися в проекти декретів чи постанов. Останні затверджувалися на народних зборах.

Інакше кажучи, народні збори приймали рішення у формі декретів чи постанов, виконували законодавчі функції, а ради були їхніми робочими органами. Ухвалені на тривалий час найважливіші закони карбувалися на камені й виставлялися на центральному майдані міста. Інколи народні збори (а під час перерв у їхній роботі – ради) виносили рішення у формі псофізмів, які, на відміну від законів, стосувалися лише деяких випадків і окремих осіб. Існували псофізми проксенічні й почесні. Із середини III ст. до н. е. проксенії висувалися приватними особами – аристократами, а почесні псофізми – різними урядовими установами (колегіями, магістратами тощо). Псофізми як різновид законів набули поширення в період аристократизації державного устрою. Окрім того, народні збори призначали посадових осіб і здійснювали контроль за їхньою діяльністю, обирали з-поміж повноправних громадян

⁸¹ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с. – С. 28.

⁸² Снитко О.І. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект) / О.І. Снитко // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 24.

переважно аристократів, кубернетів (управителів) або магістрів (урядовців міст держави).

Кубернети й магістри у Греції та Римі, а також у грецьких полісах Північного Причорномор'я представляли виконавчу гілку влади й виконували управлінські функції в державній, політичній, економічній, культурній та інших сферах життя. Магістри, об'єднані в колегії, називалися магістратурами. Найвпливовішими з-поміж міських магістрів були архонти і їхні колегії. Вони керували магістратурами й здійснювали верховне управління.

Відомий фахівець історії давньогрецьких поселень Північного Причорномор'я академік В.В. Латишев ще у 1887 р. відзначав, що тамтешні архонти становили колегію з п'яти осіб на чолі з президентом (першим архонтом), яка щороку змінювалася. Іменем цього еконіма називали рік. Перший архонт мав широкі повноваження. Зокрема, він видавав розпорядження (підзаконні акти), завідував ритуалами, дбав про сиріт і вдів, головував у суді. Архонти скликали народні збори й доповідали про найважливіші події, пропонували шляхи розв'язання внутрішніх проблем, керували зовнішніми зв'язками, фінансами, регулювали карбування монет, на яких зазначалося ім'я першого архонта⁸³. Останньому належало право керувати військом, хоча військовими справами міста займалася окрема колегія стратегів. На стражі законів стояла колегія номофілаків, яка наглядала за поведінкою мешканців та слідувала за дотриманням законів. Прокурорські або адвокатські функції здійснювала колегія продиків (юристів). Питаннями торгівлі відала колегія агораномів. Останні також стягували з іноземців мито за право торгівлі на ринку, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, конфісковували та знищували зіпсовані товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг тощо. Зазвичай від їхніх перевірок були вільні тільки торговці хлібом⁸⁴.

У надзвичайних випадках, коли держава внаслідок певних формажорних обставин не мала змоги забезпечити громадян міст необхідною кількістю хліба, і з огляду на це ціна на зерно стрімко зростала, тоді у грецьких полісах обиралася колегія ситонів, головним обов'язком якої була закупівля хліба за цінами, встановленими державою. За матеріалами археологічних досліджень, науковці підтверджують існування такої колегії в Ольвії наприкінці III – II ст. до н. е.⁸⁵ Доречно зауважити, що в грецьких полісах Північного Причорномор'я, як і в інших державах еллінської ойкумени вже був напрацьовано певний досвід організаційно-правової діяльності, спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки держави⁸⁶.

⁸³ Див: Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В.В. Латышев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1887. – 294 с.

⁸⁴ Див.: Гавриленко О.А. Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор'я з республіканською формою правління / О.А. Гавриленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 4. – С. 26–34.

⁸⁵ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма / Е.И. Леви. – Л.: Наука, 1985. – 152 с. – С. 89.

⁸⁶ Гавриленко О.А. З досвіду античного законодавства про продовольчу безпеку (Самос, II ст. до н. е.): історико-правове дослідження / О.А. Гавриленко // Форум права. – 2014. –

Серед управителів важливе місце посідали стратеги та члени їхніх колегій, що керували військовими справами під орудою першого архонта.

Для розгляду важливих фінансових справ народні збори створювали спеціальні колегії на чолі з верховним розпорядником. Посилаючись на декрет Протогена, дослідники зазначають, що в Ольвії у III ст. до н. е. фінансова колегія налічувала 9 осіб⁸⁷.

Важливу роль у системі влади античних міст-держав Північного Причорномор'я відігравав суд. Він належав до числа обов'язкових державних установ. У судочинстві брали участь судді, прокурори, свідки, позивач, відповідач. Як правило, судочинство було публічним, і за його діяльністю могло стежити практично все населення. За допомогою суду влада карала порушників законів, а страх перед правосуддям мав утримувати людей від політичних, громадських, релігійних і кримінальних злочинів.

Спочатку суди Ольвії і Пантікапея копіювали відповідні процедури Мілета, тому що колоністи якийсь час продовжували жити за законами і звичаями своєї метрополії. Далі, в V ст. до н. е., коли Ольвія і деякі інші міста Північного Причорномор'я увійшли до Афінського морського союзу, вплив Афін проник у різні сфери життя цих держав, і вони почали орієнтуватися на афінське судочинство.

Пізніше, в елліністичні часи, судочинство уніфікувалось у всьому грецькому світі⁸⁸. Тому уявляється можливим змалювати в загальних рисах перебіг засідання грецького суду в Північному Причорномор'ї, ґрунтуючись не лише на місцевих археологічних матеріалах, а й на повідомленнях античних авторів. Зокрема такі новітні наукові узагальнення знаходимо у дослідженнях М. Скржинської⁸⁹.

Так, звертатися до суду з позовом дозволялося лише повнолітнім і повноправним громадянам держави або іноземцям, котрим було дароване почесне право місцевого громадянства. Вони могли виступати позивачами від імені неповноправних осіб: господар – за раба, старший у родині чоловік чи опікун – за жінок і неповнолітніх дітей, а також за приїжджих і вільних, але неповноправних жителів. Як відповідачів до суду притягали людей усіх станів. Суд мав кілька відділень, що спеціалізувалися на конкретних питаннях. Роль голови кожного відділення виконували державні посадові особи. До їх функцій входило також приймання скарг, ведення попереднього слідства, одержання документів від кожної зі сторін.

Перед судовим засіданням за жеребком визначався склад присяжних із числа обраних народом громадян на роль суддів. Вони давали клятву, що будуть виконувати рішення, керуючись законами, а за відсутності відповідного

№ 4. – С. 47–52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2013_4_10.pdf. – Назва з екрана.

⁸⁷ Кузьминець О.В. Зазнач. твір. – С. 18.

⁸⁸ Глускина Л.М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н. э. по судебным речам Демосфеновского корпуса / Л.М. Глускина // Демосфен. Речи. – Т. 2. – М., 1994. – С. 466.

⁸⁹ Скржинська М.В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я / М.В. Скржинська // Укр. істор. журн. – К., 2009. – № 5. – С. 4–11.

закону, – виходячи з найвищої справедливості. За кілька днів перед розглядом скарги глашатай на агорі і на вулицях оголошував дату судового засідання. Суд збирався в будь-які дні, крім святкових і днів, що вважалися тяжкими і нещасливими. У такі дні судили лише вбивць. При оголошенні вироку були присутніми поняті. Вони свідчили у разі нез'явлення у призначений термін тих, кого закликали до суду, що запрошення було зроблене. Суд мав право розглянути справу без одного з учасників скарги, та це інколи інколи для нього було не вигідним. Голова суду заздалегідь збирав показання свідків. Із кола свідків виключалися жінки, неповнолітні й близькі родичі. Свідчення рабів одержували, неодмінно вдаючись до тортур, бо вважалося, що лише тоді вони кажуть правду. Усі слова свідків записували і разом з іншими документами, наприклад, виписками з відповідних законів, вміщували до ехіна – спеціальної глиняної або бронзової посудини. Його запечатували і відкривали лише під час засідання суду. Документи кожної зі сторін у тяжбі зберігались в окремому ехіні. На судовому засіданні заборонялося додавати нові документи і посилатися на ті, що були відсутні в ехіні.

У день суду присяжні збирались у визначеному за жеребкуванням приміщенні дикастерію. Засідання починалося з молитви богам і, певно, жертвоприношень. Далі секретар викликав позивача і відповідача, просив назвати їх імена і читав текст скарги. Після цього на спеціальне підвищення (бему) виходив позивач і виголошував свою промову. Слідом за ним виступав відповідач. Після завершення промов учасників спірних справ судді голосували, кидаючи до урни псефи. Потім їх висипали на стіл, і голова вів підрахунок. При рівній кількості голосів «за» і «проти» справа вважалася виграною позивачем. Головуючий оголошував результати голосування і міру покарання.

Найсуворішу кару – смерть застосовували за державну зраду, за посягання на державний лад, за зрадництво, за відкидання державної релігії, за навмисне вбивство. Наступна за тяжкістю кара – вигнання з поліса. Вона супроводжувалася позбавленням громадянських прав і, як правило, конфіскацією майна. Ще один вид суворого покарання – наведення в рабство порушників закону із числа вільновідпущеників і осіб, що незаконно видавали себе за громадян. У низці випадків підсудного карали обмеженням громадянських прав, а якщо винний продовжував незаконно користуватися відібраними у нього правами, його засуджували до більш тяжкої кари, аж до страти. Проте більшість судових вироків обмежувалася накладенням грошових штрафів різного розміру або конфіскацією майна. У ряді випадків розмір штрафу визначався законом⁹⁰.

У Боспорському царстві суддями в деяких справах виступали царі. У IV – III ст. до н. е. вони називали себе архонтами. Однак царі Боспора не завжди утруднювали себе довгими процедурами судочинства. Так, Левкон запросив до дикастерію підозрюваних у зраді триєрархів, але замість розгляду вини розпорядився їх убити. У демократичній Ольвії такі розправи в суді були

⁹⁰ Скржинська М.В. Зазнач. твір. – С. 6–9.

неможливими. Проте бажання незаконним шляхом вплинути на суддів і свідків проявлялось у жителів обох названих держав⁹¹.

Слід відзначити, що у полісах Північного Причорномор'я практикувався й третейський суд. Дослідниця судочинства у містах означеного регіону М. Скржинська зазначає, що у II ст. до н. е., коли у Херсонесі не вщухали внутрішні чвари серед громадян, а влада не могла їх вгамувати, вирішили закликати відомого й шанованого всіма ольвіополіта Нікерата. Він зумів примирити ворогуючі сторони, за що херсонесити вшанували його встановленням статуї і бюста у своєму місті⁹².

Прикметною рисою державного устрою полісів Північного Причорномор'я був розвиток демократії вільних громадян. Однак з V ст. до н. е. розпочалися аристократизація і узурпація влади. Ці процеси збіглися з періодом кризи іонійських міст і розгромом Мілета персами 494 р. до н. е.

Угрупування аристократів Пантікапея виявилось найвпливовішим. Тут у 80-х роках V ст. до н. е. владу захопила династія Археанактидів разом з прибічниками. Під їхнім керівництвом відбулося об'єднання грецьких полісів, що існували на берегах Керченської протоки, в одну державу – Боспорське царство⁹³. У цій державі грецькі поліси, що увійшли до неї внаслідок союзу, зокрема, Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса, зберігали певну самостійність. Однак верховна влада в царстві належала архонтові (василевсові) й була такою ж великою, як у монарха. Спершу тут правили Археанактиди, а з 438 р. до н. е. – Спартокіди. Архонти видавали закони для всього об'єднання античних полісів, хоч кожен з них як незалежне місто-держава мав своє право. Влада у Боспорському царстві трималася на війську, в основному найманому. В разі крайньої необхідності скликалося ополчення громадян міст-держав. Боспор мав і військовий флот. У римський період його збройні сили були запорукою захисту рабовласницького світу від кочовиків північного сходу Причорномор'я (скіфів, сарматів, аланів, готів та інших).

Боспорська держава існувала з 80-х років V ст. до н. е. до III ст. н. е. А царством почала називатися на початку III ст. до н. е., коли один з представників династії Спартоکیدів (Євмел) проголосив себе царем⁹⁴.

У IV – III ст. до н. е. Боспорське царство досягло найбільшого розквіту й поширило свій вплив на Північне узбережжя Чорного моря. Однак у другій половині II ст. до н. е. його спіткала гостра економічна та зовнішньополітична криза, яку пов'язують із загостренням стосунків із так званим варварським оточенням і посиленням Скіфського царства на чолі із Скілуром (час царювання: бл. 130 р. до н. е. – 114/113 рр. до н. е.). Останній зазіхав на незалежність Боспору, розширив свою владу на грецькі поліси Північно-Західного Причорномор'я, на весь степовий Крим, пониззя Дніпра та Південного Буга, а на місці невеликого поселення розбудував нову столицю – Неаполь Скіфський. Очевидно, Скілур включив до складу своєї держави

⁹¹ Скржинська М.В. Зазнач. твір. – С. 10.

⁹² Там само.

⁹³ Кузьминець О.В. Зазнач. твір. – С. 19.

⁹⁴ Там само. – С. 20.

Ольвію та намагався встановити протекторат і над Херсонесом. Жителі останнього вели завзяту боротьбу зі скіфами Скілура та його сина Палака (час царювання: бл. 114/113 р. до н. е. – 111 р. до н. е.) і згодом вичерпали свої сили⁹⁵. Тоді херсонесці вибрали собі покровителя в особі правителя Понтійського царства Мітридата VI Євпатора (роки життя: 132 р. до н. е. – 63 р. до н. е.), який надіслав на допомогу військо на чолі із Діофантом. Останній підкоривши скіфів, згодом під понтійську владу на вернув і Боспорське царство. Невпевнений у своїх силах боспорський цар Персідад V (р. н. невідомий – бл. 109 р. до н. е.) близько 107 р. до н. е. передав владу понтійському цареві Мітридату VI. Сучасні науковці запевняють, що підкорення Боспорського царства відбулось в результаті високої ефективності понтійської експансії в регіоні, досягнутої Мітридатою VI внаслідок застосування різноманітних методів, у тому числі й запозичення римської дипломатичної традиції, принаймні під час діяльності Діофанта⁹⁶. Боспор у планах Мітридата VI мав стати опорною базою в боротьбі проти Риму. Але, зазнавши в цій боротьбі цілковитої поразки, Мітридат VI у 63 р. до н. е. покінчив життя самогубством. З того часу почався період політичної залежності Боспорської держави від Риму. Щоправда римські імператори розглядали Боспор як союзну державу. У середині III ст. Боспорська держава зазнала навали готів, що підірвало її економічне життя. А навала гунів у 70-х роках IV ст. призвела до її остаточної загибелі.

Боспорське царство мало принципово відмінні від інших грецьких держав Північного Причорномор'я політичну будову. Воно може вважатися першою патримоніальною монархією на території України. Цар був єдиним розпорядником влади, верховним власником землі й іншого майна, вищим авторитетом для своїх підданих. Функції верховного уряду зосереджувалися в його оточенні. Останнє було також основним джерелом рекрутування державних кадрів. Навіть заможні аристократи – соціальна опора монаршої влади – рекрутувалися через царську службу (аристопіліти). Царська влада також використовувала рабів як найвідданіших слуг⁹⁷. Однак початково держава становила конфедерацію грецьких полісів, які зберігали автономію у внутрішньому житті й характерні для демократії державні органи – народні збори і раду та полісних магістратів. Міські громади могли навіть випускати власні гроші, а іноді й слали послів⁹⁸. Проте варто погодитись із фахівцями, які доводять, що залишки полісної демократії на Боспорі зникли за панування Риму. Цей процес особливо швидко призвів до знищення самоврядності в номах, де окружна знать здійснювала управління від імені монарха, але

⁹⁵ Белов Г.Д. Античный дом в Херсонесе: По раскопкам 1947 – 1948 гг. / Г.Д. Белов // Вестник древней истории. – 1950. – № 2. – С. 121.

⁹⁶ Певченко В.М. Методи понтійської експансії у Північне Причорномор'я наприкінці II – на початку I ст. до н. е. / В.М. Певченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 289.

⁹⁷ Історія державної служби в Україні... – С. 39.

⁹⁸ Там само. – С. 35.

користувалася великою самостійністю⁹⁹. Незважаючи на це, залишок демократичних інститутів, хоч їхній авторитет був ледь помітний порівняно з царським, та авторитет загальногрецької культурної традиції з її сильними демократичними ідеалами дає підстави сучасним дослідникам робити висновок, що Боспорське царство становило собою монархію з територіями міст, де існувало демократичне самоуправління полісного зразка¹⁰⁰. Цим самим Боспорське царство було одним із перших ареалів, де вироблялася традиція міського самоуправління в умовах автократичної влади, що стала важливим компонентом європейської цивілізаційної спадщини.

У містах-державах Північного Причорномор'я вкорінювалася правова система тих метрополій, які їх засновували. Здебільшого це була система афінської рабовласницької демократії. Але на неї впливали звичаєве право й традиції місцевого та сусіднього населення. Основу права становили закони народних зборів, декрети ради міста, постанови колегій та посадових осіб, які приймалися з урахуванням звичаїв і традицій, а також місцеві звичаї. Пізніше поширилися й норми римського права. У Боспорському царстві джерелом права також виступала законодавча діяльність царів.

Законами регулювалися суспільні відносини. Розвинутій правовій регламентації підлягали відносини власності, зокрема право приватної власності на будинок, майно, худобу, землю тощо. Земля і раби могли бути як у приватній, так і в державній власності. Жвава зовнішня і внутрішня торгівля зумовили активний розвиток зобов'язального права.

На підставі зобов'язального права розроблялися договори про позику, дарування, заставу тощо. Про це свідчать письмові джерела, зокрема декрет у честь впливового громадянина Ольвії Протогена (III ст. до н. е.), де значиться про його великі позики Ольвії, коли місто перебувало у важкому становищі. Благодійники, позичаючи гроші, удостоювались почесностей і ще більше збагачувались самі. Угоди укладалися у відповідних установах при свідках та у присутності державних чиновників. Останні отримували за це від сторін певну плату.

Значного розвитку набуло кримінальне право. Найтяжчими вважались злочини проти держави (змова, спроби повалення демократичного ладу, державна зрада, розголошення державної таємниці тощо), у Боспорському царстві – також повстання, змова та замах на життя царя. Підлягали покаранню й особи, викриті у зазіханні на приватну власність. Серед видів покарань застосовувались смертна кара, штрафи, конфіскація майна.

Отже, античні держави Північного Причорномор'я та Боспорське царство були складним і багатофункціональним механізмом, який засвідчує існування тисячолітніх державотворчих традицій на теренах сучасної України. Тогочасні передові грецькі та римські державно-правові інститути, соціально-економічні і культурні надбання накладали відбиток на розвиток ранньослов'янського

⁹⁹ Історія держави і права України. Навчальний посібник / В.М. Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков; за ред. В.М. Калашнікова. – Дніпропетровськ, 2012. – 272 с. – С. 18.

¹⁰⁰ Історія державної служби в Україні... – С. 39.

населення, в тому числі й Середнього Подніпров'я, що без сумніву мало значний вплив на розвиток праукраїнської державності.

Таким чином поєднання методологічного інструментарію, притаманного «Історії держави та права України» як науці та навчальній дисципліні, значною мірою сприяє можливості досягнути державно-правову спадщину України, що сформувалась протягом віків. Видається доцільним поділити історію українського державотворення та права на вісім періодів, виходячи із загальних законів виникнення, розвитку і змін типів та форм держави і права, особливостей функціонування державних установ та інститутів права у конкретних історичних умовах України. При цьому враховано, що при змінах форми влади, в тому числі й при втраті національної державності, в українських землях тривав процес еволюції правових відносин на національному ґрунті. Безперервність етнокультурного розвитку спільнот в українських землях та їх взаємовплив спостерігається з Трипільської культури. Етногенез та родоплемінна консолідація місцевих (автохтонних) та прийшлих етносів, що синхронно проходили в українських землях, та їх взаємовплив стали вагомим чинником формування протодержавних, а згодом і перших державних утворень праукраїнців. Відстеження цих процесів суто науковими методами видається можливим лише від середини II тис. до н. е. – початку формування праслов'ян. На їх розвиток та динаміку праукраїнської державності в цілому певною мірою наклали відбиток протодержавні утворення та перші держави, які існували на теренах сучасної України у різний час. У цьому контексті вагомому значенню згодом набули тогочасні передові грецькі та римські соціально-економічні і культурні надбання, а також їх державно-правові інститути.

Лекція 2.1. Держава і право Русі

1. Виникнення державності у східних слов'ян і формування Русі.
2. Наукові дискусії щодо утворення Руської держави.
3. Державний устрій, суспільний лад і суд Русі.
4. Джерела та основні риси права Руси-України.

1. Виникнення державності у східних слов'ян і формування Русі

Хоча Скіфія на рубежі II – III ст. н. е. зазнала нищівного нападу готів, а вторгнення 375 р. гунів призвело до остаточного розпаду держави, її назва щодо території Північного Причорномор'я ще довго зберігалася. Разом з цим римські й візантійські географи, історики та політичні діячі дедалі пильніше придивлялися до народів, які населяли землі сучасної України. Усі вони – венеди, склавіни, анти, волин'яни, дуліби, поляни, роксолани та інші, згодом дістали спільну назву – слов'яни.

На перші згадки в писемних джерелах про ранньослов'янські племена можна натрапити в творах римських вчених I – II ст. н. е. Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, де слов'яни фігурують під назвою «венеди» («венети»). Етнонім «слов'яни» вперше вжито візантійськими авторами Псевдо-Кесарієм, Іоанном Ефеським, Менандром. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про походження та діяння гетів», або «Гетика» (551 р.) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550 – 554 рр.). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні Європи антив і склавинів зафіксована також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп¹.

Питання про прабатьківщину слов'ян ще остаточно не розв'язане. Першим у вітчизняному науковому письменстві спробував відповісти на це питання давньоруський літописець Нестор, учений-чернець Києво-Печерського монастиря. У своїй знаменитій «Повісті временних літ», створеній на початку XII ст., він зазначав, що найдавніші слов'янські землі – нижня течія Дунаю і Паннонія. Так було започатковано теорію Дунайської прабатьківщини слов'ян. За середньовіччя на Заході народилася скіфо-сарматська теорія слов'янського етногенезу, вперше повідана світові у Баварській хроніці XIII ст. У середні віки та на початку нових часів набула поширення й версія про тотожність слов'ян з

¹ Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с. – С. 34.

іншими народами, що згадуються у працях античних і ранньосередньовічних авторів: з кельтами, готами, фракійцями, даками, ілірійцями, гетами і навіть... кочовиками-гунами. У наш час усі ці здогадки й теоретичні викладки, позбавлені наукового підґрунтя, становлять хіба що історіографічний інтерес.

Поважні наукові студії на ниві слов'янського етногенезу розпочалися лише на початку XIX ст. З перебігом часу вчені дійшли висновку, що давні слов'яни спершу жили десь поміж балтами, германцями та іранцями. Серед розмаїття припущень етнологів, археологів, істориків, лінгвістів (О. Погодін, Я. Розвадовський, М. Фасмер, Ю. Костшевський, В. Петров, Ф. Філін та ін.) у XX ст. утвердилась одностайна думка в тому, що слов'янська прабатьківщина розташовувалась на розлозі простору між Віслою чи навіть Одером і Дніпром, сягаючи на півночі Балтійського моря, а на півдні – Карпатських гір (В. Гензель, П. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рыбаков та ін.). На початку 80-х років XX ст. Б. Рыбаков, підсумовуючи тривалу дискусію, об'єднав дві найбільш поширені версії і виступив з обґрунтуванням Одеро-Дніпровської прабатьківщини слов'ян, якою фактично задекларував їх автохтонність на території Центрально-Східної Європи з бронзового віку².

Перед початком нової ери завершується епоха первіснообщинного ладу у східних слов'ян. Доки члени роду (племені) колективно господарювали у складі великих патріархальних сімей, доти в суспільстві не існувало значної економічної і соціальної нерівності, тож органи влади військової демократії обстоювали суспільні інтереси, тобто були виразниками волі людності. З подальшим розкладом первіснообщинного ладу й об'єднанням племен у союзи пришвидшується процес майнового розшарування, а отже, й становлення органів влади (силових структур), що сприяло виникненню держави.

Сучасні вчені виділяють в історії розвитку східних слов'ян три етапи. Так, В. Іванов, узагальнюючи сучасні наукові дослідження, першим етапом називає час розкладу родового ладу і зародження «військової демократії» (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). У писемних джерелах тих часів (римські історики Пліній Старший, Тацит) слов'яни згадуються під назвою «венеди». Венеди становили єдиний, стійкий і найчисленніший масив, що заселяв терени Центральної та Східної Європи. Венедську єдність праслов'ян зруйнувало вторгнення германського племені готів.

Наступний період (II – VI ст.) дослідник характеризує як етап розквіту «військової демократії» – перехідної форми управління суспільством, що поєднувала елементи громадського самоврядування та публічної влади. Вчений логічно зазначає, що східні слов'яни, які називалися антами, за свідченнями готського історика Йордана і візантійського історика Прокопія Кесарійського, в IV ст. населяли територію від Дунаю до Азовського моря.

Видатний український історик М. Грушевський вважав об'єднання антів спробою предків українського народу створити державність з організованим військом та участю населення в політичному житті. Український вчений М. Брайчевський поділяв таку думку, проте, з його точки зору, знак рівності

² Див.: Рыбаков Б.А. Новая концепция предистории Киевской Руси / Б.А. Рыбаков // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 55–76; № 2. – С. 40–59.

між антами і сучасним українським народом ставити не можна, адже це означало б спрощення справжнього етногенічного процесу³.

Однак поглядів про те, що об'єднання антів складалося з князівств (княжінь) дотримується і чимало сучасних дослідників. Навала аварів наприкінці VI ст. не зруйнувала основи східнослов'янської державності – князівств. Саме на цьому етапі з'являються такі елементи державності, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада з її ще недосконалим апаратом, відчужена від народу військова дружина тощо.

Племінні княжіння, що виникли на базі союзів племен, слід вважати перехідними до держави ранньополітичними утвореннями. В їх суспільній структурі провідне місце займала племінна верхівка, яка надалі стала основою майбутнього панівного класу феодального суспільства. Консолідація знаті призводила в цей перехідний період до узурпації нею влади у племінних структурах, яка набувала рис публічної влади в її класичному розумінні⁴.

У письмових джерелах VII ст. уже не трапляється назва «анти», зате дедалі частіше – «слов'яни», «склавени», «склавіни». Починається наступний етап історії східних слов'ян – етап утворення ядра давньоруської державності – своєрідної федерації князівств (VII – перша половина IX ст.). До VIII ст. на території, яка населялася східними слов'янами, утворилися племінні союзи, що виникли як військові об'єднання, засновані одночасно на родовому й територіальному принципах. Пізніше вони будуть названі в «Повісті минулих літ»: поляни, древляни, сіверяни, дреговичі, бужани, волиняни, уличі, тиверці, білі хорвати, радимичі, кривичі, словени, в'ятичі⁵.

На розвитку слов'янської державності негативно позначилася експансія хозар, хоча водночас цей чинник сприяв і їх консолідації. Вірогідно, створення в Середньому Подніпров'ї історичного ядра майбутньої Русі – «Руської землі» відбулося ще у другій половині VIII ст., і до нього увійшли поляни та якась частина сіверян. На межі VIII – IX ст. цьому утворенню вдалося позбавитися залежності хозар.

Як бачимо, період первіснообщинних відносин у слов'ян затягнувся. Насамперед це пояснюється тим, що у них набуло великого поширення підсічне землеробство, яке вимагало спільних зусиль значної кількості людей. Однак з поступовим переходом до орного землеробства розпочалася індивідуалізація виробництва, зростала продуктивність праці, і тоді уже зі складу великих патріархальних сімей дедалі частіше виділялися малі сім'ї. Цей процес залежав від місцевих умов, тому відбувався нерівномірно. У першій половині I тис. н. е. на зміну первісній великій родовій патріархальній общині приходить сусідська сільська територіальна община. Тож попередні родові зв'язки поступаються місцем новим – територіальним. Але це не означає, що кровноспоріднена

³ Див.: Брайчевський М.Ю. До конспекту історії України / М.Ю. Брайчевський // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 8–10.

⁴ Головки О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX – X ст. / О.Б. Головки; АН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 30 с. – С. 5.

⁵ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 50–51.

система зовсім віджила. Старі й новоутворені роди продовжували спільно господарювати упродовж багатьох століть. Закріплення території за племенами та їхніми союзами, захист її від чужинців стали важливим чинником набуття первіснообщинним суспільством навичок ведення війни. Дорослі члени патріархальної, а потім і сусідської общини були одночасно й воїнами.

Досить вагомим для науки є розповідь про розселення слов'ян на просторах Східної Європи – від Чорного моря до Білого, від Карпат до Волги, що її нам подає «Повість минулих літ»: «Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру й називались полянами, а інші – древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною й називались дреговичами (від слова «дрегва» – болото), інші сіли по Двіні й називались полочанами за річкою, що впадає до Двіни й має назву Полота. Ті ж слов'яни, котрі сіли поблизу озера Ільмень, називалися власним ім'ям – словенами...». Поступово в оповіді літописця виступають ще й інші слов'янські племена: кривичі з їхнім градом Смоленськом, від яких Нестор виводить сіверян, дуліби – жителі Побужжя, мешканці західної частини пізнішої України волиняни, бужани й хорвати. Не забуває він згадати населення Посожжя (від р. Сож) радимичів, волго-окських лісів – в'ятичів, а також уличів з тиверцями, що посідали простори від Дніпра і Бугу до Дністра⁶.

До найперших східнослов'янських племінних об'єднань належать полянське з осередком у Києві, дулібське і волинянське на території пізнішої Волинської землі. Академік Б Греков припускав, що в VI – VII ст. існували величезні і потужні дулібсько-волинянський, бужанський та білохорватський союзи племен⁷. Ці об'єднання східних слов'ян стали важливим кроком на шляху до створення давньоруської державності.

На рубежі VIII – IX ст. придніпровський союз союзів племен об'єднував не лише регіони майбутніх Київського, Переяславського, Чернігівського князівств, а охоплював, за твердженням академіка Б. Рибаківа, територію близько 120 тис. км² і сягав на північ аж до Західної Двіни. Прикметно, що на півночі державотворчі процеси найбільш чітко проявилися у словенів. Їх стимулятором значною мірою стало проникнення в цей регіон варязьких находників. Останні не тільки сприяли консолідації словенського політичного утворення, але й прагнули, будучи мобільними у політико-мілітарному плані, прагнули просунути на південь, використовуючи Дніпровський та Волзький шляхи, зайняти провідні позиції в інших регіонах слов'янського світу⁸. Об'єднання ільменських слов'ян (словени, кривичі) й окремих неслов'янських племен (меря, весь, мурома) проходило навколо Новгорода, перша згадка про який датується 859 р. Ця дата офіційно висловлена 1959 р. радянським істориком М. Тихоміровим. Щоправда нині російський археолог Є. Носов переконує, що археологічні дані не підтверджують існування Новгорода в IX ст. Він доводить про «відкладення культурного шару [на теренах сучасного міста – *авт.*]

⁶ Союзи східнослов'янських племен // Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://history.vn.ua/book/dovidnik2/8.html>. – Назва з екрана.

⁷ Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с. – С. 30.

⁸ Головкин О.Б. Вказ. праця. – С. 10.

почалося не раніше початку X ст.»⁹. Водночас у працях сучасних українських дослідників йдеться про існування у IX ст. двох політичних центрів – Новгород і Київ. Тоді ж вони були об'єднані під владою останнього¹⁰.

Про Русь з центром у Києві, як могутню слов'янську державу, розповідали арабські й візантійські автори. Про неї йшлося в скандинавських сагах, французьких епічних творах, німецьких хроніках. Так, у поемі «Пісня про Роланда» згадується участь дружин русичів у війні проти Карла Великого, а візантійський історик Микита Хотіан повідомляв, що русичі врятували Візантію від половців. Київська монархічна держава здобула міжнародне визнання, утвердивши себе військовими походами київського князя Аскольда на Візантію 860 р., 863 р. та близько 866 і 874 рр. Початок об'єднання двох слов'янських центрів розпочався із захоплення 882 р. воєначальником варязького князя Рюрика Олегом Києва, який підступно вбив київських князів Аскольда і Діра й утвердився у такий спосіб на Київському престолі. Цією подією завершується правління династії Києвичів.

Олег привіз із собою Ігоря – малолітнього сина Рюрика, який згодом і започаткував наступну київську династію Рюриковичів. Однак варто погодитися з думкою видатного українського вченого І. Крип'якевича, що нормани «скріпили мілітарно» державну організацію, очоливши її скандинавською династією, але з часом вони «розчинилися» в русько-українському субстраті й локальна слов'янська еліта спромоглася перейняти державний провід¹¹. Сам же Олег був регентом при княжичу Ігорю, а проголосивши Київ, що «се буди мати городомъ Рускымъ», активно розпочав об'єднання земель та спрямував свої зусилля на зміцнення держави й посилення впливу на сусідів. В історіографії Олега називають ще легендарним князем, «віщим Олегом». Прізвисько «віщий» він отримав за те, що був активним прихильником язичництва. Усе життя князя-регента оповите легендами, а щодо його походження й донині ведуться дискусії.

Чому Олег здійснив похід на Київ, досить впевнено вів себе і вдався навіть до підступності? Відповідь криється у процесах, що відбувались в самому київському суспільстві: невдоволення суспільних верств, і перш за все боярства, політикою Аскольда і Діра та їх спробою запровадити у державі християнство. В останньому переконають відомості із життєпису Константина Багрянородного, Хроніки Зонари та Михайла Гліки, Густинський літопис, Київський Синопис і твори арабських письменників – Ібн-Хордадбега, аль-Масуді й ін. Тому за літописом «Повість минулих літ» варяги були запрошені на київське княжіння, а Олег, йдучи до Києва, відповідно, відчував свою підтримку у тамтешньому суспільстві. Приваблював й контроль

⁹ Носов Е.Н. Новгородская земля: Северное Приильменье и Поволховье / Е.Н. Носов // Русь в IX – XI веках: археологическая панорама. – Москва; Вологда, 2012. – С. 118.

¹⁰ Паламарчук Н.І. Протодержавні об'єднання слов'ян / Н.І. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова // Сторінки історії: зб. наук. праць. Вип. 31. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2010. – С. 11.

¹¹ Шостак М. Державотворча концепція утворення Київської Русі Михайла Грушевського та її оцінка у працях його послідовників – Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби та Стефана Томашівського / М. Шостак // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 278.

основного водного торгового шляху Русі – «Шлях із варягів у греки» (Грецький шлях), що зв'язував північні її райони з південними руськими землями, скандинавські країни з Візантійською імперією.

Отже, у результаті консолідації слов'янських земель виникає Давньоруська держава із центром у Києві. Цей процес об'єктивно зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. До перших належали – спільність території, спорідненість матеріальної, духовної культури та релігії, наявність тісних економічних зв'язків між землями, схожість мови та традицій населення, що їх населяли, суспільного, військового й державного устрою, звичаєвого права. Серед зовнішніх факторів найголовнішою стала необхідність спільної боротьби проти експансії сусідніх народів.

2. Наукові дискусії щодо утворення Руської держави

Навколо питання щодо походження української держави Русь і досі ведуться нескінченні суперечки фахівців-науковців, письменників, журналістів та широкої громадськості. Однак беззаперечним є той факт, що історичним ядром Руської держави стало Середнє Подніпров'я та племінний союз полян, який займав територію на правому березі Дніпра, між річками Рось та Ірпінь, а в VI ст. розширив свої землі й на Лівобережжя Центральної Наддніпрянщини за рахунок східних племен лісостепової зони.

Ще давньоруський письменник і літописець Нестор у «Повісті минулих літ» запитував: «... Звідки пішла Руська Земля, хто у Києві почав вперше княжити і звідки Руська Земля стала бути». Водночас він наводить переказ про легендарних братів Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь, які держали владу в княжіннях полян, древлян, дреговичів, словен, полочан. Зазначає про заснування ними Києва: «... Зробили вони городок на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами...». Час заснування міста сучасні вчені відносять до кінця V ст.¹²

Останнім часом у вітчизняній науці Кия вважають за реальну історичну постать V – початку VI ст.¹³, який започаткував княжу династію Києвичів, що правила у Русі до 882 р. Водночас до часів правління Кия дослідники відносять одну з перших відомих подій в історії княжої України – його дипломатичний візит до столиці Візантії Царгорода 527 р.¹⁴ Літописець розповідає й про те, що Кий «... прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій

¹² Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осереддя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) / Ю. Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – № 2–3. – С. 261.

¹³ Ричка В.М. Кий / В.М. Ричка // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 284.

¹⁴ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до наших днів) / Л.Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк; за заг. ред. Л.Д. Чекаленко. – К.: ДП «Видавничий дім “Персонал”», 2010. – 464 с. – С. 10.

город Київ»¹⁵. На підставі цих та інших писемних свідчень науковці роблять висновок, що державність у Руській землі було започатковано десь у VI ст. Однак, як констатує відомий дослідник українського середньовіччя В. Ричка, «формування відносно єдиної давньоруської держави, проте, було складним і довготривалим...»¹⁶.

З історичним ядром Русі в Середньому Подніпров'ї пов'язують термін «Руська земля», що вперше зустрічається у русько-візантійському договорі 911 р. на позначення держави і території, підвладної київському князю Олегу¹⁷.

На думку відомого історіографа Я. Калакури, «консолідація племен, чимало з яких пов'язували себе з русами, росами, творили Києво-Полянську державу під назвою Русь, Русь-Україну. Те, що руси називали себе українцями, у пізніші часи підтверджує Київський літопис (за Іпатієвським списком), в якому під датою 1187 р. оповідається про смерть Переяславського князя... Україна, як і Русь, – давні назви Руської землі і держави... І ця назва закріпилася за всією територією Південно-Західних земель – Київської, Переяславської, Чернігово-Сіверської, Подільської, Волинської, Галицької ще до татаро-монгольського нашествия, до виникнення Московської держави...»¹⁸.

Ю. Лебедева, узагальнюючи новітні інтерпретації українських істориків щодо теорій походження та розвитку Київської Русі¹⁹, логічно підкреслила, що на переконання сучасних дослідників терміни «Київська Русь», «Давня Русь» є кабінетними. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із зазначених вище назв з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше вона стверджувалась М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським та іншими істориками Російської імперії внаслідок концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням означеної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації в той чи інший напрям владних функцій. Цієї концепції дотримуються і більшість сучасних російських істориків²⁰. Водночас авторка логічно виокремлює думку В. Косика, який, як і багато інших вчених, наполягає на необхідності розрізняти назви «Русь» та «Росія». Науковець зазначав, що Русь, тобто давня назва України, дуже часто

¹⁵ Літопис Руський (за Іпатським списком) / пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – 592 с. – С. 9.

¹⁶ Ричка В. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь / В. Ричка. – К.: Рад. шк., 1991. – 206 с. – С. 46.

¹⁷ Толочко О.П. Руська земля / О.П. Толочко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С.–К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 389.

¹⁸ Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава / Я. Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому просторі: кол. моногр. / за ред. П. Кононенка. – К., 2011. – Т. 1. – 670 с. – С. 360.

¹⁹ Див.: Лебедева Ю.О. Сучасна інтерпретація українськими істориками теорій походження та розвитку Київської Русі / Ю.О. Лебедева // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України: наук. зб. – К., 2014. – № 1. – С. 88–94.

²⁰ Горелов М. Цивілізаційна історія України (нарис) / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с. – С. 160.

іменувалась латинською – Ruthenia (Рутенія). З політичних мотивів і з наміром привласнити собі спадщину Русі російські історики перекладають і тлумачать цей термін як Росія. Насправді ж «Русь» і «Росія» відноситься до двох відмінних історичних реальностей та двох самостійних народів²¹. Ю. Лебедєва логічно конкретизує: «....Русь утворилась і існувала до XIV ст. на території сучасної України і була європейською державою. А Московія-Росія з'явилася лише XIV ст. і сформувалася в XV – XVI ст. на землях Росії під час 240-літньої залежності від монголів, що мали неабиякий вплив на своєрідний політичний, суспільний, управлінський лад та політичну думку»²². Наголос акцентів на цій думці є досить актуальним в умовах новітньої російської агресії, коли Президент Росії, ігноруючи багатовіковими традиціями українського державотворення, говорить про сучасну Україну як випадковість: «Україна це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами...»²³.

В історіографії досить довго тривали наукові (та й далекі від науки) дискусії щодо розкриття справжньої ролі та місця Русі у становленні й розвитку українських державотворчих процесів. Українська історіографія фіксує декілька теорій походження Давньоруської держави: норманська, антинорманська, Болгарська, теорія пантюркізму, торговельна, теорія природно-історичного (автохтонного) розвитку. Вбачається доцільним розглянути їх більш детально.

– *Норманська теорія*. Її започаткували німецькі вчені А. Шльоцер, Г. Байєр та Г. Міллер у другій половині XVIII ст. Прихильники цієї теорії наголошують, що східні слов'яни були нездатні без зовнішньої допомоги створити державу, а варяги (нормани) відіграли вирішальну роль у створенні Київської держави.

У радянський час вважали, що норманська теорія в основному подолана. Однак її прихильники й до нині не відмовляються від її концепції, оперуючи такими аргументами: 1) літописне повідомлення засвідчує про закликання варягів на княжіння частиною східнослов'янських племен північного ареалу розселення, заснування ними держави в Новгороді і перенесення центру згодом до Києва; 2) візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (Порфірородний; н. 17 або 18.05.905 р. – пом. 9.11.959 р.) у одній із своїх праць перелічував назви дніпровських порогів двома мовами – слов'янською і руською. У слов'янській знаходимо існуючі й до нині назви порогів, а руські слова мають характерний відбиток старої шведської мови. Ще й зараз фіни називають шведів «Ruotsi» у значенні «мореплавець», що етимологічно близьке до слова «Русь» і походить від давньонімецької основи *roas-*, відобразившись в

²¹ Косик В. Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. / В. Косик // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – 1002 с. – С. 29.

²² Лебедєва Ю.О. Зазнач. твір. – С. 90.

²³ Гай-Нижник П. Росія проти України (1990 – 2016): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання і спроби знищення / П.П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – С. 223.

давній шведській як *gôdheg* (весло, гребля)²⁴; 3) оповідаючи про облогу Царгорода Руссю 860 р., венеціанець Іоанн Діакон останню у праці «Венеціанська хроніка» називає «норманськими племенами»; 4) арабські автори (Фергані, Ібн-Ростех, Гардізі, Ібн-Фолдан, Ібрагим-бен-Якуб, Масуді та ін.) називають Русь норманами, але відрізняють русів від слов'ян, розмежовують їх звичаї²⁵; 5) імена перших руських князів, бояр, купців мають швидше скандинавське походження, ніж слов'янське – Олег (Хелг), Ігор (Інгвар), Свінелд, Асмуд, Ольга (Хелга, походженням із Пскова) та ін.; 6) додатковим свідченням для неонорманістів є факт поєднання двох кольорів на національних прапорах Швеції та України – жовтого і синього²⁶.

– *Антинорманська теорія*. Її засновником у другій половині XVIII ст. став російський вчений М. Ломоносов. Антинорманісти доводять, що заснування східнослов'янської держави та й сама назва «Русь» мають винятково слов'янське коріння та походження. Маємо численні свідчення того, що Русь у вузькому значенні – це землі, які населяли поляни, сіверяни і древляни. Сучасні вітчизняні вчені переконують: «Русь у вузькому значенні слова – це Середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговом, Переяславом і землі, які належать до цих центрів»²⁷, «Протягом VIII – IX століть державне об'єднання у Середньому Подніпров'ї з осередком у Києві, яке вчені умовно для цього часу називають Руською землею...»²⁸. У Середньому Подніпров'ї, зокрема, збереглося й найбільше власних географічних імен, пов'язаних з назвою «Русь», – Росава, Рось, Роставиця тощо. На думку переважної більшості науковців, жодного відношення до державотворчих процесів у цих землях нормани не мали. У цьому ж контексті слід виокремити позицію М. Грушевського, який став конструктором власної «схеми руської історії». Вчений наголошував, що вихідною датою історії українського народу слід вважати IV ст. н. е. Саме в цей період у кордонах Подніпров'я, Подністров'я і Побужжя постає об'єднання слов'янських племен-антів, яких М. Грушевський ідентифікує із пращурами українців. А один із найавторитетніших дослідників історії Русі Б. Рибakov виводить назву «Русь» від імені союзу слов'янських племен Середнього Подніпров'я, що взяв ім'я одного із них – народу «рос» або «рус», відомого у VI ст. далеко за межами слов'янського світу. Сталося це, на його думку, наприкінці VIII – на початку IX ст. У цей час Русь як держава і

²⁴ Максимович К.А. Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древних письменных источников / К.А. Максимович // KANISKION. Юбилейный сборник в честь 60-летия профессора Игоря Сергеевича Чичурова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2006. – С. 15.

²⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х т. / Д. Дорошенко. – Т. 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.

²⁶ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 16.

²⁷ Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1968. – 228 с. – С. 162.

²⁸ Котляр М. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Котляр. – К., 1995. – 228 с. – С. 65.

народ неодноразово згадуються арабськими і візантійськими письменниками²⁹.

– *Болгарська теорія*. Згідно з цією теорією Київ був заснований у VI ст. вихідцями із Болгарії, зокрема братом хана Великої Болгарії Курбата – Шамбатом. Пізніше навколо Київського князівства утворилася держава-імперія на чолі з болгарським правителем Угер Лачина (князем Ігорем). Основоположники концепції спиралися на збірку давніх болгарських літописів «Історія Джагфагра», поему Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана», а також свідчення візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного про другу назву Києва – Самбатос³⁰.

– *Теорія пантюркізму*. В її основу покладено твердження деяких західних істориків і археологів про винятково благотворний вплив Хозарського каганату (держава в пониззях Дону та Волги, що існувала упродовж VII – X ст.) на формування держави у східних слов'ян. Уважалося, що хозари були народом тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського субстрату і лише згодом зазнали тюркизації. Професор Гарвардського університету (США) українець за походженням О. Пріцак пропонував взагалі відмовитися від слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а хозарами. Одна із їхніх родових гілок стала спадкоємницею роду Кия, який заснував місто Київ³¹. Однак така версія, на думку багатьох дослідників, немає підстав³².

– *Торговельна теорія*. Її засновником був російський вчений В. Ключевський. Фактично, є похідною від норманської теорії. Досить впливовою була на початку XX ст. Значний інтерес варягів до Наддніпрянщини пояснює торговельно-економічними причинами. Торговий шлях «із варяг у греки», освоєний скандинавськими купцями і воїнами, потребував об'єднання найближчих територій під однією владою. На думку прибічників теорії, саме це і стимулювало утворення держави з центром у Києві (на середині шляху між Скандинавією на півночі і Візантією на півдні)³³.

– *Теорія природно-історичного (автохтонного) розвитку*. Прибічниками цієї теорії були видатні українські історики В. Антонович, М. Грушевський та ін. Вони стверджують, що у східних слов'ян існували політичні та соціально-економічні передумови для створення своєї держави: високий рівень розвитку виробничих відносин, наявність майнової диференціації, процес захоплення старійшинами общинних земель, багаточисельні військові походи, результатом яких була велика кількість здобичі. Основними джерелами, на які посилаються прихильники цієї теорії, є літопис «Повість минулих літ», що розповідає про правління князя-слов'янина Кия (кінець V – початок VI ст.) та хроніка

²⁹ Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 21.

³⁰ Там само.

³¹ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 16–18.

³² Моця О.П. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж / О.П. Моця // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 58.

³³ Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с. – С. 22–23.

«Бертинські аннали».

Вітчизняні дослідники обстоюють думку, що Русь у своєму формуванні пройшла кілька етапів. «Повість минулих літ» зафіксувала близько 15-ти племінних об'єднань, які стали вихідним пунктом у процесі формування державності в східного слов'янства. Поступово вони видозмінились на племінні князівства із власною територією, притаманною їм культурою, побутом, звичаями, зрештою, із зародками державності.

Другим етапом формування держави стало виникнення ранньодержавних об'єднань у дніпровських та ільменських слов'ян, відповідно з центрами у Києві та Новгороді. Консолідація кожного з них відбувалася в різних політичних умовах. На Подніпров'ї у кінці VIII – на початку IX ст., раніше за інші східнослов'янські землі, складається утворення з виразними ознаками державності. Первісним територіально-політичним ядром «Руської землі» стало полянське племінне князівство на чолі з місцевою правлячою династією. Єдність території князівства базувалася вже не на родоплемінній спільності, а на політичній. «Руська земля» була самодостатнім утворенням державного типу. Важливим кроком на шляху розширення кордонів «Руської землі» стало об'єднання новгородських і київських земель. Його здійснив, як уже згадувалось вище, 882 р. регент малолітнього князя Ігоря Рюриковича – Олег.

Таким чином, переважна більшість сучасних дослідників вважають, що Русь заснували саме східні слов'яни. У V ст. полянським очільником Києм започаткована перша династія Русі – династія Києвичів та наприкінці того ж століття заснований Київ. Водночас науковці не заперечують політичного, економічного і культурного впливу на цей процес з боку норманських племен і Хозарського каганату.

3. Державний устрій, суспільний лад і суд Русі

Доцільно виділити три основні періоди у державотворчому процесі Русі: 1) виникнення та становлення держави (з кінця V – початку VI ст. до X ст.); 2) період розвитку (X ст. – перша третина XII ст.); 3) розпад і занепад державності (друга третина XII ст. – перша половина XIII ст.).

На початку Давньоруської держави переважали організаційні риси, властиві княжінням. На жаль, цей період її розвитку залишається маловивченим через недостатність виявлених історичних джерел. Більше оповідають літописці про кінець IX – XII ст., коли у Русі верховна влада зосереджувалася в руках великого князя київського.

За часів князювання Аскольда (Оскольда) – останнього князя з династії Києвичів, відбулося кілька походів на Візантію: у 860, 866, 874 роках³⁴. Їх результатом стали вигідні для Русі договори. Так, у червні 860 р. Константинополь був зненацька атакований руським військом. Ніконовський літопис пов'язує цей похід з іменами Аскольда і Діра і стверджує, що князі знали про становище, що склалося на кордонах імперії. Внаслідок переговорів біля стін Константинополя було укладено договір «миру і любові». Русичам

³⁴ Ричка В. «И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. Ричка. – К: Ін-т історії України, 2013. – 222 с. – С. 56.

піднесено багаті дари, якими відкупилися греки. Вірогідно, саме під час цих походів русичі приймали до себе християнських священників, про що пише патріарх Фотій в окружній грамоті 866 р.³⁵ В історіографії згадується так зване «Аскольдове хрещення Русі» 860-х років. Породжена українськими православними полемістами XVII ст. ця ідея, набуваючи актуальності на стрімких заламах історичного розвитку, час від часу знаходить нових прихильників. Як запевняє відомий вітчизняний дослідник Русі В. Ричка, чимало їх з'явилося і в пострадянській Україні³⁶. Водночас дослідник запевняє, що у розпорядженні сучасної науки немає надійних джерел, на підставі яких можна було б додати бодай дециму чогось нового про навернення Аскольда, хрещення Русі й улаштування тут у 60-х роках IX ст. митрополичої кафедри.

Переворот 882 р. поклав кінець державотворенню Аскольда. Олег, підступно вбивши правителів Києва і захопивши місто, як зазначав О. Пріцак, привів до зміни династій на київському троні й зробив у подальшому більш безпечним торговий шлях «із варяг у греки». Кияни підтримали державний переворот й вітали Олега як реставратора старої слов'янської етнічної (язичницької) віри.

Якщо обов'язки перших київських князів були порівняно простими й полягали в управлінні землею полян (на місцях правили князі-васали), організації ополчень, командуванні військом, підкоренні нових земель, визначенні розмірів і часу збирання данини (полюддя), то при Володимирі Святославичу, який завершив об'єднання всіх східнослов'янських земель Русі, та Ярославі Володимировичу, який зробив Київську Русь могутньою державою, за що у народі прозвали його Мудрим, князівські функції ускладнилися. Це було зумовлено такими обставинами: 1) з територій приєднаних княжінь, де раніше поряdkували васали, сформувався великокнязівський домен, тому великому князю київському доводилося господарювати в ньому; 2) ускладнилися форми феодального панування й підлеглості в межах усієї держави, а також військово-організаційні функції князя. Якщо раніше він один формував дружину, то тепер це робили для себе й осілі на землях дружинники князя, які перетворилися на феодалів. За обставин, що склалися, формування народного ополчення та війська з розрізнених загонів вимагало від великого князя значних організаційних зусиль, розробки стратегії і тактики.

У XI – XII ст. князі, відмовившись від експансії, перейшли до захисту завойованих або добровільно приєднаних земель. Вони зміцнювали кордони свого краю фортифікаційними спорудами, а необхідні для цього величезні кошти й людські ресурси брали із земель залежних феодалів. Але чимало з них, отримавши імунітетне право, протидіяли цим заходам. До подолання опору залучалися новостворені державні структури. Князеві слуги-васали (посадники, воєводи, тіуни) справляли податки з місцевих феодалів та удільних князів, вільних селян і міщан, контролювали митну справу, виконували інші

³⁵ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до наших днів) / Л.Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк; за заг. ред. Л.Д. Чекаленко. – К.: ДП «Видавничий дім "Персонал"», 2010. – 464 с. – С. 14.

³⁶ Ричка В. Зазнач. твір. – С. 51.

доручення. Згодом з кола цих наближених формувався апарат державних (двірських) управлінців. Таким чином у державі формувалось центральне управління, яке уособлювали Великий князь, боярська рада, князівські з'їзди (снєми) та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державному устрої Русі. З кінця X ст., починаючи з Володимира Великого, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. З'являються нові функції: господарсько-розпорядчі (організація будівництва шляхів, укріплень, мостів та ін.); придушення народних повстань, опору пригнічених; керівництва збором податків, мита за торгівлю, плати за судочинство, штрафів. Великий князь усіляко сприяв поширенню християнства у суспільстві. З прийняттям християнства князівська влада набула більш реального державно-політичного змісту, але не втратила й певної сакральності (божественності). В XI – XII ст. особливо вагомою стає законодавча функція князя³⁷.

Дослідники визнають, що єдиновладдя Володимира і Ярослава великою мірою трималося на особистих талантах й авторитеті обох госуларів. З реформою Ярослава Мудрого розпочався процес децентралізації влади. За нею кожний член зростаючої династії Рюриковичів отримував частку володінь. Як наслідок, статус Великого князя обмежувався і фактично набував форми титулованого глави конгломерату князівств, пов'язаних династично. Однак неврегульованість міжкнязівських відносин і намагання зайняти київський престол, що посилювалось після смерті 1054 р. Ярослава, породили міжусобну ворожнечу князів. Щоправда досить часто спостерігаємо й нову систему управління державою двома (дуумвірат), а то й трьома (тріумвірат) рівноправними особами (Ярослав Мудрий – Мстислав Володимирович, Всеволод Ярославович – Володимир Мономах, Данило Романович – Василько Романович, Андрій Юрійович – Лев Юрійович та ін.³⁸; Ізяслав Ярославович – Святослав Ярославович (Чернігівський) – Всеволод Ярославович (Переяславський) 1054 – 1073 рр.³⁹). Управління державою у формі дуумвіратів і тріумвіратів сприяло усталенню міжкнязівських відносин, припиненню усобиць і подоланню зовнішньої загрози.

Варто констатувати, що відносно єдина державна структура, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, виявилася недовговічною. Причина була не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємопов'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади. На думку В. Пашуто після Володимира Мономаха політична структура Русі вже втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на

³⁷ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 62.

³⁸ Див.: Котляр М.Ф. Дуумвірати на Русі / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2004. – С. 501.

³⁹ Правління Ярославичів (1054 – 1073 рр.) // Всеукраїнська електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://електронна-енциклопедія.укр/правління-ярославичів-1054-1073-рр.> – Назва з екрана.

зміну прийшла монархія феодальної роздробленості, суттєвими елементами якої були князь, собор, снем, ряд та князівські з'їзди⁴⁰. Дискутуючи з дослідником, сучасні вітчизняні вчені О.П. Толочко та В.М. Ричка зауважують, що у період роздробленості Русі не знайти жодного реального політичного інституту, хіба що крім церковної організації, який міг би претендувати на статус загальноруського. В.М. Ричка справедливо твердить, що регіоналізація князівської влади не зруйнувала складної системи васально-ієрархічних відносин, але й не скристалізувала їх остаточно в організовану форму політичного устрою, заснованого на федеративних принципах⁴¹.

Дорадчим органом при князі була Боярська рада. Вона складалася з представників боярства – потомків місцевої родоплемінної знаті, княжої дружини, що формувалася з бояр або найближчого оточення князя, верхівки міст. Згодом до неї увійшло духовенство (митрополит, єпископи). Рада брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань. Інколи виконувала функції вищої судової влади. Незважаючи на те, що вона не мала впорядкованої організаційної структури, її діяльність мала стабільний характер, адже князь був зацікавлений у підтримці впливовими особами держави найважливіших рішень.

Князівські з'їзди (снеми) як періодичні центральні органи влади виникли внаслідок послабленням центральної влади в Русі та у зв'язку з необхідністю вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів тощо. Найвідомішими серед «снемів» руських князів є з'їзд 1072 р. у Вишгороді (схвалено «Правду Ярославичів»), 1097 р. в Любечі (князі домовилися про запровадження засад спадкового володіння князівствами, вирішили розглядати захоплення чужої вотчини як злочин та ухвалили рішення про спільні дії проти половців), 1100 р. у селі Витичеві (припинено криваву трирічну міжусобну війну між князями), навесні 1103 р. біля Долобського озера поблизу Києва (прийнято рішення щодо спільних дій проти половецьких нападів) та ін. Князівські з'їзди не змогли зупинити процес феодальної роздробленості Русі. Проте їх значення набуло особливої ваги, адже рішення цих з'їздів у період послаблення влади Києва мали силу загальнодержавних законів.

Не укорінилася у давньоруській політичній практиці й така інституція, як собор – загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована наприкінці XI ст. найбільш впливовими князями Святополком Ізяславичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом. Окремі представники провідної князівської верстви виявилися неготовими до системних змін форм володарювання та політичного устрою, що

⁴⁰ Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. – М., 1965. – 476 с. – С. 75.

⁴¹ Ричка В.М. Про федеративні засади державнополітичного устрою Київської Русі / В.М. Ричка // Археологія і давня історія України: зб. наук. праць. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 520.

їх конче потребували держава і суспільство⁴². Характерним було ставлення багатьох князів до своєї влади як до приватної справи⁴³.

Демократичним елементом у системі органів влади Русі було віче. Своім коріння воно сягало часу племінних сходів у східних слов'ян. Вперше згадується в літописах за 1068 р. До компетенції віча належали такі функції, як необхідність покликання князя на престол, його утвердження чи зміщення, формування ополчення, заміна посадовців князівської адміністрації, суд тощо. Частіше віче скликалося з ініціативи князя, або посадника, тисяцького у випадку потреби порадитись з народом, а також перед початком воєнних дій, інших надзвичайних обставин. Маємо літописні свідчення скликання віча з ініціативи самого народу. Так, 1113 р. після смерті Святополка на десятий день кияни скликали віче і запросили на престол Володимира Мономаха. Інколи народ іціціював віче на знак протесту проти політики князя. Зокрема, 1068 р. кияни, зазнавши поразки від печенігів, зібрали у Києві віче і висловили вимогу князю Ізяславу видати їм зброю. Коли той відмовився, вибухнуло повстання, яке змусило князя до втечі.

Місцем вічових зібрань правили площі біля головного храму міста, княжі двори чи торговище, де могла вміститись значна кількість народу. Як відзначали дослідники, мали місце вічові зібрання і під час походів за участю народного ополчення. У вічі брали участь представники усіх класів. Діяло лише два обмеження – фізична можливість участі і правоздатність. Судячи з літописів, вимагалось, щоб учасник віча був вільний і не перебував під батьківською опікою або в приватній залежності (закупи, холопи, раби), а також заборонялося брати участь у вічі жінкам. За дорослих синів, які були під батьківською опікою, рішення приймали батьки. Однак у Русі віча не стали постійним органом влади, за винятком Новгороду і Пскова. Їх роль і значення у міському і державному житті Русі підупали в XII ст., а самі віче зникли в часи монголо-татарської навали⁴⁴.

Органом місцевого селянського самоврядування була верв – спершу родова, а згодом територіальна сільська громада, що об'єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл. Відомості про верв здебільшого містяться у двох слов'янських пам'ятках стародавнього права – Руській правді* та Полицькому статуті**. На них переважно й ґрунтується історіографія питання про верв. Так, ми дізнаємось про те, що населення «верві» Київської держави

⁴² Босенко Н.П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис) / Н.П. Босенко // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 76. Серія: Історичні науки. – № 2. – Ніжин, 2014. – С. 12.

⁴³ Див.: Петрухин В.Я. Из истории русской культуры: у 2-х ч. / В.Я. Петрухин. – Ч. 1. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. – М., 2000. – 760 с. – С. 13–410. – С. 197.

⁴⁴ Котляр М.Ф. Віче / М.Ф. Котляр, М.М. Му // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 584.

* Збірка стародавнього руського права, складена в Київській державі в XI – XII ст. на основі звичаєвого права, що містить норми кримінального, спадкового, торгівельного, процесуального законодавства.

** Збірник законів Полиці – феодальної, держави південних слов'ян, на узбережжі Адріатичного моря, відомої з 1070 р.

було різноманітним, складалося з різних верств безпосередніх виробників, які працювали у різних галузях господарства, та представників вотчинної адміністрації⁴⁵. Члени верви спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, а також, як повідомляє Руська правда, за вчинені на території громади злочини. У вервній громаді періодично відбувалися переділи орної землі, існувала обов'язкова сівозміна. Функції управління у верві здійснювали «копні» збори, судові справи на основі норм звичаєвого права провадив вервний суд. За відомостями Полицького статуту верв існувала до XV – XVI ст.⁴⁶

Управління територіями до X ст. здійснювалося на основі десятинної системи, що зберігалася від періоду військової демократії. Київські князі ставили у центрах васальних князівств свої гарнізони – тисячі, а в містах, менших за значенням – сотні, десятки. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, ще й адміністративні, судові, фінансові та інші функції. З розвитком феодалізму її витісняє двірсько-вотчинна система, за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчинників та службовців княжого двору. Усе управління сходилося у дворі князя. Різниця між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (тіуни). Найповажнішими посадовими особами були: дворецький, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення; печатник, котрий очолював канцелярію; стольник, в обов'язки якого входило постачання князівського двору продовольством; тіун конюший, який відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали воєводи, посадники, волостелі, старости, яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків і поборів, що збиралися з населення (система кормління)⁴⁷.

Отже, давньоруська система влади була заснована на принципах ранньофеодального монархізму і федералізму. Розвиток Давньоруської держави обумовлювався інтеграційними політико-економічними процесами внаслідок дії низки внутрішніх і зовнішніх чинників. В процесі зміцнення феодалізму відбувся перехід з десятинної системи управління державою, що сформувалася з дружинної організації, на нову – двірсько-вотчинну.

На початку становлення державності суспільство Русі мало чим відрізнялося від суспільного ладу княжінь. Суспільство або община, за Руською правдою, поділялися на дві основні групи людей: 1) людей («людінов»), або вільних общинників; 2) «луччих мужів» (княжих мужів), до яких належали

⁴⁵ Гураль П.Ф. Генезис і становлення територіальної громади в Україні / П.Ф. Гураль // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія юридична. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 74.

⁴⁶ Баран Я. Верв / Я. Баран // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 478–479.

⁴⁷ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 64.

дружинники (вони ж і бояри), місцеві князі, верхівка общини та ін. З другої групи оформився стан феодалів. З формуванням держави більш чітко викристалізуються й суспільні прошарки. Умовно тогочасне суспільство Русі можна поділити на три великі категорії: феодали, особисто вільна верства, феодально залежне населення.

Першими феодалами були князі, здебільшого власники земель, сіл, містечок. На кінець X ст. склалися великокнязівський домен і домени місцевих князів. Найвище місце у суспільній ієрархії посіли Великий князь і члени різних відгалужень його династії. Домени, що включали різні населені пункти, укріплення, земельні ділянки, пасовища, ліси, ставали господарськими центрами феодальних володінь. Останні постійно зростали за рахунок привласнення общинної землі як правовими, так і неправовими шляхами. Захоплюючи великі земельні простори, феодали створювали там центри свого володарювання – так звані міста-замки, які досить часто ставали місцевими адміністративними центрами.

Феодали були пов'язані між собою системою васальних відносин. Так, Київські князі відразу ж після завоювання території з метою управління нею жалували землі за службу своїм «мужам», родичам, дружинникам тощо. Жалування земель супроводжувалося роздаванням імунітетних (самоврядних) прав. Пожалувані території перетворювалися на сеньйорії (сеньйор – від лат. «старший»). Інакше кажучи, поряд з великими феодалами, якими були князі, виростав клас дрібніших феодалів – бояр. Останні склалися у X – XI ст. з бояр земських (старовинного, місцевого походження) і дружинників князя (вояцько-лицарських елементів, здебільшого варязького походження). Згодом різниця між ними зникає і вони склали групу бояр-землевласників⁴⁸.

Окремі сучасні дослідники, використовуючи праці російських істориків⁴⁹, відзначають, що бояри-дружинники різко відрізнялися від земського боярства. Так, княжа дружина до XI ст. була переважно варязькою. Однак у дружинах князів XI – XII ст. траплялися також і люди з південних кочівників, половців, хозар і тюрків, а також з фінів, угрів, (мадярів). Князі брали в свою дружину всякого витязя, з якого б народу він не був. Нечисленні дружинники варварського і слов'янського походження не змінювали варязького характеру дружин, перших князів. Варяги займали перші місця. З плином часу в дружини почали надходити все в більшому числі слов'яни. З XI ст. переважаючим елементом їх стає тубільний, слов'янський⁵⁰.

Дружина жила одним життям із князем не тільки у воєнний час. З нею він радився і в мирний час про всі справи управління. Коли справа йшла про війну, князь радився з усією дружиною. Але щодо внутрішнього управління князі

⁴⁸ Там само. – С. 57.

⁴⁹ Соловьев С.М. Сочинения: в 18 кн. / С.М. Соловьев. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/common/solovyev1/index.html>. – Назва з екрана.

⁵⁰ Шевченко А.В. Формування системи державного управління у Київській Русі / А.В. Шевченко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2016. – № 3. – С. 107–113. – С. 110.

радилися тільки з вибраними радниками, з найстарішою або більшою дружиною, яка входила до Ради при князеві. У Раді також були присутні земські бояри та іноді митрополит. Ці старші дружинники, «передні, ліпші мужі» найменувалися мужами або боярами, останню назву поволі витіснила перша. Старші дружинники, будучи думцями князя, займали вищі місця в палацовому і обласному управлінні. Вони служили князівськими тіунами, конюшими, під'їзними і посадниками-намісниками у головних містах, призначалися на важливі посади тисяцьких – воєвод земських полків. Ця посада передавалася іноді у спадок. Старшим дружинникам князі доручали провід окремих загонів дружини або всього війська. Дружинники не стали замкнутим класом. Особи інших класів, вступаючи спочатку в нижчий розряд дружинників, могли за свої заслуги досягти звання княжого мужа чи боярина. Вищий клас дружинників користувався деякими привілеями. Так, вони мали свої власні дружини. Особистість боярина – княжого мужа – суворіше охоронялася законом: за вбивство стягувалася подвійна віра тощо. Кожен боярин, дружинник, кожна службова людина мали право по своїй волі покинути службу⁵¹. Бояри ревно оберігали пожалувані землі. Порушення кордонів їхніх володінь вважалося на Русі найгрубішим порушенням законів. Чинне у XII – XIII ст. феодальне право створювало сприятливі умови для дедалі більшої залежності селян.

Молодша дружина називалася в найдавніші часи «гридь», «гридьба». Найменування «гридь» змінювалося іншими: отроки, дитячі. Ця дружина становила головну, постійну військову силу князя, чисельність якої могла змінюватися залежно від обставин. До складу молодшої дружини входили дитячі, отроки, гриді, ябетники, мечники, металники. Всі вони мали від князя утримання, але разом з цим, виконуючи доручення князя, одержували за свою працю платню безпосередньо від народу (система «кормління»)⁵².

Поряд із великими феодалами виростав клас дрібних феодалів, які отримували жалувані землі без права успадкування, дарування чи продажу. Сучасні вітчизняні дослідники справедливо запевняють, що такі держателі земель у своїй більшості були тимчасовими власниками. Водночас ці власники могли жалувані або інші землі викупити і таким чином стати довічними власниками⁵³.

Дещо нижче від бояр у суспільній ієрархії Русі перебувала міська знать («старці градські», «нарочиті мужі»). Найвизначнішими її представниками були великі купці («гості»), що займалися зовнішньою торгівлею, вступали в родинні зв'язки з боярами й домінували у міській політиці. Міська верхівка часто виступала союзником боярства, яке мешкало в містах, у боротьбі проти посилення влади князя. За таких обставин, з XII ст. князі змушені були укладати «ряд» (договір) із вічем. Якщо ж князь порушував умови «ряда», то

⁵¹ Див.: Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди. Люди кабальные / Н.П. Павлов-Сильванский. – М., 2001. – 288 с.

⁵² Шевченко А.В. Зазнач твір. – С. 110.

⁵³ Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський; 2-ге вид., доп. – К.: Україна, 2002. – 448 с. – С. 34.

він міг бути позбавлений престола в законному порядку. Вчені дійшли висновку, що досить часто віче ставало знаряддям у руках різних партій міської верхівки й інструментом у руках князів з різних родин. У таких випадках міська знать спрямовувала натиск проти своїх політичних противників⁵⁴.

Із прийняттям у Русі християнства як державної релігії почалося формування духовенства, верхівку якого становили митрополит, єпископи, ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монастирське) і біле (мирське). Вагому роль відігравало чорне духовенство, серед якого було чимало вихідців із вищих верств населення. Досить часто князі й бояри ставали засновниками монастирів⁵⁵. Служителі церкви становили значну за чисельністю соціальну групу. Виключно церкві підлягали парафіяльні священики, диякони з сім'ями та ін.

Усе вільне населення Русі позначалось загальним терміном «люде». Найчисельнішою його частиною були вільні общинники (селяни), їх ще називали смердами. Приблизно до середини XI ст. значна частина смердів була вільною і платила князям, боярам та іншим власникам земель данину: спочатку – хутром, медом, а пізніше – грішми. Збір данини отримав назву «полюддя». В обов'язки смердів входило також відбування військової повинності під час війни. Смерд мав право вільно пересуватися територією держави, звертатися до суду. Окремі статті Руської правди захищають життя та власність смердів і регламентують порядок спадкування їхнього майна.

У процесі захоплення феодалами общинних земель та формування феодалної вотчини смерди дедалі більше поневолюються феодалами: починають виконувати «уроки» – відробіток на користь власника землі. У зв'язку з цим виникає численна група смердів, які працюють на землі феодала, залишаючись до часу особисто вільними. Однак поступово їх свобода дій стає обмеженою. Так, у випадку смерті такого смерда за відсутності спадкоємця (сина) вся його земля з майном поверталася землевласнику.

До особисто вільної соціальної верстви належала й більшість міського населення: ремісники, що поділялися на майстрів та підмайстрів і гуртувалися в ремісничі корпорації, а також дрібні торгівці, крамарі, рядове духовенство. Ремісники й торгівці несли основний тягар міських повинностей. Вони сплачували податки грішми, платили натурою (хлібом, пшоном, солодом), відробляли на будівництві й ремонті міських укріплень. Місто у цей час ще не мало свого окремого самоуправління і його людність ще не відокремилась від решти населення в замкнену суспільну групу⁵⁶.

Дедалі чисельнішим ставало феодално залежне населення. За Руською правдою воно поділялось на дві верстви: напівзалежні та цілком залежні. До першої належали рядовичі, які перебували у тимчасовій феодалній залежності на умовах «ряду» (договору). Чисельним різновидом рядовичів були закупы – селяни, які розорившись, брали у феодалів «купу» (позику) і за це мали

⁵⁴ Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: нариси / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с. – С. 249.

⁵⁵ Іванов В.М. Зазнач. твір – С. 57–58.

⁵⁶ Там само. – С. 58.

працювати у їхньому господарстві. До відробітку боргу вони втрачали значну частину своєї правоздатності й опинялися в становищі, близькому до невольників. Позичальник мав право фізично карати закупа «за вину». У разі неповернення купи він перетворювався на холопа.

Холопи і челядь повністю залежали від феодалів і були їхньою власністю. Вони не мали ні особистих, ні майнових прав. Статус закупа та холопа, так як і багато інших, досить чітко визначає Руська правда⁵⁷. Так, термін «челядин» позначає широке поняття і стосується різних категорій залежного населення. В Русі джерелом формування челяді був, переважно, полон. Соціальне становище холопа уподібнювалося рабському. Життя холопа захищалося лише стягненням «урока» (відшкодування), він не міг виступати свідком, не був суб'єктом злочину. За злочин холопа відповідав феодал, він же отримував «урок», якщо хтось неправомірно вбивав холопа. Руська правда встановлювала відповідальність за надання допомоги холопу-втікачеві та обов'язок сприяти, щоб його було спіймано. Джерелами холопства були самопродаж чи продаж батьками дітей, вступ на службу до феодала «без ряду», народження від холопів, одруження з чужою рабинею, продаж боржника, який збанкрутував, безнадійна заборгованість, покарання за злочини. У холопство наvertsали також закупів-втікачів. Проте холопи могли самі викупити себе на волю чи, як повідомляє Данило Заточник*, бути звільненими феодалом за вірну службу. Холоп міг одержати волю через суд⁵⁸.

У Русі челяддю ще часто називали рабів. Джерелами рабства були полон, народження від рабів, обернення в рабство за борги та втечу від свого господаря, крадіжку, розбій, а також – одруження з рабинею без укладення договору з її феодалом (власником), продаж себе в рабство та ін. Раби були власністю господарів і не мали ні особистих, ні майнових прав. Однак рабство у Русі мало патріархальний характер, праця рабів використовувалася зазвичай в домашньому господарстві⁵⁹. З розширенням господарств феодали перетворювали рабів на залежних селян, оскільки праця останніх виявилася продуктивнішою.

Окремий прошарок населення, за Руською правдою, становили ізгої – люди, які вибули з однієї соціальної верстви (роду, общини) і не потрапили до іншої. Більшість ізгоїв походила із селян. Однак ними могли стати раби, які викупилися з рабства, та вихідці з вищих верств суспільства: збанкрутілі купці, діти священників, які не навчилися грамоті, князі-сироти, які втратили

⁵⁷ Див: Цесарський Ф.А. Еволюція правової доктрини з питань договірної регламентації оплачуваної праці: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Ф.А.Цесарський; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2017. – 454 с.

* Даниїл Заточник (р.н. і р.с. невід.) – давньоруський письменник, автор створеного в першій третині XIII ст. твору «Слово» («Моленіє»), адресованого переяславль-залеському князю Ярославу Всеволодовичу, сину великого князя владимирського та суздальського Всеволода Юрійовича Велике Гніздо.

⁵⁸ Іванов В.М. Зазнач твір. – С. 59.

⁵⁹ Республика Беларусь: энциклопедия: [в 6 т.]. – Т. 1 / редкол.: Г.П. Пашков и др. – Минск: БелЭн, 2005. – 1040 с. – С. 195.

«причетність» до руської землі⁶⁰. Ізгої вважались вільними доти, поки не потрапляли до когось в услужіння. Оскільки ізгої були матеріально незабезпечені, то досить часто просилися під владу пана або під патронат церкви. Ізгої часто осідали на чужих землях (не землях свого колишнього хазяїна), це стосується й холопів, що викупилися чи були відпущені на свободу. В джерелах згадуються цілі села з ізгоїв. Такі ізгої ставали залежними від землевласника й з часом переходили у розряд смердів⁶¹. Під патронатом церкви перебували також прощеники та задушні люди. Перші в минулому вільні, а потім феодално залежні люди, які були відпущені на волю (тобто прощені), другі – холопи, яких феодал відпустив на волю за заповітом.

Таким чином, суспільство Русі було досить структурованим. Усі його соціальні верстви підлягали вищим і місцевим органам влади й управління. Відносини між ними регулювалися тогочасним правом.

Судових органів як спеціальних державних структур у Руській державі не існувало. Судові функції виконували представники центральних і місцевих органів влади. Суд не був відділений від адміністрації і захищав інтереси привілейованих верств населення.

Залежно від категорії справ, що розглядалися судами, останні можна поділити на світські, до яких належали князівські, князівської адміністрації (посадників, волостелів), вічові, доменіальні або вотчинні, общинні та церковні.

Княжий суд чинив сам князь або за його дорученням урядовці. Суд відбувався на княжому дворі в столиці або ж у інших місцях держави, де спiniaвся князь. Для вирішення майнових спорів – розподіл спадщини, суперечки за межу тощо, князь відправляв своїх представників – «отроків», або «дітських». Про князя як суддю Руська правда згадує досить часто. У княжому судочинстві брали участь окремі процесуальні особи: «ябедник» (обвинувач), «метальник» (писар), «істці» (слідчі). Враховувалась думка представників громадськості – «старців»⁶². На місцях діяли постійні княжі суди – суди намісників – посадників, волостелів. Вони ухвалювали вироки всіх справ, окрім торговельних, які розглядалися тисяцькими. У містах діяли суди посадника, а в сільській місцевості – суди волостеля. Юрисдикції князівського суду підлягало все населення, окрім «церковних людей», справи щодо яких відносилися до компетенції церковних судів.

Вічовий суд розглядав на вічі (народних зборах) спочатку різні, а потім лише найважливіші справи общини – перерозподіл землі, межові спори, вбивства, крадіжки, та держави – організація ополчення. Судове засідання проводив сам князь, якщо він був ініціатором скликання віче, або спеціально обрана народом особа.

Із зростанням великого землеволодіння в Русі виникли вотчинні суди. Це були суди землевласників над феодално залежним населенням (невільниками, рабами, холопами, закупамі). Так, у справі холопа рішення цього суду було

⁶⁰ Іванов В.М. – Там само.

⁶¹ Вілкул Т.Л. Ізгої / Т.Л. Вілкул // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3: Е–Й. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 422.

⁶² Іванов В.М. Вказ. праця. – С. 65.

остаточним і оскарженню не підлягало. Закупи мали право оскаржувати рішення вотчинного суду у князівському суді.

Общинний (вервний) суд у період становлення держави діяв як єдиний судовий орган. Згодом він здійснював судові функції паралельно із князівським і вічовим судами, пізніше став найнижчою судовою інстанцією, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин. З появою інших судових органів компетенція вервних судів звужувалася, а там, де діяв князівський суд, діяльність вервного припинялася. До складу суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми». Під дію суду потрапляли як цивільні справи, так і кримінальні, зокрема вбивство чи крадіжка, вчинені на території общини.

Церковні суди існували на Русі ще до прийняття християнства. У той час йому підлягали лише віруючі. Після прийняття в Русі християнства київські князі визнали церковне судочинство обов'язковим. Функції суддів виконували архімандрити, архієпископи, єпископи, митрополит. Цьому суду підлягали усі церковні люди – духовенство, церковна обслуга, особи, що перебували під опікою церкви, та населення, залежне від монастирів. Духовенство та церковні люди у всіх справах були підсудними лише церковному суду. Злочин проти церкви, вчинений світською особою, розглядався на спільному засіданні за участю князя і єпископа. Розглядалися і цивільні справи, зокрема, спадкові спори, справи, пов'язані з церковним майном. Однак до виключної юрисдикції цього суду належали справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків, справи про порушення моралі, розпусту, двоєженство, віровідступництво, святотатство, чаклунство, знахарство, здійснення язичницького культу тощо. Церковний суд мав великий вплив на життя усього населення Русі. Головним джерелом права для церковних судів були князівські церковні устава та номоканони.

Судовий процес у Руській державі називався «тяжба». Сторонами виступали як юридичні (церква, громада), так і фізичні особи. Дослідники запевняють, що, за наявними у сучасній науці джерелами, давньоруський судовий процес більше тяжів до змагального типу, котрий характеризується наявністю двох конкуруючих сторін. Це міг бути і формальний поєдинок сторін перед суддею, який виступав у ролі простого арбітра, і ґрунтовний судовий розгляд, при якому суд оцінював надані сторонами докази. Суду фактично належала роль посередника між обома сторонами. У ході судового розгляду позивач повинен був довести висунуте звинувачення, а відповідач – свою невинуватість⁶³. Водночас, за Руською правдою, визнавалось самоуправство і самосуд. Цікавим є те, що вона все ж таки обмежувала випадки їх застосування як чинників вирішення спору шляхом встановлення відповідних меж здійснення самоуправства та самосуду. Право помсти могло належати лише

⁶³ Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі / Б.Р. Стецюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: зб. наук. праць. Серія: Юридичні науки. – 2015. – № 824. – С. 405–411.

потерпілому або його найближчим родичам⁶⁴. Своєрідним захистом від зловживань сторін процесу була судова клятва. Так, Руська правда знала два види судових клятв – для позивача та відповідача. Позивач давав перед судом клятву у випадку обґрунтування невеликих позовів (ст. 48 Просторової редакції Руської правди). Відповідач давав так звану очищувальну клятву (ст. 49, 115 Просторової редакції Руської правди). Зміст клятви зводився до того, що той, хто її давав, на підтвердження того, що він говорить правду, клявся іменем божества. Вважалося, якщо той, хто давав клятву, обманював, він неодмінно буде так чи інакше покараний божеством⁶⁵. До початку судового процесу могли бути вжиті спроби вирішення суперечок «мировим розглядом» – полюбовне вирішення спору на підставі здорового глузду і совісті, що ще зберігалось в суспільстві Русі за традиційним устроєм життя східних слов'ян⁶⁶.

Справа розпочиналася за скаргою потерпілого, його сім'ї або роду. Вони самостійно домовлявся з іншою стороною з приводу передачі спору до суду, або ж від імені останнього передавали виклик. Право позову належало тільки вільним людям. Холопи не були суб'єктами правовідносин: не могли звертатися до суду як позивачі та не могли бути відповідачами⁶⁷.

Процесуальні сторони називалися «сутяжниками» або «суперниками» і користувалися рівними правами. До судового процесу сторони залучали свідків. У давньоруському судочинстві виділяли два види показань свідка: показання видока та показання послуха⁶⁸. Від назви свідків науковці зазначають, що видоки – це очевидці, а послухи – свідки, що чули від інших, але не бачили на власні очі⁶⁹. Однак, на думку сучасних дослідників, такий підхід був не зовсім точним⁷⁰. Оскільки показання свідків було вагомим у судовому процесі, то важливе значення надавали тим, хто міг бути свідком, особливо послухом, ураховуючи їх роль у спростуванні висунутих проти особи звинувачень. Зокрема послухом могла бути тільки вільна людина, яку норми Руської правди називають «муж»⁷¹. Жінка виступати послухом не могла ні за

⁶⁴ Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження / О.Я. Рогач. – Ужгород: Ліра, 2011. – 368 с. – С. 39, 40.

⁶⁵ Рогач О.Я. Зазнач. твір. – С. 40; Історія держави і права України. Ч 1 / за ред. акад. АПНУ А.Й. Рогожина. – Харків: Основа, 1993. – 432 с. – С. 75.

⁶⁶ Рогач О.Я. Зазнач. твір. – С. 39; Михайлов М. История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 г. / М. Михайлов. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1848. – 127 с. – С. 17.

⁶⁷ Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі / Б.Р. Стецюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: зб. наук. праць. Серія: Юридичні науки. – № 824. – 2015. – С. 406.

⁶⁸ Історія українського права / [О.О. Шевченко, О.Й. Вовк, В.П. Капелюшний, М.О. Шевченко]; за ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с. – С. 23.

⁶⁹ Пахман С.О. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии / С.О. Пахман. – М., 1851. – 212 с.

⁷⁰ Новікова Н.А. Показання свідків в цивільних справах у часи Київської Русі / Н.А. Новікова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – Вип. 41. – Т. 1. – Ужгород, 2016. – С. 121–123.

⁷¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – М.: Издат. дом «Территория будущего», 2005. – 800 с. – С. 718.

яких обставин⁷². Показання свідків холопів допускалися лише в крайніх випадках⁷³. Відомості про непрофесійних адвокатів з'являються лише у XIII ст.

Судовий процес розпочинав потерпілий. Нез'явлення однієї із сторін приводила до заочного вироку. За необхідності підсудного доставляли силою.

Засідання відбувалися публічно, проводилися усно. Процес мав обвинувально–змагальний характер у присутності свідків. Сторони змагалися в словесній баталії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви й клопотання доказами.

У праві Русі знайшли відображення особливі форми досудового провадження. Статті Руської правди про заклич, звід і гоніння сліду надавали можливість, у тому числі й самому потерпілому, проводити окремі процесуальні дії, мовою сучасного права – попереднє слідство. Ініціатива розслідування правопорушення належала потерпілому, адже метою тогочасного судочинства, за правовим звичаєм, вважалось відновлення порушеного права особи, незалежно від характеру цього порушення⁷⁴.

Першою стадією досудового процесу в Київській Русі був «заклич» – один із засобів розшукування злочина або особи, яка незаконно привласнила чужу річ, що мала цілком визначені індивідуальні ознаки. Заклич передбачав оголошення на торжищі про факт викрадення речі. Якщо після трьох днів від оголошення закличу її у когось знаходили, останній вважався відповідачем. Він зобов'язаний був не лише повернути річ, а й сплатити три гривні штрафу. Якщо ж власник знайшов річ у іншій особі до оголошення, або до закінчення трьохденного строку закличу, або поза межами міста, в якому він мешкав, то тоді приступали до «зводу».

«Звод» – це, з одного боку, засіб відведення підозри від особи, на яку вона впала, з іншого – це метод пошуку відповідача шляхом опитування осіб, котрі певний час володіли викраденою річчю. Якщо у ході «зводу» потерпілому вдалося встановити особу, котра тимчасово володіла викраденим майном, остання мала відвести від себе підозру, вказавши на іншу, в якій річ придбала. Те ж саме мала вчинити і друга підозрювана особа. Третя повинна була виплатити власникові вартість предмета пошуку і вести далі звід власними силами. Процедура могла закінчитися трьома способами: а) останній підозрюваний не зможе довести законність придбання речі, і в цьому разі він визнається злочинцем, на нього накладається штраф, частиною з якого компенсуються витрати тій особі, яка купила крадену річ; б) підозрюваний спроможний довести законність придбання, але не знає тієї особи, в якій її придбав; в) звід приведе до кордонів держави. У останніх двох випадках підозрюваний міг відвести підозру, запросивши двох свідків, які під присягою доведуть законність придбання. Після цього річ відбиралася, а її несумлінний володілець міг продовжувати звід.

⁷² Новікова Н.А. – Зазнач. твір. – С. 122.

⁷³ Стецюк Б.Р. – Зазнач. твір. – Там само.

⁷⁴ Стецюк Б.Р. Досудова стадія юридичного процесу в Давньоруській державі / Б.Р. Стецюк // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 665. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12cbrvdd.pdf>. – Назва з екрана.

У «зводі» як процесуальній дії наявні і форма розшуку винного, у тому числі колективом за участі верви, і викриття його свідченнями кількох осіб, і зведення позивача та відповідача на очній ставці, і все більше втручання держави у цю процедуру⁷⁵.

«Гоніння (чи сочіння) сліду» – ця процесуальна дія, суттю якої був розшук доказів і встановлення злочинця за залишеними ним слідами. У джерелах також вживалися терміни «шукати» і «сочити». За відсутності в давнину спеціальних розшукових і слідчих органів, «гоніння сліду» здійснював сам позивач разом з представниками общини або з помічниками. Вважалося, що де втрачався слід злочину чи куди він приводив, там і знаходиться злочинець. Якщо слід губився в общині, то вона повинна була знайти злочинця, а коли не знаходила – сплачувала «дику віру» на користь князю. Якщо слід губився на землях, які нікому не належали, чи в степу, то пошуки припинялися.

Сучасні дослідники справедливо зазначають, що «гоніння сліду» як процесуальна дія, яка спрямована на розшук і викриття злочинця, самою своєю суттю була прадавнім способом колективної взаємодопомоги у сільських і міських громадах⁷⁶.

За історичними та правовими джерелами Русі, судовими доказами були: власне зізнання підозрюваного, свідчення видоків, тобто очевидців правопорушення, свідчення послухів, тобто свідків доброї слави підозрюваного, зовнішні прикмети (синці, сліди від побоїв, рани тощо, а також «лицо» – звідси «факт на лицо»), речові докази. Інколи наявність зовнішніх ознак звільняла від надання інших доказів. Покази кількох послухів могли бути спростовані свідченням одного митника (урядовця). У випадках, коли не було інших доказів, могла застосовуватись присяга (рота), яка супроводжувалась цілуванням хреста. Коли сторони відмовлялися від присяги або ж коли потрібно було вирішувати кому із сторін присягати, застосовувався жереб. Також за відсутності доказів застосовували суди Божі (судовий поєдинок, ордалії – випробування водою чи розпеченим залізом). Під час випробування водою підозрюваного кидали зв'язаним у воду, і якщо він потопав, то вважався невинним («погану людину вода не бере»). У випробуванні розпеченим залізом невинним визнавався той, у кого не залишалося слідів опіків, або ж у кого рани швидко загоювалися.

У повідомленнях арабських письменників X ст., а також у пізніших руських правових пам'тках є відомості, де згадується судовий поєдинок або «поле», як дуже поширений спосіб одержання доказів чи вирішення суперечки. Так, арабський мандрівник Ібн-Даст писав: «Якщо хто на Русі має справу проти іншого, то викликає його на суд до князя, перед яким і сперечаються обидві сторони. Справа вирішується присудом князя. Якщо обидві сторони не задоволені цим присудом, остаточне вирішення надають зброї: чий міч гостріше, той і бере верх. При боротьбі присутні родичі з обох сторін озброєні.

⁷⁵ Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.) / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с. – С. 75.

⁷⁶ Стецюк Б.Р. – Зазнач. твір. – С. 668.

Хто здолає в бою, той і виграє справу»⁷⁷. Це дає змогу стверджувати, що судовий поєдинок застосовувався і в Русі, за допомогою якого вирішувалася доля спірної справи. Правим вважався той, хто перемагав. Якщо поєдинок призначений і не відбувався, винною визнавалася особа, яка відмовлялася або ж не з'явилася на нього. Головними умовами поєдинку були фізична рівність сторін, одностатевість та ідентичність зброї (мечі або кії). Зазвичай мечі обиралися для вищих суспільних верств, кії – для нижчих.

Обґрунтованим є твердження дослідників, що «поле» призначалося й жіночій статі⁷⁸. Так, у судових грамотах знаходимо: «А жонки зь жонкою присудять поле, а наймиту отъ жонки ни быти ни съ одну сторону»⁷⁹. Як бачимо жінки мали змагатися власноруч, не виставляючи за себе чоловіків – ні наймита, ні будь-кого іншого.

Судові рішення виносились в усній формі, а до їх виконання залучались спеціальні посадові особи (наприклад вірники – збирали кримінальні штрафи за вбивство).

4. Джерела та основні риси права Руси-України

Виникнення терміна «джерело права» відноситься ще до тих часів, коли римський історик Тіт Лівій назвав одну з найдавніших пам'яток римського права – закони XII таблиць джерелом усього публічного і приватного права. Сьогодні під «джерелом права» розуміють виражені назовні у певних формах ідейні та матеріальні витоки права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах⁸⁰. Наведене визначення відображає чотири рівні розуміння поняття «джерела права», що дозволяє виділити у їхній системі матеріальні джерела права, ідеологічні джерела права, формальні джерела права і джерела пізнання права⁸¹.

З джерел права Русі найдавнішим було звичаєве право. Варто відзначити, що в цілому право Русі ґрунтувалось на східнослов'янській правовій традиції, виросло і розвинулось із додержавного звичаєвого права. Відтак первинним і основним джерелом права Русі був правовий звичай. Суспільство, визнавши владу держави, повинне було дотримуватись правил поведінки, які вона встановлювала через законодавчу діяльність київських князів. Звичаї, що використовувалися в інтересах пануючого класу, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Поряд із правовим звичаєм формується нове джерело

⁷⁷ Ключевський В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевський. – Т. 1. – М.: Мысль, 1987. – 430 с. – С. 39.

⁷⁸ Корнєв А.Ю. Поєдинок в Київській Русі: традиції та героїка / А.Ю. Корнєв // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2012. – № 3. – С. 66.

⁷⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / сост. М.Ф. Владимирский-Буданов. – Вып. 1, изд. 4-е. – СПб. – К., 1889. – 494 с. – С. 174.

⁸⁰ Качур В.О. До питання про формальні джерела права Київської Русі / В.О. Качур, М.О. Баран // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013. – Вип. 182. – Ч. 3. – С. 14.

⁸¹ Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерела права» / В.О. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – Вип. 6–1, т. 1. – С. 37–38.

права – нормативно-правовий акт. Найвідомішим прикладом княжого законодавства стала «Руська правда» – збірник права Русі. Вагома роль Давньоруської держави на міжнародній арені зумовлює появу ще одного джерела права – міжнародно-правового договору. Найбільш важливими були русько-візантійські договори. У 988 р. державною релігією Русі стало християнство, що зумовило рецепцію візантійського права та зміни в правовому регулюванні. Зазначені міркування дають можливість вченим запропонувати таку класифікацію джерел права Русі: правові звичаї, князівське законодавство (княже право), міжнародні договори, збірники візантійського права⁸².

Правовий звичай залишився найбільш важливим джерелом права протягом усього існування Русі. Залишки звичаєвого права, котрі дійшли до нинішніх поколінь, виявляють себе в юридичних символах (наприклад, обряд посадження шанованого гостя на «стіл», що вказує на те, що у державному праві Русі це було нормою звичаєвого права; символ рукобиття при свідках, що означало норму укладення контракту купівлі-продажу), в численних прислів'ях (наприклад, прислів'я «що ухвалить старший город, на тім мусять стати пригороди» означало, що рішення центрального міста було обов'язковим для менших міст, які інколи в Русі називалися пригородами).

Звичаєве право можна знайти у всіх сферах суспільного життя Русі. Зокрема, «Повість минулих літ» наводить приклади звичаїв в укладенні шлюбу. Більше того спостерігаємо їх неоднаковість в окремих народів княжінь. Так, у древлян викрадали дівчат, у радимичів і в'ятичів дівчата й хлопці обирали один одного на русаліях чи інших ігрищах (Івана Купала та ін.). Однак поступово державне законодавство систематизує звичаєве право, частково його реформує.

Правові звичаї, хоч і базувались на консерватизмі, зазнавали якісних змін і еволюціонували. Оптимальним середовищем для їх застосування та розвитку стала верв. Верв не тільки дотримувалась та застосовувала правові звичаї, а й була уповноважена їх видозмінювати та створювати шляхом усталення певної практики правовідносин або через діяльність візових і вервних судів. На основі правових звичаїв ґрунтувалось й правове регулювання суспільних відносин. Фактично вони ставали узгодженою комплексною системою, так званим вервним правом. Останнє, за висновками вчених, з XIV ст. еволюціонувало у копне право⁸³.

Одне з чільних місць серед джерел давньоруського права посідає княже законодавство. Так, до сучасників дійшли князівські «Статути й уроки». Це особливі збірники права. Літопис зафіксував, що після загибелі Ігоря Рюриковича, який, певно, порушив норми звичаєвого права, княгиня Ольга

⁸² Бедрій М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі / М.М. Бедрій // Молодий вчений. – 2014. – № 8 (11). – С. 179.

⁸³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с.

своїм статутом 945 р. врегулювала збирання данини з древлян, встановила норми, термін і місце її збирання.

З літописів ми дізнаємося про законодавчу діяльність Володимира Святославича, який уклав «Статут земляной». Ним князь врегулював земельні відносини й відповідальність за порушення права власності. Князю Володимиру приписується створення «Церковного статуту». Останній вважається кодексом церковно-судового права, який врегулював відносини між князівською владою і церквою. В статуті визначалися місце церковної організації в державній системі й турбота держави про церкву. Князь закріпив державну підтримку церкви шляхом встановлення десятини від доходів князівських. Тут же князь регламентував діяльність і відповідальність церковних служителів. Для Церковного статуту Володимира основою слугували грецькі номоканони – збірники візантійського канонічного (церковного) права, які містили імператорські постанови щодо церкви і рішення церковних ієрархів, місця і ролі релігії в суспільстві.

Норми правових відносин, які виникли у IX – X ст., увійшли до найдавнішої частини «Руської правди» – «Правди Ярослава», яка відбиває суспільні відносини ранньофеодального періоду Русі, зберігає, хоча і в дуже обмеженому вигляді, інститут кривавої помсти. Предметом правового захисту в ній є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті. Захист феодального землеволодіння ще не дістав належного оформлення. Ярослав Мудрий між 1024 – 1026 рр. видає «Покон вірний». Цей закон визначав розміри данини, яка справлялася з населення на користь князівських дружинників, а також розміри вір (штрафів) за порушення законодавства і порядку в державі.

Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний з іменами синів Ярослава Мудрого. Так, 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод, а також їхні бояри й представники вищого духовництва затвердили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Цей збірник законів був реакцією на народні рухи в Русі кінця 60-х – початку 70-х років XI ст. і посилював персональну відповідальність за порушення феодального закону. Зросли норми віри за порушення права феодальної власності. Водночас «Правда Ярославичів» певною мірою обмежила сваволлю вотчинників над залежним населенням: заборонялося без князівського суду («без княжого слова») карати смердів. За порушення цієї норми винний платив 3 гривні. Також призначався штраф за крадіжку або знищення коней смердів. Підтверджено було й високі (до 40 гривень) штрафи за вбивство смерда.

Закони Ярослава Мудрого та його синів було виявлено в складі літописів, а також у пізніших юридичних збірниках «Мірило праведне», «Кормча» та ін.

Пізніше князівські закони увійшли до збірки стародавнього руського права – «Руської правди». До сучасників дійшло понад 100 списків «Руської правди». Назви списків походять від місця їх перебування, наприклад, Синодальний (зберігався в бібліотеці Синоду), Троїцький (у Троїце-Сергієвій лаврі), Академічний (у бібліотеці Академії наук). Розрізняють списки й залежно від осіб, які віднайшли їх, наприклад, Карамзінський, Татищевський, Археографічний (виявлений Археографічною комісією). Всі знайдені списки,

залежно від їхнього змісту, поділяють на три редакції: Коротку, Розширену і Скорочену із Розширеної. Остання становить найпізнішу переробку Розширеної «Руської правди».

«Руська правда» – не лише найвизначніший збірник стародавнього руського права, складений XI – XII ст. на основі звичаєвого права, а й важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Русі і суміжних слов'янських народів. Це перший відомий нам кодифікований збірник Руської держави. Питання про його походження, час появи найдавнішої частини цього збірника ще повністю не досліджено. Переважна більшість сучасних дослідників поєднують «Руську правду» з іменем Ярослава Мудрого. Оригінал «Руської правди» не зберігся. Текст пощастило відтворити по 106 списках, що збереглися у Кормчих книгах та інших юридичних збірниках⁸⁴. Юридично закріплювалось привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, документи захищали життя і майно панівних станів суспільства. Це простежується у статтях про відповідальність за вбивство, про успадкування, про заподіяння образ та ін. Окремі частини «Руської правди» виникли в найскладніші моменти історії Русі. В оригіналах списки «Руської правди» не було поділено на пронумеровані статті (лише окремі списки містять заголовки деяких частин збірника), і тільки пізніше з науковою метою такий поділ було здійснено.

Найдавнішою редакцією «Руської правди» є Коротка редакція. Вона відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право періоду становлення феодального ладу. В її тексті закріплено фрагменти давньоруського права, які відносяться ще до VIII – IX ст. Текст поділяється на кілька частин: «Правда Ярослава» (ст. 1–18), «Правда Ярославичів» (ст. 19–41), «Покон вірний» (ст. 42), «Урок мостникам» (ст. 43). Час виникнення «Правди Ярослава» відносять до 30-х років XI ст. «Правда Ярославичів» була прийнята на князівському з'їзді, який відбувся між 1054 – 1073 рр. Появу Короткої правди як єдиного збірника права дослідники відносять до кінця XI – початку XII ст.

Що ж до Розширеної правди, то і нині не вдається остаточно встановити її дату й місце укладення. Вважається, що безпосередньою причиною її появи було повстання новгородців 1207 р. проти лихварства Мірошкіновичів⁸⁵. На думку П. Толочка, Розширена правда виникла як результат зміцнення великокнязівської влади під час відносної стабілізації міжкнязівських відносин. Такими були останні роки великого князювання Ізяслава Мстиславича (1151 – 1154 рр.), а також роки правління Ростислава Мстиславича (1159 – 1167 рр.), який ще в 1136 – 1137 рр. видав Смоленський статут і, мабуть, був добре знайомий з основами давньоруського законодавства⁸⁶. Отже, Розширена правда, як і Коротка, виникла у процесі розвитку давньоруської державності і є

⁸⁴ Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 31.

⁸⁵ Див.: Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов / М.Н. Тихомиров. – М.; Л., 1941. – 254 с.

⁸⁶ Див.: Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – 224 с.

важливим джерелом права та юридичної думки середньовіччя.

Третя редакція «Руської правди» – Скорочена виникла не раніше другої половини XII ст. Більшість вчених розглядають цю пам'ятку як переробку одного із списків Розширеної правди, і датують її укладення десь кінцем XIV ст. Окремі дослідники, зокрема Н. Максименко, датування цієї пам'ятки доводять до XVII ст., і пов'язують її виникнення із спробами кодифікації, що мали місце у той час.

У «Руській правді» віддзеркалився процес посилення охорони приватної власності. У документі уже відрізнялись право власності від прав володіння. Так, за статтею 71 Розширеної редакції правди, знищення знаків власності на бортних деревах каралося великим штрафом (12 гривень). Цей штраф означав передовсім захист самого принципу приватної власності, на який зазіхав порушник. «Руська правда» чимало уваги приділяла закріпленню і захистові приватної власності на землю, і насамперед феодальної. Стаття 34 Короткої правди встановила високий штраф за переорювання межі й знищення межевого знаку. Розширена правда охоплює ще більше випадків порушення межі й кари за злочин.

Прикметно, що спроби кодифікації правових норм здійснював і Володимир Всеволодович (Мономах). Після повстання 1113 р. він уклав статут, який було затверджено в Берестові київськими, білгородськими й переяславськими тисяцькими, «мужами» князя Олега Святославича та іншими представниками феодальної знаті. Увійшовши в історію як Статут Мономаха, цей збірник прав відобразив інтереси пануючої верхівки. В ньому підтверджувалися імунітет феодалів та їхні права на експлуатацію залежного населення. Разом з цим статут дещо обмежував лихварство, що можна розглядати як завоювання міщан і селян. Тут же вносилися статті, які полегшували становище закупів.

Онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич та інші також приймали статути, які обмежували права представників князівської адміністрації. Багато норм статутів регулювали правове становище князівського господарства, правопорядок у вотчинних селах, спадкоємництво тощо.

Серед документів, створених у XII – XIII ст., слід назвати чотири пам'ятки Галицько-Волинської держави, що дійшли до нашого часу й містять цінні свідчення про правове життя в цій землі у період ординського панування.

Від середини XII ст. збереглася грамота князя Івана Ростиславича (Берладника), яка є пам'яткою історії Дунайсько-Дністровських земель. Вона розкриває економічні зв'язки Галицького князівства з болгарськими, чеськими, угорськими купцями. Грамота регламентувала правове становище деяких іноземних купців під час їхнього перебування у князівстві. Встановлювалися пільги для болгарських купців, які звільнялися від сплати мита.

Інший правовий документ – «Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильовича (близько 1287 р.) свідчить, що у період феодальної роздробленості вдосконалювалося спадкове право, зокрема в документах викладено заповіт князя на ім'я своєї жінки (княгині). В ньому зазначено право княгині успадкувати «город свой Кобрынъ, и с людьми, и с данью, село

Городе... и с мытом и другие села». Далі в документі йде мова про закуплені раніше князем землеволодіння: «Асело есмь купил Беревице у Юрьевича у Давыдовича Федорка». Цей приклад свідчить, що князі Галицькі збільшували свій домен і за рахунок купівлі земель, які оформляли правовими документами. Купівля-продаж фіксувалася відповідними грамотами⁸⁷. «Рукописання» містить матеріал для вивчення організації управління селами й містами у Південно-Західній Русі.

Ще один правовий документ – грамота володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича, написана навесні 1289 р., містить матеріал про розміри й форми феодалних повинностей з міського населення на користь державної влади.

Значним кроком у розвитку руського феодалного права стали міжнародні угоди, зокрема ті, які дійшли до сучасників – 907, 911, 944, 971 рр. У них та інших русько-візантійських, русько-грецьких угодах й інших офіційних документах також фіксувалися норми звичаєвого права.

Договірні угоди між Руссю та Візантією відомі з 860 р., коли київський князь Аскольд обступив м. Константинополь і добився вигідної для себе угоди, яка, ймовірно, забезпечувала права руських купців у Візантії. Проте текст цього договору не зберігся. Угода 907 р. була однією із найвигідніших торговельних угод, за якою Візантія змушена була виплачувати данину Русі після переможного походу Олега на Константинополь. В цій угоді коротко викладено основні положення мирних стосунків між обома країнами. В угоді 907 р. є дві відсутні в наступному договорі 911 р. статті: сплата одноразової данини імперією Давньоруській державі й право русів на безмитну торгівлю у Візантії.

Договір 911 р. створював режим найбільшого сприяння руським торговим людям на ринках імперії (те ж саме – візантійським купцям на Русі) – вони мали бути забезпечені там житлом, харчами й навіть припасами на зворотний шлях. Таких вигод не мали купці жодної іншої держави. Русь прагнула досягти таким чином визнання на міжнародній арені. Метою візантійського уряду під час укладання договору з Олегом було убезпечення північних кордонів і володінь імперії в Криму, а також систематичне одержання військової допомоги від Давньоруської держави, за що імперія зобов'язалася сплачувати Русі щорічну данину.

Наступний договір Русі з Візантією укладено після невдалих воєнних походів князя київського Ігоря Старого 941 і 944 рр. Не відважившись іти далі на Константинополь після звістки про зібрання Візантією сильного війська, Ігор уклав з нею 944 р. договір, менш вигідний від Олегового. В ньому вже не йшлося про безмитну торгівлю русів у Візантії та не згадувалося про сплату Візантією данини Русі. Для прибулих купців з Русі у Візантії визначалися певні райони розселення і правила їхньої поведінки. Тобто договір 944 р. обмежував права русичів, визначав правове поле перебування їх у Візантії. Натомість Давньоруська держава змушена була взяти на себе зобов'язання захищати від ворогів візантійські володіння в Криму.

⁸⁷ Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства. X – XII вв. / сост. А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. – М.: Госюриздат, 1952. – 287 с.

Наступний договір Русі з Візантією укладено 971 р. між князем київським Святославом Ігоровичем, обложеним візантійським військом у болгарському м. Доростол (нині м. Сілістра, Болгарія), й імператором Іоанном Цимісхієм. Святослав зобов'язався не воювати з Візантією та не піднімати проти неї народи в Болгарії і Криму, а також надавати імперії військову допомогу. Цей договір дійшов до нас у лаконічно-узагальненому вигляді без згадок про торгівлю й вигоди для руських купців.

Відомо, що останній похід Русі на Візантію стався 1043 р. Тоді руський флот під командуванням старшого сина київського князя Ярослава Мудрого Володимира зазнав поразки. Ярослав почав створювати коаліцію проти імперії, й імператору Константину IX Мономаху довелося запропонувати йому мир. Договір укладено між 1046 і 1052 рр. та скріплено шлюбом доньки імператора з четвертим сином Ярослава Всеволодом Ярославичем. Цей договір був сприятливим для Русі, однак його текст не зберігся⁸⁸. Договори 911, 944, 971 рр. вписано до оповіді «Повість временних літ».

Окремі правові норми збереглися в літописах. Тут можна знайти деякі свідчення про міжнародні договори, про законодавчу діяльність князів і про новачі в галузі кримінального права. Так, з Іпатіївського літопису видно, що в Галицько-Волинській державі набув поширення такий вид злочину, як бунт проти князівської влади. За заколотницьку діяльність був засуджений 1245 р. боярин Володислав як «лихой заговорщик земли». Застосовувалися різні покарання: смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна тощо. За літописом, «за невірність» князь Роман Мстиславич засудив боярина Жирослава вигнанням і конфіскацією майна. Данило Галицький після суду над Доброславом наказав ув'язнити його в тюрму. І якщо застосовувались такі кари до бояр, то немає сумніву, що карне (кримінальне) право ще жорстокіше карало селян і міщан.

Кримінальне право у Русі було складне. Ранньофеодальне право не відрізняло чітко кримінального правопорушення від цивільно-правового. Так, згідно із статтею 15 Короткої правди злісний неплатіж боргу, який утворювався в результаті цивільно-правової угоди, визнавався образою і тягнув за собою кару у вигляді штрафу. Образа за «Руською правдою» – це злочин. Під образою малося на увазі всяке порушення громадського стану, яке полягало насамперед у заподіянні потерпілому матеріальної і моральної шкоди. Норми «Руської правди» свідчать, що система кари формувалася в праві залежно від станової належності як потерпілого, так і злочинця. Інакше кажучи, підхід до захисту інтересів феодалів і феодально залежних громадян був неоднаковим. Правом Русі визначалися об'єкти злочинних діянь, за які передбачалася кара: виступи проти князя, феодалів, церкви, особи, порушення права приватної власності, невиконання угод тощо. Суб'єктами злочину не могли бути холопи й челядь, оскільки вони належали феодалові, який і відповідав за їхні неправомірні вчинки. Водночас це не виключало покарання рабів за згодою власника. Їх

⁸⁸ Котляр М.Ф. Договори Київської Русі з Візантією / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2004. – С. 434.

могли фізично карати аж до смерті. Після смерті князя Ярослава вбивати рабів заборонялося. В цьому виявилось бажання феодалів зберегти від винищення свою челядь. За вбивство князівських холопів і смердів призначався штраф у 5–12 гривень. Найвищою сумою покарань була віра – 40 гривень (гривня мала 150 грамів, а за розрахунками Лешкова – 80 грамів срібла, що дорівнювало 23 кобилицям або 40 коровам, або 400 баранам).

Найдавнішою формою покарання була помста злочинцеві з боку потерпілого або його родичів. Помста спочатку обмежувалась (стаття 1 Короткої правди; стаття 1 «Руської правди»), а потім її відмінили зовсім (стаття 2 «Руської правди»).

Отже, кримінальне право впливало з феодальних відносин, захищало передовсім феодалів. Але якщо й феодал вчиняв тяжкий злочин, то і він підлягав покаранню. Головне місце в системі покарань займали помста й грошовий штраф. Спроби узаконити смертну кару, яка набула поширення у візантійському праві, щоразу закінчувалися її скасуванням, оскільки це суперечило інтересам громади й зменшувало прибуток держави, князя, церкви від «викупів».

Із розвитком кримінального права удосконалювалось право приватної власності та тісно пов'язане з ним спадкове право. Останнє у Русі відіграло важливу роль. З його допомогою багатства, нагромаджені поколіннями власників, залишалися в руках одного стану. Статті «Руської правди» закріпили ряд привілеїв для феодалів. Так, з розвитком князівської влади майно померлих смердів, які не мали синів, стало переходити до князя. Для бояр і дружинників було зроблено виняток: їхнє майно за відсутності синів могли успадковувати дочки. До повноліття спадкоємців спадком розпоряджалася їхня мати, а в разі її відсутності або якщо вона виходила заміж, призначався опікун з близьких родичів. Передавання майна опікунові здійснювалось при свідках. За управління майном опікун мав право на прибуток. Зазначимо, що спадкове право в Русі уже було добре сформоване.

Поряд із спадковим набуло розвитку й зобов'язальне право. Система зобов'язань була нескладною. Зобов'язання оформлялися угодами: обмін, купівля-продаж, позика, закупництво та ін. Особи, які не виконали зобов'язань, перетворювалися на холопів. Що стосується способів укладення зобов'язань, то вони, як правило, були усними, при цьому використовувалися різного роду символічні форми – так звані литки, могорич, рукобиття, зв'язування рук та ін. При укладенні деяких угод вимагалася присутність послухів. Невиконання угод вело до застосування системи покарань.

Формування шлюбно-сімейного права в Русі відбувалось внаслідок поєднання місцевих правових звичаїв і християнських, привнесених від кінця X ст. Ставлення до жінки у Русі прекрасно сформульовано у праці професора І. Огієнка «Українська культура...». Дослідник зазначав: «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давнє слово наше «дружина» (супруга)* яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загальнослов'янське

* Слово «супругъ» перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

«жена» значить тільки «рождающая». Або наш вираз: ми кажемо «одружитися з нею»: тут жінка відразу стає рівноправною поруч з чоловіком; цей вираз – «оженитися з нею» далеко культурніший від московського: «жениться на ней»⁸⁹.

Урегулювання шлюбно-сімейних відносин (вінчання, розлучення) у Русі здійснювалося виключно церквою. Зазвичай шлюбний вік для нареченого був 15 років, а для нареченої 13 років. Разом з тим вік наречених не мав обов'язкового значення.

Щодо церковних норм права Русі, то на відміну від візантійських церковних норм, якими за певні правопорушення передбачалися смертна кара чи покалічення, руська система покарань була набагато ліберальнішою. Нею встановлювалися епитимійні санкції (покаяння), а також грошові штрафи на користь єпископа⁹⁰.

На розвиток права Русі, хоч і повільно, але все ж впливало візантійське право, а правова система Галицько-Волинського князівства розвивалася під впливом західноєвропейського феодального права, зокрема, коли у XIV ст. в західноукраїнських землях з'являється магдебурзьке право, на основі якого здійснювалося самоврядування в містах.

Повільне поширення в Русі візантійського права М. Грушевський пояснював різницею в культурі двох країн та існуванням у Русі власних, глибоко укорінених і достатньо розроблених правових поглядів. А магдебурзьке право поширювалось у той час головним чином на німецьких колоністів, виводячи їх з-під юрисдикції місцевих феодалів. Переважна більшість українського міського населення, оскільки воно було православним, дії магдебурзького права не підлягали.

Отже, у результаті консолідації слов'янських земель виникає Давньоруська держава із центром у Києві. Процес виникнення та державно-правового розвитку Русі об'єктивно зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Дополянські та полянсько-руські протодержавні та державні утворення мають найдавнішу історію у Середньому Подніпров'ї. Переважна більшість сучасних дослідників вважають, що Русь заснували саме східні слов'яни, не заперечуючи водночас політичного, економічного і культурного впливу на цей процес з боку норманських племен та Хозарського каганату. Підґрунтям Давньоруської правової системи стало право Русі. Основними джерелами права залишалися норми звичаєвого права й Руської правди. Давньоруське право розвинулося у князівському законодавстві. Вплив візантійського та західноєвропейського середньовічного права був незначним. Юрисдикції магдебурзького права, яке запроваджувалось в тогочасних західноукраїнських містах, поки підлягали тільки іноземці.

⁸⁹ Огієнко Іван Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с. – С. 19.

⁹⁰ Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 39.

*Крижна В.В.,
кандидат юридичних наук;
Курас Д.І.,
кандидат історичних наук;
Сокур Ю.В.,
кандидат юридичних наук*

2.2. Особливості розвитку Галицько-Волинської держави та її права

1. Утворення й розвиток Галицько-Волинської держави та її занепад.
2. Суспільний лад і державний устрій, судова система.
3. Джерела та основні риси права.

1. Утворення й розвиток Галицько-Волинської держави та її занепад

Часи правління Великого князя київського Мстислава Великого (1125 – 1132 рр.), найстаршого сина Володимира Мономаха та його першої дружини Гіти (дочки англійського короля Гарольда II Годвінсона) вважаються завершальним етапом існування єдиної Русі. Наступний етап (до 1240-х років) визначається як період удільної роздробленості, самостійного й незалежного існування майже 15 давньоруських князівств¹.

У реальному житті між цими етапами відчутної різниці не було. Удільна роздробленість не призвела до розпаду Русі. Вивчення основних інститутів державної влади (собор, рада, снем, віче, ряд), різних форм васально-ієрархічних відносин серед княжого правлячого роду та з'ясування місця Руської православної церкви в житті країни переконують, що Русь і на цьому етапі зберігала державну єдність. Політичним, культурним та економічним її зосередженням, як і раніше, був Київ. І не випадково за володіння ним князі продовжували змагатися аж до монголо-татарської навали. З Києвом кожен з князів пов'язував надії на досягнення становища старійшини. Не завжди так ставало, але Київ давав такі можливості. Звичайно, величезна принадна сила Києва була пов'язана насамперед з традиціями його колишньої політичної величі, але не останню роль відігравали й ті реальні переваги, які отримував князь, оволодівши великокняжим столом. У його руках опинялося найбільше місто Русі, в якому, до того ж, сидів митрополит Київський і всієї Русі. Крім того за Києвом зберігався обширний великокнязівський домен, котрий в усі часи вважався спільною родовою спадщиною давньоруських князів².

То ж по смерті Мстислава розпочалася жорстока боротьба між його молодшими братами та дітьми за київський престол. Непересічними київськими володарями були Ярополк Володимирович (1132 – 1139 рр.), Всеволод Ольгович (1139 – 1146 рр.), Ізяслав Мстиславович (1146 – 1154 рр.).

¹ Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави / П.П. Толочко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 239.

² Там само. – С. 240.

Їхнє правління супроводжувалось постійними міжкнязівськими усобицями і боротьбою з половецькою загрозою. Жоден із них не досяг становища своїх попередників, але всім їм удавалося утримувати загальноруську єдність. Певну автономію зберігали у цей час лише Володимиро-Суздальське князівство, князь якого Юрій Долгорукий не полишав надії стати Великим київським князем, а також Галицьке князівство, очолюване енергійним Володимирком Володаревичем.

Дещо стабілізувати становище в країні вдалось Ростиславу Мстиславовичу (1159 – 1167 рр.). Зайнявши великокняжий стіл, він досяг становища старшого князя Русі, практично зупинив міжусобиці, не вдаючись до зброї. За його княжіння переважно мирними були взаємини Русі з половцями.

Ситуація різко змінилась після зайняття київського княжого столу Мстиславом Ізяславичем (1167 – 1169 рр.; 1170 р.). Проти його старшинства виступив володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Останній 1169 р. організував похід на Київ. Столиця Русі після облоги була взята і піддана пограбуванню. На думку фахівців, це був звичайний епізод боротьби за владу, за старшинство серед давньоруських князів, які були представниками єдиної династії.

Вчені звертають увагу на те, що у літописній давньоруській пам'ятці кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім» відображено заклик до єднання тогочасної Русі, який був своєрідним соціальним замовленням часу. Проте його реалізація була ускладнена інерцією міжкнязівських протистоянь. Боротьба за великокняжий стіл доповнилася й боротьбою в межах окремих земель. Посилився у цей час і половецький натиск на руські землі. Поразка новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича 1185 р. на берегах Каяли, про яку йдеться у «Слові», відкрила, так би мовити, «ворота на Руську землю»: хан Кончак сплюндрував Посулля, а хан Кза пограбував околиці Переяслава.

Успішним організатором великополовецької боротьби виступив Великий князь київський Святослав Всеволодович (1180 – 1184 рр.), а його помічником – переяславський князь Володимир Глібович. Блискучі перемоги руських дружин 1187 – 1192 рр. змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця і припинити спустошливі набіги на Русь. Певних успіхів було досягнуто в цей час і у стабілізації внутрішнього становища південної Русі. При Святославі та його співправителі Рюрику Ростиславичу здійснювалось велике будівництво у Києві, Чернігові, Смоленську, Галичі, Білгороді та інших містах. Близько 1183 р. визначилося зближення Святослава з одним із найсильніших князів Русі Всеволодом Юрійовичем.

Після смерті Святослава відбувається новий спалах міжусобної боротьби. Активну участь у ній взяв волинський князь Роман Мстиславович – зять Рюрика Ростиславовича. У боротьбі Київ переходив із рук в руки, але мало хто із князів міг затриматися в ньому надовго. Більше за інших поталанило Мстиславу Романовичу (1214 – 1223 рр.) та Володимирові Рюриковичу (1224 – 1235 рр.). Щоправда нічого істотного для стабілізації внутрішнього становища Русі ці князі зробити так і не змогли. Внутрішня боротьба за київський стіл Данила Галицького призвела до того, що напередодні монгольського наступу

Київ взагалі залишився без князя: Михаїл Всеволодович (1238 – 1239 рр.; 1241 – 1246 рр.) пішов з нього доброю волею, наляканий наближенням орди, щоправда 1241 р. повернувся до зруйнованого Києва та Чернігова; Ростислава Мстиславовича Смоленського, котрий зайняв київський стіл після Михаїла, вигнав із Києва Данило Галицький³.

Як стверджує академік П.П. Толочко, природний, хоч і суперечливий, хід історичного розвитку Русі був нагло порушений вторгненням монгольських військ Батия. Будучи економічно і культурно розвиненою країною, хоча і враженою іржею політичного сепаратизму, Русь не змогла зберегти себе як держава у двобої з монголами.

Данило Романович (Галицький) напередодні монгольської навали взяв під свою владу Київ. Тисяцьким там він посадив боярина Дмитра. Останній й очолив оборону міста наприкінці 1240 р. Варто відзначити, що на момент захоплення Києва монголами в Південній Русі фактично відновилося державне утворення, прообразом якого було політичне об'єднання Романа Мстиславича початку XIII ст.⁴

Данило Галицький, розгромивши у вирішальній Ярославській битві 1245 р. війська угорського та польського государів і галицьких бояр, завершив боротьбу за відновлення єдності Галицько-Волинського князівства. Далі Романовичі – Данило разом з братом Васильком, прагнули створити протимонгольську коаліцію, успішно воювали з монгольським полководцем Куремсою.

Як бачимо, на середину XIII ст. на політичній авансцені в руських землях з'явилося Галицько-Волинське князівство – державне утворення на заході Русі, що склалося з Галицької та Волинської земель зі столицею в м. Галич.

У свій час такі велетні української державотворчості, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий розуміли, що західні українські землі варті не тільки ближчої уваги, але й жертвних зусиль, щоб їх утримати в межах Київської держави. З того розуміння відбулися протипольські походи Володимира Великого у 981 р. і його сина Ярослава у 1038 р. В обох випадках задокументовано належність так званих Червенських Градів* до Української держави. Однак ті землі були предметом постійних польських та угорських зазіхань, а деколи ставали жертвою дипломатичних торгів поміж претендентами на київський княжий стіл і польськими володарями. Так було за Святополка Окаяного, який у боротьбі з Ярославом за Київ заплатив

³ Толочко П.П. Зазнач. твір. – С. 240–241.

⁴ Головка О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О.Б. Головка // Укр. істор. журн. – 2004. – № 6. – С. 3–16. – С. 4.

* Імовірно, Червенські Гради – це те саме, що й пізніша Червенська земля, згадана у Галицько-Волинському літописі під 1225 р. У такому випадку терени Червенських Градів на схід були обмежені Західним Бугом (притока Нарева, басейн Вісли), на півдні – Белзькою землею, на заході – кордоном із Польщею. Північна межа залишається невизначеною, бо невідомо, чи входила до Червенських Градів майбутня Холмська земля (див.: Вортман Д.Я. Червенські Гради / Д.Я. Вортман // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 490.).

Червенськими містами за допомогу Болеславу Хороброму; повторилося те й за Ізяслава Ярославича, що звабив Болеслава Сміливого на Київ тихою згодою на польську окупацію Надсяння (Посяння). Назагал київські князі не виявляли не тільки охоти, але й змоги оборонити Підкарпаття від його західних та південних сусідів, і тому політичне відокремлення тих земель від Києва, здійснене правнуками Володимира Великого – Ростиславичами, слід вважати спасінням національно-політичного самозбереження тих земель.

Ростиславичі Галицькі – рід правителів Галичини та Волині з династії Рюриковичів, започаткований Рюриком, Володарем і Васильком Ростиславичами 1084 року. Династія правила близько 150 років.

«Тридцятилітнє князювання Ростиславичів у Галичині, – говорив М. Грушевський, – становить дуже важливу добу в історії цієї країни: низкою завзятих, більше чи менше щасливих воєн, оборонили Ростиславичі самостійність Галицької землі від Польщі, Угорщини й Волині. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною, з національного й історичного погляду, сама собою ясна, але й боротьба з Волинню не була позбавлена цієї ваги, хоч, на перший погляд, може виглядати на просту міжусобицю. Важливо було, щоб Галичина перестала бути прищипкою до київського стола, якою так довго була Волинь, щоб вона стала метою для своєї династії... Завдяки діяльності Ростиславичів, цю галицьку програму виконано. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії, колонізацією поширено її простір, і тим помножено її сили для подальшої боротьби; зложено підвалини для росту ваги цієї далекої від центра української волості, й треба було тільки чоловіка, що зумів би використати вже зроблене й повести Галичину по наміченій дорозі». Такий чоловік знайшовся в особі Володимира Володаревича, прозваного Володимирком⁵.

Від утворення (друга половина XI ст.) Галицьке князівство, власне, розвивалося так, як і решта складників єдиної Давньоруської держави. Засноване онуком Ярослава Мудрого князем Ростиславом, це князівство не раз зазнавало утисків з боку своїх сусідів, по смерті засновника роздробилося. Однак уже в середині XII ст. воно знову об'єдналося і стало могутньою державою (з 1141 р. столиця – Галич, нині це Івано-Франківська область). Кордони держави сягали Поділля на сході, Карпатських гір і Закарпаття на заході, гирла Дунаю на півдні. Зокрема, на Дунаї було засновано місто Новий Галич (тепер Галац на території Румунії)⁶. Важливо було й те, що Галицько-Волинська держава займала тільки українські землі. Це сприяло консолідації народу⁷.

⁵ Голубець М. Велика історія України: від найдавніших часів: у 2-х т. / М. Голубець; передмова І Крип'якевича. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с. – С. 42.

⁶ Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с. – С. 86.

⁷ Історія України: курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 1: Від історичних коренів до середини XVII ст. / Б.П. Ковальський, В.О. Солодько, В.В. Киричук та ін. – К.: НМК ВО, 1993. – 168 с. – С. 35.

Особливістю Галичини було економічно сильне і політично впливове боярство. На це було кілька причин: по-перше, галицькі бояри походили з місцевої земельної аристократії, а не з князівських дружинників, яким давали землю за службу; по-друге, вони багатіли на торгівлі сіллю, запаси якої були у Прикарпатті; по-третє, як урядники князів, бояри збирали значне мито з купців, які проїздили Галичину, – тут було перехрестя торгових шляхів; по-четверте, найбагатші бояри могли наймати власні дружини; по-п'яте, віддаленість від Києва спонукала бояр у боротьбі з князями звертатися за допомогою до Польщі та Угорщини: вони вели власну зовнішню політику.

Галицька земля складалася з трьох удільних князівств: Перемишльського, Теребовлянського і Звенигородського. У 1144 р. Звенигородський князь Володимирко об'єднав їх в одне, столицею якого зробив місто Галич на Дністрі. Як окреме князівство Галицька земля досягла розквіту за сина Володимира, князя Ярослава Осмомисла (роки княжіння: 1153 – 1187).

У деяких, переважно іноземних, джерелах XVI – XVIII ст. Галицьке князівство називається Червона Русь. Уперше термін «Червона Русь» вжив венеціанський картограф Фра Мауро для позначення земель у басейні р. Дон. Польський історик початку XVII ст. Ш. Старовольський називає «Червоною Руссю» всі українські землі. Однак поступово термін «Червона Русь» закріпився в історичній та географічній літературі на позначення території Королівства Русі – колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом XV – XVIII ст. – Руське воєводство та Белзьке воєводство). Назва «Червона Русь» – книжного походження, серед місцевого населення поширення не набула. Виникла, імовірно, під впливом складених географічних назв народів Сходу, у яких кольори позначали сторони світу. Деякі польські історики здійснювали безпідставні спроби пов'язати назву «Червону Русь» із Червенськими градами для того, щоб поширити на всю територію «Червоної Русі» тенденційні висновки про «неукраїнський характер» Червенських градів. Із цією ж метою в польській публіцистиці 1920 – 1930-х років термін «Червона Русь» писали як «Червенська Русь». Наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі автори з числа москвофілів пропагували термін «Червона Русь» для штучного протиставлення українців Галичини решті українського народу. В сучасній історичній літературі на позначення південно-західної частини Київської Русі до XIV ст. вживають терміни «Галицька земля», «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська Русь», а для періоду починаючи з XIV ст. – «Галичина», «Західна Україна»⁸.

У свою чергу, Волинська земля стала самостійною державою в середині XII ст., за правнука Володимира Мономаха – Мстислава Ізяславовича. Його син Роман Мстиславович остаточно встановив кордони князівства на заході Русі. Бояри Волинської землі залежали від свого князя, оскільки отримували маєтності за службу йому. Тому вони були більш віддані сеньйору, завжди його підтримували, корилися. Саме волинський князь об'єднав Галичину та Волинь в одну державу. Так, скориставшись смертю в Галичині останнього

⁸ Ісаєвич Я.Д. Червона Русь / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 492.

Ростиславича, Роман Мстиславович у 1199 р. захопив Галич та утворив єдину Галицько-Волинську державу з центром у Галичі.

Роман Мстиславович (1199 – 1205 рр.) був могутнім українським князем і видатним політичним діячем свого часу. Вважався сучасниками наймогутнішим з усіх давньоукраїнських князів кінця XII – початку XIII ст., за що був прозваний «Великим».

За час свого тридцятирічного князювання у Володимирі на Волині Роман Мстиславич створив власну модель державного управління. По-перше, він розумів, що князівська влада буде сильною лише за умови її незалежності від земельної аристократії. З цією метою Роман Мстиславич обмежив сваволю бояр. По-друге, князь спирався на віддану дружину, не шкодував коштів на її вишкіл та озброєння. Однак, на відміну від багатьох інших державних діячів, Роман Мстиславич, як зазначав історик М. Котляр, «дбав про широку суспільну підтримку своїм заходам, спираючись на середні й вищі верстви городян багатьох волинських міст, насамперед стольного Володимира». Так, зважена політика, що її проводив Роман, дала змогу суттєво зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічний і військовий рівні⁹.

З таким досвідом державотворчої діяльності князь підійшов до 1199 р., коли приєднав Галицьке князівство до Волинського, створивши Галицько-Волинську державу. Приєднавши Галичину, Роман зіткнувся з місцевою боярською опозицією. Князь повів рішучу боротьбу з непокірним боярством, спираючись на допомогу селян і міщан. Одних вдалося упокорити, других – вигнати з держави, а третіх – і на горло скарати. «Не погнівивши бджіл, не їстимеш меду», – любив повторювати князь. Усі розуміли гіркий сарказм Романа, але народ його любив. Ще й нині в Карпатах співають веснянки (гагілки), в яких є добрі згадки і про князя Романа.

Хоча правив Роман Мстиславович лише шість років, він зміг зміцнити позиції центральної влади. Літописець називає його «самодержцем усієї Русі» і «царем на Русі». Цьому сприяла й зовнішня політика князя. Зокрема Роман Мстиславович воював з Литвою, а полонених примушував працювати на своїх землях. Про нього навіть склали приказку: «Романе, Романе! Погано живеш – Литвою ореш». Окрім того, Роман втручався у справи Київського князівства, двічі громив половецькі орди, половці лякали його іменем дітей.

У 1201 р. Роман Мстиславович зайняв Київ, а в 1203 р. остаточно приєднав його до своїх володінь. Кияни самі відкрили йому Подільські ворота. Чернігівські князі присягнули на вірність Роману. Отже, в його державу ввійшла більшість українських князівств. Але це об'єднання не було тривалим. Улітку 1205 р. Роман здійснив похід на Польщу. Переправляючись через Віслу під містечком Завихостом, загін потрапив у засідку до поляків. Під час бою князь загинув. Далі держава Романа поринула у 40-річну міжусобну війну.

Після смерті Романа Мстиславовича його вдова Ганна, залишилася з двома малолітніми синами: Василькові було два роки, Данилові – чотири. Галицькі бояри вигнали їх з Галичини. Волинські бояри підтримали княгиню та

⁹ Стельников С. Князь Роман Мстиславович / Стельников С. // Історія України. – 2015. – № 10 (842). – С. 28

княжичів. Згодом родина жила в Польщі, Данило виховувався при дворі угорського короля. А у Галицькій землі в різні роки правили новгородські, сіверські, чернігівські, белзькі князі, угорські королевичі. На короткий період навіть боярин Владислав Кормильчич захопив престол і проголосив себе князем, що було нечуваним зухвальством на той час.

Досягнувши повноліття, сини Романа Мстиславовича спочатку утвердилися на Волині й розпочали тривалу боротьбу за батьківську спадщину в Галичині. Кілька разів Данило захоплював Галич, але втриматися там йому не вдавалося. Лише у 1238 р., вигнавши звідти чернігівських князів, він знову об'єднав два князівства в одну державу. Літописець зазначає, що жителі Галича «кинулися до нього, як діти до батька, як бджоли до матки, як спраглий до джерела. Приймавши стіл свого батька, відсвяткував перемогу і поставив свій прапор на Німецьких воротах». Столицю держави князь переніс у місто Холм (тепер у складі Польщі). Волинською частиною держави правив Данилів брат Василько. Особливістю Галицько-Волинської держави був дуумвірат – спільне правління двох найвищих посадових осіб, у цьому разі – Данила та Василька Романовичів.

Укріпившись у Галичині, Данило одразу ж почав відновлювати окраїнні кордони держави батька. У 1238 р. під Дорогичином війська Данила зустрілися з хрестоносцями у кривавій січі, ворог був розгромлений ущент, магістр лицарів взятий у полон. Залишки хрестоносців рятувалися втечею з поля бою. Воєнні й дипломатичні успіхи піднесли авторитет Данила Галицького як визначного державного діяча, полководця та дипломата.

У 1239 р. Данило приєднав Київське князівство, посадивши там намісником воєводу Дмитра, якому довелося керувати обороною міста від орд Батия. Таким чином Данило підтвердив свою владу над більшою частиною України. На кінець 30-х років XIII ст. кордони Галицько-Волинського князівства сягали від Закарпаття до Дніпра і від Берестя до Чорного моря. Князь сприяв розвитку ремесла, торгівлі, засновував нові міста – Холм, Львів, названий на честь сина Лева. Усього в Галичині в цей час налічувалося кілька десятків міст.

Однак укріпленню та зміцненню відновленої держави завадила монголо-татарська навала. Уперше Данило Романович зіткнувся з ордами у битві на річці Калка у 1223 р. Тому, передбачаючи нове нашествя, князь будував і укріплював замки, міста і фортеці в Галичині й на Волині.

Після погрому Київської землі наприкінці 1240 р. монгольські орди рушили далі на захід. Здолавши впертий опір на лінії зведених галицькими Романовичами укріплень уздовж Верхнього Тетерева, Горині на Случі, на початку 1241 р. вони вступили на землі Волині. Потужним натиском монголи завоювали Володимир, Галич, Звенигород та інші західноруські міста. Уцілілими залишились лише Крем'янець, Данилів і Холм, мури яких вистояли під натиском нападників. Важливою перевагою перших двох було їх

розташування на високих пагорбах, тому нападники не мали змоги застосувати стінобійні машини та іншу облогову техніку¹⁰.

Данило не дав татарам зовсім знищити свою державу. Галицьке-Волинська земля зазнала меншого спустошення та руйнування, ніж інші землі Русі.

Скрутним становищем, що створило в державі нашествя Батия, вирішили скористатися західні та північні сусіди – угорці, поляки, литовці. Однак, провівши військову реформу і створивши регулярну піхоту та озброєну боярську кінноту, Данило переходить у наступ. Він здійснив успішний похід проти литовців. У 1243 р. на деякий час приєднує Люблін і Люблінську землю. У 1245 р. під містом Ярославом Данило Галицький ущент розгромив об'єднане польсько-угорське військо, яке йшло на загарбання Галичини. Ця блискуча перемога князя зупинила надовго агресивні наміри Польщі та Угорщини щодо Галичини.

Найскладнішими були стосунки із Золотою Ордою. Данило не визнавав її влади. Лише 1246 р. під загрозою воєнного вторгнення князь поїхав у Сарай-Бату. В Орді він пробув 25 днів, і хан дав ярлик на княжіння – «доручив йому землю його». Повернувшись, Данило Галицький почав створювати антимонгольську коаліцію європейських держав. Він підписує союз з недавніми ворогами – Польщею, Угорщиною та Литвою. Укладає угоду з Володимиро-Суздальським князем. Данило веде переговори з римським папою Інокентієм IV про організацію хрестового походу проти Орди. Як організатору коаліції папа надає Данилу королівський титул. У 1253 р. у Дорогочині Данило Галицький був увінчаний королівською короною. Факт коронації мав велике значення для зміцнення авторитету Данила Романовича передовсім на міжнародній арені. Бажаний ефект насамперед очікувався на західному напрямку, де князь воював з литовцями та ятвягами. Утім, дослідники зазначають, що західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогочинської коронації, а тому Інокентій IV лише фактично формалізував існуючий стан¹¹.

Проте союзники не надали князю реальної допомоги, коли прийшла біда. У 1254 – 1257 рр. Данилу самотужки довелося воювати з численним військом золотоординського темника Куремси, завдаючи йому відчутних поразок. Тоді в Золотій Орді вирішили покарати непокірного князя. У 1258 р. до Галицько-Волинського князівства вдерлися полчища ханського намісника Бурундая. Не маючи підтримки від союзників, Данило прийняв вимоги ординців.

Решту життя князь витратив на внутрішні державні справи. Він замінив багатьох бояр, обмежив залежність від них селян і ремісників, заохочував купців, займався сімейними справами. Останні місяці він тяжко хворів, майже осліп. Помер Данило Галицький ще не зовсім старим у 1264 р. у місті Холмі. Оцінюючи його діяльність, сучасник-літописець записав: «Король Данило був добрим князем, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі і церкви

¹⁰ Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин; відп. ред. В. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – 990 с. – С. 88.

¹¹ Там само. – С. 93.

поставив, і оздобив їх різними прикрасами. І братолюбством він світився, був із братом своїм, Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні».

Завдячуючи мудрій політиці Данила Романовича, котрий скористався з вкрай вигідного за тих умов географічного розташування Галицької та Волинської земель на крайньому Заході Русі і родинною напруженістю в династії Батия, його князівство перебувало в найбільш м'якій, порівняно з іншими руськими землями, залежності від Золотої Орди. А це сприяло стрімкому господарському розвитку регіону, що, у свою чергу, приваблювало сюди масову міграцію населення не лише зі східних руських князівств, а й із Польщі, Німеччини, Угорщини. Наслідком же економічного піднесення стало динамічне містобудування, реорганізація війська (Данило вперше у Русі одягнув свою важкоозброєну кінноту в європейські рицарські обладунки)¹². У тих надзвичайно складних роках XIII ст. успіхи князя Данила були справді визначними.

Після смерті 1264 р. Данила Галицького держава втрачає свою єдність. На це згубно вплинули татарська навала та зростання агресії з боку Угорщини, Польщі, а потім і Литви. Князь Василько не зміг замінити брата. Князівство поділилось на уділи. Головою держави вважався Василько, який жив на Волині. У Володимирі княжив його син Володимир, а Галичину поділили сини Данила – Мстислав, Шварн і Лев. Новим Холмським володарем став менший син Данила Шварн, який успадкував усю батьківську владу і був володарем України-Руси від Карпат до Дніпра. Після смерті короля Шварна Даниловича найголовніші територіальні одиниці сконцентрувалися у руках спадкоємця престолу Лева I Даниловича, який затвердив у 1271 р. столицею обширних володінь місто Львів. Спираючись на джерела, вчені підкреслюють, що монголо-татари визнавали Лева великим князем Руси-України, а усі західноєвропейські володарі називали Лева Даниловича королем Русі. Тому окремі дослідники відкидають твердження, що українська держава у другій половині XIII ст. почала занепадати¹³. Так, В. Ідзьо наголошує на розвитку в той період королівської влади в Руси-Україні, адже влада там, як і у більшості західноєвропейських держав, передавалася, на його переконання, від батька до сина, хоча про це й замовчує волинський літописець¹⁴.

Лев I Данилович (1269 – 1301 рр.) значно розширив батьківські володіння, приєднавши частину Закарпаття з містами Ужгород і Мукачеве, відновив владу над Люблінном і Люблінською землею. У 1297 р. Лев Данилович став єдиним князем об'єднаної Галицько-Волинської держави після смерті бездітного брата Мстислава, якому у спадщину у свій час відійшла Волинь від Володимира Васильковича. Був васалом Золотої Орди. У 1270-х – 1280-х роках Лев Данилович невдало намагався стати краківським князем, ходив у походи на Литву та ятвягів, залучаючи до них татар. У 1283 р. разом з татарами воював в

¹² Литвин В. Зазнач. твір. – С. 94–95.

¹³ Ідзьо В.С. Лев I Данилович – король Руси-України (1292 – 1301 рр.) / В.С. Ідзьо // Трипільська цивілізація: наук.-практ. вид. / – К., 2012. – № 7 (10). – С. 91.

¹⁴ Див.: Ідзьо В.С. Українська держава в XIII столітті / В.С. Ідзьо. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – 320 с. – С. 251–303.

Угорщині, на певний час захопивши частину її території. Сучасні дослідники вважають Лева I мужнім воїном і полководцем, але нерозважливим і нестриманим політиком¹⁵. Так, коли 1267 р. Великий князь Литовський Войшелк віддав Литву чоловікові своєї сестри, молодшому братові Лева – Шварнові, а сам постригся в ченці, розлючений Лев Данилович убив Войшелка. Це стало причиною того, що довір'я між правлячими елітами обох країн було порушено і після смерті Шварна Даниловича Великим князем Литовським став литовець Тройден. Велике князівство Литовське було назавжди втрачене для Романовичів, і канула у вічність ідея створення Русько-Литовської держави під зверхністю Романовичів. Сучасний вітчизняний дослідник М. Котляр запевняє, що через безперервні війни з близькими і далекими сусідами, які вів Лев Данилович, Галицьке князівство й Галич (давній) у роки його князювання підупали¹⁶.

По смерті Лева Даниловича владу над Галицьким і Волинським князівством у своїх руках зосередив його старший син Юрій I Львович (1301 – 1308 рр.). Титулував себе «королем Русі, князем Володимирії». Переніс столицю до Володимира (нині м. Володимир-Волинський). Втратив Люблінську землю, прилучену Данилом Галицьким. Започаткував союз із Тевтонським орденом. Політичним успіхом Юрія Львовича стало утворення з його ініціативи окремої Галицької митрополії¹⁷.

Сини Юрія I, Андрій I і Лев II правили спільно Галичиною та Волинню у 1308 – 1323 рр. Обставини смерті князів залишаються невідомими. Найімовірніше, вони загинули у боротьбі проти монголів, адже 1323 р. польський король Владислав I Локетек у листі до Папи Римського Іоанна XII повідомляв, що князі Лев і Андрій Юрійовичі, «які захищали Польщу від татар, недавно загинули»¹⁸. Оскільки Андрій I та Лев II не мали дітей, то галицькі й волинські бояри запросили на княжий престол їхнього небожа Юрія (сина сестри Марії та мазовецького князя Тройдена I з династії Пястів). Ставши володарем Галицько-волинської держави близько 1325 р., він перейшов у православну віру і став іменуватися Юрієм II (1325 – 1340 рр.). Використовував титул «Юрій Божою ласкою князь Русі, Галичини, Володимирщини»¹⁹.

У зовнішній політиці Юрій II Болеслав тримався союзу з Прусією у противагу Польщі, відносини з якою були ворожими²⁰. Попри своє польське

¹⁵ Котляр М.Ф. Лев Данилович / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 72.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Котляр М.Ф. Юрій Львович / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 706–707.

¹⁸ Котляр М.Ф. Лев Юрійович / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 73.

¹⁹ Михайловський В.М. Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденович / В.М. Михайловський // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 705.

²⁰ Політичні портрети Галицько-Волинської держави: навч. посіб. / упор. А.О. Карасевич, К.М. Левківський, В.В. Сокирська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 639 с. – С. 25.

походження відвойовував землі, раніше захоплені поляками, а після смерті польського короля Владислава I Локетека (1333 р.) відновив союз із тевтонцями. Але коли Юрій II у союзі з татарами захопив Люблін, стосунки з Польщею та Угорщиною загострилися вкрай. Поляки й угорці почали готуватися до походу в Галичину. Щоб уникнути навали, Юрій II у 1338 р. підписав у Вишеграді угоду, згідно з якою після смерті Юрія II територія його володінь мала б відійти польському королю Казимиру III Великому як старшому за титулом родичу. Дізнавшись про це, бояри розпустили чутки, ніби князь повертається до католицизму і близько 21 березня 1340 р. в результаті заколоту отруїли його у Володимирі. Юрій II не залишив по собі нащадків. Відразу після його смерті у внутрішні справи Галицько-Волинської держави втрутились іноземці. Польський король Казимир III Великий здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг утвердитися у Галичині. Влада перейшла до боярської олігархії на чолі з Дмитром Дедьком, який у 1340 – 1349 рр. був фактичним правителем держави і титулувався «управителем і старостою Руської землі». Восени 1349 р. польське військо вторглося в Галичину та Волинь і захопило їх (за винятком Луцької волості). Галицько-Волинська держава припинила своє самостійне існування. Тривала й запекла боротьба Литви і Польщі за її територіальну спадщину завершилась у 1352 р., коли між цими державами було укладено мирну угоду, за якою Польща зберігала права на Галичину, а Литва – на Волинь.

Таким чином, цілком справедливим є твердження вчених, що Галицько-Волинське князівство стало формою та опорою української державності, продовжило і розвинуло тенденції орієнтації українців на Європу²¹. На фоні занепаду Русі воно стало продовжувачем державної організації на території України, її головним політико-правовим центром до середини XIV ст. Спадкоємець політичних, культурно-етнічних традицій Київської Русі – об'єднане Галицьке-Волинське князівство (королівство) – продовжило ранній період української державності та відіграло надзвичайно важливу роль в державотворчому процесі. Зокрема, зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності; стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя; модернізувало давньоруську державну організацію: розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу; продовжило славні дипломатичні традиції Русі, адже ще 100 років після встановлення золотоординського поневолення представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені²². Військова міць української держави давала можливість протягом сторіч успішно захищатися від нападу кочових народів. Український

²¹ Див.: Історія України. Галицько-Волинське князівство як форма української державності: конспект лекції / уклад.: О.М. Язвінська, П.П. Притуляк. – К.: КДТЕУ, 1995. – 29 с. – С. 20.

²² Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – Вид. 3-тє, випр., доп. / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с. – С. 94.

народ виступив своєрідним щитом народів Центральної та Західної Європи від монгольської навали.

2. Суспільний лад і державний устрій, судова система

Як і в Русі, у Галицько-Волинській державі існувала певна структура суспільства, де кожній групі визначалося чітко окреслене місце. Населення поділялося на вільних, напіввільних і невільних людей. До категорії вільних належали бояри, духовенство, частина сільського та міського населення.

Одну з провідних ролей у суспільно-політичному житті князівства відігравала аристократія та знать – боярство, яке поділялося на велике, середнє та дрібне. Особливістю розвитку Галицько-волинської землі було те, що боярський клан був дуже впливовим, особливо в Галичині, адже формувався він з місцевої земельної аристократії ще з родоплемінних часів. У боротьбі за владу та вплив політично сильні князі вели з ними криваву боротьбу, а слабкі потрапляли під їх повний контроль. Великі (знатні) бояри – «мужі галицькі» – були великими землевласниками, володіли спадковими маєтностями, вотчинами, посідали найвищі посади в державі²³. Дрібні та середні бояри служили князю або великому боярину, тримали землю до кінця служби, до кінця життя, довічно (з правом передачі у спадщину). У часи занепаду влади князя бояри очолювали державу. Так, Володислав Кормильчич – у роки малолітства Данила та Василька Романовичів, або Дмитро Детько – після смерті Юрія II.

Князі здійснювали тиск на опозиційно налаштованих бояр через військо нового типу, започатковане у середині XIII ст. Данилом Галицьким. Якщо раніше наймане військо формувалося з чужоземців чи вихідців з інших княжінь, то тепер воно створювалося на основі народного ополчення, до якого входили місцеві селяни, міщани, дрібні бояри. За військову службу вони отримували платню або земельні наділи. Це мало важливе значення, бо саме тоді служиле боярство почало відмовлятися від військової служби.

Духовенство поділялося на біле та чорне. Воно володіло спадковими землями (якщо син священика переймав посаду батька) та залежними селянами (монастирі), не платило податків, звільнялося від обов'язків перед князем.

Селяни традиційно іменувалися смердами, які жили общинами. Особисто вони були вільні, але економічно (поземельно) залежали від власника землі – князя (держави), боярина, монастиря, платили їм татарщину (гроші державі), серебщину (грошовий оброк), дякло (натуральний оброк) і відбували повинності (громадські роботи, військову службу тощо). Зростання боярського землеволодіння призводило до посилення залежності селян від феодалів.

Серед важливих особливостей соціально-політичного розвитку Галицько-Волинської землі слід назвати наявність тісних економічних і торговельних зв'язків із європейськими державами, що сприяло бурхливому розвитку

²³Хрестоматія з історії України для студентів вузів / укл.: Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с. – С. 51–52.

міст²⁴. У Галицько-Волинській державі було понад 80 міст, найбільші серед них – Галич, Володимир, Луцьк, Львів, Берестя (пізніше Брест), Холм, Перемишль. Окрім традиційних торговельно-ремісничих занять, значний прибуток городяни мали від торгівлі сіллю. Міста також були адміністративними та релігійно-культурними осередками держави.

Жителі міст – міщани, граждани – поділялися на заможну купецько-лихварську верхівку («мужі градські», містичі), яка захопила міське управління та підтримувала владу князя. Середній прошарок тут утворювали ремісники, майстри, дрібні торговці, які об'єднувалися в корпорації – цехи, вулиці, братчини, сотні, ряди зі своєю казною та на чолі із старостою. До міських низів належали «робітні люди», «люди менші» тощо, тобто вся біднота та робоча сила, яка цілком залежала від перших двох груп.

У XIII ст. у містах Галичини та Волині поширилися німецькі колонії. Німецьких майстрів активно залучали Данило Галицький та його наступники до відбудови міст, розвитку ремесел і торгівлі²⁵. Німці-колоністи отримали право організовувати в містах самоврядні громади (війтівства) з автономними судово-адміністративними інституціями. Відомо про існування у 1287 р. війтівств у Львові, Володимирі, Луцьку, а згодом у Сяніку, Галичі, Ярославі, Перемишлі. З приходом німців у Русі з'явилося й магдебурзьке право. Згодом серед переселенців значну частину становило населення, яке зазнавало гонінь у власних державах через релігійні переконання²⁶.

Категорію напіввільних становили закупи – селяни-боржники, які, збіднівши, втрачали економічну самостійність і потрапляли в кабалу до бояр, беручи в борг зерно, худобу, інвентар, землю, гроші.

На нижньому суспільному щаблі були невільники, яких, як і в часи Русі, називали холопами. Проте їх експлуатація в умовах існування Галичини та Волині не була вигідною, і їх поступово перетворювали на кріпаків, надаючи землю та можливість вести власне господарство. Холопи в правовому сенсі цілком залежали від власника, були частиною його майна і приватною власністю.

У Галицько-Волинському князівстві значною мірою зберігалися характерні для Давньоруської держави риси державного устрою. Проте функції та повноваження Великого князя, Боярської ради, віча мали свої особливості.

Верховна законодавча, виконавча, політико-адміністративна та судова влада належала Великому князю. Князь здійснював центральне управління, очолював військову організацію, керував збором податків. Крім того, князь карбував монети, розпоряджався скарбницею. Прерогативою великокнязівської влади була зовнішньополітична діяльність держави. За згодою великого князя

²⁴ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 121.

²⁵ Поліщук Ю. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Суліменко. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с. – С. 2.

²⁶ Брик С.Д. Часові особливості заселення західноукраїнських земель німецькими колоністами / С.Д. Брик // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – Вип. 527. – С. 67.

призначалися єпископи. Атрибути великокняжої влади були вінець (корона), герб, печатки, прапор та інші. Ці та інші державницькі атрибути розвивались під впливом західноєвропейської геральдики, акумулювали в собі нашарування значень і смислів, притаманних тій епосі та періоду української державності, виконували функцію легітимації суб'єкта державного управління і вказували на його місце в системі владних відносин²⁷. На початку XIV ст. гербом Галицько-Волинської держави стало зображення золотого лева на синьому щиті, а прапором-корогвою – синє полотнище із зображенням лева.

Наявність широких владних повноважень дає підстави вважати Великого князя самодержцем. Однак, попри це, князь залежав від впливової боярської верхівки, що було особливістю розвитку суспільного ладу та державного устрою в Галицькій і Волинській землях: галицько-волинські князі не мали сильної соціально-економічної опори й певною мірою залежали від боярської аристократії, оскільки для здійснення тих чи інших заходів потребували військової та фінансової підтримки. Князівська влада часто мала обмежений характер: без згоди бояр не відбувалася жодна політична акція. Так, після смерті князя Романа бояри не дозволили його вдові правити від імені малолітнього сина Данила, і за згодою боярської ради «вокняжився» боярин Володислав Кормильчич. А Юрій Львович за порадою бояр 1289 р. приєднав Берестейщину. За князювання Юрія II (Юрія-Болеслава Тройденовича) найважливіші документи підписувались великим князем спільно з боярською радою. Тобто за формою правління Галицько-Волинська держава була феодальною монархією, обмежена впливом боярської олігархії.

Ще однією особливістю державного управління у Галицько-Волинській землі було застосування дуумвірату – спільного правління двох найвищих посадових осіб²⁸. Перш за все йдеться про співправління Данила та Василька Романовичів, Андрія і Лева II Юрійовичів. Так, Великий князь Данило Галицький з 1245 р. і до смерті правив спільно з братом Васильком, який керував більшою частиною Волині. Данило і Василько провадили спільну внутрішню і зовнішню політику, разом ходили у воєнні походи. Їх співправління посилювало централізацію влади й зумовило єдність державного управління, надало князівству рис унітарної держави, хоча стверджувати про цілком унітарний характер Галицько-Волинського князівства дослідники достатніх підстав не мають²⁹.

Рада бояр, яка відігравала помітну роль у політичному житті Галицько-

²⁷ Дрешпак В.М. Символи державної влади як елементи семіотичної підсистеми державного управління в соціокультурному й історичному контекстах / В.М. Дрешпак // Державне управління: теорія та практика: ел. наук. фах. вид. – 2009. – Вип. 1 (9). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009-1/doc_pdf/Dreshpak_VM.pdf. – Назва з екрану.

²⁸ Див.: Котляр М.Ф. Дуумвірати на Русі / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2004. – С. 501.

²⁹ Грицак В. Адміністративно-територіальний устрій на теренах українських земель: Галицько-Волинське князівство / В. Грицак // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 3 (15). – С. 100.

Волинського князівства, не була постійно діючим інститутом влади. Але вона перетворювалася на нього, коли становище князя ставало хитким і потребувало підтримки, або зовсім у протилежному разі – коли князь намагався обмежити права бояр або останні розходились у поглядах з князем. У першому випадку Боярська рада формально діяла як дорадчий орган центральної влади при князеві, у другому – ставала відкрито опозиційною до княжої влади силою. Самою своєю суттю Боярська рада була різновидом олігархічної форми правління, що здебільше протистояла єдиновладдю князя. До складу боярської ради входили найвпливовіші бояри-землевласники, галицький єпископ, найвищі державні посадовці. Вона не залежала від князя й скликала переважно з ініціативи самого боярства. Тому князі часто взагалі обходилися без ради бояр. Так, відома вітчизняна дослідниця Н. Яковенко, характеризуючи протистояння князів і бояр у Галицькій та Волинських землях, досить вдало наводить цитату з літопису, де автор, оповідаючи про свавілля Володимира Ярославича, зазначає, що він «думи не любив з мужами своїми»³⁰.

Органом державної влади були також князівські з'їзди (снєми). Під час їх роботи укладалися угоди, підписувалися мирні договори. Проте рішення князівських снємів мали здебільшого рекомендаційний характер.

Віче як пряме воле- і правовиявлення населення скликалося спорадично, або стихійно князем чи боярами в часи як зовнішньої загрози, так і внутрішньої міжусобної боротьби. Воно не мало чіткого регламенту, визначених повноважень та компетенції. Поступово роль віча занепала і до XIV ст. звалася нанівець.

У Галицько-Волинському князівстві, як і в більшості великих князівств Русі, набула поширення складна двірцево-вотчинна система управління. Своєрідність її полягала в тому, що особи, які обіймали посади двірцево-вотчинних слуг у князівському домені, одночасно виконували функції управління в межах усієї держави. Тут двірцево-вотчинні посади швидше, ніж в інших руських князівствах, перетворювалися на двірцеві чини. Двірцево-вотчинні слуги в князівському домені одночасно виконували й різні управлінські функції у межах всього князівства. За літописом, поєднували функції слуг і управлінців посади двірського (дворецького), печатника (канцлера), стольника, тисяцького (воєводи), соцького та ін. Ця категорія осіб мала свій виконавчий і керівний апарат, який фактично був розгалуженим вищим адміністративним органом управління князівством. Абсолютно всі посади у великокнязівському управлінському апараті займали бояри. Хоч цей апарат і підлягав князеві, він був противагою князівській владі³¹.

Центральну виконавчу владу очолював двірський (дворецький). Він керував князівським доменом і вотчинами, чинив суд від імені князя, супроводжував його в поїздках й забезпечував охорону.

³⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII століття / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 380 с. – С. 71.

³¹ Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський; 2-ге вид., доп. – К.: Україна, 2002. – 448 с. – С. 30.

Печатник (канцлер) відав канцелярією, вів діловодство держави, охороняв печатку, керував писарями, перекладачами, архіваріусами, виконував зовнішньополітичні та інші доручення князя.

Фінансову систему очолював стольник. Він забезпечував своєчасне надходження доходів із князівських володінь.

Серед інших чинів у літописи згадують про збройника, який відав справами озброєння князівського війська, отроків, дитячих, що супроводжували й охороняли князя.

Центральною фігурою, яка визначала характер та зміст реалізації влади на рівні удільних князівств і волостей, був князь. Саме він призначав посадовців, які впроваджували його внутрішню політику та управляли територіями. Місцеве керівництво у воєводствах здійснювали воєводи, у волостях – волостелі, у містах – тисяцькі та посадники. Управлінські посади в землях передавалися у спадок. Найменшою адміністративною одиницею була сільська община, якою управляв виборний староста, підпорядкований княжим урядовцям. Кожен на своєму місці був адміністратором, воєначальником і суддею. Посадовці на містах мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал. Утримання системи місцевого управління здійснювалося за принципом «кормління», що робило ці посади досить прибутковими.

Державний устрій Галицько-Волинського князівства й місцева адміністрація були збережені й після руйнівного нападу 1259 р. досвідченого монгольського полководця Бурундая та номінального визнання галицько-волинськими князями як свого вищого сюзерена хана. Адже володіння короля Данила та князя Василька, незважаючи на гегемонію Золотої Орди, що продовжувала зберігатись у Східній Європі, не були ні підкорені, ні перетворені на васальні від Сараю³². Водночас той факт, що хан тримав своїх баскаків у руських землях, які контролювали місцеву адміністрацію, заперечує твердження про інкорпорацію цих земель Золотою Ордою. Остання, як зазначає український учений-медієвіст О. Головка, не поширила на Південно-Західну Русь систему баскацтва, яку монгольська ставка наприкінці 50-х років XIII ст. остаточно запровадила в Південно-Східній Русі³³.

Судова система у Галицько-Волинській державі не була відділена від адміністративної та складалася з державних, церковних і домініальних судів. Судовий процес охоплював такі ж елементи, як і раніше в Русі, і мав змагальний характер.

Вищою судовою інстанцією був князь, а в окремі періоди – Боярська рада. Особистий суд князя тривалий час зберігав значною мірою релігійний ореол і розглядався як самий справедливий суд після Божого³⁴. З процесом одержавлення судової влади княжий суд поступово втрачав свою сакральність.

³² Головка О.Б. Зазнач. твір. – С. 14.

³³ Там само.

³⁴ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / [Бігун В.С., Бойко І.Й., Віслобоков К.А. та ін.]; за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2014. – 502 с. – С. 492.

Від імені князя нерідко суд здійснював двірський, який був «суддею князівського двору». Певні функції щодо забезпечення князівського судочинства належали також княжим тіунам, вірникам, мечникам, отрокам. Право суду належало й посадовцям місцевого рівня: тисяцьким, посадникам, воєводам, волостелям.

У приватних володіннях судова влада, як і раніше, належала власникам цих земель: вони судили залежних від них селян.

Значною була роль церковного суду, до юрисдикції якого належали справи про порушення церковних законів, шлюбно-сімейні й деякі цивільні справи, що стосувалися церковного майна. Однак церковне судочинство княжої доби здійснювалося в межах, встановлених княжим законодавством. Первісно розглядаючи лише справи внутрішнього церковного устрою та віри, зокрема і шлюбно-сімейних відносин, церковні суди наділяються князями дедалі більшою юрисдикцією у світській сфері.

Прикметною рисою цього періоду є нерозривний зв'язок судової влади з релігією. Суд відзначався значним ступенем сакральності, земний княжий суд оцінювався крізь призму справедливого небесного суду. При вчиненні досудових дій і в судовому процесі передбачалося широке застосування релігійних присяг. Належне, хоча й не дуже значне, місце відводилося ордалям. Нарешті, якщо князь не міг, на думку сторін, справедливо вирішити їхню справу, вони могли звернутися до поєдинку («поля») як безпосереднього «Божого суду». Все це створювало певний сакральний ореол навколо княжого суду, посиленню якого сприяли канони православ'я, за якими світський володар був вищим за церковних ієрархів. Земний судовий процес порівнювався зі Страшним судом. Відповідно лише освячені Божою владою інституції, князь і церква, могли здійснювати правосуддя.

З першої половини XII ст. на тлі соціальних перетворень почався процес одержавлення судової влади, головними елементами якого стали виникнення ієрархічної структури судових органів та пов'язане із цим «обезкняження» суду. Це відбувалося внаслідок майже повного передання князем розгляду судових справ своїм службовцям. Посилилося фіскальне значення суду. Суд став важливим джерелом прибутків державної скарбниці та одним із головних джерел утримання княжих службовців.

Князі надавали судові привілеї релігійним особам і організаціям, а згодом і світським особам, переважно аристократії. Вони існували у двох формах: виключення, частково чи повністю, певної особи з-під загальної світської юрисдикції та наділення певних осіб частиною судової влади (доменіальний суд).

Отже, суспільний лад і державний устрій Галицько-Волинської держави мали свої особливості: значну вагу у суспільстві відігравали бояри, а у державному управлінні застосовувався дуумвірат. Галицько-волинські князі не мали широкої економічної й соціальної бази, а тому їх влада значною мірою обмежувалася боярством. Характерно, що у Галичині та Волині суспільний лад і державний устрій залишалися незмінними й під час навали монголів та тривалої їх гегемонії у Східній Європі. Судова система, що тут діяла, мала

характерні для усієї Русі риси. Усталені принципи й інститути судової влади стали надалі міцною основою для розвитку судочинства в Литовсько-Руській державі.

3. Джерела та основні риси права

У XII – першій половині XIII ст. у Галицько-Волинській державі функціонувала система права, основні засади якого сформувалися ще в ранньофеодальний період. За своїм змістом і призначенням вони збігаються з правилами, зафіксованими в нормах Руської правди. Але поряд з цим, унаслідок еволюції суспільно-економічних відносин, відбувався перегляд застарілих норм права. Водночас втрата політичної незалежності, інкорпорація українських земель сусідніми країнами стали головними причинами того, що важливі джерела права Галицько-Волинської Русі, які б дали змогу повністю охарактеризувати систему феодального права, не збереглися.

Так, система права Галичини та Волині ґрунтувалася на досить міцній джерельній базі. Слушно назвати такі джерела права:

1) досить розвинена система правових звичаїв, що врегульовували взаємини людей і які з часом санкціонувала держава, перетворивши їх на норми звичаєвого права. Це насамперед кровна помста, ордалії, свідчення в суді, порядок успадкування майна;

2) норми статей Руської правди. Її правова спрямованість (захист приватної власності) не змінилася до XV ст. і згодом стала підставою для кодифікації права у Великому князівстві Литовському;

3) князівське законодавство. Репрезентовано уставами, угодами та грамотами князів, заповітами, статутами тощо.

З числа документів звертаємо увагу на Грамоту князя Івана Ростиславича (Берладника) 1134 р., яка визначала правовий статус іноземних купців і регламентувала умови торгівлі з ними. Вона розкриває економічні зв'язки Галицького князівства з болгарськими, чеськими, угорськими купцями. Грамота регламентувала правове становище деяких іноземних купців під час їхнього перебування у князівстві. Встановлювалися пільги для болгарських купців, які звільнялися від сплати мита³⁵. Незважаючи на дискусії щодо справжності документа, усі дослідники одностайні в думці щодо його наукової ваги³⁶.

Інший правовий документ – «Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.) свідчить, що у період феодальної роздробленості вдосконалювалося спадкове право, зокрема в документах викладено заповіт князя на ім'я своєї жінки (княгині). У ньому зазначено право княгині успадкувати «город свой Кобрынъ, и с людьми, и с данью, село Городе... и с мытом и другие села». Далі в документі йде мова про закуплені

³⁵ Кузьминець О. Знач. твір. – С. 41.

³⁶ Чугуй Т.О. Висвітлення в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства / Т.О. Чугуй // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2013. – № 1055, вип. 16. – С. 9.

раніше князем землеволодіння: «А село есмь купил Беревиче у Юрьевича у Давыдовича Федорка». Цей приклад показує, що Галицькі князі збільшували свій домен і за рахунок купівлі земель, які оформляли правовими документами. Купівля-продаж фіксувалася відповідними грамотами³⁷. «Рукописання» містить матеріал для вивчення організації управління селами й містами у Південно-Західній Русі.

Ще один правовий документ – грамота Володимиро-Волинського князя Мстислава Даниловича, написана навесні 1289 р., містить матеріал про розміри й форми феодалних повинностей з міського населення на користь держави: «Се аз князь Мстислав, сын королев, внук Романов, уславляю ловчее на еберстыны и в веки за их королюму: со ста по две лукне меду, а по два овца, а по пятнадцать десятков лну, а по сту хлеба, а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи, а по 20 кур»³⁸.

Зміст наведених та інших документів свідчить про зростання князівського домену і врегулювання права успадкування; про унормування феодалних повинностей й умов їх виконання; про правове регулювання торговельно-економічних відносин та ін.;

4) міжнародно-правові акти. Наочними можуть бути угоди князів з орденом хрестоносців (1308 – 1335 рр.) та ін.;

5) канонічне право. Перш за все представлене у церковних уставах князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, які були проголошені для регулювання відносин між церковною і цивільною владою, оскільки після хрещення Русі при княжому дворі служили люди, які не бажали визнавати права і владу церкви. Однак прошарок таких людей у суспільстві був тривалий час досить значним, звідки й наявність на теренах Русі такого явища, як двовір'я – поєднання у світогляді й звичаєвості народу етнічної (дохристиянської) та християнської релігій. У документах містяться детальні описи прав християнської церкви, надані їй цивільною владою, а також права, що походять з природи Церкви як Божої інституції³⁹.

Вплив норм канонічного права посилюється в Русі з утвердженням християнства. У цій сфері значного поширення набуває візантійське право та його джерела: Закон судний людям (перероблення деяких візантійських та єврейських законів); Номоканони (у Русі їх називали Кормчою книгою – юридичні збірники, що містили як церковні правила, так і настанови римських та візантійських імператорів стосовно церкви. існує близько 180 різних її редакцій і списків XII – XVIII ст. Редагувалася й укладалася у Києві та центрі

³⁷ Див.: Памятники русского права: Памятники права Киевского государства. X – XII вв. Вып. 1 / сост.: А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова – М.: Госюриздат, 1952. – 287 с.

³⁸ Див.: Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, К.Ф. Мартянов (відп. секр). АН Української РСР. Ін-т історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1964. – 292 с.

³⁹ Сабат П.В. Церковні устава князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV – початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської Бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15 / П.В. Сабат // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Сер.: Історія. – 2011. – Вип. 26. – С. 242–243.

Волинського князівства – місті Володимирі, нині м. Володимир-Волинський⁴⁰); Еклога (офіційне законодавче зведення візантійського права VIII ст.); Прохірон (своєрідний посібник для вивчення законодавства Візантії); Книги законні (переклад візантійських законів);

б) магдебурзьке право. У часи пізнього середньовіччя це право пов'язувалося не лише з німецькою колонізацією, що активно ширилась у Галицько-Волинських землях із середини XIII ст. (німецькі громади з'явилися в Холмі (нині м. Хелм, Польща), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), Львові, Галичі, Володимирі – перша хвиля поширення магдебурзького права в українських землях), а й з бурхливим урбанізаційним процесом, який супроводжувався наданням локаційних привілеїв (від лат. *locatio* – заснування). Останні з початком XIII ст. ширились у землях Чеського та Угорського королівства, із середини того ж століття – в усіх землях Польського королівства, а в XIV ст. – й у землях України⁴¹. Факт поширення магдебурзького права в українські землі відстежуємо у грамотах на самоврядування містам Володимир (1324 р.; нині м. Володимир-Волинський), Сянок (1339 р.; нині м. Санок, Польща), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.; нині м. Кам'янець-Подільський), Перемишль (1389 р.). Магдебурзьке право спочатку стосувалося лише німецької та польської людності, але згодом воно поширилося на все населення міста⁴².

Серед пам'яток права цього періоду також – збірник постанов галицько-волинських правителів та договори («ряди») князів із народом. На жаль, ці важливі пам'ятки права не збереглися, є лише згадки й посилання на них в інших джерелах⁴³.

Цивільно-правові норми зазначених джерел передбачали інститут права власності та зобов'язальних дій. Набуто шляхом купівлі рухоме та нерухоме майно можна було продати, подарувати, обміняти і вчинити «як буде воля». Існували застава та обмін майна. Поширювалися угоди позики, поклажі (депозиту) цінних речей. Сімейне право, як і раніше, передбачало шлюб, опіку та успадкування. Норми кримінального права збереглися головним чином незмінними з часів єдиної Русі. Щоправда з'явилися й новели. Зокрема такий вид злочину як змова проти князя та його влади. Поряд зі штрафами почали застосовувати такі види покарань, як смертна кара, ув'язнення у фортеці, вигнання, конфіскації, причому не лише до суспільних низів, але й до відомих, багатих і знатних бояр.

Процесуальне право передбачало змагальний характер розгляду справи, диспозитивність сторін. Упроваджувалися розшук (заклич, звід, гоніння сліду),

⁴⁰ Ричка В.М. Кормча, Кормча книга / В.М. Ричка // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 160.

⁴¹ Білоус Н.О. Магдебурзьке право / Н.О. Білоус // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Ми. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 413.

⁴² Котенко Т. Становлення та розвиток місцевого самоврядування м. Києва (IX – XIX ст. ст.) / Т. Котенко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 74–76. – С. 105.

⁴³ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 125.

допит свідків (видоків і послухів), надання доказів, божі суди (ордалії). Вирок виносився усно. Суттєвих зрушень у цій галузі не сталося.

Таким чином основою правової системи Галицько-Волинської держави залишалось давньоруське право. Основними джерелами права були норми звичаєвого права й Руської правди, розвивалось князівське законодавство та канонічне право. Наслідком впливу західноєвропейського середньовічного права стала поява в містах магдебурзького права. Воно поширювалось головним чином, на німецьких колоністів, поляків, інших іноземців, виводячи їх з-під юрисдикції місцевих феодалів.

Отже, Галицько-Волинська держава стала історичною спадкоємницею та правонаступницею Давньоруської держави. Вона увібрала в себе кращі державно-правові традиції Русі, доповнивши їх суспільно-політичними і правовими нормами середньовічної Європи.

Галицькі та Волинські землі стали буферною зоною між Золотою Ордою і європейськими державами. З усіх давньоруських земель лише галицькі й волинські землі зберегли певну самостійність від Золотої Орди, перебуваючи водночас в орбіті геополітичних інтересів Угорщини, Польщі та Литви.

Особливістю суспільно-політичного устрою було сильне економічне і політичне становище в державі впливового боярства. Значною мірою воно обмежувало владу галицько-волинських князів, які не мали широкої економічної й соціальної бази. Іншою особливістю державного ладу Галицько-Волинського князівства став дуумвірат – одночасне правління двох князів.

Правова система держави ґрунтувалася переважно на джерелах давньоруського права. На його подальший розвиток впливало князівське законодавство. Розвивалось канонічне право. Привілейований суспільний прошарок – феодална верхівка, правовими засобами захищала свої інтереси, закріплювалося становище залежного населення. Особливістю правової системи Галицько-Волинської держави став вплив західноєвропейського середньовічного права і як наслідок – поява в містах магдебурзького права, юрисдикції якого поки що підлягали тільки іноземці. На українське населення, яке було переважно православним, дія магдебурзького права на той час ще не поширювалась.

*Кузьминець О.В.,
доктор історичних наук;
Лисенко С.С.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 3. Суспільно-політичний лад і право Литовсько-Руської держави

1. Утворення й особливості розвитку Литовсько-Руської держави.
2. Суспільний лад та еволюція центральних і місцевих органів влади.
3. Судоустрій і судочинство.
4. Джерела та характерні риси права.

1. Утворення й особливості розвитку Литовсько-Руської держави

Після розпаду Київської держави і занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток українських земель був тісно пов'язаний з Великим князівством Литовським (офіційна назва – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське) – монархічною державою у Східній Європі. Самостійно вона існувала з 30-х років XIII ст. до 1596 р., коли в результаті Люблінської унії Польща й Литва злилися воєдино у Річ Посполиту й надалі мали управлятись одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польський король і Великий князь Литовський. Тоді ж Велике князівство Литовське втратило не лише право на власні сейми та зовнішні зносини, а й будь-яке політичне значення, хоч і зберегло елементи державної окремішності у вигляді власної адміністрації та фінансової системи, армії, урядів, законодавства.

Фактором, що пришвидшив формування Великого князівства Литовського стала агресія німецьких рицарів-хрестоносців, які виступали під гаслом християнізації язичників-литовців. Інтенсивному зростанню держави сприяв і занепад давньоруських князівств, спричинений навалом Батия (співвідношення східно-слов'янських та власне литовських земель у складі Великого князівства Литовського 1341 р. було 2,5 до 1, а 1430 р. – 12 до 1). Основну частину українських земель приєднано до Литви за князювання Ольгерда. Як хронологія, так і характер цього приєднання й досі залишаються дискусійними. Наявний у ньому елемент загарбання іноді мінімізують антиординським спрямуванням литовської політики та її традиціоналізмом. Ближчою до історичних реалій є думка про договірну природу взаємин між володарями Литви та Золотої Орди, наслідком чого стало створення литовсько-татарського кондомініуму (сумісного володіння), який проіснував до кінця 90-х років XIV ст., коли ярликом хана Тохтамиша було формально скасовано режим підлеглості Орді руських земель Великого князівства Литовського. Про характер взаємин між слов'янським населенням і литовськими князями на початковому етапі литовської експансії фактичні відомості практично відсутні. Втім, ці взаємини, очевидно, не були конфронтаційними з огляду на те, що в устрої молодій державі домінували

руські мовно-культурні й суспільно-політичні традиції. Політичний устрій Литви у XIV ст. мав риси діархії – співправління володарів, які княжили у Вільно (нині м. Вільнюс) і Троках (нині м. Тракай). Лише наприкінці XIV ст. за Вільно закріпився статус столичного міста¹.

На думку М.С. Грушевського, «... в середині і в другій половині XIII ст. в східних українських землях державне життя приходить до повного упадку, дані землі підпадають під безпосередню владу Орди, або дуже тісно залежали від неї. Західна Україна жила державним життям довше, – до неї простягають руки сусідні держави. Претендентами на галицько-волинські землі виступають Литва, Польща, Угорщина. Литва, утримуючи в своїх руках галицько-волинську спадщину, прагнула зібрати й східноукраїнські землі. Боротьба всіх претендентів між собою та з татарською Ордою, що спробувала здержати цю окупацію українських земель, затягнулася надовго, але нарешті закінчиться тим, що Польща рядом війн, династичних трактатів і уній збере в своїх руках претензії й здобутки всіх цих сторін та, незважаючи на труднощі від Татар і опозицію самої людності, в кінці XVI ст. у першій половині XVII ст. доходить, хоч на дуже короткий час, до фактичного володіння всіма українсько-руськими землями.

Історія боротьби всіх цих сусідів за українські землі та участі в цій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періоду нашої історії – щодо політичного боку»².

Велике князівство Литовське виникло як об'єднання різних земель і князівств Литви та Західної Русі в результаті еволюції їхніх соціально-економічних і політичних відносин. Процес державотворення на литовських землях зумовлювався передусім становленням феодального суспільства, а на феодально роздроблених західноукраїнських землях – необхідністю політичної консолідації для захисту інтересів панівної верхівки, суспільного поступу та боротьби із зовнішніми ворогами. Велике князівство Литовське як ранньофеодальна монархія утворилося за князя Міндовга (1219 – 1263 рр.), який уперше згадується в Іпатіївському літописі 1219 р., коли він разом зі своїм старшим братом Довспрунгом контролював території на південному сході сучасної Литви³.

Приблизно у 1240-х роках Міндовг змінив порядок управління литовськими землями та проголосив себе єдиновладним їх володарем. Зміцнивши свою владу на литовських землях, він почав поширювати її і на суміжні слов'янські землі, що раніше входили до складу Русі. Першими до Литви перейшли землі Середнього Понімання (сучасні південно-західна

¹ Русина О.В. Велике князівство Литовське / О.В. Русина // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 460.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991–1999. – Т. 4. – 1993. – 544 с. – С. 3.

³ Русина О.В. Міндовг / О.В. Русина // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 740.

Білорусь та південно-східна Литва) – так звана Чорна Русь*, з містами Новгородок, Вовкависьк, Городня, Слонім. Літописці не наводять жодних свідчень насильницького підпорядкування цієї землі литовцями, тож, найвірогідніше, вокняжіння тут Міндовга відбулося за згодою місцевого населення. У Новгородку деякий час навіть знаходилася резиденція литовського князя⁴.

Значно зміцнилася Литовська держава при Великому князеві Литовському Гедиміні (1316 – 1341 рр.). М. Грушевський зазначав, що «... за часів Гедиміна литовська окупаційна політика в руських землях була сильно розвинена. Литовський уряд свідомо вступив на дорогу збирання руських земель. Гедимін сам титулував себе «королем литовським і руським», а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконання, що всі руські землі мають до нього належати»⁵.

У 1320-х роках литовці поширили свій вплив на білоруські території: спочатку приєднали Полоцьке князівство, а наприкінці XIII – початку XIV ст. – Вітебське. Згодом Мінська земля також потрапила до складу Литви. Залежними територіями стали Турово-Пінське князівство (басейн р. Прип'яті), а потім Берестейщина, що в західній її частині називалася Підляшшям⁶.

Утвердження Литви в українських землях розпочалося з 1340 р., коли литовський князь посів князівський стіл у Галичині та Волині. У свою чергу, польський король Казимир 1349 р., скориставшись поразкою литовських князів на р. Страві від Тевтонського ордену, відвоював у литовців Галичину⁷. Зрештою, після запеклої боротьби Литви і Польщі території, що колись належали Галицько-Волинському князівству, були поділені між цими державами. У 1352 р. укладено мирну угоду, за якою Польща зберігала права на Галичину, а Литва – на Волинь⁸.

У середині XIV ст. князівство Литовське розпочало експансію у Наддніпрянську Україну. Скориставшись ослабленням монголо-татарського ярма, литовський князь Ольгерд поширив свою владу на Чернігівщину та Новгород-Сіверський.

Восени 1362 р. в битві під Синіми Водами (нині р. Синюха на території

* Із XVIII ст. в історіографічній традиції назву «Чорна Русь» вживають переважно для позначення басейну Верхнього Німану. Утім цією назвою часом означають усі землі Литовської Русі, зокрема в такому розумінні її споглядаємо в деяких працях К. Гуслистого (Див.: Ясь О.В. Чорна Русь / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 556.)

⁴ Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин; відп. ред. В. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2013. – 990 с. – С. 99.

⁵ Грушевський М.С. Зазнач. твір. – С. 19.

⁶ Республика Беларусь: энциклопедия: [в 6 т.]. – Т. 1 / редкол.: Г.П. Пашков (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелЭн, 2005. – 1040 с. – С. 2014.

⁷ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 46.

⁸ Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навч. посіб. / В.М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2008. – 374 с. – С. 69.

сучасної Кіровоградської області) князеві вдалося отримати важливу перемогу над військами трьох татарських орд: Кримської, Перекопської та Ямболукської (Джамбойлуцької), що на той час уже виділилися з колишнього улусу Ногая та контролювали Поділля і степові території Північного Причорномор'я. Війська Ольгерда, які взяли участь у Синьоводській битві, склалися з його відбірної рицарської дружини і загонів місцевого боярства з Київської та Чернігово-Сіверської земель, загонів волинян під началом Любарта і подолян під началом Коріатовичів.

Битва під Синіми Водами стала першим великим успіхом у боротьбі з монголо-татарами з часів нападу орд хана Батия на Русь. Вона продемонструвала можливість успішного протидіяння нащадкам войовничого Батия, а також підняла авторитет Ольгерда як об'єднувача руських земель. Адже московські князі, зокрема сучасник Ольгерда Іван Калита, у цей час демонстрували лояльність щодо правителів Золотої Орди і про організацію спротиву навіть не мріяли.

У результаті перемоги до Великого князівства Литовського відійшло Поділля. Таким чином, крім власне Литви, кордони Русько-Литовської держави стали окреслюватись білоруськими землями, Правобережною Україною і Чернігово-Сіверщиною. На початок 1360-х років майже всі українські землі, за винятком західних територій, підпорядкованих польському та угорському королям, уже належали литовським князям, нащадкам Гедиміна⁹. Після приєднання земель колишньої Південно-Західної і Західної Русі Велике князівство Литовське перетворилось на велику феодальну державу, в якій понад 90 % населення складали українська та білоруська народності¹⁰.

Характерно, що входження українських земель до Великого князівства Литовського проходило майже без збройної боротьби, криваві сутички відбувалися тільки з татарами, які вважали ці землі сферою свого впливу. Литовці здобули прихильність українського населення тим, що воювали з татарами, виганяючи їх з України, та дотримувалися місцевих звичаїв, мови, релігії. «Ми старини не чіпаємо і новини не вводимо», – проголошували вони. І дійсно, місцеве управління, організації влади галицьких і волинських князів, норми права, устрій земель певний час залишались без змін¹¹.

Таким чином, на початку XV ст. утворилася держава, до якої входили території нинішньої Литви, Білорусії, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України) та західні землі сучасної Російської Федерації (Смоленська, Калузька, Тульська та Орловська область). Незважаючи на те, що держава мала офіційну назву Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, в історіографії її часто

⁹ Литвин В.М. Історія України: підручник / В.М. Литвин. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – 990 с. – С. 101.

¹⁰ Паламарчук Н.І. Литовсько-польський період в Українській історії державотворення / Н.І. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова // Сторінки історії. історії: зб. наук. праць. – Вип. 29. – К.: ІВЦ В-во «Політехніка», 2009. – С. 14.

¹¹ Там само.

називають Литовсько-Руською державою, підкреслюючи, що переважна більшість території князівства становили приєднані східнослов'янські землі.

Науковці не є одностайними щодо оцінки такого підпорядкування. Водночас майже всі автори, у тому числі й сучасних підручників та посібників для вищої школи, погоджуються з існуванням руської (української – *авт.*) автономії у складі Великого князівства Литовського¹².

З приєднанням наприкінці XIV ст. величезних східноєвропейських просторів становище Великого князівства Литовського на зовнішньополітичній арені не поліпшилося. Тиск Тевтонського ордену, набіги кримських татар, небезпека з боку Московського царства, яке проголосило своїм гаслом «збирання руських земель», спонукали Литву до пошуків надійного союзника для організації опору зазіханню сусідніх держав. Ним стало Королівство Польське, що переживало на той час період політичного піднесення¹³.

З укладенням династичного шлюбу між литовським князем Ягайлом і польською королевою Ядвігою та підписанням у 1385 р. Кревської унії об'єднавча ідея отримала перспективу втілення. Однак Кревська унія зустріла опір частини литовської, української й білоруської шляхти¹⁴. На заваді процесу об'єднання став Великий князь Литовський Вітовт. У 1392 р. Ягайло затвердив Вітовта довічним Великим князем Литовським. Городельський сейм 1413 р. надав Литві гарантії того, що навіть після смерті Вітовта, вона матиме статус держави з власними органами управління. До 1569 р. Велике князівство Литовське, маючи тісні відносини з польською короною, існувало як самостійне державне утворення.

Водночас варто зазначити, що інша частина українських земель – Північне Причорномор'я та Кримський півострів – потрапила до складу Золотої Орди (Кипчацького ханства), утвореної онуком засновника Монгольської імперії Чингісхана, – Бату. Вторгнення наприкінці XIV ст. на територію Золотої Орди середньоазійського правителя Тамерлана привело до розпаду держави на чотири незалежні ханства – Астраханське, Казанське, Сибірське та Кримське. Останнє було засноване 1443 р. намісником Кримського улусу Хаджі-Гіреєм. Воно простягалося просторами Криму, Північного Причорномор'я, Приазов'я та Прикубані. Проіснувавши упродовж кількох десятиліть як самостійне державне утворення, Кримське ханство наприкінці XV ст. визнало свою васальну залежність від Османської імперії. З утворенням ханство розпочало перманентні війни з північними сусідами – запорозькими козаками, Польщею, Московією, донськими козаками. Ханство становило значну загрозу Великому князівству Литовському і найперше – українським землям, які були південними

¹² Лисенко С.І. Природа Литовсько-Руської державності в сучасних підручниках та посібниках з історії України для вищої школи / С.І. Лисенко // Сторінки історії: зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 36. – С. 174.

¹³ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 47.

¹⁴ Земерова Т.Ю. Історія України. Практичний довідник. 2-ге вид., доп. та перероб. / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. – 420 с. – С. 52.

рубежами держави.

У цілому для державно-правового розвитку Великого князівства Литовського характерним є синтез ранньофеодальних інститутів незавершеного феодалізму корінної Литви з розвиненими інститутами пізньофеодального (роздробленого) ладу Західної Русі.

Перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського тривало декілька віків. Тому слушно поставити запитання: Чи була Литовсько-Руська держава спадкоємницею Давньокіївської держави та Галицько-Волинської Русі? Дослідники по-різному оцінюють її місце серед різних форм державності українського народу. Одні з них взагалі замовчують факт існування такої держави (як, між іншим, і Галицько-Волинського князівства). Інші (Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний, С. Юшков, К. Софроненко) схильні вбачати у приєднанні українських земель до Литви м'який процес їх «включення», «входження». Автори посібника «Історія держави та права України» В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, навпаки, вважають, що литовські правителі мали загарбницькі цілі, зберігаючи устрій на захоплених землях доти, доки це не суперечило їхнім інтересам¹⁵. Варто погодитися із тими науковцями, які цю проблему розглядають у різних хронологічних відрізках по-різному.

Так, певний час руські князівства (землі) зберігали свою автономію. Офіційна назва держави – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське найповніше відповідало національному й територіальному складу нової держави. У складі спільного державного утворення Україна відновила адміністративно-територіальний устрій, типовий для Київської Русі. Вся територія України була поділена на удільні князівства, що фактично являли собою автономні державні утворення. На чолі князівств були поставлені представники переважно великокнязівської литовської родини. Це була своєрідна подяка української аристократії литовському князю за визволення українських земель. У невеликих уділах до влади прийшли українські князі. Таким чином, національна знать залишилася усунутою від влади тільки на вищих щаблях управлінської системи. Великий литовський князь зобов'язувався «давати оборону» князям руської землі, а вони, у свою чергу, обіцяли йому «покору». Такі ж васальні відносини зберігалися і в тому випадку, коли замість місцевого руського князя управителем землі ставав родич чи ставленик литовського князя. Удільні князі перебували у васальній залежності від Великого князя, присягали йому на вірність, давали щорічну данину, виступали у військові походи. Також вони складали великокнязівську раду й брали участь у вирішенні найважливіших державних питань. Удільні князі мали фактично необмежену владу на місцях – на власний розсуд розпоряджалися землями й доходами, привласнювали мито, карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр. Для поповнення війська князі мали право переводити в бояри представників інших станів, у тому числі й заможних

¹⁵ Паламарчук Н.І. Знач. твір. – С. 15.

міщан та селян. При цьому вони звільнялися від різноманітних повинностей і були зобов'язані відбувати військову службу. За це бояри діставали земельні наділи, як на помісному, так і на вотчинному праві. Литва ще не мала достатньо підготовленого апарату для здійснення функцій управління приєднаними князівствами. Тому на місцях залишилися старі органи влади. У рамках литовсько-руського об'єднання українські землі зберігали важливі елементи своєї державності: територію, суспільно-політичну організацію, військо, фінанси, судову систему, податки тощо¹⁶. На той час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення, органічно сприймати його традиції та досвід¹⁷.

Ситуація дещо почала змінюватись уже після Кревської унії 1385 р. Відповідно до неї Великий князь Литовський Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, став королем Польщі. Він зобов'язався прийняти католицизм і зробити його державною релігією на своїй батьківщині. Литовські, українські та білоруські землі приєднувались до Польського королівства. Кревська унія зміцнила позиції Польщі та Литви у їх протистоянні німецьким рицарям і Московській державі, але разом з цим вона відкрила Польщі шлях до повного загарбання територій, споконвічно заселених українцями. Наступним кроком до зближення Литви та Польщі стало укладення Городельської унії 1413 р., яка урівняла в правах польську та литовську шляхту. Остання одержала від короля нові великі привілеї, землі, входила в родинні зв'язки з польською знаттю, масово приймала католицьку віру. Українські та білоруські феодали також більше дбали про власне благополуччя, ніж про інтереси народу та держави. Унія збільшила розрив між католицькою і православною знаттю, покатоличені українські феодали все частіше переходили до стану свого колишнього противника. Польща встановлювала дедалі суворіший контроль над управлінням литовськими, українськими та білоруськими землями. І все ж обидві держави ще зберігали свій суверенітет, хоча Литовсько-Руське князівство все більше відчувало свою васальну залежність від сусіда.

У 1569 р. в результаті підписання Люблінської унії Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єднались у нову державу – Річ Посполита, з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною і монетою, єдиною зовнішньою політикою. Депутати Великого князівства Литовського склали присягу на вірність державній унії. Литва зберегла обмежену автономію у місцевому самоуправлінні, організації війська, у судочинстві.

Унії позбавили Велике князівство Литовське статусу потужного об'єднувача руських земель. Майже всі українські землі після 1569 р. у литовській автономії вже не були (крім Берестейщини та Пінщини), а

¹⁶ Паламарчук Н.І. Знач. твір. – С. 16.

¹⁷ Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник / О.Д. Бойко; 3-тє вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с. – С. 99.

увійшли до складу Польщі і були включені до шести воєводств: Руського (з центром у Львові), Белзького, Волинського (з центром у Луцьку), Київського, Подільського (з центром у Кам'янці) та Брацлавського (з центром у Брацлаві). На степових окраїнах – південній Київщині та Поділлі – порядкували коронні старости з широкими адміністративними й судовими повноваженнями. Усього таких старост було вісім.

Після Люблінської унії Україна зазнала потужної польської експансії. Організованій державі з агресивною шляхтою, освіченим і заможним міщанством, церквою, що твердо й непоступливо провадила свою політику, українське суспільство могло протиставити надто слабкі сили. На українську територію поширювалися нові форми соціального, державного, релігійного та національного життя¹⁸.

Отже, Литовсько-Руська держава стала спадкоємицею Давньокіївської держави та Галицько-Волинської Русі і територіально, і політико-адміністративно. Можна говорити, що Литва зробила вагомий внесок в українське державотворення. І цей факт є цілком слушним не лише з огляду на названі вище особливості історичного розвитку, а і зважаючи на державотворення багатьох сусідніх народів.

2. Суспільний лад та еволюція центральних і місцевих органів влади

Перенесення в Литовсько-Руську державу всієї давньоруської феодальної ієрархічної структури, поява нових прошарків у феодальному середовищі в результаті розвитку «державного» феодалізму зумовили специфіку української феодальної ієрархії XV – XVI ст. Соціальні відносини розвивались у напрямі оформлення замкнених суспільних верств на зразок західноєвропейських станів. Станова організація, якої не існувало в Київській Русі, прийшла в Україну з заходу, через Польщу. На відміну від класів, які відображають відношення певних верств до засобів виробництва, віддзеркалюють їх економічний статус, стани виникли внаслідок закріплення в законі прав, привілеїв та обов'язків населення.

Найбільшим землевласником був Великий князь Литовський. Йому і його родові належало близько половини усіх земель держави. Прибутки від них йшли на покриття державних витрат і потреби двору. Великокнязівські володіння в Україні розташовувались біля Київського, Житомирського, Луцького, Володимирського, Вінницького, Кременецького та інших замків. Великий князь роздавав свої маєтності литовським, українським і польським можновладцям на правах вотчинного (діличного) або умовного володіння («на проживанье», «в хлебокормленье», «до волі і ласки господарской» тощо), від чого його земельний фонд поступово зменшувався.

Наступна після великого князя феодальна верства, так звана князівсько-панська аристократія, складалася з нащадків удільних князів і вищих бояр. Земельні володіння й маєтності українських феодалів були зосереджені головним чином на Волині (князів Острозьких, Заславських, Сангушок,

¹⁸ Паламарчук Н.І. Зазнач. твір. – С. 17–19.

Чорторийських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських), на Київщині (бояр Дашкевичів, Лозків, Тишкевичів, Полозів), а також на Брацлавщині. На Чернігівщині й Західному Поділлі переважали володіння польських панів Ордовонжів, Бугацьких та ін. Маючи потужний економічний потенціал, великі землевласники поступово перетворилися на магнатів (вищий феодальний стан)¹⁹.

До боярсько-шляхетської аристократії, яка посідала найвище місце в суспільній ієрархії Литовсько-Руської держави, входили: князі; пани (магнати); шляхта; «путні бояри» або «панцерні слуги»; «ходачкова» або «загородна» шляхта. Окрім аристократії, суспільні прошарки держави представляли духівництво, «ходачкова» або «загородна» шляхта, міщани, селянство та залежне населення.

Князі були вихідцями з руських князівських родів і власниками великих земельних угідь. До цієї привілейованої верстви увійти не було ніякої можливості, навіть при наявності багатств і урядових посад. Титул передавався лише у спадок від батька до сина. Наймогутніші князівські роди називалися «княжатами головними», а решта, що були знатного походження, але мали землю середньої посілості, – «княжатами-повітниками» (службовими). Обидві групи князів на своїх територіях користувалися привілеями – мали право видавати розпорядження своїм підданам, наділяти їх землями на умовах служби, встановлювати податки, повинності, пільги, судити підданих. Князі «головні» мали повну владу у своїх володіннях і навіть з ними могли вийти зі складу держави. Службові князі також могли перейти під владу іншої держави, але без «вотчини» (їх земля переходила у спадок до родичів). За князями було закріплено право участі в сеймі та великокнязівській раді. За «головними княжатами» участь у великокнязівській раді була закріплена не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних державних посадах, а лише завдяки давності й знатності їхніх родів. До виключних прав князів «головних» належало право особистої підсудності великому князеві. Їм також дозволялося мати військові підрозділи, які в разі воєнних дій слід було відправити до об'єднаного литовського війська.

Пани (магнати) не мали князівських титулів, але відрізнялися давністю роду, спадковими землеволодіннями та привілеями. Вони, зокрема, підлягали юрисдикції великого князя, брали участь у воєнних діях під власними хоругвами, мали право домініального суду над підданими, були спадковими членами пани-ради. У засіданнях пани-ради брали участь представники 50 родів, з яких лише чотири були українськими.

Шляхта – це середні та дрібні землевласники, які отримали земельні наділи за свою військову службу. Якщо у XIV – XV ст. шляхтичем міг стати представник будь-якої суспільної верстви, здатний взяти особисту участь у воєнних діях, то у XVI ст. доступ до шляхетського стану був спочатку

¹⁹ Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський; [навч. посібн.]; 2-ге вид., допов. – К.: Україна, 2002. – 448 с. – С. 49–50.

обмежений, а згодом і зовсім унеможливлений. Представникам шляхетської верстви надавалися широкі політичні та економічні права і привілеї. Їм належало виняткове право обіймати всі державні посади. Шляхтич розпоряджався майном своїх підданих. Слово шляхтича, висловлене під час судового засідання, мало найвищу доказову силу. Життя шляхтича охоронялося посиленними карами. Так, за образу шляхтича простолюдинів відрубували руку.

Ураховуючи високий політичний статус шляхтича, закон забороняв йому певні види діяльності, несумісні зі шляхетським званням. Станові привілеї втрачали шляхтичі, які займалися ремеслом чи торгівлею. Позбавлення шляхетських прав передбачалося за вчинення крадіжки.

«Путні бояри» або «панцерні слуги» – проміжна верства між шляхтою та селянством. Путними їх називали тому, що вони несли «путну» (подорожну) службу кур'єрів, гінців великого князя на професійних засадах, здійснювали будівництво та ремонт фортечних укріплень. До цього загалу потрапили також зубожілі бояри та вихідці із заможних селянських верств. З ухваленням Люблінської унії ця категорія населення отримала рівні права з панами та шляхтою²⁰.

«Ходачкова» або «загородна» шляхта – посередня верства між шляхтою і селянством, що жила більшими гніздами малоземельних хліборобів на панських, шляхетських і королівських землях, за що була обтяжена певними повинностями на користь землевласників. Вона, рекрутуючись з колишнього українського боярства, позбавленого своїх привілеїв і маєтностей, відсунута на останній рубіж суспільно-громадського життя, довго притримувалася предківської віри й національності, тоді як повноправна українська шляхта згодом цілком полонізувалася²¹.

Знає, що увійшла в середовище обласканого королем панства, до середини XVII ст. в основному ополячилися. Лише дрібне боярство, «ходачкова» шляхта, яка найбільше збереглась у Руському воєводстві, не зрадила свого народу, його мови, віри, звичаїв, традицій²².

Духівництво поділялося на римо-католицьке і православне. Перша категорія звільнялася від податків, чотири католицькі єпископи були постійними членами князівської ради. Становище православного духівництва ставало дедалі гіршим. Процес проникнення православ'я в культуру литовців стримувався державними актами Кревської та Городельської уній і остаточно був зупинений Люблінською унією. Посилився наступ державного католицизму на Велике князівство Литовське. Традиційні принципи організації і устрою православної церкви, за яких спостерігалось єднання

²⁰ Див.: Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 52–54.

²¹ Олійник Ю.В. Привілеї польських королів як джерело права у Галичині у складі Польського королівства (1387 – 1569 рр.) / Ю.В. Олійник // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Право. – Ужгород, 2013. – Вип. 23. Ч. 1. – С. 68–72.

²² Лановик Б.Д. Історія України: навч. посіб. / Б.Д. Лановик, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; за ред. Б.Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Знання, 1999. – 574 с. – С. 59.

церкви із світськими колами, за умови активної участі останніх у церковному житті, – стали деградувати. Великі литовські князі, а згодом і польські королі присвоїли собі «право подавання», тобто роздавання церковних посад. Великий князь мав право втручатись у внутрішні справи православної церкви. Вищі духовні ієрархи не обирались, а призначались князем. Хто більше платив за «чолобиття» або більше чимсь прислужився королю, той і одержував більшу церковну посаду та високий духовний титул. Посади єпископів і архімандритів обіймали люди, які не тільки не мали духовного покликання, а навіть нехтували традиційним церковним висвяченням. Прибираючи до своїх загребущих рук церковні й монастирські маєтки, гроші, вони неймовірно збагачувались²³. Православна церква не мала своїх представників у центральних органах державної влади.

Однак після втрати державності саме православна церква стала для українського народу єдиним інститутом захисту його самобутності, національної належності, духовною опорою у протистоянні католицизму і зовнішній експансії²⁴.

Міщани у XV ст. становили близько 15% усього населення і поділялися на три категорії: а) патриціат (купецько-лихварська верхівка, цехові майстри, урядники місцевого самоврядування і суду); б) бюргери (дрібні купці й торговці); в) міський плебс (позацехові ремісники, міська біднота, слуги).

Міста поділялися на королівські, приватновласницькі та церковні. Більшість міст, розташованих у тих чи інших адміністративно-територіальних одиницях України, належали феодалам. Так, 1625 р. у Брацлавському й Київському воєводствах із 323 міст і містечок понад 260 були приватними. А загалом в Україні у 40-х роках XVII ст. налічувалося більше 1000 міст і містечок.

У XIV – XV ст. в українських містах активно стало впроваджуватись магдебурзьке право. Однак вперше його характерні риси з'явилися у західних українських містах ще в XIII ст. Це пов'язується з німецькою колонізацією, що активно проходила у Галицько-Волинських землях із середини XIII ст.: перші німецькі громади з'явилися в Холмі (нині м. Хелм, Польща), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), Львові, Галичі, Володимирі. То була перша хвиля поширення магдебурзького права в українських землях. Надалі його поширення пов'язане з бурхливим урбанізаційним процесом. Одними з перших магдебурзьке право отримали міста Володимир (1324 р.; нині м. Володимир-Волинський), Сянок (1339 р.; нині м. Санок, Польща), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.; нині м. Кам'янець-Подільський), Перемишль (1389 р.). Магдебурзьке право спочатку запроваджувалося для німецьких колоністів та інших іноземців, згодом – і для православного

²³ Історія православної церкви в Україні: зб. наук. пр.: [монографія] / [В. Бондаренко, А. Глушак, С. Головащенко та ін.]; за ред. П. Яроцького. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с. – С. 61.

²⁴ Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с. – С. 112.

населення міста²⁵.

У XV – XVI ст. магдебурзьке право значно поширилось у містах Правобережної України. Час можливого запровадження магдебурзького права в Києві припадає на 90-ті роки XVI ст. Дослідники звужують цю дату до 1494 – 1498 рр.²⁶ Зазначимо, що міста з магдебурзьким правом існували майже в усій Європі (окрім Московії)²⁷.

Отримавши магдебурзьке право, місто сплачувало в державну казну певну суму грошей, частина натуральних повинностей ліквідовувалася, встановлювались єдині податки з ремесел та торгівлі, місто звільнялося від управління і суду королівських чи великокнязівських намісників. Таким чином, міста, отримавши магдебурзьке право, переходили до самоуправління на корпоративних засадах. Жителі таких міст становили громаду з власним судом і управлінням²⁸.

З подальшим поглибленням суспільного поділу праці, який сприяв відокремленню ремесла від землеробства, у містах збільшувалася чисельність неземлеробського населення. Оскільки в містах зростав попит на продукти сільського господарства, а у селах – на ремісничі вироби, то в українських землях наприкінці XIV ст. й особливо у XV – XVI ст. бурхливо розвивалася торгівля, розширювався внутрішній ринок. Торги і ярмарки ставали звичним явищем, зміцнювалися економічні зв'язки між окремими містами й землями. Розвиток ярмаркової діяльності наочно ілюструє відокремлення промислово-торгівельної діяльності від землеробства. Уже в XVII ст. кожному українському місту і містечку при його заснуванні надавалось право на один-три ярмарки на рік²⁹.

Із середовища скупників, баришників, спекулянтів, перекупників, що з'явилися з розширенням торговельно-економічних відносин згодом постав професійний купецький прошарок. Спочатку купецтво як соціальна верства було нечисельним. У XV – XVI ст. торгівлею займалися самі виробники продукції або власники маєтностей. Проте пізніше купецтво стало відігравати важливу роль у житті міст та суспільства.

Симбіозом торгівлі і транспорту в українських землях у XVII ст. стає чумацтво – торгово-транспортний промисел. Це унікальне явище для України бере свої витоки від караванної торгівлі часів Русі і перетворюється на рентабельне підприємництво, що стимулювало до заняття ним різних суспільних верств населення – селян, міщан, козаків, духовенства, а згодом і

²⁵ Див.: Білоус Н.О. Магдебурзьке право / Н.О. Білоус // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 413–415.

²⁶ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т.Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с. – С. 5, 7, 125.

²⁷ Кузьминець О.В. Зазнач. твір. – С. 60.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: Сокур Ю.В. Правове регулювання ярмаркової торгівлі в Україні у XVII – XIX століттях / Ю.В. Сокур // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки. Спецвипуск. – Т. 2. – Херсон, 2013. – С. 12–14.

поміщиків³⁰.

Завдяки торгівлі зміцнювалися зв'язки з білоруськими, польськими, литовськими, молдавськими, італійськими, московськими та іншими землями. Розвивалась міжнародна торгівля. Великі князі, місцеві магнати й шляхта, зрозумівши значення торгівлі як джерела доходів, створювали митниці. Вони знайшли широке розповсюдження у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському.

Однак основним заняттям більшості української людності залишалось сільське господарство. Тому найбільший прошарок суспільства становило селянство (80 %). На селянстві лежав увесь тягар відробітків, натуральних і грошових податків на користь держави, феодалів і церкви.

Основою господарства українських сіл було «дворище», воно об'єднувало кілька хат. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка володіла колективною земельною власністю. Громада («копа») мала адміністрацію, обирала старосту, здійснювала судово-поліцейські функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву. Села об'єднувались у волості. На волосному віче громадою (копою) обиралися волосні отамани або старшини.

Мешканці сіл за видами занять поділялися на хліборобів і ремісників, за правовим становищем – на великокнязівських та приватновласницьких. За ступенем залежності від феодалів розрізняли три категорії сільського населення: 1) вільні, котрі не залежали від пана після виконання своїх зобов'язань; 2) напіввільні, з правом виходу від свого господаря лише за певних умов; 3) невільники³¹.

Особисто вільні або «похожі» селяни могли в будь-який момент покинути землевласника, вони мали особисту власність, платили повинності. Поділялися на такі категорії: а) тяглі селяни – ті, які, працюючи на землі, застосовували тяглову силу коня чи вола; б) ремісники, які мешкали в сільській місцевості і виготовляли вироби для потреб села (ковалі, чинбарі, ткачі, кушніри, теслі, бондарі та ін.) і службові селяни – сільські жителі, що виконували певну службу (рибалки, бортники, конюхи та ін.); в) чиншові селяни – особи, які користувалися земельним наділом і за його оренду сплачували натуральний податок – чинш. У разі користування землею впродовж кількох поколінь набували право власності на неї.

Напіввільне селянство – «закупи» або «непохожі» – категорія селян, які не мали права покинути землевласника, доки не повернуть боргу. У разі відпрацювання кредиту ставали вільними, в іншому випадку – рабами.

До залежного населення належали раби та отчичі. Раби перебували у господаря як його власності. Вони мали право на особисте майно,

³⁰ Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Ю.В. Сокур; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2011. – 178 с. – С. 163.

³¹ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 137.

отримували «місячину» (певну кількість продуктів харчування на місяць), могли виступати свідками на суді, але не свідчити проти свого власника. Отчичі – це кріпаки. Вони були особисто залежними, проте мали певні майнові права, сплачували землевласникові натуральний чи відробітковий чинш³².

Після входження у другій половині XIV ст. українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій. Згодом державний лад Великого князівства Литовського став синтезом давньоруських і польських державотворчих традицій (з домінуванням останніх). Це позначилося на всіх державних органах Великого князівства Литовського.

На чолі держави стояв Великий князь – монарх, який здобував княжий стіл на змішаних підставах наслідування і вибору (вибір одного з синів Великого князя).

Взаєминам між Великим князем і місцевими князями властивий був васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але, на вимогу Великого князя, повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (підданщину). За правління Вітовта і його наступників, у першій половині XV ст. місцеві князівства було перетворено на провінції єдиної держави. А привілей 1434 р. остаточно закріпив утрату державницьких прав місцевими князями і перетворив їх на підданих Великого князя³³.

Однак з посиленням у XV ст. влади Великого князя (в тогочасних актах його називають господарем), його влада не набула таких централізованих самовладних форм, які мали місце у західноєвропейських державах чи Московії. Князь будував свою владу на численних хартіях, що стосувалися як окремих регіонів, так і шляхетсько-магнатського стану³⁴.

Здійснювати державне управління з 1413 р. йому допомагала державна рада, що складалася з обласних намісників. Згодом державна рада стала називатися пани-радою. У кінці XV – на початку XVI ст. пани-рада стала органом законодавчої влади. За привілеєм 1492 р. найважливіші державні справи князь вирішував разом з панами-радниками. Це стосувалося питань зовнішньої політики, видання й скасування законів, призначення та звільнення вищих урядовців, здійснення видатків із державної скарбниці, судових рішень. До складу означеного органу влади входило близько 80 осіб, серед яких були чотири католицькі єпископи, представники місцевої адміністрації та центральної влади. Привілей 1506 р. ще більше зміцнив правове становище ради. Тепер, якщо думки панів-радників не збігалися з поглядами князя, останній повинен був підкоритися раді. За відсутності Великого князя рада мала керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою, – із правом оголошувати війну включно.

³²Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 55.

³³Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 137, 138.

³⁴Трофанчук Г.І. Зазнач. твір. – С. 115.

Згодом з'являється шляхетський вальний сейм. Уперше він відбувся у 1507 р., з приводу збору коштів на війну з Московією. В ньому, крім магнатів і урядовців, брала участь шляхта. Литовський статут 1529 р. визнав Великий Вальний сейм як державний орган.

Становлення сейму як представницького парламентського органу тривало до середини XVI ст. Якщо спочатку на сейми приїздили місцеві адміністратори-намісники з кількома шляхтичами, то з 1564 р. шляхта почала обирати на сейми по два представника від повіту. Крім вибору депутатів на повітових сеймиках, вироблялась писана інструкція, положень якої депутати мали дотримуватись на сеймі. Пани-рада стала верхньою палатою сейму – «лавицею», до другої палати – «кола» входили представники шляхти. Компетенція сейму певною мірою наближалась до компетенції Великого князя і панів-радних. Сейму належало право ухвалювати державні податки (насамперед у разі їх збільшення). Ухвали сейму затверджувалися Великим князем у формі його «отказів» (відповідей)³⁵.

Центральна адміністрація Литовсько-Руської держави складалася з призначених спочатку особисто Великим князем, а потім за погодженням з панами-радою та сеймом урядовців. Першою особою був маршалок земський (найвищий державний сановник, виконував функції князя за його відсутності та головував на зборах панів-ради). Його заступником був маршалок двірський, який керував князівським двором і всіма придворними. Державною канцелярією відав канцлер, його заступник – підканцлер. Фінансовими справами займався підскарбій земський, а його заступником був двірський підскарбій.

Військом командували гетьман земський (пізніше великий) і гетьман двірський (польний), до відання якого згодом відійшло наймане («кварцяне») військо. Збройні сили війська Литовсько-Руської держави поділялися на дві частини: загальне ополчення і постійну армію. Постійні професійні війська складались, у свою чергу, з боярсько-князівських дружин і великокнязівської дружини. Основною силою вважалася кіннота – важкоозброєна («панцерна») та легка. Піших частин було менше. З XIV ст. вводиться вогнепальна зброя, що змінює спосіб і характер ведення воєн. Велике значення мали оборонні фортеці. Наймогутніші з них знаходилися у Барі, Кам'янці-Подільському, Холмі, Галичі, Львові, Перемишлі³⁶.

Іншими урядовцями були придворні чини: чашник, кухмістер, ловчий, стольник, кравчий, які, крім виконання своїх безпосередніх функцій, нерідко виступали в ролі посланців князя чи його представників у різних регіонах держави чи за її межами. Немало з цих посад обіймали українські пани й шляхта³⁷.

Місцева литовська адміністрація з'явилася після ліквідації удільних

³⁵ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 138–139.

³⁶ Кульчицький В.С. Історія держави та права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с. – С. 66.

³⁷ Кульчицький В.С. Зазнач. твір. – С. 65.

князівств. Управління у землях стали здійснювати намісники-державці. Згодом, після поділу територій на воєводства і повіти, Великий князь призначав воєвод, їх заступників – каштелянів та повітових старост. Вони збирали податки, чинили суд, організовували оборону територій, стежили за порядком. Апарат місцевого управління складався зі службовців з староруськими назвами (тіуни, дітські). Пізніше з'явилися возні, які були помічниками старост і виконували судові рішення, хорунжі, городничі, мостівничі та ін.³⁸

Відповідно до магдебурзького права в містах України створювалися адміністративні й судові органи самоврядування. Одним з них був магістрат, який складався з двох колегій – міської ради і лави.

До міської ради щорічно обиралися ратмани («радці» або «райці») – як правило, багаті міщани. Кількість радців коливалася від шести до 24 осіб залежно від величини міста. Радці обирали бургомістра (бурмістра), що головував на засіданні ради. У великокнязівських містах підсумки виборів затверджував староста, а в приватновласницьких – пан (магнат) міста. Нерідко службові особи чи пани самі призначали радців і бургомістрів. Міська рада як головний орган самоврядування виконувала функції міської влади й суду в цивільних справах, обирала або призначала лавників та судового війта, а у деяких випадках і цехових старшин.

Магдебурзьке право надавало магістратові широкі повноваження. Бургомістр і ратмани розпоряджалися міськими доходами й видатками, дбали про укріплення, оборону, забезпечували функціонування міських служб³⁹. Православних зобов'язували проживати в певних районах міста. Їх було позбавлено можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежено у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Міщани, які користувалися самоврядуванням, хоча й були юридично незалежними, однак виконували повинності, як загальнодержавні, так і встановлені міською владою. До останніх належали утримання міської адміністрації, податки до міської скарбниці, церковна десятина. Із зміцненням феодалних відносин і посиленням визиску з міщан зростав опір міського населення, яке домогалося самоуправління.

Проте варто пам'ятати, що устрій міст Литовсько-Руської держави не був однорідним. Деякі міста тільки частково запроваджували управління за магдебурзьким зразком, інші – підлягали владі урядовців чи феодалів.

Важливе місце у системі місцевого самоврядування належало сільським громадам або «копам». Управління в громаді здійснювали обрані на віче на один рік старець чи отаман і громадська рада. Вони забезпечували збір податків, розподіляли обов'язки між членами громади, здійснювали громадський (копний) суд.

Отже, незважаючи на те, що українське державотворення в Литовсько-Руській державі обмежувалося місцевим самоврядуванням, зберігалися вікові

³⁸ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 140.

³⁹ Кузьминець О.В. Зазнач. твір. – С. 60.

традиції цього процесу. Суспільний лад і державний устрій в українських землях розвивались й надалі.

3. Судоустрій і судочинство

Спочатку суд Литовсько-Руської держави був подібний суду Київської Русі. Найвищою судовою інстанцією вважався великокнязівський суд, який мав необмежену компетенцію. Справи у звинуваченню князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення нижчих судів князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем разом з панами-радою. Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (маршалкові, асесорські) мали тимчасовий характер. Система церковних судів діяла як і за доби Русі.

Після Кревської 1385 р. унії судоустрій почав зазнавати західноєвропейського і польського впливу.

Загалом у розвитку судової системи в українських землях за Великого князівства Литовського дослідники вирізняють три періоди.

Перший – від захоплення території руських князівств у середині XIV ст. до укладення Кревської унії між Литвою і Польщею. Він характеризувався подальшим пануванням місцевого права в усіх його галузях. Незначні зміни торкнулися структури й компетенції судових установ. Виник суд Великого князя над підлеглими йому князями.

Другий період – від 1385 р. до ухвалення Другого Литовського статуту в 1566 р. Тоді було ліквідовано адміністративні одиниці – удільні князівства (Волинське у 1452 р., Київське у 1471 р.), а замість князів, як повідомляє літопис, «стали воєводи». Відтоді й розпочався інтенсивний процес проникнення західноєвропейського і польського права в Україну. У цей період судова система включала такі судові органи:

а) державні суди, які перебували під безпосередньою юрисдикцією Великого князя Литовського та його урядовців. У свою чергу, вони поділялися на «суд господаря», комісарський, межовий, асесорський, маршалківський, суд панів-радних, приятельський:

– «суд господаря» – це суд литовського князя, який вважався верховним суддею в державі. Ним розглядалися найважливіші справи, а також ті, які князь самостійно обирав до свого провадження. Коли підсудними були найвищі державні посадовці, члени пани-ради, найбільші землевласники, засідання проводилися разом з панами-радними. Суд господаря був найвищою апеляційною інстанцією для всіх судів;

– комісарський суд, відомий з XV ст. Складався з призначених князем на кожен окремий процес комісарів. Розглядалися земельно-межові спори з виїздом на місце для з'ясування обставин і проведення судового засідання. Від середини XVI ст. покликаний був розв'язувати спори між великокнязівською земельною власністю та шляхетською;

- межовий суд – це суд удільних князів Великого князівства Литовського щодо кордонів князівств, а також розглядав земельні спори на території уділу;
- асесорський суд, відомий з XVI ст., складався з призначених судців із членів панів-ради. Розглядалися будь-які справи за князівським дорученням. Вирок погоджувався з князем, був остаточним і оскарженню не підлягав;
- маршалківський суд працював одноосібно чи колегіально за особистим дорученням князя. Судді виїжджали на місце конфлікту, мали право ухвалювати рішення без погодження з князем. У такому разі верховному судді могла бути подана апеляція. Суд очолював маршалок двірський – особа, яка управляла князівським господарством, чи великий маршалок – особа, яка керувала обслуговуючим персоналом князя в місцях його перебування;
- суд панів-ради існував до появи Другого Литовського статуту. Функціонував разом з князем. За відсутності останнього здійснював судочинство колегіальне, без його участі. Збирався двічі на рік, йому були підсудні всі справи, що надходили на розгляд великого князя, зокрема скарги на старост і воєвод;
- приятельський, компромісний або полюбовний – суд приватних осіб, обраних за взаємною згодою і домовленістю сутяжників. Позивач і відповідач заздалегідь домовлялися про свою згоду підкоритися будь-якому рішенням судді-добровольця. Визначальним ставав авторитет судді для обох сторін. Вирок приятельського суду затверджував князівський суд, перевірявши його відповідність правовим нормам;

б) доменіальні суди (суди феодалів-землевласників). Спочатку це були суди приватних власників над залежним і напівзалежним населенням. Наприкінці XIV ст., за західноєвропейським зразком, їх юрисдикція поширилась і на вільне населення, що мешкало у межах панських імунітетів. Доменіальні суди функціонували на підставі привілейних судових грамот, наданих владою землевласникам. Привілеєм 1457 р. феодалні (доменіальні) суди були офіційно узаконені, а Судебник Казимира 1468 р. урегулював їх компетенцію. Вищою апеляційною інстанцією для них був Великий князь Литовський;

в) міські суди – автономні суди міст, які отримали магдебурзьке право. Окрім міської ради – законодавчого та адміністративного органу, в таких містах існувала лава присяжних – судова установа міста, яка, зазвичай, складалась з 12 членів, головою був війт. За відсутності війта засідання вів його заступник – ленвійт. Суд лавників розглядав кримінальні справи міщан, а також їхні претензії до феодалів;

г) копні суди – громадські суди, які діяли на всій українській етнічній території. Існували з часів Давньоруської держави – громадські або колишні «вервні» суди. Населення певної території у такий спосіб об'єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів.

Скликалися для розв'язання суперечок між сусідами (мала копа), між членами всієї громади (велика копа) та жителями окремих громад

(згромаджена копа). Розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи, злочини за якими були здійснені на копній території. Серед цивільних справ переважали суперечки щодо володіння земельними ділянками, невиконання зобов'язань, шлюбно-сімейні справи. З кримінальних вирізнялися майнові злочини – крадіжка, пограбування, розбій, підпал. Практикувалася кваліфікована смертна кара, насамперед, повішення, спалення, четвертування.

У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд. Існувало три види копних судів: малі (копи сусідів), великі (копи громади) і згромаджені (складалися із жителів кількох сіл, а той містечок). Територія копи складалася з кількох десятків сіл. Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10–20 осіб. Це мали бути «люди добрі, ні в чому не запідозрені, зацні й неосуджені та віри гідні». Крім головних учасників – «сходаїв», на суд запрошувалися інші члени селянських сімей, а також селяни сусідніх громад («люди сторонні»), які не мали права втручатися у справи.

Засідання копного суду проходили на заздалегідь визначеному місці – «коповищі», в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації – возного, який складав протокол і донесення в державний (гродський) суд для запису рішення в актові книги. Судили, керуючись звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли посилатися на закон.

Характерно, що копні суди проводили широке коло слідчих дій, які зазвичай покладалися на «гарачу копу» (групу сусідів потерпілого): опитування або вивідування, оглядання, гоніння сліду, звід, трус, допит, розшук обвинуваченого та ін. Під час судового слідства з метою «домучитися признання» допускалося застосування проб (мук) биттям, вогнем і розтягуванням на колесі. Але «мучити можна було до вечора, не переносючи на другий день й не переходячи за певні межі – не охромити або до смерті не замучити». Рішення копного суду виконувалися звичайно «завитою копою».

Найбільший розвиток копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів. Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII – на початку XVIII ст., зокрема на Правобережжі, а на думку окремих вчених, інколи застосовувалися й пізніше.

Беззаперечною видається думка сучасних вітчизняних вчених про те, що діяльність копних судів вагомо вплинула на розвиток судових органів і здійснення судочинства в українських селах. Так, М. Бедрій влучно підкреслив це тим фактом, що апробовані столітньою практикою копні правові звичаї застосовувалися у сільському судочинстві навіть у XIX ст., а подекуди – і на початку XX ст., незважаючи на те, що влада Російської й

Австрійської імперії від XIX ст. сприймала копне судочинство як «селянські самосуди» та переслідувала його учасників⁴⁰;

г) церковні суди, в яких, порівняно з періодом Руської держави, компетенція судів була значно вужчою, а покарання були менш суворими. Розглядалися справи осіб духовного стану, розлучення, визнання незаконності шлюбів, їм були підсудні також усі справи монастирських селян.

Третій період організації та діяльності судових органів за доби Великого князівства Литовського датується від запровадження Другого Литовського статуту до остаточного розпаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Саме Другим Литовським статутом князівство Литовське було поділене на староства, а ті, своєю чергою, – на повіті. Цим же статутом фактично завершено загальну судову реформу, розпочату в 1564 р. Белзьким привілеєм, за яким магнати, під натиском шляхти зреклися права на привілейовану підсудність. Великим князем була створена нова система державних судів: 1) городські (замкові) суди, де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово намісник, староста чи воєвода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя; 2) земські шляхетські суди (шляхетські трибунали), які обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, зґвалтування тощо). Засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя; 3) підкоморські суди, де розглядалися земельні справи. Створювалися відповідно з Другим Литовським статутом 1566 р. в кожному повіті. Судочинство здійснював підкоморій, котрий призначався для кожного повіту Великим князем. Заступником його був коморник.

Дієву роль у всіх трьох повітових судах відіграв возний – посадова особа, яка збирала необхідні для суду докази, виїжджала для огляду місця злочину, фіксації факту смерті та заподіяння тілесних ушкоджень, виступала в суді з цього приводу офіційним свідком.

В українських землях Литовсько-Руської держави тривалий час зберігався притаманний давньоруському праву обвинувально-змагальний судовий процес. Чіткого розмежування кримінального процесу і цивільного на той час не було. Судочинство починалося заявою заінтересованої особи або її родичів. Позивач мав назву «сторона поводова», або «істець», відповідач – «сторона опорна», або «позваний». Позивач повинен був сам зібрати і надати суду докази. Але у XVI ст., як це закріплено у Другому

⁴⁰ Бедрій М.М. Особливості формування та функціонування копних судів на українських землях (XIV – XVIII ст.): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / М.М. Бедрій; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – С. 14.

Литовському статуті, з'являються елементи слідчого (інквізиційного) процесу із застосуванням тортур. Суд, не чекаючи заяви потерпілого, мав право сам порушити справу. Допускалося представництво сторін. Статутом 1529 р. вводилася норма, що передбачала участь у суді адвокатів, які називалися прокураторами, або речниками. Суб'єктами злочину виступали особи, які досягали 16-ти років. Попередні слідчі дії проводилися возним. Судовий вирок називався «декретом». Доказами за Литовсько-Руської держави визнавалися: а) особисте зізнання; б) письмові документи; в) речові докази, знайдені при огляді місця злочину, а також безпосередньою підозрюваного – «лицо» (звідси «факт на лицо»); г) покази свідків; ґ) присяга; д) жереб; е) зізнання під час тортур; є) характеристика підсудного «добрими людьми».

Отже, судоустрій і судочинство Литовсько-Руської держави спочатку зберігали риси, характерні Давньоруській державі. Однак після Кревської унії 1385 р. вони почали зазнавати західноєвропейського і польського впливів, що привело в середині XVI ст. до реформування судової системи.

4. Джерела та характерні риси права

Основними чинними джерелами права деякий час були звичаєве давньоруське право та Руська правда. Литовські князі й урядовці, не маючи що протиставити розвиненій давньоруській правовій системі, змушені були дотримуватися «старовини» й «давності» при вирішенні справ, посиляючись на ці джерела.

Власна законодавча діяльність литовських князів спочатку розвивалась у формі привілейних грамот (привілеїв), щодо окремих питань, осіб, груп осіб, а пізніше – станів. Привілеї були: а) пожалувані, за якими надавались землі, шляхетські титули, посади та ін.; б) пільгові, що звільняли від сплати мита, податків, підсудності тощо; в) охоронні, які відновлювали порушені права. Були ще земські привілеї – важливі пам'ятки законодавства достатуткової доби. Вони надавали виняткові права окремим станам (шляхті, духовництву, міщанам), церквам, монастирям. Так, привілей Ягайла 1387 р. та Городельський привілей 1413 р. передбачали створення привілейованої військової верстви (шляхти) лише з литовців-католиків⁴¹. Так, перший забороняв католикам одружуватися з православними, доки останні не перейдуть у лоно римської церкви. Городельський привілей ще більше звужував права православних, їм заборонялося обіймати вищі посади в державі, брати участь у засіданнях панів-ради, шляхетських з'їздах чи сеймиках.

Привілеї, які надавались окремим землям, мали назву обласних. Наприклад, це привілеї, що надавали автономію українським землям: Київській – 1494 р., 1507 р., 1529 р., Волинській – 1501 р., 1509 р. Правові джерела цієї групи визначали правове становище окремої території в політичній системі всієї держави. У них знайшли відображення також норми

⁴¹ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 143, 144.

кримінального, цивільного і фінансового права, визначалися права та обов'язки шляхетського стану, духівництва, міщан тощо.

Переважаюча більшість привілеїв відігравала значну роль в соціально-економічному та державно-політичному житті країни. Так, Віленський привілей 1457 р. урівнював литовську і українську шляхту у правах із польською. Їм дозволялося здійснювати судочинство щодо селян, вони звільнялися від податків і повинностей, отримували право вільного виїзду за кордон. Водночас шляхті й духівництву заборонялося селити у своїх володіннях непохожих селян і невільників. Привілеєм фактично був започаткований процес закріпачення селянства.

Віленський привілей 1492 р. закріпив пріоритетне становище панів-ради в політичній системі Великого князівства Литовського. Цим законом князь обмежив власні права. Пани-рада наділялася законодавчими функціями. Жодне ухвалене разом із князем рішення не могло бути скасовано князем без погодження з радою.

Серед джерел права Литовсько-Руської держави важливе місце належить міжнародним договорам, які укладалися з Новгородською та Псковською республіками, Лівонським і Пруським орденами, Московським князівством. Широка дипломатична діяльність відображена в міжнародних договорах з Тевтонським орденом (1367 р.). Значний вплив на становище українських земель надалі мали договори з Польщею 1385, 1401, 1413 та 1569 років.

У другій половині XV ст. з'являються збірники, в яких здійснюються спроби уніфікації чинного законодавства. Однією з перших таких праць став Судебник Казимира IV Ягеллончика, ухвалений 1468 р. на провінційному сеймі у Вільно. В його основу покладено місцеве звичаєве право та судову практику з кримінальних справ. Судебник містив переважно норми кримінального права та процесу, маєткового права, які захищали насамперед феодальну власність. Щоправда, простежується в змісті цього збірника й ідея рівності усіх верств населення перед законом.

Своєрідним джерелом права є документи, що виходили передусім з канцелярії Великого князівства Литовського. Ці великокнязівські архіви, що велися латиною, староруською та старопольською мовами і відомі нині під назвою «Литовська метрика», – охоплюють період з першої половини XV ст. до 1794 р. і є пам'яткою державного діловодства. Однак Литовська метрика багатьма дослідниками визнається не лише як архів великокняжої канцелярії, а й як державний архів Великого князівства Литовського⁴².

Серед документів Литовської метрики є посольські акти, інструкції, дипломатичне листування з кримськими ханами, московськими царями, матеріали військового та оборонного характеру, переписи війська Великого князівства Литовського, сеймова документація, обласні привілеї тощо. Лівову частку становлять матеріали щодо шляхетського землеволодіння, державного й церковного господарства, суспільного й економічного статусу

⁴² Вовк О.Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О.Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 65.

великих землевласників, міщанства і селянства, питань торгівлі, митної системи. Литовська метрика містить основний комплекс офіційних актів щодо меж державної території Великого князівства Литовського та її історичних регіонів, територіально-адміністративних одиниць, а також етнічних громад, населених пунктів, генеалогії князів, панів, бояр та зем'ян, біографій політичних і державних діячів. Книги Литовської метрики наповнені різноманітними матеріалами, що стосуються повсякденного життя, звичаїв і традицій різних прошарків населення, соціальних конфліктів. Вони дають змогу вивчати також і соціально-економічний та етнокультурний розвиток земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, зокрема, українських, литовських, білоруських і деяких російських⁴³.

Найважливішою пам'яткою права Литовсько-Руської держави були Литовські статuti. Упродовж 60 років литовський уряд тричі здійснював кодифікацію права, результатом якої стали три Литовські статuti: 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський») і 1588 р. («Новий»)⁴⁴.

Перший Литовський статут, ініціатива створення якого належить шляхті, ухвалений на сеймі 1529 р. Він містив норми державного, цивільного, шлюбно-сімейного, спадкового, земельного, лісового, мисливського, кримінального та процесуального права.

Роботи з підготовки Першого Литовського статуту проводилися упродовж першої чверті XVI ст. Основним джерелом цього статуту були адміністративна та судова практика органів державної влади, звичаєве право, норми писаного права (Руська правда, Судебник Казимира 1468 р., привілеї та грамоти Великого князя Литовського), пристосоване до місцевих потреб польське право, а також норми канонічного права (Номоканон, Еклога тощо).

Дослідники запевняють, що під час роботи над проектом Першого Литовського статуту кодифікатори вперше вирішили низку винятково складних теоретичних і практичних завдань, що зводилися до розмежування норм права за окремими галузями, розміщення їх за системним методом, уведення юридичних новацій, що раніше були невідомі литовсько-руському праву.

Литовський статут 1529 р. став першим у тогочасній Європі систематизованим зводом різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду⁴⁵.

У 30 – 40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському зміцніло економічне та правове становище шляхетства. Тому Литовський статут 1529 р. уже не задовольняв значну частину шляхти, яка наполегливо

⁴³ Блануца А.В. Литовська метрика / А.В. Блануца, Д.П. Вашук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 178, 179.

⁴⁴ Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 66.

⁴⁵ Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посіб. / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с. – С. 110.

вимагала ввести зміни до статуту відповідно до своїх інтересів. Упродовж 20 років Великий князь та магнати відхиляли наполегливі прохання шляхти. Проте 1551 р. з метою розробки проекту Другого Литовського статуту було створено спеціальну комісію з десяти осіб (п'ятеро католиків і п'ятеро православних), до складу якої увійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктор прав чужоземних». Проект було затверджено на засіданні сейму 1554 р., а чинності статут набув з 1566 р. Він законодавчо закріпив панування шляхти в суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського⁴⁶.

Другий Литовський статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 статей (артикулів). У першому розділі було передбачено положення, що проголошували основні принципи литовсько-руського права та норми державного права; у другому – норми про військову службу; у третьому – права та привілеї шляхти; у четвертому йшлося про організацію судової гілки влади; у п'ятому – про сімейне право; у шостому – про опікунське право; у сьомому – про договірне право; у восьмому – про спадкове право; у дев'ятому – про правове регулювання земельних спорів; у десятому – про лісове та мисливське право. Останні чотири розділи встановлювали правила кримінальної відповідальності: одинадцятий – за насильства та злочини проти шляхти, дванадцятий – за злочини проти простих людей, тринадцятий – за майнові злочини, чотирнадцятий – за інші злочини⁴⁷.

Другий статут був своєрідним містком між двома феодалними епохами, переходом від панування магнатів, яке узаконено Першим статутом, до повного панування шляхти за Третім статутом. У Другому статуті усім землевласникам, незалежно від величини їхнього землеволодіння, були надані повні права і свободи, узаконено утвердження шляхетської демократії. Другий статут дуже короткий час діяв власне на литовських і білоруських землях – з 1566 р. до 1588 р. Основний ареал його поширення і дії – українські землі⁴⁸.

Третій Литовський статут 1588 р. був класичним кодексом феодалного права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини. Він складався з 14 розділів, у яких містилося 487 статей. Перший розділ включав правові норми про державні злочини й загальні засади правової системи. Другий розділ передбачав військові обов'язки шляхти, а третій – норми державного права. Інші одинадцять розділів були подібними до відповідних розділів Другого статуту. Це перший Литовський статут, який було видруковано. Мова оригіналу цього документа – давньоруська⁴⁹.

⁴⁶ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – Там само.

⁴⁷ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. – С. 111.

⁴⁸ Музиченко П.П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів / П.П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 7–14.

⁴⁹ Атаманова Н.В. Литовські статути як історичні пам'ятки у системі вітчизняних джерел права / Н.В. Атаманова // Науковий вісник Міжнар. гуманіт. ун-ту. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – Вип. 10-1. – Т. 1. – С. 24.

Литовські статuti відбивають рівень правового життя та стратегічні напрями розвитку правової культури тогочасного суспільства. Вони стали важливим джерелом права в українських землях і забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Давньоруській і Галицько-Волинській державах.

Слідом за Польщею і через неї відбувалася рецепція німецького права. Вона здійснювалася не у формі окремих привілеїв лише німецьким колоністам, а партикулярно – як дозвіл Великого князя Литовського на запровадження у містах магдебурзького права. Останнє із середини XIV ст. швидко набувало поширення в українських землях, які входили до складу Польщі та Великого князівства Литовського. На 60-ті роки XV ст. тільки на підвладній Литві території магдебурзьке право отримало 21 українське місто⁵⁰. Як збірники норм цього прававикористовувались приватні переклади магдебурзьких кодексів на латинську або польську мови та компілятивні підручники магдебурзького права.

У цілому, незважаючи на тогочасне прогресивне значення, міське право не було впорядкованою системою правових норм, а залишалось складним конгломератом правових звичаїв, канонічного права, реципійованого римського права, судової практики, актів володарів, коментарів юристів тощо⁵¹.

У литовсько-руській правовій системі оформилися й були розвинені норми основних правових галузей, хоча самого поділу права на галузі ще не існувало.

Норми державного права містяться в статутах, князівському законодавстві, постановах сейму. Повніше вони подані у Статуті 1529 р. Там, зокрема, наведені положення, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов'язки громадян. Особливо значущими були норми про рівність осіб вільних станів перед законом: «Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають» (ст. 9). Прикметно, що державне право Литовського князівства, особливо на перших етапах, ґрунтувалося на українських підвалинах давнього права. Усе ще скликалися віча, народні збори, судові справи розглядалися у громадських і копних судах.

Розвиваються інститути цивільного права. Регулюється феодальна земельна власність, яка ще більше зміцнюється після розпаду власності общинної. Спершу переважала феодальна власність на землю у вигляді помістя (пожалування князя з умовою несення служби) – тимчасово чи довічно. Право власності на землю у володільця помістя було неповним, без права розпорядження. Пізніше феодали домоглися передавання земель у вотчину, тобто спадкового володіння. Землі набувалися й завдяки купівлі чи князівському пожалуванню. Феодали мали необмежене право

⁵⁰ Вовк О.Й. Зазнач. твір. – С. 66.

⁵¹ Кіселичник В.П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія / В.П. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 472 с. – С. 104.

розпоряджатися цими землями за умови несення ними військової служби, а також надання для воєнних походів певної кількості воїнів⁵².

Цивільні справи, в яких відповідачем виступали неповнолітні діти, судами не розглядалися доти, доки особа не досягне свого повноліття. Суб'єктами правовідносин у суді виступали дорослі діти, але якщо вони жили при батькові, то позов направлявся від його імені, а позов дружини – від імені чоловіка. Залежне населення не мало права на звернення до суду. Тільки власник міг представляти їхні інтереси в суді.

Щодо розвитку права власності доречно відзначити, що об'єкти власності у Великому князівстві Литовському поділялися на нерухомі, до яких належала земля, будівлі, ліси, та рухомі – всі інші рухомі речі. Головна увага приділялася правовому регулюванню земельної власності. Право володіння підтверджувалося грамотою чи давністю часу. У разі відсутності підтверджувальних документів на нерухоме майно, воно відбиралося і передавалося до скарбу литовського князя⁵³.

Характерним правовим явищем в аспекті права власності на землю був інститут застави. Крім нерухомостей, за Литовськими статутами, об'єктами застави були й рухомі речі, зокрема, коні й худоба. Спочатку відома форма застави, коли кредитор одержував заставлену річ не лише у своє користування і розпорядження, а й у повну власність до моменту викупу застави боржником. Пізніше виникла інша форма застави, яка полегшила становище боржника. За неї заставлена річ лишалася власністю боржника, а до кредитора переходило тільки право користування і володіння. В українських землях набула розповсюдження також застава «на урок» (протягом не тільки одного заставного строку, а кількох, аж до викупу майна нащадками), за якою заставне право кредитора ніколи не переходило у право власності. На відміну від західноєвропейського чи московського права, у такий спосіб забезпечувалося збереження родових маєтків.

Розвинулося сервітутне право – право користування чужими речами – лісом, сінокосом, місцями для полювання, прогону худоби тощо. Воно забороняло землеволодільцеві будувати греблі, мости, млини, змінювати течію річок, якщо це завдавало шкоди сусідам. Статuti регулювали також відносини у разі знахідки коня чи худоби. Знахідка породжувала право володіння, але не була засобом набуття права власності. Так, за Першим статутом, якщо прибудеться кінь або якась інша свійська тварина, господар двору має повідомити про це владу. Якщо він протримає тварину, що прибудилася, більше трьох днів, то вважатиметься злодієм.

На ґрунті звільнення частини станів від залежності та на основі індивідуалізації матеріальних і особистих прав набувало розгалуження зобов'язальне право. Розвиток індивідуального права власності залучив до кола суб'єктів договору купівлі-продажу представників усіх станів. Куплені чи набуті іншим способом землеволодіння, крім родових маєтків, як і наділи

⁵² Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 147.

⁵³ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 71, 72.

вільних селян, могли бути об'єктом продажу⁵⁴.

Договори у Великому князівстві Литовському укладалися здебільшого письмово у присутності свідків. Судовий чиновник фіксував факт відсутності примусу з боку однієї зі сторін та засвідчував дієздатність контрагента. Загалом зобов'язальні відносини не набули значного поширення. Широко застосовувалися договори найму або оренди, поруки. В умовах натурального ведення господарства найчастіше застосовувалися договори міни та дарування. З розвитком грошових відносин набули розповсюдження договори купівлі-продажу рухомого майна. Нерухоме майно здебільшого здавалося в оренду або передавалось у заставу. Для забезпечення виконання договорів застосовувалися застава, присяга та запорука, хоча й дещо обмежено щодо нижчих прошарків населення.

Спадкування відбувалось за законом, заповітом і на основі звичаю.

За законом – у Литовсько-Руській державі спадкоємцями вважалися діти, брати, сестри, батьки та інші кровні родичі. Закон давав змогу спершу успадковувати дітям, а потім уже онукам і правнукам. Дочки при синах діставали у спадок за законом тільки четвертину батьківського маєтку, з якої їм видавався посаг (придане). При спадкуванні ж материнського майна сини не мали переваги. За відсутності прямих нащадків майно переходило до братів чи інших родичів.

За заповітом – рухоме майно і набута самим заповідачем нерухомість могли передаватися й стороннім особам. Коли ж предметом заповіту були батьківські чи материнські маєтки, заповідач вимушений був рахуватися з колом законних спадкоємців. Заповідач мав складати заповіт у «добрій пам'яті й розумі». За цих умов волю свою він мав право змінювати кілька разів. Скласти заповіт могла лише особа, не обмежена в правах. Цього права були позбавлені невіільники й полонені, «виволанці», божевільні, ченці й черниці та неповнолітні діти. Умовою отримання спадщини за заповітом визначалася наявність правоздатності, тому невіільники й челядь, не здобувши наперед волі, не могли успадковувати. Закон визначав особливості спадкування рухомого майна панських слуг і залежних селян. Дві третини його обов'язково мало переходити їхнім дітям, «для несення служби з землі, на якій вони сиділи». Решту, одну третину, селянин чи слуга мав право заповідати на власний розсуд. Вільним селянам дозволялося розпоряджатися усім складом рухомого майна⁵⁵.

У цей період набуло значного розвитку шлюбно-сімейне право. У тогочасному законодавстві – це найдосконаліше врегульований розділ цивільно-правових відносин. Хоча, у своїй основі, воно мало норми, що склалися в Русі. Багатоженство і поліандрія під страхом смертної кари остаточно поступається місцем моногамії. Більш визнаним елементом шлюбу стає вінчання⁵⁶. Однак за звичаєвим правом в українських землях, що

⁵⁴ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 146, 148.

⁵⁵ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 149.

⁵⁶ Там само.

потрапили під вплив Литовського князівства, шлюб міг укладатися й без вінчання в церкві. Шлюби бралися лише за згодою молодих. Проте шлюб набував законної сили з виконанням кількох умов. Насамперед наречені мали отримати згоду батьків. По-друге, вимагалася публічність укладення шлюбного союзу, зовнішнім виразом якого було весілля. По-третє, подружжя мало сплатити владі грошовий податок⁵⁷.

За статутом 1566 р. шлюбний вік для жінок наставав з 15 років, а для чоловіків – з 18. Не втрачаючи свого значення «таїнства», шлюб дедалі більше набував ознак правового договору.

З XVI ст. у Литовсько-Руській державі узаконили форму церковного шлюбу. Почастішали заручини, що скріплювалися свідками та символічними діями. Шлюб укладався в обумовлений термін. У шлюбі чоловік мав перевагу над своєю дружиною і дітьми. Особиста влада чоловіка спиралася на його панівне становище в родині. Він був власником будинку, а отже, і всіх осіб, які проживали в ньому.

За литовсько-руським правом майно належало всій родині. Дружина вступала до шлюбу з посагом. Для забезпечення її майнових інтересів чоловік вносив і свою частку, як заставу до спільного майна. Недоторканність посагу дружини гарантувалася «віном» чоловіка, тобто актовим записом⁵⁸.

Розлучення відбувалося за рішенням церковного суду. На відміну від періоду Руської правди, поняття незаконнонароджених дітей поширювалося не лише на дітей від наложниць-рабинь, а й на позашлюбних. Шлюбне право чітко розрізняло стану належність населення. Так, вдова-шляхтянка, що виходила заміж за нешляхтича, втрачала всі шляхетські маєтки. Під впливом магдебурзького права досить широко розвинувся й інститут опіки⁵⁹.

Кримінальне право мало становий характер. Виявлялося це, з одного боку, у тому, що життя, майно, честь феодалів захищалися посиленими карами. З іншого – деякі злочини, вчинені феодалами, каралися менш суворо або зовсім не каралися⁶⁰.

У праві Литовсько-Руської держави XIV – першої половини XV ст. не було сформульовано визначення злочину, незважаючи на те, що цей термін все ж був відомий у перекладах грекомовних текстів⁶¹. Злочин розуміли як завданий конкретній особі або групі осіб збиток – фізичний, матеріальний або моральний. У текстах документів неодноразово зазначалося, що відповідальність накладається за «обиду», образу. У князівських Уставах трапляється й більш широке розуміння злочину, що було запозичене з

⁵⁷ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 75.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 150.

⁶⁰ Кульчицький В.С. Зазнач. твір. – С. 71.

⁶¹ Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для студ. юрид. ф-тов] / И.А. Исаев. – М.: Юристъ, 2005. – С. 419 с. – С. 12.

візантійського права⁶².

У русько-литовському праві для визначення поняття злочину знайшли широке застосування терміни «кривда», «виступ» або «гріх». Литовські статuti вирізняли такі види злочинів:

а) злочини проти віри. Закон заохочував перехід із іудейства чи ісламу до православ'я чи католицизму. Однак перехід християнина у зворотному напрямі передбачав спалення – тих, хто намовив до прийняття іншої віри;

б) злочини проти життя. Законодавець розрізняв убивство навмисне, ненавмисне і з необережності. За скоєння вбивства навмисного передбачалася смертна кара, а також відшкодування родичам за смерть близької людини. Їм сплачувалася головщина. За вбивство шляхтича вона становила 100 коп. грошей. За вбивство простолюдина її розмір коливався від 3 руб. до 60 коп. Статут визначав й інші форми насильницького позбавлення людини життя, а саме: убивство пана його слугою, за яке передбачалося четвертування злочинця; вбивство дітьми своїх батьків, що тягло за собою публічне осоромлення злочинця, якого спочатку возили по людних місцях і кліщами шматували тіло. Процедура закінчувалася втопленням у цільному мішку, до якого поміщали домашніх тварин – kota, собаку, курку, а також вужа;

в) злочини проти сім'ї. До них відносили: укладення шлюбу проти волі батьків і за відсутності бажання потерпілої; двоєженство; викрадання заміжньої жінки з її волі чи без неї; укладання шлюбу між кровними родичами;

г) злочини проти моралі. До цієї групи відносили згвалтування. У цій справі основним доказом для суду вважався крик потерпілої. Якщо вона цього не робила або ніхто не чув – факт злочину був відсутній. У разі доведення своєї правоти, потерпіла отримувала нав'язку (відшкодування за завдані побої, рани, образу честі). Покарання могло бути скасоване, якщо потерпіла погоджувалася вийти заміж за кривдника;

д) злочини проти держави. Називалися «образа маєстату господарського». До них відносили такі діяння, як перехід на бік ворога, змова, повстання, зрада державі. За їх вчинення передбачалися смертна кара, позбавлення шляхетської честі й конфіскація майна;

е) майнові злочини. Це – крадіжка (покарання залежало від цінності вкраденого, способу вчинення злочину, соціального становища злочинця. Якщо злочинець не міг відшкодувати завданих збитків чи повернути вкраденого, то застосовувалась смертна кара); пограбування (обкладалося лише різноманітними штрафами); розбійний напад (посягання на особу з корисливою метою передбачало смертну кару. Шляхтич притягувався до відповідальності лише тоді, коли був затриманий безпосередньо на місці

⁶² Патlachук О.В. Інститут злочину в праві українських земель Великого князівства Литовського XIV – першої половини XV ст. / Патlachук О.В. // Херсонський державний університет. Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки. – Херсон: Гельветика, 2014. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 58.

злочину); знищення або спалення майна (навмисний підпал житлового будинку передбачав спалення злочинця. Інші способи знищення майна – рибальство в чужих водоймах, полювання в чужих угіддях, псування греблі, гатки, млина передбачали штрафи у розмірі 12 коп. грошей);

є) замах на життя особи та її майно. Визначався термінами «наїзд» або «квалт». Під ними статут розумів бандитський напад однієї особи чи групи осіб. Завершеним злочином вважалося вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень або матеріальних збитків. На організатора нападу і вбивць очікувала смертна кара. Для співучасників, що здійснили напад з метою заволодіння чужим майном, передбачалося тюремне ув'язнення строком на один рік і шість тижнів.

Система покарань, що склалася в Литовсько-Руській державі, в узагальненому вигляді мала такий вигляд: 1) грошові стягнення (головщина, нав'язка, гвалт, вина, заклад, шкода); 2) фізичні та майнові покарання (смертна кара, болісні та членоушкоджувальні покарання, тюремне ув'язнення, позбавлення прав або виволання, позбавлення честі).

Поряд із загальною системою покарань у Великому князівстві Литовському розповсюдженими були й допоміжні санкції. Вони застосовувались як додаткові або для заміни основних, у разі неможливості їх застосування. З-поміж них виокремлювалися такі: вигнання за межі держави; позбавлення спадкових прав; каяття; передання в тимчасову чи довічну неволю; усунення з посади (стосувалося лише шляхетського стану)⁶³.

Отже, литовсько-руське право багато в чому наслідувало й продовжувало давньоруське звичаєве право, а Литовські статuti стали видатною пам'яткою права литовського, українського та білоруського народів.

Таким чином, незважаючи на те, що національно-політичне життя в українських землях від середини XIV ст. до 1569 р. не могло розгорнутись у всій повноті, для українського народу перебування у складі Литовсько-Руської держави загалом мало позитивне значення, адже ця держава розвинулась на основі державницько-правових традицій і культурних надбань Русі. Давньоруська мова в ній стала державною, православна віра – домінуючою, а фактична влада в українських землях зосередилась у руках нащадків руських князів і бояр, які, до того ж, мали значний вплив на політику Литви.

⁶³ Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 69–71.

Довбня В.А.,
кандидат юридичних наук;
Кривицький Ю.В.,
кандидат юридичних наук

Лекція 4. Державно-правове становище України під владою Польщі та Речі Посполитої Польської (XIV – XVIII ст.)

1. Загальний хід історичних подій в українських землях під владою Польщі та Речі Посполитої Польської XIV – XVIII ст.
2. Державний і суспільний лад та судова система.
3. Джерела та галузі права.

1. Загальний хід історичних подій в українських землях під владою Польщі та Речі Посполитої Польської XIV – XVIII ст.

На початку XIV ст. у Польському королівстві відновився процес об'єднання польських земель. Незворотності централізаційні тенденції набули за часів правління польського короля Казимира III (1333 – 1370 рр.). У 1340-х роках до своїх володінь Казимир III долучив до Польського королівства західноукраїнські землі – Галицьку, Белзьку та Холмську, що остаточно були приєднані в 1387 р. Це був типовий для епохи Середньовіччя акт анексії, що мав на меті зміцнити польські кордони та встановити контроль над трансєвропейським торговельним шляхом, який через Краків, а далі – через Володимир, Львів і Галич пролягав у Причорномор'я, зокрема до генуезьких колоній Криму. Інтереси польської шляхти збігалися з інтересами краківської церковної єпархії й авіньйонської папської курії*, котрі прагнули поширювати католицизм на Сході¹. Окрім того, скориставшись внутрішніми чварами в Литві, Польща 1430 р. поширила свою владу на Західне Поділля з центром у Кам'янці. Відтоді адміністративно вся територія Польського королівства поділялася на Велику Польщу, що складалася з п'яти воєводств, розташованих на мазовецьких і пруських землях, і Малу Польщу, до якої належали й приєднані українські етнічні території.

Від кінця XIV ст. упродовж наступних майже 200 років долю більшості українських земель визначав політичний курс Польського королівства та Великого князівства Литовського, спрямований на взаємне зближення. Такий курс був зумовлений здебільше такими обставинами:

* З березня 1309 р. по січень 1377 р. резиденцію пап було перенесено з Риму до Авіньйона (Південно-Східна Франція).

¹ Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 рр.): монографія / І.Й. Бойко. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с. – С. 552–553.

а) ослабленням Великого князівства Литовського, зростанням антифеодальних виступів, загостренням внутрішньополітичних і національно-релігійних суперечок; б) необхідністю організації опору агресії хрестоносців – Тевтонському та Лівонському орденам*, які становили на той час значну воєнну загрозу для двох держав; в) поступовим політичним зміцненням Московської держави, що намагалася розширити свої володіння за рахунок сусідніх країн, насамперед Литви та Польщі; г) воєнною загрозою з боку Османської імперії та її васала – Кримського ханства².

Результатом тривалого зустрічного руху держав стало затвердження на Люблінському сеймі 1 липня 1569 р. унії, яка юридично оформила об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину федеративну феодально-кріпосницьку державу – Річ Посполиту (дослівно республіка), що проіснувала до 1795 р. Таким чином на геополітичній мапі Європи постала нова держава, яка на довгі роки тісно пов'язала історичні долі польського, литовського, українського та білоруського народів. Ця подія практично до кінця XVIII ст. докорінно змінила політичну ситуацію в цілому регіоні та широким відлунням наклала відбиток на події XIX і XX ст.

Виокремлюють такі основні умови, за яких відбулося об'єднання: а) на чолі новоствореної держави ставав король польський, він же одночасно й великий князь литовський, який обирався на спільному польсько-литовському сеймі; б) король присягав на вірність двом народам; в) передбачалася єдина зовнішня політика; г) підтверджувались усі права та вольності шляхти і привілеї для окремих осіб, за князями зберігалися їх родові титули; г) укладені до унії міжнародні договори обох країн денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї з договірних сторін; д) запроваджувалася спільна монета; е) узаконювалося право набувати землі для польської шляхти у Литві та для литовської в Польщі. При цьому частина земель Лівонського ордену (під назвою Інфляндія) мала увійти до Речі Посполитої як кондомініум (спільне володіння) Литви й Польщі.

Водночас після злиття двох держав в одну Велике князівство Литовське не втратило повністю своєї самостійності. Воно ще мало у своєму розпорядженні власне військо, законодавство, окрему адміністрацію, фінансову систему (скарб). Не зазнали змін після укладення

* Тевтонський орден (Орден дому Святої Марії Тевтонської, Німецький орден) – німецький духовно-рицарський орден. Виник у Палестині у XII ст. під час хрестових походів, з 1189 р. набув військового характеру. У 1230-х роках Тевтонський орден переніс свою діяльність у Східну Європу та 1237 р. злився з орденем мечоносців. Його відгалуженням у Прибалтиці був Лівонський орден.

² Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 77.

Люблінської унії й владні символи, зокрема герби обох держав. Для Корони Польської й надалі символом держави залишався коронований «Білий орел», розташований на червоному полі, а для Великого князівства Литовського – гербовий знак «Погоня», тобто також на червоному тлі срібний вершник з піднесеним над головою мечем³.

Проте Велике князівство Литовське втратило донедавна належні йому українські землі – Брацлавщину, Київщину, Волинь, Поділля, Підляшшя, що були інкорпоровані Польщею напередодні укладання Люблінської унії. Українські землі в складі Польщі були поділені на воєводства: старі – Руське, Белзьке та Подільське, й нові – Волинське, Брацлавське, Київське, а з 1630-х років – Чернігівське.

На чолі воєводства стояв воєвода, якого призначала польська влада, надаючи йому практично необмежені повноваження. У нових воєводствах певний період зберігав чинність Литовський статут, діяли попередньо створені суди, руська мова вжалася урядовою. Проте згодом ситуація кардинально змінилася. Як наслідок, були ліквідовані рештки української державності, що зберігалися у Великому князівстві Литовському, посилювалися процеси полонізації та покатоличення українців.

Сучасна історіографія неоднозначно оцінює наслідки Люблінської унії для українських земель. З одного боку, отримавши за унією право володіти землями на території всієї новоствореної держави, польська шляхта розпочала поширювати свій вплив, захоплюючи незайняті землі або витісняючи з них місцевих власників, що призвело до утворення латифундій. Суттєво погіршилося становище українських селян, які поступово перетворилися на повністю залежних від панів кріпаків. Польська мова, право, католицька релігія впроваджувалися в усіх українських землях, що підпали під владу Корони Польської. З іншого боку, варто звернути увагу й на те, що Люблінська унія сформувала умови для об'єднання українців, які проживали на різних територіях, дала поштовх урбанізаційним процесам і залученню українських земель до гуманістичних процесів, які знаменували розквіт Відродження в Європі⁴.

Водночас із політичним захопленням та економічним закабаленням українського населення Річчю Посполитою відбувалося релігійне й національно-культурне поневолення. Польські магнати та шляхта разом з католицьким духовенством намагалися поширити вплив на провідні верстви українського народу, його еліту, полонізувати українське селянство та міщанство, послабити значення православної церкви. Між католицьким і православним духовенством тривали гострі дискусії,

³ Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / [В. Верстюк, В. Горобець, С. Кульчицький та ін.]; відп. ред. В. Смолій. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2013. – 506 с. – С. 98.

⁴ Бойко І.Й. Зазнач твір. – С. 129, 554.

суперечки, в які втягувалися й миряни. Релігійну кризу в українських землях XVI ст. повинна була вирішити Берестейська церковна унія 1596 р. – церковно-історична подія, внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшли з-під юрисдикційного підпорядкування Константинопольському патріархату під верховенство Римського престолу, зберігаючи візантійсько-слов'янську обрядовість, власні ієрархічно-адміністративні структури, канонічний правопорядок і духовно-культурну спадщину.

Головною причиною унії був глибокий занепад православного церковного життя в українських землях у складі католицької Речі Посполитої. Основними безпосередніми чинниками релігійної кризи були такі: втрата національної освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; занепад богословських наук, традиційної соборної практики управління; втрата зв'язків з іншими центрами східного християнства та відсутність підтримки Константинопольської церкви, яка під османським правлінням після падіння Константинополя 1453 р. сама опинилася на межі виживання. Обезсилювали православну церкву в Речі Посполитій також протестантські течії, що з'явилися у Польщі та Литві (вони впливали не лише на панівну католицьку, а й, частково, на православну церкву). Загроза протестантизму, закиди та відверті утиски з боку католиків, усвідомлення кризи власного церковного життя на фоні змін у сусідів були тими рушіями, які вивели православних з інерції застою. Опинившись перед викликом християнства Заходу, деякі церковні діячі поступово почали вбачати там готові моделі та засоби для проведення змін у Київській митрополії. Ініціативу в духовно-культурному відродженні виявили миряни, нечисленні, але заможні та впливові, православні магнати, а також міщани, об'єднані в братства.

У жовтні 1596 р. у м. Бересті (Бресті) було скликано церковний собор, на який зібралося вище духовенство, численні можновладці, священники, делегати від шляхти та міщан. Від самого початку його учасники поділилися на прихильників і противників об'єднання з Римом. При цьому одночасно відбувалися два церковні собори. Берестейський собор проголосив унію з католицькою церквою. Відповідно до її умов визнавалися влада папи римського як першоієрарха всієї християнської церкви та основні догми католицької церкви. Однак зберігалися східний обряд, церковно-слов'янська літургічна мова, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, користування старим (юліанським) календарем, право нижчого духовенства одружуватися. Православний же собор відлучив уніатів від церкви, а акт унії визнав нечинним. У такій ситуації обидва собори оголосили рішення своїх супротивників неправомочними й апелювали до польського короля Сигізмунда III, який

підтримав унію, а рішення православного собору оголосив нечинним. Король обіцяв уніатській церкві свою підтримку, православному духовенству, яке визнало Берестейську церковну унію, – зрівняння у правах з католицьким, звільнення від сплати податків і виконання повинностей, уніатським єпископам – місця в сенаті Речі Посполитої, а шляхті та міщанам, які прийняли унію, – рівні права з католиками латинського обряду, право займати посади в державному та місцевих урядах. Як наслідок, українські землі було поділено в релігійному плані на два табори, що розпочали довготривалу внутрішню міжусобицю.

Берестейська церковна унія 1596 р. не стала об'єднавчою. Крім православної та католицької церков, в українських землях було засновано третю церкву – уніатську, або греко-католицьку. Православна церква та релігія почали зазнавати ще більших утисків. Стосовно уніатської церкви, то й вона не визнавалася поляками рівноправною з католицькою. Між церквами посилювалися незгоди, римо-католики не визнавали уніатів повноцінними підданими, оскільки ті були іншої національності. Незважаючи на звернення Папи Римського, шляхта не допустила уніатських єпископів у сенат. Однак уніатська церква, всупереч сподіванням польської влади, не стала знаряддям на шляху полонізації та латинізації українців, а навпаки, постійно захищала споконвічні права та самобутність українського народу.

Отже, захоплення українських земель Королівством Польським, а згодом входження їх до Речі Посполитої, мало переважно негативні наслідки для подальшої долі українського народу, його державності та права. Національне життя і традиції українського народу зазнали тяжких потрясінь у формі полонізації та покатоличення. Польська шляхта з погордою ставилася до всього українського, білоруського, литовського тощо. У цей період було закладено підвалини протиріч, що існуватимуть між українцями та поляками упродовж століть і періодично призводитимуть до більш або менш гострих конфронтацій – у першу чергу на соціальному, національному та релігійному ґрунті.

2. Державний і суспільний лад та судова система

Система централізованих органів державної влади та управління в українських землях, що потрапили до складу Королівства Польського, а з 1569 р. – до Речі Посполитої, у своєму розвитку пройшла декілька етапів.

Перший етап охоплював період з другої половини XIV ст. до першої половини XV ст. У цей період Польща являла собою станово-представницьку монархію на чолі з королем та однопалатним парламентом. До останнього входила королівська рада (магнати й католицькі священики), а також представники від шляхти. У короля концентрувалася законодавча, виконавча, судова, адміністративна та

військова влада. Важливими функціями короля були зовнішні зносини, укладення миру й оголошення війни, роздача земель за державну службу.

Другий етап (друга половина XV ст. – 1572 р.) – період станово-представницької монархії на чолі з королем і двопалатним парламентом. У 1476 р. було створено шляхетську палату, що дістала назву посольської зборні (ізби)*. Відтоді вальний (загальний) сейм Польського королівства та Речі Посполитої складався з двох палат – сенату та посольської зборні. До верхньої палати – сенату – входили представники світської та духовної знаті, які володіли значними земельними посілками і перебували у привілейованому становищі. До нижньої палати сейму – посольської зборні – входили шляхтичі та незначна кількість міських жителів. Король став носієм виконавчої, судової та, певною мірою, законодавчої влади. Він входив до складу сенату, був його головою. У разі відсутності короля на засіданні ухвали й рішення сейму визнавалися нечинними.

На третьому етапі (1572 – 1791 рр.) – відбулось послаблення королівської влади. Видозмінилася монархічна форма державного правління в Речі Посполитій. Вона перетворилася на виборну, обмежену (парламентську) монархію. В історіографії форму державного правління Речі Посполитої цього етапу часто визначають як «шляхетську демократію», або «шляхетську республіку», що не відповідає дійсності. Насправді Річ Посполита являла собою парламентську монархію ранньомодерного часу, в якій домінує становище (в політично-правовому відношенні) займала привілейована верства – шляхта.

Державний лад Речі Посполитої визначався взаємодією трьох основних владних складників: монарха (короля), парламенту (вального сейму) та місцевих шляхетських зборів (шляхетських сеймиків)⁵.

Королівська влада значною мірою була обмежена шляхетськими привілеями, сеймовою постановою *Nihil novi* («Нічого нового») 1505 р., за якою король міг приймати нові закони у країні за згодою вального сейму, і відповідно до так званих Генріхових артикулів (Генрікових статей) 1573 р. – зобов'язанням зберігати незмінним лад Речі Посполитої, яке записали новообрані королі (починаючи з Генріха Валуа, звідси й назва)⁶.

«Артикули» Генріха Валуа, французького принца, обраного королем

* Одні дослідники нижню палату польського сейму називають посольською зборнею (Захарченко П., Гончаренко В., Тацій В., Рогожин А., Святоцький О. та ін.), інші – посольською ізбою (Іванов В., Калиновський В., Кузьминець О., Тищик Б., Чайковський А. та ін.).

⁵ Вінниченко О.О. Річ Посполита / О.О. Вінниченко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 228.

⁶ Сас П.М. Генрикові статті 1573 / П.М. Сас // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 82.

Речі Посполитої після смерті Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів – це постійні конституційні норми, що діяли в Речі Посполитій. За Генріховими артикулами король зобов'язувався: не використовувати титул спадкового короля (останнього можна було обирати лише шляхом вільної елекції); скликати вальний сейм кожні два роки строком не більше, ніж на шість тижнів; скликати шляхетське ополчення та запроваджувати нові податки й мита за згоди вального сейму; не приймати важливі рішення (особливо ті, що стосувалися війни та миру) без згоди ради сенаторів, яка мала перебувати при королі (т. зв. сенатори-резиденти, яких призначав вальний сейм, і четверо з яких постійно мешкали при королівському дворі); зберігати всі привілеї, засади устрою і права Речі Посполитої, причому декларувалася залежність короля від прав Речі Посполитої (права вважалися вищими від короля). У випадку порушення привілеїв королем чи невиконання ним своїх зобов'язань шляхтич мав право відмовити в послуху королю.

Попри значні обмеження влади монарха в Речі Посполитій у правовій сфері (насамперед законодавчій) королівська влада фактично не була слабкою: король у сеймовому законодавстві мав ініціативу та право вето; розпоряджався державними маєтностями (королівщинами); роздавав ґродові й неґродові староства; призначав на всі світські й найвищі духовні посади (але не міг позбавити їх); у судовій сфері за посередництвом коронного канцлера здійснював «справедливість», тобто був вищою судовою інстанцією для окремих категорій населення; видавав документи, які були джерелами права для міст; надавав особисті привілеї, мав право видавати імунітетні грамоти для підсудних або засуджених (але не міг помилувати або амністувати останніх); здійснював верховне головнокомандування збройними силами держави; вирішував низку питань зовнішньої політики (прямо або через сенат чи вальний сейм) і представляв країну на міжнародній арені, зрештою, при королівському дворі фактично знаходився центр публічного життя Речі Посполитої.

Головна слабкість влади монарха в Речі Посполитій полягала в його виборності: король не міг призначати наступника на трон чи навіть агітувати на його користь. Тому Річ Посполита формально була позбавлена правлячої династії (хоча до 1669 р. наступним правителем ставала особа, пов'язана з попередніми монархами). Іншим вразливим місцем правового статусу короля стала зафіксована в «Генріхових артикулах» норма про непокору королеві: у випадку навмисного порушення королем прав і внесення суттєвих змін у державний лад кожен шляхтич міг відмовитися коритися королеві та публічно оголосити про це (що могло призвести до детронізації короля).

У свою чергу, вальний сейм Речі Посполитої зосереджував у своїй компетенції законодавчу владу і складався з трьох невід'ємних елементів

(«станів»): монарха, сенату та посольської зборні (ізби)⁷.

Сенат Речі Посполитої – це верхня палата вального сейму, в якій домінували магнати. Членами сенату ставали в результаті королівського призначення довічно. До сенату входили католицькі єпископи, архієпископи, воєводи, каштеляни, державні чиновники вищого рангу, які виступали під назвою міністрів. Після Люблінської унії кількість senatorів стабілізувалася на рівні 140 осіб. Першим senatorом вважався глава польської католицької церкви. Сенат скликався королем одночасно з посольською зборнею, але засідання проводились окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів конституцій (постанов), ухвалених посольською зборнею; обговорення питань зовнішньої політики; участь в розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля.

Посольська зборня (ізба; від польськ. Izba Poselska) – це нижня палата вального сейму, до якої кожного разу обиралися представники від шляхти всіх воєводств і земель. До її складу входили 170⁸, а згодом 190 депутатів – послів від земської шляхти. Вона обговорювала внесені королем проекти сеймових конституцій (постанов), ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи. Після закінчення роботи сейму послі звітували на земських сеймиках, які обрали їх до вального сейму. Хоча тематика сеймових дебатів пропонувалася королем, а остаточну редакцію ухвалювали на спільному засіданні senatorів і послів, ключову роль у прийнятті сеймових конституцій (постанов) відігравала посольська зборня, якою формувалися сеймові постанови. Усі питання в посольській зборні ухвалювали одностайно. Достатньо було одному делегатові проголосувати проти, щоб зірвати ухвалення будь-якого рішення, навіть якщо за нього проголосують усі інші депутати (т. зв. ліберум вето, лат. liberum veto, польськ. nie pozwalam – «не дозволяю»).

Шляхта часто вдавалася до «ліберум вето» для зриву невігідних ухвал, систематично порушували роботу сейму, посилюючи анархію в країні. Так, протягом 1652 – 1764 рр. з 55 сеймів лише сім були доведені до кінця, а 48 – зірвані⁹. З метою ухвалення узгоджених рішень перед засіданням вального сейму всі три стани підписували спільне зобов'язання, яке називалося конфедерацією. Формально вальний сейм мав відбуватися раз на два роки (т. зв. звичайний вальний сейм), проте на практиці чіткого графіку роботи вального сейму (як і чіткого регламенту) не існувало. Задля прийняття нагальних ухвал (стосовно податкових і воєнних питань)

⁷ Захарченко П.П. Знач. твір. – С. 83–84.

⁸ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 179.

⁹ Кордун О.О. Ліберум вето / О.О. Кордун // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 3: К–М. – К.: Укр. енцикл., 2001. – С. 484.

скликалися короткі, двотижневі, «надзвичайні» вальні сейми, а під час безкоролів'я – конвокаційні (визначали порядок виборів короля та життя країни за відсутності монарха), елекційні (супроводжували вибори короля) і коронаційні (пов'язані з коронацією новообраного монарха).

Таким чином, вальний сейм Речі Посполитої мав такі повноваження: а) ухвалював конституції (постанови); б) установлював розміри та нові види податків; в) скликав посполите рушення (народне ополчення – васальна військова повинність шляхти); г) проводив нобілітацію (надавав шляхетство); г) укладав міжнародні договори та союзи; д) здійснював помилування та амністував засуджених; е) окреслював напрям зовнішньої політики країни тощо. Така компетенція вального сейму зберігалась аж до ухвалення Конституції («Урядового закону») 3 травня 1791 р., після чого Річ Посполита на незначний період перетворилася на конституційну спадкову монархію.

На загальнодержавному й регіональному рівнях влада не була чітко організована та здійснювалася через систему центральних (коронних і литовських) і земських (у кожному воєводстві, землі та повіті) урядів, що пожиттєво призначав король, виключно з числа шляхти. Ключову роль в управлінні Речі Посполитої відігравали особи, які займали так звані міністерські уряди: а) великий, або коронний, маршалок (відав королівським двором); б) надвірний маршалок – заступник коронного; в) коронний канцлер і підканцлер (відповідали за королівську канцелярію); г) коронний підскарбій (відав державною скарбницею); г) коронний гетьман – головнокомандувач збройних сил Речі Посполитої.

Суттєву роль у публічному житті Речі Посполитої відігравали земські сеймики – зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, котрі складали нижню ланку парламентсько-представницької системи і водночас були органами місцевого самоврядування. Сеймики обирали представників на вальний сейм, кандидатів на судові уряди, збирачів податків, вносили пропозиції на вальний сейм, займалися різноманітними місцевими справами (збір податків, підтримання громадського спокою тощо).

Адміністративно-територіальними одиницями у складі Речі Посполитої були провінції, воєводства, землі та повіти, а також князівства. У складі Речі Посполитої виділялися три провінції: Велика Польща, Мала Польща (територія Королівства Польського) та Литва (на території Великого князівства Литовського). Українські землі, що входили до складу Речі Посполитої, перебували в межах Малопольської провінції й утворювалися сім воєводств: Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Брацлавське, Волинське та Чернігівське. Очолював воєводство воєвода, якого призначав король. Йому належала військова, виконавча та судова влада у воєводстві. Воєвода також очолював місцеву адміністрацію – уряд. Заступниками воєводи були каштеляни та старости. Воєводства поділялися

на різну кількість повітів, на чолі з повітовим старостою, тому іноді вони і називалися староства. Руське воєводство поділялося не на повіти, а на землі. Центральний повіт воєводства очолював каштелян – комендант. Староста (каштелян) наділявся широкими адміністративними та судовими функціями. До повітового уряду входили маршалок, стольник, хорунжий, канцеляристи, підсудки. Станово-представницькими органами у воєводстві та повіті були земські (місцеві) шляхетські сеймики. Найнижчою ланкою поділу вважалася волость на чолі з волосним старостою та підпорядкованим йому писарем. У деяких місцях волость називалась округом (Чернігівщина), в інших – підстароством (Правобережжя). Волость складалася з сільських общин.

Міста поділялися на фортеці, очолювані каштелянами, приватновласницькі, державні, керовані міськими радами – ратушами та вільні (з магдебурзьким правом), на чолі з магістратом. Ратуша і магістрат склалися з двох палат: виконавчої – ради та судової – лави. До ради входили райці (радники), яких очолював бурмістр, а лава (скабінат) складалася з 12 лавників (присяжних), очолюваних війтом (суддя). До повноважень місцевої адміністрації входили господарські функції, самооборона, збір податків, здійснення суду як першої інстанції¹⁰.

Становлення суспільної організації в українських землях, що перебували у складі Королівства Польського, відбувалося під впливом процесів, притаманних середньовічній Європі. Тісні зв'язки Польщі із західноєвропейськими країнами сприяли формуванню замкнених суспільних верств, що дістали назву станів. Спочатку правові відмінності між станами були непомітними, дозволялося безперешкодно переходити з одного стану до іншого. Згодом право переходу було обмежене, врешті-решт стало майже неможливим.

При цьому суспільний лад ґрунтувався на землеволодінні та душеволодінні за службу (державну й військову), поземельній залежності від землевласника (приватного чи державного). Існують усі підстави вести мову про таку суспільно-економічну систему, як феодальна. Однак сучасна західна, в тому числі й українська, історико-правова наука, на відміну від радянської (марксистської), де за основу феодального ладу брався соціально-економічний аспект, інтерпретує її в контексті інституційно-правових засад, основними рисами якої визнається васальна залежність і спадкове землеволодіння. Згідно з новітніми підходами феодальна система передбачала як безумовну власність на землю (алод – вотчину), так і умовну, тимчасову (феод – двір, маєток, наділ). Суспільство мало чітку станову стратифікацію та структурованість. Тобто соціальне і правове становище певної верстви соціуму визначалося розмірами земельної

¹⁰ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с. – С. 85–86.

власності та відношенням до неї (володінням, користуванням, розпоряджанням). Відповідно, усе населення українських земель у складі Польського королівства та Речі Посполитої можна розділити на три великі групи: а) пануючу верхівку; б) загальне вільного населення; в) напіввільних і невільників.

Найвищу верству суспільства становила аристократія – магнати – нащадки Рюриковичів і Гедиміновичів. Наближеною до них була титулована знать – князата, які походили з багатого та родовитого руського боярства. Обидві групи утворювали військову, урядову, державно-адміністративну, судову та економічну еліту країни. До нетитулованої знаті належала шляхта (польс. *szlachta*) – провідний суспільний привілейований соціальний стан в українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі, Речі Посполитої XIV – XVIII ст. Це державні та військові службовці, які за свою службу отримали землю з селянами, мали власні суди, користувалися привілеями, мали сеймове самоврядування, через яке впливали на вибори короля та його рішення. Розширення станових прав шляхти, посилення її політичного впливу було пов'язане з політикою королівської влади, спрямованою на ліквідацію феодальної роздробленості та утворення централізованої держави. Шляхта не була замкнутим кланом чи корпорацією та поповнювалася вихідцями з духовенства, козацтва, селянства, а також служилими безпомісними урядовцями та військовими – боярами (панцирні, путні, замкові слуги) і зем'янами (рицарі). Панівне державно-правове становище шляхти в суспільстві закріпили Генріхові статутули. У другій половині XVIII ст. шляхта в Речі Посполитій становила майже 10 % населення, що було найвищим показником у Європі. При цьому шляхетство передавалося у спадок, право надавати особі шляхетське звання мав лише вальний сейм, шляхта звільнялася від сплати мита, встановлювалися підвищені санкції за вбивство, замах на здоров'я, честь і гідність шляхтича, присягу шляхтича в суді вважали незаперечним доказом¹¹. На приєднаних наприкінці XIV ст. галицьких землях українська шляхта мала значно менші права та привілеї порівняно з польською аристократією. На відміну від польських, українські шляхтичі змушені були сплачувати до королівської скарбниці грошові й натуральні податки, ремонтувати дороги та замки. Після Люблінської унії 1569 р. посилилася залежність української шляхти від магнатів, причому значну частину її було покатоличено і спольщено.

До загально вільного населення належало православне духовенство, яке традиційно поділялося на біле (диякони (протодиякони), ієреї, протоієреї, пресвітери, протопресвітери) та чорне (монахи (ієродиякони, ієромонахи)

¹¹ Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с. – С. 132.

та єпископат)¹². Воно володіло землями, мало власну юрисдикцію та юстицію (суди). Після 1596 р. (Берестейської унії) з'явилася чітка конфесійна структурованість духовенства на православне, уніатське та католицьке. Привілейоване становище посідала католицька церква, яка володіла декількома сотнями сіл. Православна церква втратила свої переваги та навіть опинилася перед небезпекою повного знищення.

Жителі міст – міщани – перебували під владою держави (короля), приватного власника (магната чи церкви) або користувалися самоврядуванням. Від цього залежали їхні податки, повинності, судова підпорядкованість, землекористування. Міщани розділялися на багату верхівку (патриціат – купці, лихварі, урядовці), середній стан (бюргери – ремісники, підприємці) та бідноту (плебс – різноробочі, наймити). Крім того, в українських містах жили іноземці – євреї, чехи, німці, вірмени, греки, які мали власне самоуправління й суди, а також цехову систему – з відповідними статутами, касами, старшиною і судами.

У XVI ст. в українських землях в окремий стан сформувалося козацтво, яке поділилося на реєстрове, городове та низове (запорозьке) з відповідним правовим статусом кожне.

Найнижчу сходинку тогочасного суспільства займали селяни. Вільні мали власну землю, господарство, платили податки (чинш), відбували панщину (тягло), повинності (ремісничі та службові) й могли вільно переходити з одного маєтку в інший (похожі селяни). Напіввільними були грошові боржники, які, сплативши борг, ставали вільними, а не сплативши – невільниками – непохожими селянами. Невільниками ставали колишні холопи і челядь. Хоча вони і працювали на землі, мали сім'ї та господарство, особистої свободи були позбавлені, тому в праві, судах, успадкуванні залежали від пана. Після об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством 1569 р. (Люблінська унія) українське селянство було повністю закріпачено за «Артикулами» короля Генріха Валуа 1573 р. і Литовським Статутом 1588 р. Селяни стали абсолютно залежними від пана людьми, підневільними, кріпаками, їхнє правове становище мало чим відрізнялося від рабського. Феодали отримали змогу втручатися навіть у особисте життя селян: могли давати чи не давати дозвіл на шлюб, брали плату за дозвіл на похорон, примушували селян користуватися лише панськими млинами та шинками, які часто здавали в оренду євреям. Селян зневажали, не вважаючи за повноцінних людей. Польське панство та шляхта називали їх «худобою», «бидлом»¹³.

¹² Мицик Ю.А. Духовенство, духівництво, клір, причет на теренах України / Ю.А. Мицик // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 504.

¹³ Кульчицький В.С. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – 624 с. – С. 107.

Суди Польського королівства та Речі Посполитої можна розділити на три групи: державні, станові та спеціальні. Державні суди поділялися на центральні та провінційні (місцеві). Центральні суди охоплювали: а) власний королівський трибунал, на якому король особисто розглядав справи. Йому були підсудні всі справи, що стосувалися порушення шляхетських прав і привілеїв, а також будь-які справи, які король бажав узяти до свого провадження; б) суд вального сейму – засідав у період роботи сейму. На ньому головував король. До компетенції сеймового суду відносили злочини проти держави, посадові злочини, образу короля тощо; в) суд королівських асесорів – розглядав справи, що стосувалися населення міст, розташованих у королівських вотчинах. Правосуддя здійснював коронний канцлер; г) суд референдаріїв – приймав рішення щодо спорів між збирачами податків з королівських вотчин і селянами, які на них жили й працювали; ґ) суд великого маршалка – під його юрисдикцією перебували всі справи, що стосувалися порушення правопорядку й тиші у столиці Королівства Польського; д) комісарський суд – створювався з уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду певної справи.

Місцеві, або провінційні, суди очолювали відповідні адміністратори: намісники, воєводи та старости в землях, воєводствах, повітах і волостях. Вони були одноособові та розглядали позови всіх вільних і залежних від держави людей. У 1566 р. замість них запроваджено нову структуру місцевого судоустрою: земські суди – обиралися шляхтою, діяли в усіх повітах, складалися з судді, підсудка та писаря і розглядали цивільні позови шляхти та незначні кримінальні справи; гродські (замкові) суди – правосуддя чинили староста, намісник чи воєвода одноособово, розглядали лише кримінальні справи; підкоморські (поземельні) суди – діяли в кожному повіті, були одноособовими – судив призначений королем підкоморій із заступником – коморником. Вони розглядали межові та земельні спори.

Вищою апеляційною інстанцією для всіх державних судів, як зазначалося вище, був король. Проте після змін 1578 р. суддівську компетенцію короля дещо звужено. Король не усувався остаточно від судочинства, однак апеляційні функції від нього перейшли до Коронного трибуналу – станового шляхетського суду вищої апеляційної інстанції. Останній складався з 33 членів – 27 представників від шляхти та шість – від духовенства. Членів Коронного трибуналу – шляхтичів – обирали на земських сеймиках, по одному – два від воєводства строком на рік. Депутатів від духовенства призначали вищі духовні ієрархи. Очолював Коронний трибунал обраний самим трибуналом маршалок. Депутати від духовенства обирали додатково свого голову – президента. Трибунал як остання інстанція розглядав апеляції на вироки та рішення земських,

городських і підкоморських судів. Часто шляхта подавала свої справи безпосередньо в Коронний трибунал, особливо після зниження ролі земських судів. Таким чином Коронний трибунал міг виступати судом першої інстанції.

Водночас для Брацлавського, Київського та Волинського воєводств апеляційним судом був Луцький трибунал. Останній утворений на вимогу представників української шляхти на вальному сеймі у Варшаві 1578 р. Луцький трибунал складався з суддів (депутатів), яких мали обирати на воєводських сеймиках із представників шляхи: 25 – від Волинського і по чотири – від Брацлавського та Київського воєводств. Фактично ж діяв у складі шести депутатів: п'ять – від Волинського воєводства, один – від Брацлавського; від Київського воєводства не було обрано жодного представника. Через це Луцький трибунал був трибунальським судом лише для трьох повітів (Луцького, Волинського та Кременецького) Волинського воєводства. З початком засідань Луцького трибуналу, як і будь-якого трибунальського суду, припинялася діяльність земського суду: весь земський уряд брав участь у сесіях трибунальського суду. У 1589 р. Луцький трибунал було ліквідовано, а його повноваження передано Коронному трибуналу Речі Посполитої.

До станових судів належали: а) міські (або лавничі) суди війта та 12 лавників; б) доменіальні суди – суд пана над селянами; в) духовні (церковні) суди для духовенства та всіх християн щодо справ проти віри і церкви; г) громадські (або копні) суди для селян; ґ) козацькі суди, які з'явилися наприкінці XVI ст.

Спеціальні та корпоративні суди мали такий поділ: а) суди окремих національних громад (євреїв, вірмен, греків); б) цехові суди міських ремісничих корпорацій; в) ярмаркові, митні суди.

У суді доказами вважалися: а) особисте зізнання; б) присяга; в) показання очевидців (свідків); г) офіційні (королівські) привілеї; ґ) приватні документи (боргові зобов'язання) тощо. При цьому не могли бути свідком особа, яка раніше засуджувалася за тяжкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинів, душевнохворі¹⁴.

Отже, перебування українських земель у складі Польського королівства та Речі Посполитої характеризувалося повною ліквідацією української автономії, поширенням влади польських органів управління та судочинства, станової організації суспільства. Опинившись під владою Польщі, з її відверто колонізаторською політикою, український народ не лише втратив свою державність, а й зазнавав постійної дискримінації та поневірян. Водночас до позитивних аспектів польського панування в українських землях слід віднести отримання містами законодавства та

¹⁴ Орленко В.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 488 с. – С. 113.

системи управління, формування зв'язку українського народу із західною політичною та правовою культурою, зокрема усвідомлення права на відродження власної державності та правової системи.

3. Джерела та галузі права

В українських землях, що входили до складу Королівства Польського, а згодом Речі Посполитої, чинними джерелами права були:

а) звичаєве право – система санкціонованих державою правових звичаїв, які були джерелом права в українських землях у складі Польщі та Речі Посполитої. Звичаєве право зберігало свої позиції впродовж XIV – XV ст. Про це свідчить припис короля 1493 р. усім судовим установам про врахування в суді давніх звичаїв народу. У Литовському статуті за редакцією 1588 р. підтверджено роль звичаєвого права як допоміжного джерела права. Можливість використання звичаєвого права передбачали й поширені в українських землях збірки магдебурзького права;

б) Руська Правда – систематизований збірник норм давньоруського права, які продовжували діяти в українських землях Польського королівства в XIV – першій половині XV ст.;

в) Магдебурзьке право – феодальне міське право, що склалося в німецькому місті Магдебург 1188 р., а згодом поширилося в багатьох інших містах Європи, зокрема українських, стало символом феодального міського самоврядування. В українських землях часто іменувалося «німецьким правом». Польські королі та великі князі литовські надавали містам магдебурзьке право, за яким ті звільнялися від управління та суду феодалів. У числі перших це право отримали: Хуст (1329 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.*), магістрат утворився й запрацював у 1494 – 1497 рр.).

Українські міста з магдебурзьким правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо ремесл і торгівлі та звільнялися від феодальних повинностей (окрім гужової). Магдебурзьке право встановлювало порядок обрання міської влади, визначало її функції та основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, регламентувало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо. Так, головним органом влади визначався магістрат, який складався з ради (розпорядчого органу) та лави (судового органу). До ради населення міста щорічно обиралися від шести до 24-х райців і писар на чолі з бурмистром, до лави (скабінат) – 12 лавників (присяжних) на чолі з вйтом (суддею). Вйт (солтис) вважався найвищим міським урядовцем.

* Науковці допускають застосування в Києві магдебурзького права за правління Великого Литовського князя Вітовта до 1430 р.

До молодших урядовців належали комісар (межувальник), городничий (комунальна служба), возний (судовий виконавець), кат, інстигатор, перекладачі, канцеляристи. Міщани, які жили за магдебурією, вважалися вільними, мали право власності в місті, платили податки в міську казну, виставляли ополчення. Місто могло мати власну казну, шинок, млин, лазню, проводити щотижневі торги та щосезонні ярмарки, кошти від яких потрапляли в міський бюджет. Цивільні тяжби городян розглядали і рада, і лава. Судовий процес у них мав усний, гласний і змагальний характер. Кримінальні справи належали до компетенції лави, а судовий процес був інквізиційний, з допитами і тортурами (за потреби). Апелювати можна було лише до королівського суду, який затверджував вирок. Діловодство в містах велося польською або латинською мовами¹⁵. Водночас у статутах багатьох українських міст з магдебурзьким правом зазначалося, що вся міська влада слугує лише тим, хто визнає католицьку віру. Православних українців вважали людьми другосортними, виділяючи їм окремі квартали, здебільшого за межами міста. У Львові, наприклад, українці мешкали переважно на одній вулиці, яка називалася Руською, їхнє представництво в міських органах управління та судах було суто символічним;

г) Вислицький статут 1347 р. – перший кодифікований збірник польського права, що мав чинність в українських землях. Містив норми як публічного, так і приватного права. Статут визначав правовий статус окремих станів суспільства, насамперед шляхти та духовенства. На обидва стани покладалися обов'язки військової служби на користь короля залежно від розмірів землеволодіння. Якщо з якихось причин священик не міг її виконати, обов'язок військової служби дозволялося передати комусь із близьких родичів. Інакше земельне володіння відбиралося та поверталось до королівського земельного фонду. Шляхта зобов'язана була відбувати службу в межах країни, її участь у воєнних операціях поза межами Польщі визнавалася справою добровільною, з окремою грошовою оплатою. Згодом Вислицький статут (Мала Польща) був об'єднаний з Петраківським статутом (1346 р., Велика Польща) у загальний судебник, що дістав назву «Повний звід статутів Казимира III» (приблизно 1420 – 1423 рр., польс. «*Zwod zupefny statutow Kazimerza Wielkikgo*»). З прийняттям останнього Корона Польська зробила рішучий крок до кодифікації права в загальнопольських масштабах;

г) Вартський статут (1420 – 1423 рр.) містив норми шлюбно-сімейного, спадкового та опікунського права. У деяких його статтях йшлося про речове право та відповідальність за його порушення, судові мито та судову компетенцію сільських старост¹⁶;

¹⁵ Заруба В.М. Зазнач. твір. – С. 92.

¹⁶ Історія українського права: посібник / [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с. – С. 136.

д) Третій Литовський статут 1588 р. (Литовський статут за редакцією 1588 р.) – кодифікований збірник різногалузових норм права. Він складався з 14 розділів і 488 артикулів, регулював державний і судовий устрій, цивільно-правові (шість розділів), кримінально-правові (чотири розділи) й процесуально-правові відносини. У загальному плані Третій Литовський статут закріпачував селян і встановлював привілейоване становище шляхти в державі;

е) королівські закони, загальні та особисті привілеї, законодавство сеймиків, вального сейму;

є) судова практика: рішення вищих королівських судів і місцеві з'їзди феодалів створювали обов'язкові судові прецеденти для вирішення аналогічних справ.

Протягом XVI ст. у Королівстві Польському було здійснено зібрання поодиноких статутів і законів в єдиний збірник. У 1505 р. було схвалено Збірник законів польських, а в 1532 р. – новий Збірник законів польських, який було опубліковано в 1533 р. Наприкінці XVI ст. головним джерелом права у Речі Посполитій стали конституції, схвалені вальним сеймом. Розрізняли конституції вічні, дія яких не була обмежена часом, і конституції тимчасові, які мали діяти протягом визначеного строку. Основні норми державного ладу вважалися незмінними. Насамперед це були Генріхові статті 1573 р., об'єднані після елекції 1632 р. в один нормативно-правовий акт з пактами – конвентами. У другій половині XVII ст. перманентні затримки в діяльності вального сейму Речі Посполитої призвели до відставання законодавства від розвитку суспільних відносин. Поряд із сеймовими конституціями король видавав едикти, військові артикули, ординації. У 1782 р. було завершено роботу з систематизації польського законодавства в єдиний Збірник законів.

Переходячи до аналізу кримінального права, варто наголосити на тому, що за римською правовою традицією злочини поділялися на публічні та приватні. До публічних злочинів відносилися: образа королівського маєстату – злочини проти особи короля; злочини проти держави (повстання, передача ворогу державної таємниці, підбурювання до бунту тощо). Серед державних злочинів вирізнялися ті, що порушували громадський порядок під час проведення судового засідання: оголення меча в залі суду, вхід до судового приміщення без дозволу суду, відмова від виконання судового вироку; злочини проти релігії (віровідступництво – перехід до нехристиянської віри, богохульство, ересь); злочини проти громадського порядку та спокою (розбійні напади, насамперед напад на шляхетський будинок); злочини проти особи (заподіяння тілесних ушкоджень, статеві злочини, образа честі, вбивство); майнові злочини (крадіжка, що поділялася на просту й кваліфіковану – із застосуванням зброї).

Покарання за злочин залежало насамперед від соціального статусу потерпілого. За словесну образу шляхтича передбачався штраф у розмірі 60 гривень, що відповідав розміру пені за вбивство. З-поміж покарань у польському законодавстві виділялися: смертна кара, яка диференціювалася на звичайну (відрубання голови, повішення, утоплення, розстріл) і кваліфіковану (спалення на вогнищі, четвертування, переломлювання рук і ніг, колесування тощо); кари на тілі (відрізання вуха, таврування та ін.); позбавлення честі та опала; покарання біля ганебного стовпа; позбавлення волі; конфіскація майна; грошові покарання (штрафи).

Водночас у польському середньовічному кримінальному праві виокремлювалися інститути необхідної оборони, співучасті у скоєнні злочину, форм вини та ін. Так, передбачалася різна відповідальність для родичів, які спільно вчинили суспільно небезпечне діяння.

У межах цивільного права слід відзначити, що його суб'єктами в Польському королівстві були дієздатні та правоздатні фізичні особи. Правоздатність окремих осіб залежала від віку, статі, станової належності. Панівний шляхетський стан користувався повною правоздатністю, тоді як залежне населення перебувало в безправному становищі. Право розрізняло обсяг правоздатності дівчат, заміжніх жінок, вдів. Найнижчим рівнем правоздатності володіли дівчата, які не мали права розпоряджатися належним їм майном.

Правом земельної власності в українських землях у складі Польщі та Речі Посполитої користувалися король (надавав землі в довічне або тимчасове володіння), католицька церква та магнати-латифундисти. Земельна власність охоронялася в законодавчому порядку. Польське законодавство дозволяло звертатися до суду впродовж місяця в разі здійснення насильницької конфіскації земельних володінь.

За західним зразком у Речі Посполитій почали з'являтися майорати. Це певний комплекс маєтків, які вилучались із загальної юрисдикції, а правові відносини в них урегульовувалися окремими статутами. У майоратах вводився особливий порядок успадкування, який унеможлиблював розподіл майна між спадкоємцями та забороняв право успадкування земельної власності жінкам. Після смерті батька майорат неподільно отримував старший син.

Для польського цивільного права були характерними такі види договорів: купівлі-продажу, позики, застави, найму, поклажі (депозиту), підряду. Факт укладення договору фіксувався у спеціальних судових книгах. Утім, не вийшли з ужитку й символічні обряди. Зберігали популярність рукобиття та могорич. Найбільш уживаними способами забезпечення виконання зобов'язань в українських землях, що перебували під польською владою, були іпотека (застава) та поручительство.

У польському земельному праві перевага надавалася спадкуванню за

законом. За загальним правилом $\frac{3}{4}$ батьківського майна переходило до синів, а $\frac{1}{4}$ успадковували дочки незалежно від їхньої кількості. Материнське майно всі діти успадковували в однакових частках. Через заповіт дозволялося успадковувати гроші та рухомі речі.

Укладення шлюбу регламентувалося нормами католицького права та відбувалося на підставі обряду вінчання. Для вступу в шлюб необхідними були досягнення шлюбного віку та згода батьків. Підставою для припинення шлюбу за церковними канонами була лише смерть одного з подружжя. Як виняток, допускалося розлучення, однак це не давало можливості сторонам для укладення нового шлюбу.

Панівне становище в родині мав чоловік. Дружині належало право розпоряджатися лише рухомим майном, придбаним на власні кошти. Жінка, яка вступала до шлюбу, отримувала від батьків чи братів посаг. Наречений мав зробити дружині шлюбний дарунок, що дорівнював вартості посагу. Управління посагом належало чоловікові, але без згоди дружини він не мав права його відчужувати. Діти перебували під владою батьків до виокремлення повнолітніх синів з відповідною часткою майна, а дочки – до заміжжя. Повнолітній син, який проживав у родині батьків, був обмежено правоздатним і не мав права вчинення юридичних дій без згоди батька. Опікунські права над неповнолітніми дітьми належали матері. Вона здійснювала їх доти, доки вдруге не виходила заміж. Якщо діти залишалися повними сиротами або мати виходила заміж, то право опіки переходило до найближчих родичів.

Отже, в українських землях під владою Польського королівства, а згодом Речі Посполитої сформувалася своєрідна система джерел права. Підґрунтям для неї виступили джерела давньоруського права, що істотно позначилося на змісті та формах правового регулювання суспільних відносин. При цьому генеза державного та суспільного ладу в Королівстві Польському та Речі Посполитій зумовила необхідність адекватної зміни попередніх джерел права та запровадження нових. Тому правова система в українських землях протягом XIV – першої половини XVII ст. сформувалася на основі місцевого звичаєвого права та нормативно-правових актів Польського королівства та Речі Посполитої у формі судебників, статутів, сеймових і королівських конституцій тощо.

*Щербатюк В.М.,
доктор історичних наук;
Башинський О.А.*

Лекція 5. Військово-адміністративний і судовий устрій, судочинство та право Запорозької Січі

1. Виникнення козацтва та створення Запорозької Січі.
2. Військово-адміністративний і судовий устрій, судочинство.
3. Право Запорозької Січі.

1. Виникнення козацтва та створення Запорозької Січі

Справедливо твердив дослідник козацтва Дмитро Яворницький, що слово «козак», або правильніше «казак», безумовно є східним словом. Так, з багатьма іншими воно має поширене у тюркських мовах закінчення «ак» – аксак, байрак, гайдамак, кабак, табак, чумак та ін. З огляду на судження мовознавців, вчений запевняв, що у слові «казак», або точніше «кай-сак», вбачається два слова: «кай» – легко і «сак» – в'юк, тобто легков'ючний. Тюрки перейняли слово «сак» у найдавніших арійців і утворили з нього складне «кай-сак»¹. Існують й інші трактування цього слова. Водночас у перекладі з тюркської воно означає «одинокий», «схильний до розбою, завоювання»². На думку відомого сучасного вітчизняного історика В. Щербака, слово «козак» походить від давньотюркського «кьоз-», що означає ходити, бродити, мандрувати і вперше зафіксоване в словнику половецької мови зі значенням «вартовий», «бадьорий» та у написі початку XIV ст. до збірника святих Сурожа³.

Коріння українського козацтва сягає глибини століть, що засвідчують різноманітні відомості про попередників українського козацтва – літописних бродників, берладників та ін. Проте історичні джерела переконливо демонструють появу українського козацтва у XV ст. Так, документальне свідчення про існування українських козаків уперше зустрічається в уставній грамоті 1499 р. Великого князя Литовського Олександра київському війтові й міщанам про воєводські прибутки: «Которыи козаки зъ верху Дніпра й съ иншихъ сторонъ ходять водою на низъ, до Черкасъ й далъй, а што тамъ здобудуть, съ того воеводъ десятое мають давати...»⁴. Щоправда у сучасних

¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький; пер. з рос. І.І. Сварника: у 3-х т. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с. – С. 6–7.

² Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков; за ред. В.М. Калашнікова. – Дніпропетровськ, НГУ, 2012. – 256 с. – С. 82.

³ Щербак В.О. Козак [слово] / В.О. Щербак // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 403.

⁴ Акты западной России. – Т. 1. – СПб., 1846. – 432 с. – № 170; Т. 2. – СПб, 1848. – 657 с. – № 1; Яворницький Д.І. Зазнач. твір. – С. 8.

вітчизняних підручниках першу писемну згадку про українське козацтво датують й 1492 р⁵.

Водночас привертає увагу повідомлення літописця XVI ст. Мартина Бельського, де він зазначає, що 1489 р., під час переслідування татар, які вдерлися на Поділля, сином короля Казимира IV Яном Альбрехтом попереду литовського війська до притоки Бугу Саврана йшли козаки, що добре знали Побужжя. На думку видатного українського вченого М. Максимовича, козаки стають історично відомі в Україні з 1471 р., коли Київське князівство було перетворене на воєводство. Інший видатний український історик В. Антонович повідомляв, що козаками 1491 р. називалися селяни в Червоній Русі*, які повстали на захист своїх прав. У 1503 р. стають відомими черкаські козаки, козаки князя Дмитрія⁶. Ті й інші вже становили нерегулярне військо у Великому князівстві Литві, адже 1499 р. існування запорозьких козаків було офіційно визнано в уставній грамоті Великого князя Литовського Олександра, яка була надана київському військовому загону: «Которые козаки з верху Днепра и с иных сторон ходят водою на низ до Черкас и далее». Уряд організував їх для захисту кордонів Литви від татарських нападів. На думку відомого дослідника козацтва В. Щербака ідея утворення козацької твердині у південних українських кордонах виникла у керівництва Великого князівства Литовського ще в 20–30-х роках XVI ст.⁷. Проте реалізувати її у той час не вдалося через брак коштів. Тому організація захисту південних кордонів держави була віддана під команду місцевих старост, тобто керівників земель (областей), міст і замків держави.

Згодом козацтво офіційно було визнане з боку Речі Посполитої. Її перший монарх Сигізмунд Август II у червні 1572 р. доручив коронному гетьманові Ю. Язловецькому створити загін з 300 козаків і взяти їх на державну службу. Перед ними ставились завдання охороняти південні кордони Польщі та встановити контроль над запорожцями. Так з'явилося реєстрове козацтво (козаків вносили в спеціальний список – реєстр). Реєстровці отримали клейноди, посилили свою «армату» (артилерію), стали отримувати щорічне грошове винагородження. Саме у такий спосіб польський володар намагався посилити антагонізм між старшинами козаків і голотою, щоб краще

⁵ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 208.

* Історична назва Галичини, згадується в деяких джерелах XVI – XVIII ст., переважно іноземних. Уперше термін вжив венеціанський картограф Фра Мауро на позначення земель у басейні р. Дон. Поступово термін закріпився в історичній та географічній літературі як найменування території Королівства Русі – колишнього Галицького князівства. Назва – книжного походження, серед місцевого населення поширення не набула (див.: Ісаєвич Я.Д. Червона Русь / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 492.).

⁶ Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – К., 1859. – Ч. 3, Т. 1. – 553 с. – № 1.

⁷ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К., 2000. – 300 с.

контролювати буйне козацтво⁸. Водночас, за задумом, реєстрові козаки протиставлялись запорозьким та міським козакам. Статус реєстрових козаків не був чітко визначений і нормативно забезпечений: на практиці польська адміністрація у будь-який час могла викреслити козака з реєстру.

Зародившись на теренах так званого Великого Кордону, контактної зони, яка протягом тривалого часу розділяла Європейську та Азійську, Християнську та Мусульманську цивілізації, українське козацтво* за порівняно незначний відрізок часу (протягом кількох століть) не лише зросло чисельно і продемонструвало яскраві зразки військової звитяги, але й стало провідною верствою тогочасного українського суспільства⁹.

Утворення козацтва є результатом складного процесу, в якому брали участь різні етнічні та соціальні групи, серед яких: дружинники руських князів, що втратили владу і землі внаслідок литовської експансії; селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові, вільні землі «Дикого поля»; частина української шляхти, позбавлена іноземцями власності; різноманітні категорії служилих людей й, очевидно, зрусифіковані половці. Проте в історіографії утвердилось кілька версій щодо походження козацтва: 1) «хозарська» – отожднює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами; 2) «чорно-клобуцька» – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі; 3) «черкаська» – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані; 4) «татарська» – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво; 5) «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службовій формуванні, підпорядковані Великому князю Литовському; 6) «болохівська» – пов'язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського панування добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів; 7) «бродницька» – висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі –

⁸ Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 83.

* Тут вживаємо термін «українське козацтво», адже відомі козацькі спільноти Дону, Волги, Яїка, Тереку, які також сформувались на основі активних міжетнічних контактів, що стало візитівкою козацького світу та стилю життя на Степовому Кордоні, проте пішли шляхом культивування окремішності своїх анклавів. У кінцевому результаті це вивело їх на зовсім іншу орбіту, ніж цивілізаційні горизонти українських козаків (див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011. – 504 с.).

⁹ Див. детальніше: Брехуненко В. Зазнач. твір.

«бродниками», які жили у пониззі Дунаю; 8) «уходницька» – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю; 9) «захисна» – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі; 10) «соціальна» – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізації в нових місцях проживання. Однак жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер¹⁰.

Серед причин, які зумовили появу українського козацтва, дослідники виділяють такі: а) соціальні (посилення феодальної експлуатації українського населення з боку литовських і польських магнатів та шляхти, юридичне оформлення кріпосної залежності селянства від феодалів); б) економічні (бракорної землі, необхідність колонізації вільних земель «Дикого поля» – степів за Дніпровськими порогами); в) політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); г) національно-релігійні (спротив політиці колонізації та покатоличення українського населення, наступ католицької церкви на права православних); ґ) стратегічні (загроза з боку Кримського ханства)¹¹.

Основними джерелами формування козацтва, яке досить скоро стало новою соціальною верствою в Україні, було селянство, що, тікаючи у степ, протестувало проти закріпачення і посилення феодальної експлуатації, та міщанство, котре йшло на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, бортництва, рибальства. Водночас із самого початку існування важливою справою козаків, з метою протидії кримським татарам щодо їх спустошливих походів в Україну, була також організація походів проти татар. Спосіб життя та постійна небезпека з боку кримських татар заставляли козаків об’єднуватися і в стратегічно зручних місцях Дикого поля та в пониззі рік Дністер, Південний Буг, Дніпро і їх притоках будувати невеличкі захисні містечка – прообрази майбутньої Січі. Останніх у XV – першій половині XVI ст. було настільки багато, що це знайшло своє відображення у фразеології української мови – де байрак, там і козак та ін.¹² Уже тоді ці укріплення отримали такі назви, як «засіки», або «січі», що походять від слів «сікти», «рубати». Вони являли собою дерев’яні фортифікаційні споруди, зроблені з

¹⁰ Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 83.

¹¹ Там само. – С. 84.

¹² Савчук Н.М. Міфічні та історичні реалії як засіб мотивації фразеологізмів української мови / Н.М. Савчук // Вісник Дніпропетров. ун-ту ім. Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки. – 2015. – № 1 (9). – С. 154–159.

січених, рублених колод¹³. Хоча, на думку Д. Яворницького, таке поняття, як «січ», склалося лише на початку XVII ст.¹⁴ Визначаючи кількість таких козацьких укріплень, що утворились до появи Хортицької Січі, відомий вчений Д. Бантиш-Каменський називав Канівську та Переволочинську Січі¹⁵. Щоправда на той час січами, у поширеному в історіографії розумінні, вони не були, проте за своїми функціями відповідали пізнішим загальноновизнаним козацьким січам. Однак уже в XVI ст. основним центром розселення козацтва та будівництва укріплень все більше стає Запорозжя, або Низ (територія поблизу Дніпровських порогів). Звідси і назва козаків – запорозькі, або низові.

Життя українських козаків було підпорядковано постійній протидії не лише турецько-татарським агресорам. Запорожці вели боротьбу і проти феодалних Польщі та Литви, об'єднаних 1569 р. в єдину державу – Річ Посполиту. Її правлячі кола проводили щодо України колоніальну політику і встановили там режим соціально-економічного, політичного, національного, релігійного пригноблення, що особливо тяжко відбивалось на становищі простого люду та сприяло зростанню чисельності козацтва і його авторитету як захисника.

Першим, хто поставив пересування козаків на межі з Диким полем у районі Канева і Черкас під свій контроль, був канівський (не пізніше як з 1510 р.) і черкаський (з 1514 р.) староста Остафій Дашкевич. Він разом зі своїм патроном старостою луцьким, брацлавським, вінницьким князем Костянтином Острозьким докладали максимальних зусиль для захисту південних територій Литовсько-Руської держави. Оскільки уряд останньої, на відміну від попередніх правителів Великого князівства Литовського – Ольгерда і Вітовта та київських князів Олельковичів, з багатьох причин виявився неспроможним забезпечити ефективний захист від нападів Кримської держави, яка на початок XVI ст. поширила свій вплив від Чорного моря до р. Синюха, то оборона українських земель майже повністю стала справою місцевого населення та адміністрації прикордонних міст¹⁶.

Зусилля на протистояння наростаючій агресії з боку кримських татар направив канівський і черкаський староста (1550 – 1553 рр., 1554 р.) Дмитро Вишневецький (Байда). Він проводив на Подніпров'ї досить самовладну політику. Справі, на його думку, значною мірою сприяло б військове фортифікаційне укріплення за дніпровими порогами. Тому в 1552 р. (за іншими даними на початку 1553 р.) на о. Хортиця Д. Вишневецький розпочав будівництво фортеці. Очевидно, Вишневецький намірився здійснити те, чого

¹³ Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. – Львів, 1992. – 712 с. – С. 173.

¹⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с. – С. 102.

¹⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантиш-Каменський. – М., 1822. – С. 8.

¹⁶ Черкас Б. Остафій Дашкович / Б. Черкас // Полководці війська Запорозького. Історичні портрети: у 2-х кн. – Кн. 2. – К.: ВІК, 2004. – 274 с. – С. 14, 15, 24.

раніше прагнув О. Дашкевич¹⁷. «На острові Хортиця проти Кінських вод, коло кримських кочовищ, ставить він замок і громадить навколо себе козащину», – писав М. Грушевський¹⁸. У 1556 р. будівництво потужного хортицького замку завершено. Однак М. Грушевський переконаний, що Запорозька Січ остаточно сформувалася лише у 80-х роках XVI ст. вже після заснування Д. Вишневецьким замку на о. Хортиця¹⁹. Його позицію фактично поділяють сучасні дослідники українського козацтва В. Смолій та В. Степанков, які зазначають, що Запорозька Січ була створена низовими козаками у 70–80-х роках на о. Томаківка, а на Хортиці в 50–70-х роках XVI ст. виникли лише її зародки²⁰. Місцем першої Запорозької Січі вважають укріплення на о. Томаківка й сучасні дослідники В. Щербак, А. Горбик та ін. Хортицьке укріплення ототожнюють з першою Запорозькою Січчю Ю. Мицик, В. Сергійчук, Н. Яковенко та ін.²¹ Незважаючи на такі розбіжності в поглядах вчених, беззаперечним є той факт, що життя єдиною громадою в небезпечних умовах прикордоння сприяло формуванню військово-політичної організації запорозького козацтва. У цьому велика заслуга Д. Вишневецького та використання з такою метою його дітища – фортифікаційного укріплення на о. Хортиця.

Хортицька Січ стала моделлю для пізніших центрів січового козацького товариства, яке формувалося на добровільних засадах із чоловіків православного віросповідання: Томаківська (60–70 рр. XVII ст.), Базавлуцька (1593 – 1638 рр.), Микитинська (1638 – 1652 рр.), Чортомлицька (1652 – 1709 рр.), Кам'янська (1709 – 1711 рр., 1730 – 1734 рр.), Олешківська (1711 – 1728 рр.), Нова (1734 – 1775 рр.) Січі. Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. російськими військами козаки знайшли притулок на території сучасної Румунії, де з дозволу турецького султана заснували Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р.

Організаційне становлення Запорозької Січі, за визначенням вітчизняних дослідників козацтва, пройшло три основні етапи: 1) кінець XV – перша половина XVI ст. (зародковий, побутовий етап) – створення козаками у Дикому полі примітивних оборонних споруд – «засік», «січей» для збереження отриманої під час промислів здобичі, зимівлі та захисту від нападів ординців; 2) середина XVI ст. – поступове просування цих оборонних осередків вниз по Дніпру, створення князем Д. Вишневецьким Хортицького замку за дніпровськими порогами, що став своєрідним прообразом легендарної

¹⁷ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький; пер. з рос. І.І. Сварника: у 3-х т. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с. – С. 16.

¹⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 1995. – 628 с. – С. 115.

¹⁹ Там само. – С. 139–140.

²⁰ Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999 – 352 с. – С. 39–40.

²¹ Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Березовський, С. Верговський та ін. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – 546 с. – С. 104.

Запорозької Січі; 3) 60–80 роки XVI ст. – заснування низовими козаками справжньої військово-політичної «козацької твердині» на о. Томаківка, яка стала класичним зразком для створення наступних Запорозьких Січей²².

Запорозька Січ стала козацькою військово-територіальною політичною організацією, а її виникнення – одним з визначальних етапів розвитку українського козацтва і формування Української козацької держави. Запорозька Січ, як цілком самостійна політична сила, дістала міжнародне визнання. Так, наприкінці XVI ст. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Московського царства, Кримського ханства та інших країн²³. Січ формувалася на таких глибоко демократичних традиціях та принципах, як повне заперечення феодально-кріпосницької залежності й станової нерівності, рівність всіх січовиків у праві на володіння земельними угіддями, участь в органах самоуправління, вільний вступ до січового товариства, незалежно від соціальної, національної чи релігійної належності тощо. Спочатку прийом до козаків був дуже простий: потрібно було лише правильно перехреститися. До січової громади приймали людей, незважаючи на расу, національність, соціальне походження. Саме тут плекалися справжня солідарність і дружба синів різних народів, справжнє січове братерство. Адже крім українців, котрі становили переважну більшість січового товариства, тут було чимало росіян та білорусів, литовців і грузинів, вірмен, вихідців із південнослов'янських земель. Іноді потрапляли на січ італійці, французи й навіть араби²⁴. Згодом, як запевняв Д. Яворницький, доступ на січ став дещо обмеженим і був можливим за таких п'яти обставин: «бути вільною і неодруженою людиною, говорити малоросійською мовою, присягнути па вірність російському царю, сповідати православну віру та пройти відповідний рід навчання»²⁵. Час перебування козака на січі впливав на його соціальний статус.

Запорожців ділили на січових і зимових козаків. Перші мешкали на січі по куренях. Січові козаки визнавалися привілейованою частиною козацтва. Лише вони мали право обирати козацьку старшину зі свого середовища, одержувати грошове і хлібне жалування, брати участь у розподілі військової здобичі. Усі вони були неодруженими або вважали себе такими. Сімейним козакам дозволяли жити поблизу січі на лугах і берегах річок і лиманів, де виникали слободи чи окремі зимівники або хутори. Там ці козаки займалися хліборобством і скотарством, торгівлею та ремеслом. Усі козаки у сукупності

²² Тараненко М.Г. Запорозька Січ – зародок Української козацької держави / М.Г. Тараненко // Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2013. – № 3. – С. 113.

²³ Захарченко П. Запорозька Січ – передтеча української гетьманської держави / П. Захарченко // Історія України. – № 18, 2003. – С. 3.

²⁴ Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991 – 335 с. – С. 8.

²⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с. – С. 145.

утворювали одне військо, яке офіційно іменувало себе «Славним низовим запорозьким військом і товариством», або інакше – «Військо дніпровське, кошове, верхове і все, що перебуває на лугах, на паланках, і на всіх урочищах морських, дніпровських і польових, і кошовий отаман, старшина і чернь»²⁶. На думку українських науковців, чисельність населення Запорожжя у другій половині XVIII ст. коливалась від 120 тис.²⁷ до 200 тис. осіб²⁸. Фахівець в галузі історичної демографії В. Кабузан, використавши перепис російських чиновників 1778 р., установив, що 111 624 осіб обох статей проживали на колишніх землях Запорозької Січі, з них українці становили 88 %²⁹.

Запорозькі козаки, позбавлені офіційного статусу в Польській державі, на відміну від реєстровців, мали самостійно виживати. Тому серед них було звичайним явищем військове найманство. Запорожці брали участь у Тридцятилітній війні в Європі (1618 – 1648 рр.), а також у війні французької Корони проти протестантів Ля Рошелі, у польсько-російських війнах першої третини XVII ст. В останніх запорожці виступали на боці Речі Посполитої, але зневага польського уряду до запорозьких вольностей змусила П. Сагайдачного в 1620 р. запропонувати цареві Михайлу Романову взяти на службу все Військо Запорозьке.

Січ брала активну участь у козацько-селянських повстаннях під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Я. Острянина та ін. Привід для всіх цих повстань був єдиний – різке посилення соціального, національного та релігійного гноблення українського люду. Зрозуміло, що всі ці повстання незмінно закінчувалися поразкою від регулярних військ Речі Посполитої, яка в першій половині XVII ст. ще залишалася могутньою європейською державою.

У ході Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. під проводом Б. Хмельницького та протягом певного часу після неї Запорозька Січ намагалася зберігати традиційні самоврядні інституції. Однак, за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р., проводити незалежну політику під спільним російсько-польським контролем вона не була в змозі.

Наприкінці XVII ст. січ вже не стоїть на авансцені політичних, релігійних і соціальних справ усієї України. Натомість запорожці зосередилися на власних справах, тобто справах відносно невеликого, майже ізольованого козацького братства, чисельність якого рідко перевищувала 10 тис. вояків. Січ існувала в незалюднених степах між Українською гетьманською державою на півночі та Кримським ханством на півдні. У 1686 р. вона цілковито перейшла під владу царя. Проте запорожці часто вступали в конфлікти не лише з

²⁶ Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 83.

²⁷ Захарченко П. Зазнач. твір. – С. 2.

²⁸ Перковський А.Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А.Л. Перковський // Укр. істор. журн. – 1968. – № 1. – С. 109.

²⁹ Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1990. – С. 194–195.

гетьманами, а й з кожною країною, що намагалася їх підпорядкувати. До кінця XVII ст. вони продовжували напади на татар і турків. Значною мірою це була протидія татарській агресії, яка спрямовувалась в українські землі навіть ще у середині XVIII ст., про що свідчать напади ногайських татар 1747 р. на маєтки в околицях міста Звенигородка³⁰.

Типовим запорозьким отаманом XVII ст. був Іван Сірко, що зажив собі слави безстрашного ватажка успішних нападів на Кримське ханство, але він часто нехтував, а то й загострював політичні проблеми, що стояли перед українською спільнотою³¹.

Петро I змушений був миритися з існуванням Запорозької Січі. Однак, після переходу кошового отамана К. Гордієнка разом з гетьманом І. Мазепою на бік Карла XII, він вдався до каральної експедиції російських військ в Україну та ліквідації Запорозької Січі. Лише у 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила запорожцям заснувати Нову Січ. Відновленій Запорозькій Січі за угодою між царським урядом і запорожцями дарувалася автономія та поверталися всі колишні січові землі. Проте існування українського автономного утворення у складі Російської імперії суперечило інтересам царату. Водночас російські поміщики неодноразово скаржились на запорожців, які брали активну участь у антипоміщицьких козацько-селянських повстаннях. Тому, як тільки після російсько-турецької війни 1769 – 1774 рр. Запорозька Січ втратила для імперії своє військово-стратегічне значення як форпосту в боротьбі проти турецько-татарської агресії, імператриця Катерина II 1775 р. віддала наказ про ліквідацію козацької твердині. У червні того ж року Запорозьку Січ було повністю зруйновано, а все майно та козацькі архіви вивезено до Петербурга. Козацьку старшину та кошового отамана Петра Калнишевського звинуватили у зраді і засудили до каторги.

Запорожці, які відмовились від російського підданства, заснували з дозволу турецького султана Задунайську Січ. Для цього султан виділив козакам острови Святого Юрія з Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю та видав клейноди – булаву, бунчук, печатку і висвячену Константинопольським патріархом корогву. Задунайська Січ з перервами та численними переїздами з місця на місце проіснувала до 1828 р. З початком російсько-турецької війни 1828 – 1832 рр. кошовий отаман Й. Гладкий організував повернення частини задунайських козаків до Російської імперії. У відповідь османський уряд жорстоко розправився з рештою задунайців. Сама ж Задунайська Січ була повністю зруйнована. Царський уряд 1828 р. створив з українських козаків, які

³⁰ Центральний державний історичний архів (ЦДІА, м. Київ), ф. 59, оп. 1, спр. 1512, арк. 23 зв, 70. – Цит. за: Щербатюк О. «Колективна біографія» очільників козацько-гайдамацьких загонів Правобережної України 1740 – 1750-х років (за матеріалами історичної Лисянщини) / О. Щербатюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 334.

³¹ Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 88–89.

вернулися з османських володінь, Азовське козацьке військо, призначивши наказним отаманом Й. Гладкого, а після закінчення війни надав їм землі між Маріуполем і Бердянськом.

У підсумку наведемо твердження відомого українського дослідника Т. Чухліба, який, узагальнюючи наукові доводи В. Щербака, С. Леп'явка, П. Саса, В. Брехуненка, Н. Яковенко та інших вчених, запевняє, що козацтво Середнього Подніпров'я і Запорожжя XVI – початку XVII ст. усвідомлювало себе як «рицарська (збройна) людність у межах східних воєводств Речі Посполитої»³². Переконливо можемо говорити, що в означений час Запорозька Січ сформувалась як організація з ознаками державності, де публічна влада козацтва виражала і захищала не лише його інтереси, а й загальносуспільні потреби. Січ сприяла поширенню в Україні демократичних засад суспільних відносин, виконувала функції оборони всього українського населення. Наявність козацької твердині сприяло утвердженню серед козацтва та в українському суспільстві ідеї створення власної держави.

2. Військово-адміністративний і судовий устрій, судочинство

Запорозька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою козацькою республікою. У військовому відношенні січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному – на 5–10 паланок³³. Наприкінці існування Нової Січі відповідно – 38 куренів і вісім паланок. Як бачимо, в запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у двох значеннях: як житло і як самостійна частина війська. Термін «паланка» також мав два значення – невеличка козацька фортеця і певна частина території Запорозької Січі, яка знаходилася поза межами самої січі. У буквальному значенні, в перекладі з турецької, слово «паланка» означає невеличку фортецю. У запорожців під паланкою розумілося передусім територіальне управління. Під кінець існування Запорозької Січі на козацькій території, що мала 1700 верст в окружності, на правому березі Дніпра було три, а на лівому – п'ять паланок. На чолі паланки стояв полковник. Найдавніші і найбільш заселені – Кодацька та Самарська паланки. З числа міст справді козацьким було Черкаси, внаслідок чого й самих козаків у російських джерелах XVI – XVII ст. нерідко називали черкасами³⁴. Великими козацькими містами стали Чигирин, Корсунь, Канів.

Сучасні дослідники, покликаючись на наукову спадщину українського історика і правника М. Слабченка, акцентують увагу на тому, що «історія була змішана з правом до такого ступеня, що інколи було важко вирішити, де

³² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Ін-т історії України, 2003. – 518 с. – С. 34.

³³ Тараненко М.Г. Зазнач. твір. – С. 115.

³⁴ Історія держави і права України. Навчальний посібник / В.М. Калашніков... – С. 90.

закінчується перша і починається друга»³⁵. Однак, ґрунтуючись на принципі наступності державності українського народу, українська історіографія визнає факт успадкування деяких історичних традицій, зокрема вікових Київської та Галицько-Волинської держав у Запорозькій Січі, а отже, адміністративно-територіального устрою, а також виборності старшини. В. Смолій і В. Степанков переконливо довели, що серед основних принципів козацького устрою домінувало право обирати органи самоуправління і бути обраним до них³⁶. Тому з певними застереженнями переважна більшість вчених веде мову про військово-державне облаштування Січі, адже посади в ній були одночасно державні й військові. Проте, структура суспільних (державних) інституцій Запорозької Січі була надзвичайно простою.

Вищим, так би мовити законодавчим, органом влади була загальна козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. Ті зібрання козаків, що проводилися за їх власною ініціативою називалися чорними радами.

До основних повноважень загальної козацької ради входили: спільне обговорення всіх найважливіших питань життєдіяльності січового товариства, визначення основних принципів побудови військового устрою, обрання керівництва, обговорення та вирішення питань війни і миру, прийняття рішення про участь у військових походах, визначення своєї позиції під час переговорів з представниками інших країн, розподіл земельних угідь, що знаходилися в межах Вольностей Війська Запорозького. Кращі з цих земель розподілялися між курінями січового товариства, а решта відходила сімейним козакам і не козакам – так званому «підданству»³⁷. За встановленою традицією козацькі ради, збиралися, як правило, щороку першого січня для переобрання кошового отамана і старшини. Однак, якщо виникала гостра необхідність, вони скликалися позачергово три-чотири рази на рік³⁸. На таких надзвичайних радах розглядався широкий спектр питань або одне, яке на той час було надзвичайно важливим для запорожців.

Січова рада організаційно складалася з малого (старшинського) кола і великого кола рядових козаків, причому перевага при вирішенні питань віддавалась останньому. Формально в колі кожен мав рівне право голосу. Але підрахунку голосів не існувало, на око або на слух визначалась думка більшості присутніх. З середини XVIII ст. загальна військова рада починає

³⁵ Радько П.Г. Козацька державність в сучасній історичній літературі / П.Г. Радько // Історична пам'ять. Наук. наук. зб. Полтав. нац. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. – Вип. 13. – Полтава, 2015. – С. 130.

³⁶ Див.: Влада і суспільство в Україні: історичний контекст / В. Верстюк та ін.; відп. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 505 с.

³⁷ Тараненко М.Г. Зазнач. твір. – С. 116; Андрущенко Л.В. Запорозька Січ як український феномен / Л.В. Андрущенко, В.М. Федосов. – К., 1995. – 173 с. – С. 55.

³⁸ Тараненко М.Г. – Там само; Див. також: Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991 – 335 с.

діяти також як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, що фіксуються в письмовому вигляді³⁹. У разі потреби козацька рада виступала в ролі вищої судової інстанції.

Існували також ради (сходки) по куренях і паланках, на яких козаки цих підрозділів вирішували власні військово-адміністративні та господарські питання, обирали своїх ватажків – курінних отаманів, паланкових полковників та курінну й паланкову старшину.

Традиційним місцем проведення загальної козацької ради зазвичай була січ. Проте, оскільки рада являла собою насамперед орган військової влади, пріоритетною і головною умовою її проведення була присутність на ній усього Війська Запорозького. Тому місце проведення ради, як правило, козаками не абсолютизувалося. Ради відбувалися там, де для цього виникала гостра потреба. Наприклад, козацькі ради скликалися навіть під час воєнних походів, у степу чи на волості. Зокрема, відомі такі місця позачергового проведення козацьких рад, як Суха Діброва – урочище між Ржищевом і Білою Церквою, Маслів Став – нині село Маслівка й поруч урочище, розташовані на лівому березі річки Росави, та ін.

Управління військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Наступні після них старшини і військові службовці лише їм допомагали.

На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман, який уособлював усю вищу владу (військову, адміністративну, судову й, у певному розумінні, духовну). Під час воєнних дій він мав диктаторські повноваження з правом карати на смерть тих, хто не виконував його наказів. У мирний час він очолював управління січовою організацією на всій території Запорозьких Вольностей. Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, розподіляв воєнну здобич, прибутки, царське жалування, виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами, отримував королівські й сеймові конституції, царські укази, гетьманські універсали й ордери, представляв січ у міжнародних відносинах тощо. Він приймав із Києва духовних осіб і призначав духівництво для січової та паланкових церков. Проте найважливіші справи кошовий отаман вирішував тільки скликавши військову раду. На час своєї відсутності у січі отаман призначав заступника, який звався наказним кошовим отаманом. З огляду на постійну залежність від січової ради та короткотерміновість перебування на посту, січовий отаман, звичайно, являв собою вид органу республіканського типу. Офіційно кошовий титулювався «мосціпане отамане кошовий», «його вельможність пан кошовий отаман», «його благородіє пан кошовий отаман»; неофіційно ж звався батьком, панотцем, вельможним добродієм⁴⁰.

³⁹ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 220.

⁴⁰ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 221, 222.

Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, перебуваючи на січі, засвідчив великий авторитет цієї посадової особи в козацькому товаристві, а його обрання він описав так: «коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний, і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх батьків (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: “Слава! Слава!”. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому»⁴¹.

Другою за ієрархією посадовою особою на Січі був військовий суддя, який у випадку відсутності кошового отамана виконував його повноваження як «наказний отаман», а також відповідав за судочинство та козацьку скарбницю. Крім виконання зазначених функцій, військовий суддя був хранителем великої срібної печатки війська.

Військовий писар відав усіма письмовими справами війська, вів документацію, здійснював облік прибутків і витрат. Серед його обов'язків важливе місце належало зовнішньополітичним справам. Від імені кошового отамана та всього війська він здійснював листування з володарями й вельможами різних держав. Перебуваючи на своїй посаді тривалий час, багато хто з них істотно впливав на політику й громадське життя Запорозжя. Військовий писар обирався з найбільш освічених козаків. При писарі був помічник – виборний військовий підписарій, крім нього іноді ще й кілька «канцелярських службовців», хоча справжньої канцелярії на Запорозжі не існувало.

Значний обсяг робіт виконував військовий осавул. Він відповідав за громадський порядок, стежив за ладом і пристойністю серед козаків. На нього покладалися військово-поліцейські й комендантські функції із забезпечення громадського порядку як безпосередньо в Січі, так і на всій території Запорозьких Вольностей. Військовий осавул організовував охорону зимівників і шляхів, захищав інтереси війська на прикордонній смузі. До його повноважень також належало виконання інтендантських функцій: заготівка продовольства для війська на випадок війни, приймання хлібного та грошового жалування й розподілення його за наказом кошового. У походах осавул керував військовою розвідкою, під час бою уважно стежив за діями і допомагав тій чи іншій частині війська залежно від ситуації. Помічником йому

⁴¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан; пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с. – С. 69.

обирали військового підосавулія. Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, децю тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями⁴².

У військовій начальницькій ієрархії після січової старшини йшли курінні отамани. Їх обирали лише козаки певного куреня на своїх зборах з числа найбільш досвідчених, хоробрих і винахідливих січовиків. Часто курінним отаманом ставав представник колишньої військової старшини. За січовою традицією лише той з козаків, хто обіймав певний час посаду курінного, мав змогу реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорозької Січі. Безпосереднім обов'язком курінних було забезпечення продовольством та предметами першої необхідності власного куреня, а також зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці. Отамани піклувалися про козаків куреня, а козаки авторитетного курінного часом слухали більше, ніж кошового чи когось із військової старшини. Тому досить часто у надважливих справах кошовий отаман намагався впливати на січовиків через курінних отаманів.

Важлива роль у системі військово-адміністративного управління січі належала військовим служителям: довбишу, пушкарю, товмачу, кантарджію, шафарю та ін.

Так, військовий довбиш, або политаврник, відав військовими литаврами, якими скликав козаків на ради, перед воєнними походами або під час прийому на січі послів та інших важливих осіб. На довбиша також покладалися обов'язки збирання податків і мита, інколи він виконував окремі доручення отамана. Військовому довбишу допомагав виборний піддовбиш.

До основної сфери діяльності військового пушкаря належали догляд і готовність до використання військової артилерії, гармат, мортир, забезпечення та належне зберігання ядр, дробу, свинцю, пороху. Також відав військовою в'язницею.

Військовий товмач здійснював обов'язки перекладача на січі, мав знання з польської, турецької, татарської та інших мов. Як знавця з іноземних мов з метою розвідки кошовий отаман нерідко відряджав його таємно за межі Вольностей Війська Запорозького, інколи навіть у ворожий табір.

Охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торгівців на січі, був військовий кантарджій (від «кантар», з турецької – вага). На нього також покладалося збирання податків з усіх привезених на січ товарів, продуктів, горілки й вина.

Військові шафарі (з польської – економи, домоправителі) займалися економічними питаннями, вели книги прибутків-видатків. Разом із підшафарями збирали мито з проїжджих купців і промисловців на головних перевозах через Дніпро, Буг, Самару.

Окрему частину військових чиновників становили булавничий, бунчуковий та хорунжий, котрі персонально відповідали за збереження

⁴² Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 223

булави, військового прапору (хоругви) і бунчуків, що були символом влади кошового отамана⁴³.

За даними сучасних вітчизняних дослідників, в останні роки існування Нової Січі у керівних структурах налічувалася 120 осіб, які становили її командно-адміністративний апарат. У цілому це означало, що на 100 запорозьких козаків припадало менше одного посадовця⁴⁴.

Високий статус у соціальній ієрархії мали так звані «батьки» або «сивовусі діди» – колишні запорозькі військові старшини, що залишили свої посади через старість чи хворобу. Маючи величезний авторитет за свою звитяжність в молоді літа та мудре управління військом, вони були опорою всього товариства, носіями й хранителями козацьких звичаїв і традицій. «Діди» могли виступати навіть проти військової старшини чи кошового отамана у випадках порушення ними усталених січових порядків. На січовому майдані вони займали місце відразу після січової старшини, на курінних сходках – відразу за курінним отаманом⁴⁵.

Безпосередньо за військовою старшиною стояла старшина похідна і паланкова. Вона вважалась вищою за рангом від військових чиновників, але на відміну від них діяла за межами Запорозької Січі, у своїх паланках. Похідну старшину становили полковник, осавул і писар. Паланкову – полковник, осавул, писар, підосавул і підписарій. Їхня влада поширювалась на козаків, які мешкали за межами січі, у слободах і зимівниках. Влада паланкового полковника у межах його паланки була значною: він фактично виконував функції кошового отамана в межах паланки⁴⁶.

Незважаючи на те, що думки вчених дещо розходяться щодо чіткості в кількості судових інстанцій у Запорозькій Січі та законодавчого їх унормування⁴⁷, все ж усі одностайно вважають ці інстанції важливим чинником державотворчих процесів. Варто погодитись із дослідником апарату управління Запорозької Січі І. Паньонком, що козацькі суди становили певну систему і мали свої особливості, які, з іншого – про серйозність захисту існуючих прав, а з другого – про простоту формування судових органів шляхом виборності з козацького братства. Водночас характерною ознакою запорозького судочинства було дотримання авторитету судових інстанцій та зважання вищої інстанції на постанову нижчої⁴⁸.

⁴³ Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 96; Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 224.

⁴⁴ Андрущенко Л.В. Зазнач. твір. – С. 57.

⁴⁵ Яворницький Д.І. Зазнач. твір. – С. 183.

⁴⁶ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 656 с. – С. 234.

⁴⁷ Для порівняння: Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 126; Тараненко М.Г. Зазнач. твір. – С. 117.

⁴⁸ Див.: Паньонко І.М. Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія

Чинними на Запорозжжі були такі судові установи: а) паланковий суд або суд паланкового полковника. Вважався судом першої інстанції. Його компетенція поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же – голова суду. Розглядалися справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання. На плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Вони розглядалися колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря, обраних на три роки⁴⁹; б) курінний суд або суд курінного отамана – суд другої інстанції. Розглядав апеляційні справи з паланкового суду. Його очолював курінний отаман, компетенція якого поширювалася лише на козаків одного куреня. У разі належності позивача і відповідача до різних куренів, справу розглядав суд отаманів обох куренів; в) суд військового (генерального) судді. Був у Запорозькій Січі судом першої інстанції з тяжких кримінальних справ. Вирок міг бути оскаржений до найвищої судової установи – кошового отамана, а в тому разі, коли військовий суддя виконував обов'язки наказного кошового отамана (за відсутності останнього) і від його імені виносив вироки, вони могли бути оскаржені лише до козацької ради; г) суд кошового отамана. Здійснював юрисдикцію на усій території Запорозжжя. Його вироки були остаточними, оскарженню не підлягали. Мав право помилування та перегляду вироку в бік його пом'якшення; г) суд козацької ради – своєрідний верховний суд Запорозької Січі. Збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення найрезонансніших справ. Вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу, у тому числі й паланкових козаків⁵⁰.

Військова старшина виконувала як адміністративні, так і судові функції. У куренях роль судді покладалася на курінних отаманів, у паланках – на паланкових полковників. Здійснення основних судових функцій доручалося військовому судді, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Обов'язком його було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо.

Система запорозького судочинства спиралася на козацькі звичаї, основним правовим джерелом яких було давнє звичаєве право. Тому, виносячи вироки злочинцям, керувалися, перш за все, освяченими плином віків «законами предків» – звичаями і традиціями, що передавалися із покоління в покоління. Проте у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом. Рішення суду у таких випадках повідомлялося особливим документом, в якому писалося: «За наказом пана кошового отамана...»⁵¹. За рішенням кошового отамана такі справи могли

політичних і правових учень / І. М. Паньонко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 18 с.

⁴⁹ Андрущенко В.Л. Зазнач. твір. – С.69; Захарченко П.П. Зазнач. твір. – Там само.

⁵⁰ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 126, 127.

⁵¹ Яворницький Д. Зазнач. твір. – С. 190.

виноситися на розгляд ради старшини, а справи про найбільш резонансні злочини передаватися на розгляд загальної військової ради.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи із затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, знаходились під наглядом військового пушкаря, – тимчасово їх утримували у військовій пушкарні⁵².

Як у незначних кримінальних, так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення обох сторін. Коли мета досягалася, провадження припинялося. В противному разі справа передавалася до вищої судової інстанції. Якщо сторони не бажали примирення, то військовий суддя або кошовий отаман «заохочував» обидві сторони дубовими кийками. Шукачі справедливості, за традиційним запорозьким звичаєм, мали приносити до суду калачі⁵³.

Злочинними визнавалися діяння, що посягали на військово-політичні, економічні, соціальні й моральні основи січової громади, завдавали шкоди життю, здоров'ю, честі і гідності людини.

Судочинство й виконання вироків здійснювалося публічно. Як докази використовувалися визнання підсудним своєї провини, пояснення потерпілих, покази свідків, речові докази, письмові документи (у справах цивільно-правового характеру) та ін. Судовий процес мав обвинувачувано-змагальний характер, що відображалось в процедурі розв'язання конфліктів на теренах Вольностей Запорозьких, а згодом й Української гетьманської держави. Козацьке судочинство стало продовженням давньоруських традицій судового процесу та часів Галицько-Волинської і литовсько-руської держав.

Отже, Запорозька Січ не мала усіх ознак держави, а являла собою своєрідне державне утворення. У військово-адміністративних органах влади та управлінні, що утвердились на Запорожжі, простежуються зародки майбутньої української державної організації. Небезпідставно дослідники відлік її становлення ведуть з часу існування Запорозької Січі. Характерно, що ця своєрідна за структурою система влади була спроможна виконувати складні функції внутрішньої і зовнішньої політики. Судова система на Запорожжі ґрунтувалась на принципах демократичності, змагальності, колегіальності. Це було запорукою дотримання особистих прав козаків у суді, а вся процедура, від розслідування злочину до винесення (у тому числі й обрання покарання) і виконання вироку, спиралася виключно на звичаєве право.

⁵² Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 225.

⁵³ Див.: Яворницький Д.І. Зазнач. твір. – С. 195–197; Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 127.

3. *Право Запорозької Січі*

Дослідники Г. Міллер та Д. Яворницький ще у XIX ст. стверджували, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод»⁵⁴.

Запорозьке козацтво, спираючись на свій попередній досвід, у ході становлення козацтва як нового українського суспільного стану запровадило певні норми суспільної життєдіяльності, виробило відповідно до обставин правовий світогляд, сформувало своє неписане січове право, джерелом якого стало козацьке звичаєве право.

Козацьке звичаєве право – це сукупність звичаєво-правових норм поведінки, вироблених у процесі виникнення козацтва та перетворення його в XVI – XVIII ст. на велику суспільну верству та звичаєво-правових інститутів, які ці норми об'єднували. Розвитку та утвердження як юридичного феномену козацьке право отримало у Запорозькій Січі, адже там існував механізм його адміністративно-правового забезпечення та судової апробації. Також воно набуло поширення серед козацьких формувань Правобережжя і Лівобережжя, а згодом південних районів України.

Видаються переконливими думки дослідників, що козацьке право не могло формуватися виключно на підставі правовідносин нового суспільного стану. У нього були й глибокі історичні корені, і певна рецепція звичаєво-правових норм. Тому в історіографії виділяють три головні чинники утворення козацького права, які визначали його змістовне наповнення: 1) спадкування більш давніх правових норм українського народу (йдеться про чинні в час формування козацтва українські правові звичаї, в т. ч. копне право, адже козаки – насамперед колишні селяни); 2) формування нових норм на основі військової, суспільної, адміністративної та судової практики (ці норми були наділені духом свободи, демократії, поєднаним із військовою дисципліною); 3) рецепція звичаєво-правових норм інших народів⁵⁵.

Козацькі товариства саме в умовах запорозької вольниці мали найбільш ідеальні умови для правотворчості з метою регулювання всіх сторін суспільного життя козацької громади та її зовнішніх зносин⁵⁶. Починаючи з

⁵⁴ Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах: писанные на русском и немецком языках ... / Г.Ф. Миллер. – М.: Унив. тип., 1846. – VI, 92 с. – С. 19; Яворницький Д. Зазнач. твір. – С. 188.

⁵⁵ Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) / М. Бедрій // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2015. – Вип. 61. – С. 79.

⁵⁶ Див.: Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва // Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / А.О. Гурбик; редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «КМА», 2007. – Т. 2. – 2007. – С. 134–160.

XIX ст. на цьому наголошували переважна більшість вчених. Так, один з перших дослідників адміністративно-судового устрою Української гетьманської держави О.М. Лазаревський, підкреслював, що козацьке право «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних... регламентацій...»⁵⁷.

Козацьке звичаєве право заперечувало феодальну залежність і станову нерівноправність, регламентувало процедури обрання старшини та здійснення судочинства, правила воєнних дій, порядок землекористування, визначало види злочинів і систему покарань⁵⁸. Чинність норм козацького права на Запорозькій Січі забезпечувалася не тільки їхнім загальним визнанням, а й судовими органами, які, своєю чергою, також були результатом звичаєвої правотворчості. Водночас, безперечною є думка дослідників, що під впливом судової практики козацькі правові звичаї отримували не тільки гарантії їхньої чинності, а й зазнавали еволюції в нових умовах, взаємодіяли та синтезувалися з копними правовими звичаями⁵⁹. Також забезпеченню дієвості права у Запорозькій Січі слугувала її пов'язаність з православ'ям, яке виступало ціннісно-нормативним джерелом козацьких звичаїв⁶⁰.

Козацьке звичаєве право регулювало владні відносини у Запорозькій Січі. Звичаєво-правова організація влади вибудувала її триступеневу структуру: 1) вищий рівень (загальна військова рада та Кіш); 2) середній рівень (паланкове управління); 3) низовий рівень (курінне управління)⁶¹. За цією моделлю будувався не тільки весь адміністративний апарат Запорозької Січі та визначався статус її чиновників (від кошового отамана до канцеляристів), а й згодом було утворено механізм Українсько-гетьманської козацької держави з поділом на загальнодержавний, полковий і сотенний рівні влади. Як видно, організація влади, та власне, й назви посад і органів влади у запорожців мали військове походження. Це зумовлювалось не лише способом та умовами їх життя, а й мілітарним відтінком норм козацького права. Влучно зазначає М. Бедрій, що, незважаючи на домінування у містах магдебурзького права,

⁵⁷ Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 96. – Цит. за: Атаманова Н.В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі / Н.В. Атаманова // Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту. – 2015. – Вип. 30. – С. 8.

⁵⁸ Шевчук В.П. Історія української державності. Курс лекцій: навч. посіб. / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К., 1999. – 480 с. – С. 82; Див. також: Кульчицький В. Козацьке право / В. Кульчицький // Довідник з історії України (А-Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2001. – С. 324–325.

⁵⁹ Бедрій М. Зазнач. твір. – С. 83.

⁶⁰ Атаманова Н.В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва / Н.В. Атаманова // Актуальні проблеми держава і права. – 2011. – Вип. 58. – С. 134.

⁶¹ Атаманова Н.В. Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Н.В. Атаманова; Міжнар. гуманіст. ун-т. – Одеса, 2013. – 19 с. – С. 11.

козацьке право його доповнювало та пристосовувало до українських реалій. Натомість у селах переважали козацькі правові звичаї, дотримання яких контролювали сільські керівники (отамани, назва яких також мала козацьке походження)⁶².

Структура влади у Запорозькій Січі була пронизана демократичними формами правління. Навіть кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу не міг завадити існуючій січовій демократії, адже цьому перешкоджали такі традиції, як щорічне переобрання кошового отамана та діяльність представницького органу козацтва – загальної військової ради. На рівні паланок та куренів також діяла козацька рада. Скоріш за все такі інститути козацького права були успадковані від вервного права, де віча як демократичні зібрання існували на рівні держави, окремих князівств, міст та сіл. Проте не варто оминати й той факт, що в окремі історичні моменти послідовний козацький демократизм доходив до необмеженого всевладдя, а іноді й свавілля, особливо на чорних радах. На думку відомих сучасних вітчизняних науковців В. Смолія та В. Степанкова, обране керівництво було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя⁶³.

Щодо права власності, то козацьке право розрізняло власність приватну і колективну. За козацьким звичаєвим правом дослідники виділяють такі основні підстави набуття права власності: а) створення речі власноручно; б) отримання плоду від власної речі (дерева, тварини тощо); в) розподіл військової, мисливської чи рибальської здобичі; г) укладення договору (у т. ч. шляхом торгівлі); ґ) отримання спадщини; д) знахідка (у т. ч. скарб); е) давність володіння⁶⁴. Стосовно набуття права власності на землю, то найбільш поширеною на Запорожжі була займанщина – освоєння земель, які не перебували у чийій-небудь власності. Право першого зайняття вільної землі ставало підставою володіння цією землею⁶⁵. Оскільки Запорозьку Січ завжди оточували неосвоєні землі без правової належності, то інститут займанщини у запорожців став важливою частиною козацького права.

Приватна власність в умовах існування січового товариства була доволі обмеженою. Це визначалося українською правовою ментальністю, індивідуалізмом, а отже, становило життєву необхідність. Натомість формування права колективної власності зумовила спільна праця козаків під

⁶² Бедрій М. Вказ. праця. Зазнач. твір. – Там само.

⁶³ Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1997. – 368 с. – С. 19.

⁶⁴ Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.) / І.Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – 348 с. – С. 159.

⁶⁵ Грозовський І.М. Особливості землекористування у Запорозькій Січі / І.М. Грозовський // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки: матер. XX Міжнар. істор.-прав. конф. (Судак, 25–28 верес. 2008 р.). – Сімферополь, 2009. – С. 163.

час мисливської чи рибальської ватаги, чумацької валки, торговельної компанії чи військового походу. Аналізуючи колективну власність запорозців, дослідник М. Бедрій влучно, як на наш погляд, подав її три види за класифікацією професора І. Бойка: 1) загальновійськова – належала всій Запорозькій Січі, а її розпорядником виступав Кіш відповідно до рішень загальновійськової ради чи кошового отамана; 2) курінна – власність куреня, розпорядником якої був кошовий отаман; 3) власність промислово-торговельних організацій (насамперед чумацьких і рибальських)⁶⁶. Відзначимо, що у майнових відносинах звичаєве право у Запорозькій Січі не допускало жодних дискримінацій серед козацтва, адже ґрунтувалося на засадах рівноправності усього товариства. Так, при виборі тих чи інших земель строком на один рік застосовували жереб, наступного року жеребкування повторювалось.

Розвивалось зобов'язальне право. У козацькому праві підставами виникнення зобов'язання були договір і шкода (делікт*). У Запорозькій Січі укладалися різні цивільно-правові договори купівлі-продажу, міни, дарування, позики, найму та ін. Найпоширенішим був договір міни, який переважав навіть у зовнішній торгівлі⁶⁷. Під час укладення договорів козаки дотримувалися формальностей, передбачених українським звичаєвим правом. Відтак факт укладення договору супроводжувався рукобиттям, могоричем, присутністю свідків тощо. Рукобиття означало те, що договір вважався укладеним з моменту побиття чи потискання рук. Свідки забезпечували непорушність умов договору, в разі потреби могли підтвердити його у суді. До моменту випиття могорича сторони могли змінювати умови договору, проте після цього вони вважалися непорушними⁶⁸. Козацьке право передбачало цивільну відповідальність за делікти: заподіяння шкоди майну, потраву (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання тощо. Відшкодуванню підлягала пряма дійсна шкода, що відшкодовувалася за згодою сторін або на підставі рішення козацького суду⁶⁹.

Від цивільної відповідальності козацьке звичаєве право відрізняло кримінальну відповідальність. Суб'єктом злочину, за козацьким правом, Запорозької Січі могли бути особи, які досягли шістнадцятирічного віку. Осудними вважалися навіть психічно хворі люди. Залежно від об'єкта

⁶⁶ Бойко І.Й. Зазнач.твір. – С. 159. – Цит. за: Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) / М. Бедрій // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2015. – Вип. 61. – С. 81.

* Від лат. *delictum* – правопорушення, провина, проступок – протиправна поведінка, правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону і завдає шкоди суспільству, державі або особі.

⁶⁷ Бойко І.Й. Зазнач.твір. – С. 165–166.

⁶⁸ Бедрій М. Зазнач.твір. – С. 81; Див. також: Бедрій М. Звичаї ділового обороту в історії українського права / М. Бедрій // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 4. – С. 12.

⁶⁹ Бедрій М. Зазнач.твір. – Там само; Див. також: Бойко І.Й. Зазнач.твір. – С. 169.

посягання у Запорозькій Січі виокремлювали такі види злочинів: 1) військова зрада, якою визнавали пияцтво під час військових дій, невиконання наказу старшин і дезертирство; 2) службові злочини, до яких віднесли зловживання службовим становищем і розкрадання скарбниці; 3) злочини проти порядку управління й суду; 4) різноманітні злочини проти особи – від образи й завдання тілесних ушкоджень до вбивства; 5) майнові злочини, до яких належали крадіжка, пограбування і знищення чужого майна; 6) порушення моральних норм – статеві збочення, приведення на січ жінки (не виключенням були матері, сестри або дочки), образа жінки, перелюб⁷⁰.

Покарання у запорозьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину і мало на меті кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування та покуту гріха⁷¹. Тому система покарань у Запорозькій Січі була багатоступінчастою – від осуду до страти. Остання ділилася на просту (відсікання голови, повішання, розстріл, в окремих випадках – утоплення, побиття киями на смерть та ін.) і кваліфіковану (підвішування за ребро на гак, закопування живцем у землю, рідше – посадження на палю тощо).

Наприклад, за вбивство козаком козака, обвинуваченого закопували в землю разом із своєю жертвою⁷². За стародавнім козацьким повір'ям вважалося, що під землею жертва вічно буде душити свого кривдника, адже вбивцю зв'язували і клали під труну. П'яного козака під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу – прив'язували до коня і пускали у степ.

Для виконання страти у запорозьких козаків не існувало ката. Коли була потреба стратити якогось злочинця, то його, як правило, наказували страчувати іншому злочинцеві. Якщо ж на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати до того часу, поки не з'являвся другий. Новий злочинець страчував попереднього.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише у тому разі, якщо котрась із дівчат бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокі і мали місце лише в середовищі паланкових козаків⁷³. На думку вчених, звільнення злочинця від смертної кари дівчиною було перейнято із копного права. Однак засуджений мав право відмовитися від такої пропозиції, прийнявши смерть⁷⁴. Водночас, якщо козак був хоробрим

⁷⁰ Яворницький Д. Зазнач. твір. – С. 189; Див. також: Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Калашніков... – С. 98.

⁷¹ Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.) / І.Й. Бойко. – Львів: В-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 408 с. – С. 177–178.

⁷² Яворницький Д.І. Зазнач. твір. – С. 192.

⁷³ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 130.

⁷⁴ Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження / М. Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с. – С. 209.

воїном, то його могли звільнити від смертної кари, і натомість йому визначали штраф⁷⁵.

Існували також покарання тілесні (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (побиття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, публічне шельмування та ін.).

Одним з найпоширеніших видів покарань згодом стало ув'язнення, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) і арешт. Ув'язнення в тюрмі верхній, як правило, було на невеликі строки, часто-густо «до покори», і вважалося легким покаранням. Важкою формою ув'язнення було перебування в «тюрмі спідній», камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. До того ж воно вважалося карою більш ганебною. Арешт застосовувався переважно до шляхти й козацтва. Як додаткові покарання застосовувалися вигнання з громади, церковна покута, відкликання образи, публічне прохання прощення. Набуло поширення також церковне каяття, яке як додаткове покарання накладали за злочини проти родини і людяності. Так, у великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно каявся за свою провину. Як приватні покарання застосовувалися грошові виплати, розмір яких визначався залежно від стану скривдженого та наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб.), заплата за образу (від 4 до 60 крб.)⁷⁶. З поширенням російського законодавства, починаючи з середини XVIII ст., стало застосовуватись заслання на каторгу (довічно або на певний строк).

За дрібні провини застосовували покарання винного у ганебного стовпа.

Залежно від обставин це покарання могло полягати у простому побитті киями прикутого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи воно переростало в нещадне й жорстоке биття, яке могло завершитись смертю засудженого. Також за вчинення незначних правопорушень застосовувалось покарання, спрямоване на обмеження козацьких прав, зокрема щодо зайняття виборних посад. Таке покарання, як побиття різками застосовувалися дуже рідко, адже вважалося, що воно значно принижувало лицарську честь⁷⁷.

Таким чином, обґрунтованою є думка дослідників, що на початок Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права вже існувало, мало внутрішню систему та регулятивні властивості. Відтак, утворення Української козацької держави, що відбулось в ході означеної війни, було не історичною випадковістю, а закономірним результатом еволюції українського права та ходу історії⁷⁸. У цей

⁷⁵ Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецкий. – Одесса, 1852. – 92 с. – С. 57.

⁷⁶ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 282.

⁷⁷ Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. В 2 ч. – Ч. 1–2. – СПб.: Изд-е Л.Ф. Пантелеева, 1888. – 294 с. – С. 1–5.

⁷⁸ Див. напр.: Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) / М. Бедрій // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2015. –

період козацьке право втратило свою колишню корпоративність і вийшло далеко за межі Вольностей Запорозьких, адже відродження української державності, у свою чергу, сприяло його подальшому розвитку. В цьому контексті мав рацію відомий український вчений-правознавець О. Шевченко, який переконливо запевняв, що поява незалежної Української держави сприяла «трансформації звичаєвого права окремих земель у суто національне, так зване загальне право»⁷⁹.

Отже, виникнення Запорозької Січі зумовлено внутрішніми потребами козацтва, необхідністю захисту українських земель від зовнішньої загрози, що стали вагомими чинниками консолідації нової суспільно-політичної верстви і поширенню духу та ідей козацтва по всій Україні. Запорозька Січ мала велике історичне значення для українського народу. Вже наприкінці XVI ст. вона перетворилася на зародок державності. Обставини подальшого розвитку Запорозької Січі справили безпосередній вплив на формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків. Козаки зуміли виробити оригінальну суспільну організацію з послідовним демократизмом, яка за своїм змістом була спрямована проти феодальних порядків і являла собою центр визвольного руху. Важливою передумовою відродження Української держави в ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було козацьке звичаєве право, яке стало юридичним підґрунтям реалізації українським народом свого права на самовизначення шляхом розбудови власної державності.

Вип. 61. – С. 78–86; Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с. та ін.

⁷⁹ Шевченко О.О. Право України другої половини XVII – XVIII ст. / О.О. Шевченко // Історія українського права: посібник / [І.А. Безклубний, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубного. – К.: Грамота, 2010. – 336 с. – С. 159.

Розділ II

Історія держави та права України Нового та Новітнього часу

*Прус В.З.,
кандидат юридичних наук;
Шкуратенко О.В.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 6. Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) та її право (середина XVII – кінець XVIII ст.)

1. Формування Української національної держави у ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, поразка у боротьбі за національне визволення. Державний і суспільний лад козацько-гетьманської держави.
2. Судова система та судочинство.
3. Обмеження і подальша ліквідація автономного ладу України.
4. Джерела та галузі права Української гетьманської держави. Систематизація (кодифікація) українського права у другій половині XVIII ст.

1. Формування Української національної держави в ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, поразка у боротьбі за національне визволення. Державний і суспільний лад козацько-гетьманської держави

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана (Зиновія) Михайловича Хмельницького (27.12.1595 – 27.07.1657 рр.; ймовірні місця народження – Черкаси, Чигирин, Суботів, Лисянка¹) знаменувала подальший крок у напрямі власного державотворення. Саме з іменем цього українського полководця і державного діяча пов'язана багатолітня боротьба українського народу за визволення з-під польського гніту а також за створення власної держави.

Причини національно-визвольної війни такі: а) посилення економічного гніту як сільського, так і міського населення; б) наступ на «права та вольності» українського козацтва, заборона на отримання таких прав для значної частини покозачених селян і міщан; в) незахищеність української шляхти від сваволі польських поневолювачів; г) переслідування православного духівництва та національно-релігійні утиски інших верств населення².

Провідною метою революційних прагнень українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, основу якої становили б суверенітет українського православного населення, з одного боку, та

¹ Чухліб Т. Хмельницький Богдан-Зиновій / Т. Чухліб // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / [Щербатюк В. (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна, О. Березовський та ін.]. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 290.

² Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 223 с. – С. 27–28.

ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин – з іншого.

У збройній боротьбі з польською владою активну участь взяли всі прошарки українського народу, окрім незначної частини українських світських і духовних феодалів.

Початком Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. вважається прибуття Б. Хмельницького у січні 1648 р. до Запорозької Січі та обрання його на козацькій раді гетьманом. Саме тоді Б. Хмельницьким було проголошено курс на загальне збройне повстання проти Речі Посполитої. Водночас боротися з Польщею лише своїми силами Україна не могла, слід було шукати союзника. Завдяки дипломатії Б. Хмельницького ним став кримський хан Іслам-Гірей III (1604 – 1654 рр.; кримський хан у 1644 – 1654 рр.).

У травні 1648 р. у боях під Жовтими Водами та Корсунем козацько-селянське військо на чолі з Б. Хмельницьким ущент розгромило наступальні військові сили Речі Посполитої. Ці успіхи сколихнули все населення України. До кінця червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну. У вересні під Пилявцями відбувся черговий бій, який завершився перемогою українського війська. Супротивник зазнав нищівної поразки. На початку жовтня армія Б. Хмельницького оточила Львів і могла здобути його. Але через небажання Б. Хмельницького зруйнувати прекрасне місто і завдяки великому викупу на користь кримськотатарського полководця та політичного діяча Тугай-бея (1601 – 1651 рр.)* облогу було знято³. Упродовж листопада (6–21 листопада) тривала облога Замостя, захоплення якого відкривало шлях на Варшаву. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. До середини листопада козацьке військо разом із загонами місцевих повстанців завершили визволення етнічної української території, де розпочалося інтенсивне створення державних інституцій, формування полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Однак замість того, щоб закріпитися на західних рубежах, гетьман і старшини уклали 21 листопада 1648 р. із новообраним польським королем** Яном II Казимиром Ваза (1609–1672 рр.) перемир'я, унаслідок якого армію було відведено за умовну лінію р. Горинь – м. Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський)⁴.

На другий день нового 1649 р. Б. Хмельницький тріумфально в'їхав до

* Дослідники на підстав джерел наводять факт, що Тугай-бей був другом Б. Хмельницького (Див.: Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. / Л. Пріцак. – Харків: Акта, 2003. – 496 с. – С. 16, 114.), що згодом відіграло важливу роль в укладанні та реалізації козацько-кримського союзу 1648 р. проти Речі Посполитої.

³ Історія України: курс лекцій / [В.М. Щербатюк, О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 95–96.

** Попередній правитель Речі Посполитої Владислав IV Ваза помер у травні 1648 р.

⁴ Степанков В.С. Національна революція 1648 – 1676 / В.С. Степанков // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – С. 272.

Києва, який вітав його дзвонами в церквах, гарматними пострілами на замку і тисячними натовпами люду. Тут, узимку 1649 р., він переосмислив результат минулорічної боротьби, окреслив майбутні перспективи. Слушною з цього приводу є думка Н. Полонської-Василенко, що саме перебування Б. Хмельницького у Києві відіграло велику роль у формуванні його поглядів щодо майбутньої державності України. Зокрема, українська дослідниця зазначає, що «... розмови з київською елітою відкрили очі йому [Хмельницькому – *авт.*] на те, що сталося в Україні. Він збагнув, що то було не повстання селян проти панів, не помста магнатам за сваволі і утиски народу, а велика війна за незалежність України, за створення держави. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, переможний похід на Замостя створили нову ідеологію українців: вони зрозуміли свою вагу, свою силу. До війська Хмельницького ... переходило багато спольщених українців-шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана»⁵.

Подальша війна між польською армією та козацьким військом розгорнулася влітку 1649 р. У серпні супротивні сторони зіткнулися на околиці м. Зборова. У розпал битви кримський хан перейшов на бік польського короля, вирішивши таким чином завершення Зборівської кампанії не на користь козацького війська. У зв'язку з цим 18 серпня 1649 р. між гетьманом Б. Хмельницьким і польським королем Я. Казимиром було підписано Зборівський договір. Ця угода зберігала вольності Війська Запорозького. Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. осіб на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Під управління гетьманської адміністрації переходили Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, з яких виводились війська Речі Посполитої, а усі посади могли займати лише українські шляхтичі православної віри. Київському митрополитові надавалося місце в польському сенаті. Шляхта одержала право повернутися до маєтків. Селяни та міщани мали виконувати повинності. Вирішення питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні покладалося на польський сейм. Усім учасникам козацького повстання надавалась загальна амністія. Фактично Зборівський договір підсумував першу фазу Визвольної війни. Незважаючи на його ратифікацію польським сеймом 8 січня 1650 р., цей договір не влаштовував ні польську шляхту з її прагненням реваншу, ні українське козацтво, що відчувало реальність створення власної держави. Не міг він задовольнити і повстале селянство, яке не отримувало практично нічого. Це був тимчасовий компроміс, і його тимчасовість чітко усвідомлювалась всіма сторонами⁶, що й спричинило розгортання подальших

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К., 1992. – 608 с. – С. 16.

⁶ Див.: Салтовський О.І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О.І. Салтовський. – К., 2002. – 396 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/salto/salt04.htm>. – Назва з екрана.

бойових дій. Вирішальна битва відбулася 28–30 червня 1651 р. під Берестечком. Б. Хмельницький був усунутий його союзниками – татарами від керівництва українською військовою дружиною саме у той момент, коли прибув до ставки Іслам-Гірея III, з метою зупинити втечу татарського війська, яка розпочалась під тиском війська Речі Посполитої. У результаті українське військо, позбавлене керівника, зазнало поразки. Однак, незважаючи на значні втрати на полі бою та на околицях Берестечка, основна частина козаків на чолі з наказним гетьманом Іваном Богуном вийшла з оточення⁷.

Перемога під Берестечком дозволила військам Речі Посполитої перейти в наступ і на початок вересня 1651 р. окупувати північні, центральні й західні райони козацької України. Лише під Білою Церквою Б. Хмельницький зміг зупинити просування супротивника та змусив польського гетьмана М. Потоцького піти на переговори, що завершилися 28 вересня 1651 р. підписанням не вигідного для України Білоцерківського договору. Відповідно до умов цієї угоди кількість реєстрового козацтва скоротилася наполовину – до 20 тис. осіб. Юрисдикція козацької адміністрації звужувалася і поширювалася лише на територію Київського воєводства. На цих землях заборонялося дислокуватися польським військам. Козаки, які не потрапили до реєстру, мали повернутись у підданство шляхти. Гетьман підпорядковувався польському королю, розривав союз із Кримським ханством та позбавлявся права зносин з іноземними державами. Виборність гетьмана скасовувалася. Оголошувалася амністія повстанцям з української шляхти, поновлювалися права православної церкви. Козаки та українське суспільство в цілому були невдоволені Білоцерківським миром настільки, що Б. Хмельницькому довелося їх утихомирювати. Було зрозуміло, що боротьба має незабаром розгорітися з новою силою.

Подальшими важливими подіями Визвольної війни у процесі українського державотворення стали бої української армії з польсько-шляхетськими військами під Батогом і Жванцем. У червні 1652 р. під Батогом Речі Посполитій було завдано нищівної поразки. Однак цей успіх української сторони був тимчасовим. Уже в наступній, «жванецькій», воєнній операції армія Б. Хмельницького зазнала розгрому. Кримський хан знову відійшов від союзницьких зобов'язань. У такій ситуації гетьман змушений був шукати нового союзника. Знайшов він його в особі московського царя.

Так, 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив рішення розірвати мирний договір з Польщею та прийняти гетьмана Б. Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями, як зазначалось, під високу царську руку. Фактично тоді Москва пішла на те, щоб поставити козацтво над руською шляхтою і вважати його репрезентантом українського світу, чого

⁷ Гуржій О. Богун Іван / О. Гуржій // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 62; Степанков В. Берестейська битва / В. Степанков // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 58.

майже шість років так наполегливо добивався гетьман⁸.

На переговорах з царськими представниками в січні 1654 р. у м. Переяславі домовились, що остаточний текст договору має бути затверджений у Москві. З цією метою туди прибула козацька делегація на чолі з генеральним суддею С. Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею. У березні 1654 р. було укладено договір, що отримав назву Березневих статей Б. Хмельницького⁹. До складу цих статей увійшли: «Просительні статті» з 23 пунктів і царські укази до них, «Статті Богдана Хмельницького» з 11 пунктів та царські укази до них, царські жалувані грамоти про вольності Запорозького війська, про права православної шляхти. На жаль, оригінали цих документів не уціліли. Основний зміст Березневих статей зводився до того, що у них зберігалися права і привілеї Війська Запорозького, українських козаків, шляхти, міщанства. Також йшлося про 60-тисячний козацький реєстр, плату старшині та козакам, збереження місцевої адміністрації та збирання нею спеціального податку для царської скарбниці, право обрання гетьмана й надання йому на утримання Чигиринського староства. Передбачалося право гетьмана щодо зносин з урядами зарубіжних країн, невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України, залишення селян у феодалній залежності, збереження прав київського митрополита, направлення царського війська проти польської армії під Смоленськ, утримання московських гарнізонів на кордонах України з Польщею, оборону України від нападів татар і матеріальне забезпечення козацької залоги у фортеці Кодак. При цьому гетьманові заборонялося вступати в контакти з урядами Туреччини та Польщі. Про всі свої зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств в Україні гетьман повинен був повідомляти до Москви.

Спочатку обидві сторони не тільки не порушували умов договору, а й допомагали одна одній. Так, одразу після його укладення об'єднані українсько-московські підрозділи рушили до Білорусії, де відвоювали в поляків значну частину території. У 1655 р. Б. Хмельницький разом з московськими військами вступив до Галичини, завдавши під Львовом поразки загонам Речі Посполитої, яку в цій безнадійній ситуації врятувала дипломатія. До Москви було надіслано пропозицію про перемир'я. Зокрема, запропоновано обговорення питань щодо встановлення державних кордонів та неперспективного, як на наш погляд, обрання королем царя Олексія

⁸ Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fontes / В. Брехуненко // Україна в Центральній-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: зб. наук. праць / відп. ред. В.А. Смолій. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України, 2005. – С. 355.

⁹ Див.: Смолій В.А. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 – 1764 рр.) очима правознавця / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Укр. істор. журн. – 1993. – № 4–6. – С. 93–96; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках / А. Яковлів // Укр. істор. журн. – 1994. – № 1. – С. 129–138.

Михайловича після смерті бездітного Яна Казимира. У м. Вільно 24 жовтня 1656 р. між Московською державою та Річчю Посполитою підписано сепаратне перемир'я. Українська делегація на переговори не була допущена. В історіографії утвердилась думка, що Віленське перемир'я викликало обурення Б. Хмельницького та козацької старшини. Однак частина дослідників вважає, що Б. Хмельницький уже був готовий до цього. Водночас укладання перемир'я розв'язало українській стороні руки, адже стосунки між українською та російською сторонами все більш ускладнювались. Видається справедливою думка сучасного вітчизняного дослідника В. Горобця про те, що Віленське перемир'я слід розглядати лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведський¹⁰. Урешті військовий союз України з Московською державою проти Корони Польської втратив силу. Сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков констатують, що Б. Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозько¹¹. Гетьман змушений був шукати нових союзників. Тому уже в жовтні 1656 р., ігноруючи протести Москви, Б. Хмельницький вступив у ширшу коаліцію з Швецією, Семигородом, Бранденбургом, а почасти з Молдавією і Валахією, метою якої був поділ Речі Посполитої. Гетьмана у цій коаліції найбільше цікавило те, що вона давала йому можливість зайняти західноукраїнські землі та об'єднати їх з правобережною Україною¹². Проте навесні 1657 р. Б. Хмельницький у зв'язку із хворобою змушений був передати владу синові Юрію. А 6 серпня 1657 р. він помер. Поховали Б. Хмельницького в Іллінській церкві у Суботові.

Після смерті гетьмана в Україні розгорілась боротьба за владу. Розпочався найдраматичніший період в історії Української гетьманської держави, який в історіографії переважна більшість дослідників називає «Руїна». Здебільшого під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Б. Хмельницького (1657 р.) до початку гетьманства І. Мазепи (1687 р.). На нашу думку, цим терміном доречніше позначати не період в історії України та її державності, а економічний і суспільно-політичний стан у державі, який відзначався загальним занепадом, кровопролитними війнами на теренах України та розпадом української державності в умовах Національної революції 1648 – 1676 рр. Доцільно відзначити, що у новітніх дослідженнях, зокрема вчених Інституту історії України НАН України, «Руїною» називають руйнацію господарського життя, нових форм соціальних зв'язків та державно-політичних структур, розгортання козацько-старшинських

¹⁰ Горобець В. Українська зовнішня політика в часи війни з Російською державою (1657 – 1659) / В. Горобець // Істину встановлює суд історії: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – Наукові студії. – К., 2004. – 552 с. – С. 242.

¹¹ Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1999. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с. – С. 19.

¹² Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк, О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 105.

міжусобиць і окреслюють періодом 1657 – 1676 рр. – другою фазою зазначеної вище революції. Перша фаза припадає на 1648 – 1657 рр. (тобто збігається із Визвольною війною під проводом Б. Хмельницького) і характеризується наростанням національно-визвольної боротьби та її найвищою результативністю¹³.

Незавершеність Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а з нею і державотворчого процесу, відсутність у суспільстві єдності щодо консолідації української державницької ідеї, переважання у свідомості еліти, соціальних верств і прошарків особистих, групових, станових інтересів над національними та державними, слабкість центральної влади й утвердження після смерті Б. Хмельницького республікансько-олігархічної форми правління, що сприяло розгортанню міжусобної боротьби за булаву і породило всевладдя старшин на місцях, прорахунки гетьманських урядів у внутрішній політиці, значні масштаби люмпенізації суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів, деструктивна політична роль, яку відігравала наприкінці 1650-х – у першій половині 1670-х років Запорозька Січ, та втручання (у різних формах) іноземних держав, спрямоване на ліквідацію самостійної Української держави – все це призвело до поразки Національної революції 1648 – 1676 рр., а відтак і боротьби за національне визволення.

Однак, з огляду на європейський революційний рух раннього Нового часу, революція в Україні 1648 – 1676 рр. становила важливу і невід’ємну його частину. У сучасних дослідженнях стверджується, що за довготривалістю, складністю та суперечливістю протікання боротьби за незалежність, нерівномірністю й імпульсивністю її розвитку, важливою роллю релігійного фактора, переплетінням національно-визвольної боротьби із соціальною, подібністю соціально-економічних районів, що стали ядром утворення державних організацій, відсутністю єдності серед політичної еліти, що негативно позначилося на перебігові революційного процесу, тощо ця революція є найбільш спорідненою з революцією 1566 – 1609 рр. у Нідерландах. Революція в Україні дала поштовх для відновлення державного життя, формування української державницької ідеї, розвитку національної свідомості, становлення на теренах держави нової моделі соціально-економічних відносин, збагачення традицій національно-визвольної та соціальної боротьби¹⁴. Найбільш вагому роль у цьому процесі відіграла Визвольна війна 1648 – 1657 рр. на чолі з Б. Хмельницьким, яка за своєю суттю стала першим етапом (фазою) Національної революції 1648 – 1676 рр.

Щодо суспільного ладу Української гетьманської держави перш за все доречно зазначити, що у 60 – 70-х роках XVII ст. провідні місця в суспільних відносинах держави почали посідати представники військової козацької знаті.

¹³ Степанков В.С. Національна революція 1648 – 1676 / В.С. Степанков // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – 784 с. – С. 270.

¹⁴ Степанков В.С. Зазнач. твір. – С. 278

Вони брали безпосередню участь у визвольній війні, після закінчення якої продовжували виконувати військову службу на користь Війська Запорозького.

Провідний стан українського суспільства дістав назву знатного військового товариства. У свою чергу, воно поділялося на три основні прошарки: 1) бунчукове товариство – відомі своїми заслугами, авторитетом чи соціальним становищем особи, яких гетьман брав під свій бунчук (гетьманський знак). Відтоді бунчукові товариші потрапляли під особисту юрисдикцію гетьмана. У своїй більшості це була генеральна старшина; 2) військове товариство – до його складу входили авторитетні козаки, які залишилися за межами кількісно визначеного бунчукового товариства. Вони підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії, судочинство щодо них проводив особисто гетьман; в) значкове товариство – особи, які приймалися «під значок» (прапор, короґва), вилучалися з козацького загалу та передавалися під юрисдикцію полкової управи. Лише полковникам надавалося право зараховувати до складу значкового товариства. Як правило, зі складу знатного військового товариства формувалася козацька старшина¹⁵.

На відміну від Польщі та Литви, на другому рівні ієрархічної соціальної піраміди українського суспільства опинилася українська шляхта. Нечисленна, вона не стала провідним станом у козацькій державі, хоча після Визвольної війни отримала ряд привілеїв.

Найширші військові обов'язки в Українській гетьманській державі покладалися на козаків. Після війни 1648 – 1657 рр. перехід селян до козацького стану було значно обмежено. Отримати статус козака могли лише особи, що одружувалися на козацькій дочці або вдові. Частина військових обов'язків перекладалася на плечі селян – козацьких підсусідків.

Міщани – це верства, що раніше за інших стала замкненим суспільним станом. Процесу відмежування міщан від решти суспільних верств сприяло отримання містами прав на самоврядування. Такі міста називалися магістратськими. У Гетьманщині налічувалося 12 міст із маґдебурзьким правом, серед них – Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин, Полтава, Глухів, Батурин та ін. Міста, що не мали права на самоврядування, називалися ратушними. Адміністрація цих міст також обиралася, однак була залежною від місцевого козацького управління, зокрема від сотенного уряду (адміністрації). Як у магістратських, так і в ратушних містах відбувався інтенсивний процес соціального розшарування. Залежно від економічного становища міське населення диференціювалося на три групи: а) міська аристократія (заможні купці, власники майстерень, а також духівництво, знатні військові товариші, які працювали в місті); б) середній прошарок (ремісники і торговці); в) міські низи (незаможні ремісники та дрібні торговці).

¹⁵ Окіншевич Л.О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. / Л.О. Окіншевич // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 231 с. – С. 64–69.

В Українській гетьманській державі землі, що належали польській шляхті, стали державною власністю. Розташовані на цих територіях «вільні» військові села, а також їхні мешканці залежали від козацької адміністрації. Селяни таких сіл вважалися особисто вільними, проте змушені були сплачувати певні кошти на користь держави. Ці кошти становили основний фонд для пожалувань знатному військовому товариству, козацькій старшині та шляхті. Групу залежних селян становили піддані козацької старшини, знатного військового товариства. Їх кількість зростала за рахунок селян «вільних» військових сіл.

Щодо духовництва слушно відзначити, що вищі церковні ієрархи обиралися на козацьких радах, а нижче духовенство – на сільських сходах. Їх обрання затверджував глава держави – гетьман. Незважаючи на певну залежність духовних осіб від світської влади, церква була самостійною у вирішенні церковних питань.

Формування державного ладу Української гетьманської держави відбувалося в умовах бойових дій, що, звичайно, вплинуло на спосіб організації державної влади. В Українській гетьманській державі було створено характерні тільки їй органи центральної та місцевої влади.

Гетьман (від нім. Hauptmann – воєначальник, отаман, ватажок) – глава Української держави, відновленої після Визвольної війни 1648 – 1657 рр. під проводом Б. Хмельницького. Обирався спочатку на довічний термін. Після укладення Березневих статей 1654 р. з Московським царством, розпочалося обмеження повноважень гетьмана. Його формально обирали на Генеральній раді на невизначений термін за погодженням із царським урядом. У XVIII ст. новообраний гетьман затверджувався в Москві чи Петербурзі, укладаючи водночас з Російською імперією спеціальний договір (статті).

На початку 1660-х років посада гетьмана утверджувалася окремо на Правобережжі та Лівобережжі, як наслідок поділу України, до якого призвели її окупація польськими та московськими військами, соціальні конфлікти та чвари між політичними групами. На Правобережній Україні посада гетьмана існувала із 1663 р. до 1681 р. (П. Тетеря, П. Дорошенко, С. Опара, Ю. Хмельницький, М. Ханенко, О. Гоголь, С. Куницький, А. Могила, Г. Гришко), на Лівобережній – із 1663 р. до 1764 р. з перервами у 1722 – 1727 рр. та 1734 – 1750 рр. (Я. Сомко, І. Брюховецький, П. Дорошенко (1668 р. на короткий час під своєю булавою об'єднав Лівобережну та Правобережну частини України), Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол, К. Розумовський). Частина гетьманів була обрана козацькою старшиною, інші призначалися (польським королем, російським царем, деякі – іншими гетьманами як тимчасові керівники певної території – так звані наказні гетьмани). У 1710 – 1742 рр. гетьманом України в еміграції був Пилип Орлик. Титул гетьмана як керівника держави був відновлений 1918 р. Тоді упродовж квітня – грудня 1918 р. на чолі Української держави стояв гетьман Павло Скоропадський.

Гетьман очолював вищу державну адміністрацію – генеральну старшину

(генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули), до якої входило найближче оточення гетьмана. Генеральна старшина разом з полковниками утворювала Генеральну раду. Остання мала значний вплив на державні справи.

Як главі держави гетьману належала вища законодавча, виконавча і судова влада. Законодавчі акти гетьман затверджував після ухвалення їх Генеральною радою. Він також очолював збройні сили країни. У разі обставин, що заважали гетьманові керувати військом, призначався наказний гетьман, який виконував тимчасові функції головнокомандувача на час воєнного походу. Влада гетьмана не поширювалася на Слобідську Україну та Запорозьку Січ. Гетьман організовував діяльність центральних органів управління, здійснював нагляд за органами місцевої влади. Мав право надавати земельні ділянки з державного фонду. За гетьманом закріплювалося право налагодження дипломатичних зв'язків з іноземними країнами. В Українській гетьманській державі не було чіткого розмежування функцій між органами державної влади. Зокрема повноваження гетьмана часто перетиналися з компетенцією Генеральної ради. Після смерті Б. Хмельницького царський уряд усіляко намагався обмежити повноваження наступних гетьманів.

Генеральна (військова, козацька) рада (1648 – 1750 рр.) – колективний військово-демократичний козацький орган Гетьманщини, що виконував адміністративні, законодавчі, управлінські та судові функції. Лише Генеральній раді належало виняткове право обирати гетьмана, генеральну старшину, інколи полковників. У Генеральній раді брали участь: козацьке військо, знатне військоове товариство, козацька старшина, вище православне духовництво та представники міської адміністрації (війти і бурмістри), інколи селянство та міщани (останні у випадку скликання так званої Чорної ради¹⁶). Зазвичай ініціатива скликання Генеральної ради належала гетьманові. Він відкривав засідання та головував на ньому. Окрім виборів гетьмана, до компетенції Генеральної ради належали окремі питання зовнішньої політики, воєнного характеру, ухвалювалися судові рішення, які для гетьмана були обов'язковими до виконання. Поступово компетенція Генеральної ради звужувалася. Під кінець XVII ст. Генеральна військова рада втратила значення центрального державного органу на користь гетьмана і Ради Старшини, а згодом її значення як центрального органу влади зовсім

¹⁶ Див.: Горобець В.М. Чорна рада 1663 / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – 784 с. – С. 555–556. [Найвідоміша Чорна рада відбулася 17–18 (27–28) червня 1663 р. на околицях м. Ніжин для обрання першого гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Скликана за наказом російського царя Олексія Михайловича. У Чорній раді взяли участь не лише козаки, а й селяни та міщани – так звана «чернь», які також мали право голосу.]

занепало. У XVIII ст. Генеральна військова рада стає лише формою урочистого військового параду при обранні нового гетьмана. Остання Генеральна військова рада відбулась у лютому 1750 р., на якій було проголошено гетьманом України Кирила Розумовського.

Старшинська рада (Рада старшини) – один з органів центральної ради 1648 – 1781 рр., який спочатку функціонував нарівні з владою гетьмана та Генеральною радою. Практика скликання старшинських рад була запозичена від Запорозької Січі, де вони широко використовувались як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи підготування механізму реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення Української держави значення старшинських рад, до складу яких входили передовсім полковники та генеральна старшина, а також вище духовництво, обрані січова старшина та представники міської знаті, незмірно зростало. Однак в останні роки свого життя гетьман Б. Хмельницький рідше скликав старшину на раду і не всі справи, як раніше, ставив на її розгляд. За наступників Б. Хмельницького значення інституту старшинської ради знову зросло. Вага ради значно посилилась після невдалого виступу І. Мазепи проти царя. Старшинські ради виконували функції дорадчого органу. Склалися з двох палат. Верхня палата – колегія генеральної старшини – була постійною установою, нижня – старшинські з'їзди, що скликалися двічі на рік: на Різдво Христове та Покрову. Засідання проводилось у гетьманській резиденції. На них головував сам гетьман. Рішення зборів ухвалювалися гетьманом разом зі старшинською радою за традиційною письмовою формулою: «прирадили гетьман та старшина»¹⁷. Чіткого розмежування повноважень старшинської ради з компетенцією гетьмана та Генеральної ради не було. Старшинська рада здебільшого вирішувала питання внутрішньої політики, розпоряджалася фінансами, організовувала військове постачання, розглядала судові справи, за відсутності гетьмана – колегіально очолювала державу. Старшинська рада дедалі більше ставала державною організацією, що розвивалась у бік своєрідних форм станового парламентаризму. Однак завершеного вигляду як станово-представницька установа старшинська рада не набула. Цьому, перш за все, завадила жорстка політика московських царів, спрямована на обмеження автономних прав України. Стрімкий занепад старшинської ради припав на 1760-ті роки, коли Катерина II усунула з посади гетьмана К Розумовського, ліквідувавши таким чином інститут гетьманства.

Гетьман разом з генеральною старшиною утворював генеральний уряд – центральний державний орган, що очолював усю систему управління держави і був постійно діючою структурою. Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандувач, законодавець, оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій

¹⁷ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2004. – 368 с. – С. 142.

території України. Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим і судовим органом держави.

Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які очолювали окремі галузі управління. Найближчою до гетьмана державною особою був генеральний писар. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього. Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення. Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорозького, а також виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією відносно полкових і сотенних судів. Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави. Перелічені державні особи входили до ради генеральної старшини, яка з часом витісняє Військову раду.

Місцеве управління здійснювали полкові та сотенні уряди, також виборні особи в містах і селах. Полковий уряд складався з полковника та полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Часто полковники узурпували в своїх руках всю владу на місцях і ігнорували полкові ради, а іноді, навпаки, полкові ради рішуче впливали на діяльність полковників, перешкоджали їхньому свавіллю і навіть усували їх з посади. До полкової ради входили обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. На такому ж принципі будувалась і сотенна адміністрація. Сотенний уряд очолював сотник. Йому допомагала сотенна адміністрація: осавул, писар і хорунжий. Судові функції в сотні виконував городовий отаман.

Міста мали свою адміністрацію, її влада не поширювалася на козаків. У селах війти управляли селянами, а отамани — козаками. Не збереглося жодних законодавчих актів, за якими можна було б установити функції цих органів управління. В основу їх діяльності, треба гадати, були покладені традиції та звичаєве право¹⁸.

Генеральна військова канцелярія — вищий державний військово-адміністративний орган у Гетьманщині. Утворився ще в роки Визвольної війни і діяв до скасування гетьманства у 1764 р. За посередництвом Генеральної канцелярії гетьман здійснював адміністративне, судове, військове, фінансове управління. Її очолював генеральний писар. Канцелярія поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу («присутствіє»). «Розпорядче присутствіє» канцелярії складалося з кількох генеральних старшин, інколи виконувало функції політичного та судового контролю. Генеральна канцелярія набула значення колегіального органу виконавчої влади з правом вирішення важливих питань поточного державного управління, видання нормативно-правових актів нарівні з гетьманом, надання

¹⁸ Музиченко П.П. Історія держави та права України: навч. посіб. — 5-те вид., випр. і доп. / П.П. Музиченко. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. — 437 с. — С. 130.

старшині чинів тощо¹⁹. У Генеральній канцелярії склалися гетьманські універсали, вирішувалися спори про належність до козацького стану, аналізувалися звіти полковників і сотників, розглядалися апеляції на вироки Генерального суду тощо. Намагаючись обмежити компетенцію Генеральної військової канцелярії, Петро I у 1720 р. вилучив з її ведення фінансові й судові справи, а в 1722 р. підпорядкував канцелярію Малоросійській колегії²⁰.

У козацькій державі сформувалась полково-сотенна система управління. Адміністративна реформа на козацькій території центральної частини українських земель започаткована 1648 р. В її основу покладался полково-сотенний устрій козацького війська. Завершеного вигляду реформа набула після Зборівського миру 1649 р. До Визвольної війни ця територія поділялася на шість полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Канівський. Територія, що відносилася до кожного полку, охоплювала містечка і села, де жили козаки. За Зборівським мирним договором 1649 р. між Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром козацький реєстр включав 40 тис. чол. (насправді, козаків було в кілька разів більше). Командування козацького війська, виходячи із традиційного адміністративно-територіального устрою українських земель, що складався із повітів і староств, поділило весь реєстр на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивницький, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський²¹.

Кількість полків та їх територія зазнавали істотних змін. Так, 1648 р. існував Лисянський полк на чолі з М. Кривоносом. Зі смертю останнього полк увійшов до Корсунського полку та відновлювався у 1649, 1651, 1657, 1664 – 1665 рр.²² Після 1650 р. виникли Брагінський і Овруцький полки, які, однак, незабаром припинили своє існування. На Волині утворилися Зв'ягільський, Гоцанський і Любартівський полки (з яких тривалий час діяв лише перший), на Поділлі – Подністрянський. У 1651 р. із Білоцерківського полку виділився Паволоцький. Часткові територіальні зміни відбулися у Кальницькому (дістав назву Вінницького), Київському та Ніжинському полках. Протягом 1654 – 1657 рр. у ході війни проти Речі Посполитої та розгортання воєнних дій на території Білорусії виникли ще чотири полки:

¹⁹ Окіншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / Л.О. Окіншевич // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: Друкарня УАН, 1930. – С. 136–137.

²⁰ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 261.

²¹ Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. / Крип'якевич І.П. // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 123–148.

²² Див.: Березовський О.М. Лисянський козацький полк / О.М. Березовський // Черкащина в контексті історії України / відпов. ред. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Ваш Дім, видавець ПП «Дикий ОО», 2004. – С. 120–125.

Подільський, Волинський, Чавський (спочатку називався Білоруський) і Турівсько-Пінський.

Деякі зміни відбулися у полковому устрої Лівобережної України. Зокрема, Гадяцький полк, що виник на початку Визвольної війни, у 1649 р. був приєднаний до Полтавського, оскільки територія першого під назвою Галицького староства стала ранговою гетьманською маєтністю. У 60-х роках XVII ст. це староство було ліквідоване, а на його території створено Зінківський полк, який через кілька років знову перейменовано на Гадяцький. У 1654 р. до Ніжинського полку приєднано сім сотень Чернігівського полку, кілька округів з Чернігівського та Стародубський повіт зі Смоленського воєводства. Великий за територією Ніжинський полк став незручним для управління. Тому в 1663 р. з нього виділено Новгородський, Глухівський, Сосницький і Стародубський полки. Щоправда, перші три існували недовго²³.

За реформою полковники ставали не тільки командирами військових одиниць, а й керівниками адміністрацій, управляли фінансами, були вищою судовою інстанцією. Наступним за ієрархією посадовцем у полку був осавул. У кожному полку посаду осавула обіймали дві особи. Перший осавул – здійснював поліційні функції, проводив слідство, виконував вироки. Другий – безпосередньо допомагав полковникові в його військових справах. Повноваження хорунжого обмежувалися зберіганням та охороною військових символів полку. На посаду писаря призначалися освічені люди з цивільних осіб. Писар відав полковою канцелярією, діловодством, забезпечував дипломатичне листування. Усі перелічені старшини входили до полкового уряду.

У свою чергу, полк поділявся на сотні. До кожної сотні входило кілька містечок і багато сіл. Сотні підпорядковувалися полковому уряду. Управління ними здійснювали сотники, сотенна старшина (писар, хорунжий, осавул) і канцелярія. Влада сотника була майже необмеженою на території сотні. Козаки – мешканці сіл – входили до куреня, на чолі якого був отаман, який призначався сотенним правлінням. Полково-сотенна система управління являла собою характерний елемент української державності, адже полки як військові одиниці існували у багатьох країнах, але в жодній з них полково-сотенна організація не отримала як в Україні військової, адміністративної та судової влади.

2. Судова система та судочинство

Суди, що діяли в Українській гетьманській державі одразу після виступу Б. Хмельницького, можна умовно поділити на такі:

– суди сільських отаманів, які вважалися судами першої інстанції. Діяли у складі колегії, на засіданнях головував сільський отаман. Вирішували дрібні

²³ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В.В. Панащенко. – К., 1997. – 74 с. – С. 4–5.

цивільні та кримінальні справи місцевих жителів і осіб, які вчинили злочини на території села. У кримінальних справах здійснювалося слідство;

- сотенні суди проводили свої засідання колегіально в сотенних містах. Суд розглядав цивільні та тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією зі сторін виступали представники сільської старшини. Мали право взяти до свого провадження будь-яку справу з юрисдикції сільського суду. Оскарження направлялося до суду третьої інстанції;

- полкові суди діяли як суди першої інстанції для козацької, сотенної та полкової старшини. Розглядали апеляції від сільського і сотенного судів. Суд очолював полковник, у його засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто виступали представники духівництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст. – російські вельможі.

Спочатку найвищим судом Української гетьманської держави був Генеральний військовий суд. За часів Б. Хмельницького до нього входили генеральний суддя та писар. Згодом склад суду розширився і включав двох генеральних суддів, писаря та представників від генеральної старшини. Діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів²⁴. До його компетенції належали справи про державні злочини, невиконання розпоряджень гетьмана, а також земельні суперечки з виїздом на місце тощо. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів. Рішення Генерального військового суду могло бути оскаржене у гетьмана. Із XVIII ст. апеляційною установою на вироки Генерального військового суду в політичних і кримінальних справах стала Генеральна військова канцелярія²⁵. Водночас у судовому процесі гетьманської держави було також відоме відновлення процесу. Він належав до надзвичайного способу перегляду судового рішення або вироку і відрізнявся від інших форм апеляцій тим, що впроваджувався після набрання рішенням законної сили. Причин для відновлення процесу було багато, головна з них – поява нових обставин, раніше не відомих суду, сторонам та їх представникам. У практиці відновлення процесу було пов'язане із встановленням фактів зловживання суддів та інших учасників процесу. Поновлення судового процесу відбувалося за умови, коли присуд було видано через підступ протилежної сторони або адвоката, який був підкуплений і зрадив інтереси свого клієнта, чи їх обману на підставі фальшивих доказів. До них належали обставини, що були встановлені після завершення судового процесу і до того не були відомі судові²⁶. Окрім цього, сучасні дослідники

²⁴ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 150–151.

²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки (ІР НБ) України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, спр. 66426, арк. 1–2.

²⁶ Василенко М. Матеріали до історії українського права / М. Василенко. – Т. 1 (1722 – 1764). – К., 1929. – 369 с. – С. 53.

наголошують, що відновлення процесу допускалось також і в тих випадках, коли шляхом обману і підступу рішення суду було винесено заочно²⁷.

Згодом на провідні позиції у державі вийшов *суд гетьмана*, який мав необмежену компетенцію. Міг розглянути будь-яку справу нижчих чинів. Вирок не підлягав оскарженню. Однак у XVIII ст. компетенція гетьмана, як найвищого судді, часто обмежувалася російським урядом²⁸.

Окрім зазначених вище судів, на теренах Української гетьманської держави (Військо Запорозьке) також діяли й міські суди, що поділялися на суди магістратські та ратушні. Магістратськими називалися суди, що провадили судочинство в містах, заснованих на магдебурзькому праві. Ратушні суди функціонували у містах, що не мали магдебурзького самоврядування та підпорядковувалися козацькій старшині.

На території козацько-гетьманської держави «Військо Запорозьке» після підписання Березневих статей 1654 р. також діяли й інші суди: 1) сільський суд або суд війта – розглядав дрібні цивільні та кримінальні справи, до складу суду входив війт як його голова, вибрані представники місцевого селянства, інколи священики та управитель власника села; 2) доменіальні суди – суди землевласників або їхніх управителів над залежним сільським населенням; 3) церковні суди – за доби Української гетьманської держави мали досить обмежену компетенцію, їм підлягали справи, що поширювалися лише на внутрішні справи духовництва, а також питання про шлюб і сім'ю²⁹.

У 60-х роках XVIII ст. гетьман К. Розумовський провів судову реформу, яка, насамперед, торкнулася козацьких судів. Її наслідком стало значне зменшення апеляційних установ, відокремлення судової влади від адміністративної та повернення до судочинства, що існувало за доби Великого князівства Литовського. Так, в останні десятиліття існування гетьманської держави «Військо Запорозьке» відновили діяльність земські, городські та підкоморські суди. Окрім них, у гетьманській державі діяли цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди.

Суб'єктами судового процесу були чоловіки з 18-ти років та жінки з 14-річного віку. Сторонами не могли виступати невільники, позбавлені честі, піддані церковній анафемі. Від імені одружених жінок у суді виступали їхні чоловіки, неодружених – батьки. Лише вдови могли представляти в суді свої інтереси та інтереси своїх дітей.

Суддями в українсько-гетьманській державі виступали козацькі старшини та міщани, які досягли 21-річного віку, але не старші 70 років, і котрі мали певний майновий ценз. Не могли бути суддями жінки, прокляті церквою, нехрещені, а з національних меншин – євреї та цигани.

²⁷ Стецюк Б.Р. Інститут оскарження судових рішень у правовій системі Гетьманщини / Б.Р. Стецюк // Право і безпека. – 2014. – № 1 (52). – С. 19.

²⁸ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 151.

²⁹ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 178 с. – С. 83.

Існував на той час й інститут адвокатури. Адвокатами могли бути лише «ґрунтовні особи», тобто землевласники, які виконували обов'язки захисника на підставі письмового договору з однією зі сторін, що виступали у справі. Адвокати складали присягу на дотримання кодексу захисника. У разі його порушення закон передбачав для останнього застосування кримінального покарання.

В Українській гетьманській державі також існував інститут попереднього слідства, яке проводили у кримінальних справах судові органи чи адміністрація. Їм дозволялось тримати під вартою підозрюваного, а також накладати арешт на його майно.

Судовий процес у козацько-гетьманській державі розпочинався з подання письмової або усної заяви про злочин чи позову у цивільній справі. Процес мав змагальний характер. Обидві сторони в словесному двобої намагалися довести свою правоту, вмотивовуючи свої слова відповідними доказами. Основними різновидами доказів у суді в українсько-гетьманській державі вважалося особисте зізнання однієї зі сторін, публічні та приватні письмові документи, свідчення свідків, присяга, огляд місця події (злочину), речові докази, зізнання під час тортур, висновки експертів (фахівців у різних сферах суспільного життя). Після перевірки наданих доказів суд упродовж трьох днів мав винести вирок. До смертної кари особа засуджувалась тільки після ухвалення вироку гетьманом. Це покарання не застосовувалося до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до 16, дівчат – до 13 років. Якщо засудженого до смерті неодружена дівчина обирала собі за чоловіка, він залишався живим.

Страта проводилась публічно, у місцях найбільшого скупчення людей, зазвичай біля ганебного стовпа. Тут виконувалися також калічні покарання: відрізання вуха, носа, ноги, руки, побиття батоном.

Для тримання злочинців існували в'язниці. За перебування у в'язниці з майна арештованого стягувалося мито. В'язня обмежували в рухах: йому одягали на ноги «диби», а на шию чіпляли «гусака» – дві дошки з вирізами для ший та рук. У залізні кайдани закували здебільшого політичних злочинців³⁰.

Без сумніву, створення Української гетьманської держави (Військо Запорозьке) сприяло розвитку національної системи права. Фактично, сукупність взаємопов'язаних між собою досить розвинутої, як на той час, системи права та засобів її реалізації існували у гетьманській державі вже у 80-х роках XVIII ст.³¹ Варто відзначити, що поруч із законами та іншими нормативно-правовими актами Речі Посполитої і Московського царства в Українській гетьманській державі все частіше застосовувалися джерела права

³⁰ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 153–154.

³¹ Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Т.О. Остапенко; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.». – Одеса, 2011. – 21 с. – С. 20.

місцевого, українського походження.

3. Обмеження та ліквідація автономного устрою України

Згідно з волею Б. Хмельницького після смерті останнього гетьманом України став його син – Ю. Хмельницький. Оскільки шістнадцятилітній Юрій ще навчався у Київському колегіумі, то на раді козацької старшини у Чигирині 23 серпня (2 вересня) гетьманом було обрано військового писаря Івана Виговського. З метою підтвердження правомочності гетьманської елекції 21 (11) жовтня 1657 р. І. Виговський скликав Генеральну раду Війська Запорозького. Тоді ж визначено пріоритети зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду та характер його взаємин із російським царем Олексієм Михайловичем. Зокрема, було ратифіковано українсько-шведський договір 1657 р., ухвалено рішення щодо поновлення союзницьких взаємин із Кримом і Туреччиною, висловлено небажання іти на поступки урядові Олексія Михайловича в справі обмеження українського суверенітету. У сфері внутрішньої політики гетьман гарантував відновлення діяльності інституту Генеральної військової ради як найвищого розпорядчого органу, а також розширення привілеїв козацтва³².

У вересні 1658 р. між гетьманом І. Виговським і польським урядом було підписано Гадяцький договір про унію України з Польщею та Литвою. За цим договором передбачався вихід України з-під протекторату Московської держави та створення у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств Великого князівства Руського і входження його до складу Речі Посполитої як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі та Литви. У договорі зазначалося, що Велике князівство Руське очолюватиме гетьман, якого обиратимуть українські стани довічно та затверджуватиме король. Гетьману належало командування всіма військовими силами. Водночас йому заборонялися зовнішньополітичні зносини з іншими країнами, окрім Кримського ханства. Вводилися нові посади в Україні – канцлера, маршалка та ін. Намічалось запровадити судовий трибунал з діловодством українською мовою, державну скарбницю, власну монету. Стосовно української армії, то вона мала складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманого регулярного війська. Згідно з трактатом церковну унію передбачалося скасувати в усіх трьох державах федерації. Незважаючи на те, що польський сейм ратифікував далеко не перший варіант тексту угоди, Гадяцький договір в Україні не знайшов підтримки і не набув чинності. Більше того в Україні проти гетьмана та його політики досить швидко сформувалась потужна опозиція, підтримувана Москвою. І. Виговський розгромив опозиціонерів, на чолі яких стояли полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Яків Барабаш. Царат, побачивши крах опозиції, дедалі більше став втручатися у внутрішні справи Української держави, що

³² Горобець В.М. Корсунська рада 1657 / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: Наук. думка, 2008. – 568 с. – С. 191.

призвело до початку війни Московської держави проти України. 28–29 червня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва. Московська армія була розбита. Проте скористатись перемогою українській стороні не вдалося: частина козацької старшини виступила проти зовнішньої політики І. Виговського. Останнього 11 вересня 1659 р. на Чорній раді у містечку Германівка було усунуто від влади, а на посаду гетьмана знову обрано Ю. Хмельницького, який був ще зовсім молодим, але за його спиною уже тоді стояли досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко та ін. І. Виговський не бажав війни на два фронти, та ще й громадянської. Уникаючи подальшого кровопролиття між українцями, він склав булаву.

З метою відновлення, так би мовити, «дружніх» відносин з Москвою Ю. Хмельницький у жовтні 1659 р. підписав Переяславські статті, що значно обмежили автономію Гетьманщини. Вони підтверджували Березневі статті 1654 р. і були доповнені новими нормами, що суттєво звужували автономію України. Значна частина положень стосувалася управління українсько-гетьманської держави. З одного боку, розширювалася компетенція Генеральної ради. Зокрема, остання отримала право обирати не лише гетьмана і генеральну старшину, а й полковників. Гетьман без згоди Генеральної ради не мав права звільняти з посад обраних полковників. З іншого боку, повноваження цього органу значно обмежувалися. Так, рада втрачала право на усунення гетьмана від влади без дозволу царя. Козацько-гетьманська держава самостійно не могла вирішувати питання щодо військових походів в інші країни. У Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані мали розташовуватися російські залоги на чолі з воєводами. Поряд з іншими важливими положеннями передбачалося надавати козацьке військо за вказівкою царя на державну службу, гетьман зобов'язувався не вступати в переговори з Річчю Посполитою тощо.

Проте вже в 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави та постригся в ченці під іменем Гедеона. У зв'язку з цим козацька рада в Чигирині обрала гетьманом полковника П. Тетерю, кандидатуру якого затвердив на цій посаді польський король. У цей час на Лівобережній Україні гетьманом було обрано І. Брюховецького. Вибори двох гетьманів і затвердження їх польським королем і російським царем де-факто засвідчили поділ України на дві частини. Юридичне закріплення цього поділу знайшло відображення в Андрусівському договорі, укладеному в січні 1667 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, без участі українських представників. Згідно з його умовами між зазначеними воюючими країнами* укладалося перемир'я на 13,5 років. Територія Української гетьманської держави поділялася на три частини: Лівобережжя відходило до Москви, Правобережжя закріплювалося за Польщею, а Запорозька Січ переходила під

* В історіографії зустрічається Московсько-польська війна 1654 – 1667 рр., або Війна за Україну – багатоетапний військовий конфлікт за володіння українськими землями між Річчю Посполитою та Московським царством. У польській історіографії ця війна є складником іншої війни, відомої під назвою «Потоп» («Potop»).

спільне управління обох держав. Київ з околицями упродовж двох років мав підпорядковуватися Московському царстві. Проте в договорі закріплено ряд застережень, які давали можливість залишити Київ за Московією назавжди.

Територіальний розкол України поглибився у 1681 р., після того як Московська держава уклала договір з Туреччиною, яка закріпилася на Правобережній Україні. У договорі обумовлювався перехід під контроль Туреччини Південної Київщини, Брацлавщини та Поділля. Москва утримувала Лівобережну Україну, а також території з Києвом, Васильковом, Трипіллям, Запорозькою Січчю. Землі між Дністром і Бугом упродовж 20 років мали залишатися нейтральними та незаселеними.

Останню крапку в процесі поділу правобережних українських земель у XVII ст. було поставлено 1686 р. з підписанням так званого Вічного миру між Московським царством та Річчю Посполитою. Зміст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорозжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. У свою чергу, Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини, в 1699 р. було приєднано до Польщі.

За правління одного з найвідоміших державних діячів України гетьмана І. Мазепи (гетьманування: 1687 – 1709 рр.) наступ на автономні права Української гетьманської держави з боку московського царя Петра І посилювався. Це викликало супротив І. Мазепи та штовхнуло його на таємні перемовини з ворожою щодо Росії Швецією та перехід з кількома тисячами козаків на бік шведів. Завершальною фазою протистояння І. Мазепи і Петра І стала Полтавська битва 27 червня 1709 р., що завершилася поразкою об'єднаних українсько-шведських військ. Після смерті І. Мазепи у вересні 1709 р. гетьманом в еміграції було обрано 5 квітня 1710 р. генерального писаря П. Орлика.. Під час його обрання старшинська рада ухвалила «Пакти й Конституцію прав і вольностей Війська Запорізького...» (Конституція П. Орлика*).

При цьому в Україні гетьманом було обрано І. Скоропадського, по смерті якого 1722 р. Петро І взагалі заборонив демократичну процедуру виборів. Водночас 16 травня 1722 р. створено Першу Малоросійську колегію – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Українській гетьманській державі, який діяв до 1727 р. Колегія складалась з шести штабний офіцерів царської армії на чолі з президентом колегії Степаном Вельяміновим. Цьому органу надавалося право в апеляційному порядку переглядати всі справи, що розглядалися в гетьманській державі. До колегії фактично перейшла вся повнота державної влади. Гетьман (з 1722 р до 1724 р. наказний гетьман – Павло Полуботок) виконував лише дорадчі

* Пам'ятка української політико-філософської та правової думки. За оцінкою українських вчених, є однією з перших європейських конституцій нового часу. Чинності не набула, оскільки була написана гетьманом України П. Орликом в умовах вигнання.

функції при колегії. Без її згоди гетьманові заборонялося видавати нормативні акти, віддавати накази генеральній старшині тощо. Фінансова система також контролювалася Малоросійською колегією. Зібрані податки відправлялися до Росії. Із запровадженням колегії в Україні утворилося двовладдя, адже продовжував існувати ще один центральний орган – Генеральна військова канцелярія.

Лише смерть Петра I та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію колегії.. Відновивши гетьманство та дозволивши у 1727 р. обрати гетьманом Данила Апостола, після його смерті царський уряд вдруге заборонив вибори. Для управління справами України московський уряд створив нову адміністрацію під назвою Правління гетьманського уряду (1734 – 1750 рр.), що складалася з шести осіб (три росіянина і три українця). Правління очолював князь Олексій Шаховський. Він був наділений необмеженою владою. На власний розсуд міг заміщати українських представників, виступав за повне усунення козацької старшини від державної влади³³.

Лише у 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна дозволила відновити посаду гетьмана України. Ним було обрано Кирила Розумовського, брата фаворита цариці – Олексія Розумовського. Останній гетьман К. Розумовський зумів дещо розширити права української автономії. Зокрема, відання справами і міждержавні зносини було передано із Сенату до Колегії закордонних справ. Запорозьку Січ і Київ повернули в підпорядкування гетьману. Розпочато реформи у війську та судочинстві.

Зі вступом на російський престол 1762 р. Катерини II процес ліквідації автономних прав українсько-гетьманської держави відновився. На прохання імператриці К. Розумовський «добровільно» зрікся гетьманської булави.

1764 р. указом Катерини II гетьманство було остаточно ліквідовано. У «Маніфесті до малоросійського народу» від 10 листопада йшлося про складення К. Розумовським своїх повноважень. Вибори нового гетьмана маніфестом не передбачалися. Для управління Україною було створено *Другу* Малоросійську колегію (1764 – 1786 рр.). Цей орган царської влади мав на меті остаточно ліквідувати залишки політичної автономії України. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин, її очолював президент Петро Рум'янцев. Уже в перші роки існування колегія ліквідувала Генеральну військову канцелярію, підпорядковувала інші центральні органи козацько-гетьманської держави своїм департаментам. Істотних змін зазнало управління козацьким військом. Так, військово-оперативне керівництво здійснював сам П. Рум'янцев, а нагляд за станом боєздатності покладался на військову експедицію колегії. Правління колегії ознаменувалося переданням українських клейнодів і печаток російській цариці. Це символізувало втрату автономного статусу України.

³³ Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735) / Л.Г. Мельник // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 83.

Останнім форпостом українського національного духу та державницьких традицій залишалася Запорозька Січ. Однак уже 4 червня 1775 р. вона була зруйнована російськими військами під командуванням генерала Петра Текеллі. Верхівка козацької старшини була репресована, а кошового Петра Калнишевського заслано до Соловецького монастиря. 3 серпня 1775 р. Катерина II підписала маніфест про ліквідацію Запорозької Січі. Її територію було приєднано до Новоросійської губернії.

Отже, спільне існування демократичної у своїй основі української козацької держави й абсолютистсько-монархічного Московського царства, а згодом Російської імперії, можливе було лише як тимчасове об'єднання у зв'язку із зовнішньополітичними факторами. Подальше їх співіснування прирікало Україну на поступове обмеження й ліквідацію її державності, а згодом і автономного ладу.

Водночас слід відзначити й спроможність військово-державницьких структур козацько-гетьманської держави в умовах її тотального нищення російським царатом до самозбереження з використанням міжнародних обставин і внутрішніх резервів. Це яскравий приклад прагнення українців мати власну державу, що знайшло своє відтворення в заснуванні Задунайської Січі. Так, незадовго до руйнування Запорозької Січі козацький флот майже всім складом був переведений на Дунай. За таких обставин османський султан виділив козакам під Задунайську Січ острів святого Юрія із Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю та видав клейноди – булаву, бунчук, печатку і висвячену Константинопольським патріархом корогу. Задунайська Січ з перервами та численними переїздами з місця на місце проіснувала до 1828 р. Руйнація Запорозької Січі та утворення непідконтрольної Петербургу Задунайської Січі призвели до того, що південно-західні кордони Російської імперії виявились безборонними. Маніфести Катерини II від 5 травня 1779 р. та 27 квітня 1780 р з проханням до козаків повернутися до рідного краю з обіцянками дати кожному з них землю і службу за російськими чинами успіхів не мали.

4. Джерела та галузі права Української гетьманської держави

Створення Української гетьманської держави стимулювало розвиток національної системи права. Незважаючи на те, що в Україні використовувались нормативно-правові акти Речі Посполитої та Московського царства, дедалі більше застосовувались джерела права місцевого, українського, походження. Увесь комплекс джерел права можна зобразити таким чином:

– звичаєве право – це система санкціонованих козацько-гетьманською державою правових звичаїв, що є джерелом права на всій її території або для певної соціальної групи. Як і раніше, звичаєве право залишалося найважливішим складником національної системи джерел права. Упродовж XVII – XVIII ст. норми звичаєвого права змінювалися за змістом, формою і порядком реалізації. Звичаєве право, що складалося у своїй основі з норм,

вироблених козацьким товариством Запорозької Січі, поширилося територію держави³⁴;

– нормативно-правові акти гетьманської влади. Найпоширеніші джерела права Української гетьманської держави. До них належали: а) універсали – офіційні документи, що видавалися гетьманом або генеральною канцелярією від його імені. Вони поділялися на акти загального характеру, в яких містилися звернення до всього народу або окремого суспільного стану, та універсали персонального призначення, адресовані юридичним і фізичним особам на право володіння земельною власністю, майном чи на право зайняття певних посад³⁵; б) ордери – спрямовувалися на вирішення конкретних суспільних, економічних, політичних питань; в) інструкції – визначали повноваження, права та обов'язки службовців, порядок діяльності судових органів і виконання рішень вищих органів влади; г) декрети, грамоти, листи – інформували населення про ухвалення законів, їхній зміст і порядок набуття ними чинності³⁶;

– міжнародно-правові договори. Це двосторонні чи багатосторонні угоди керівництва Української гетьманської держави з представниками іноземних країн. Окрім розглянутих вище Зборівського (1649 р.), Білоцерківського (1651 р.), Гадяцького (1658 р.) договорів, привертає увагу й Українсько-шведська угода (1708 р.) – таємний договір, укладений між гетьманом І. Мазепою та шведським королем Карлом XII про спільну боротьбу проти Російської держави. Згідно з цим договором на територію козацько-гетьманської держави могли бути направлені шведські війська на прохання гетьмана та Генеральної ради. Швецією поверталися Україні військові трофеї, якщо з'ясується, що в минулому вони належали українському народові. Швеція визнавала повноваження української влади – гетьмана та Генеральної ради. При цьому Карл XII визнавав самостійність українських земель, зобов'язувався не втручатись у внутрішні справи України, гарантував недоторканність її державних символів. З метою забезпечення виконання умов договору І. Мазепа мав передати шведам управління п'ятьма українськими містами: Батурином, Полтавою, Гадячем, Мглином і Стародубом;

– гетьманські статті (конституції). Це державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний лад українсько-гетьманської держави у XVII – XVIII ст. і її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони укладалися з нагоди виборів нового гетьмана як угоди між козацькою

³⁴ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України, м. Київ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1–4.

³⁵ Прус В.З. Універсали гетьмана, як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 3. – С. 202.

³⁶ Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В.З. Прус; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 237 с. – С. 111.

старшиною на чолі з гетьманом і представниками московського царя. Гетьманські статті називали або іменем гетьмана, який підписав їх, або за місцем, де було прийнято документ. Так, в історико-правовій науці, окрім уже згаданих Березневих (1654 р.), Переяславських (1659 р.), називаються й такі гетьманські статті, як Московські (1665 р.), Глухівські (1669 р.), Конотопські (1672 р.), Переяславські (1674 р.), Коломацькі (1687 р.), Решетилівські (1709 р.), «Рішительні пункти» (1728 р.). Зміст гетьманських статей від Б. Хмельницького до Д. Апостола зазнав суттєвих змін, напрям яких спрямовувався на обмеження української автономії аж до її повної ліквідації наприкінці XVIII ст.;

– Магдебурзьке право. Це середньовічне міське право, що сформувалося в кінці XII ст. на основі норм німецького м. Магдебурга та поширилося в містах Центральної і Східної Європи, в тому числі Української гетьманської держави. Магдебурзьке право звільняло жителів українських міст від значної частини феодальних повинностей, регулювало діяльність органів міської влади, порядок судочинства, сприяло розвитку товарно-грошових відносин. Протягом XV – XVII ст. його отримала більшість міст України. До кінця XVIII ст. магдебурзьке право також одержали майже всі міста Лівобережної України. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовською і польською владою³⁷. Багатовікову історію міського самоврядування налічує столиця Української гетьманської держави Київ, адже початок магдебурзького права у Києві з відомою вірогідністю українські вчені відносять до початку XV ст., а остаточне знищення усіх залишків автономії міста пов'язують з указом царя Миколи I «О преобразовании управления города Киева» від 23 грудня 1834 р.³⁸ Проте виклад історії Київської магдебургії дослідники все ж розпочинають з кінця XV ст., а точніше з 1494 р., – часу появи у світ однієї з відомих найдавніших грамот на магдебурзьке право у Києві – «Уставной грамоты литовского великого князя Александра», виданої на прохання усього київського поспільства³⁹;

– джерела церковного права. Упорядковували внутрішні церковні відносини. Ці джерела умовно можна поділити на дві групи: а) акти, що регулювали відносини церкви та держави (наприклад, Духовний регламент); б) акти, які закріплювали канони християнства (наприклад, Правила, прийняті Вселенським собором, Книга Святого письма, Кормчі книги);

³⁷ Багалеї Д.І. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д.І. Багалеї // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 28–30; Див. також: Кириченко Ю.М. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України / Ю.М. Кириченко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 361–366.

³⁸ Див.: Делімарський Р.Є. Київський магістрат в другій половині XVII – XVIII століттях: Дис...канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / Р.Є. Делімарський; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 214 с.

³⁹ Див.: Делімарський Р.Є. Магдебурзьке право у Києві / Р.Є. Делімарський; Україн. вільна академія. – К.: Соборна Україна, 1996. – 143 с.

– Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) – пам'ятка української політико-правової думки XVIII ст.; акт, що мав регламентувати основні питання державного будівництва в Україні після здобуття незалежності внаслідок війни коаліції держав проти Росії. Була ухвалена емігрантською козацькою радою у м. Бендери (тепер Республіка Молдова) 5 квітня 1710 р. під час обрання нового гетьмана після смерті І. Мазепи. Повна назва документа: «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, Квітня 5, в Бендерах». Основним автором конституції був П. Орлик. Вона складається з преамбули та 16 статей. Пріоритетами зовнішньої політики визначені такі: необхідність шведської протекції з гарантією незалежності й територіальної цілісності України (ст. 2), встановлення міцного миру та військового союзу з Кримським ханством (ст. 3). Законодавчу владу мав представляти парламент – Генеральна рада, що складалася б з генеральної старшини, цивільних полковників, генеральних радників, полкової старшини, сотників і представників від Запорозької Січі. Між сесіями парламенту його повноваження повинен був виконувати гетьман разом з Радою генеральної старшини. Вони уособлювали найвищу виконавчу владу. Місцева адміністрація була представлена виборчими цивільними полковниками та полковою старшиною, сотниками, сотенною старшиною. Конституція П. Орлика приділяла увагу також судовій справі (ст. 7), фактично передбачала відокремлення Генерального суду від гетьманської влади. Великого значення надавалося соціально-економічним і культурно-освітнім питанням, магдебурзькому праву. Конституція П. Орлика не була втілена на практиці, проте деякі вчені дотримуються погляду про її чинність на Правобережній Україні у 1711–1714 рр. У цілому значення Конституції полягає в її унікальності як джерела права в історії конституційної правотворчості, адже документ увібрав у себе надбання європейської політико-правової думки та української демократичної правової традиції.

У галузі права Української гетьманської держави залежно від ступеня суспільної небезпеки розрізнялось три основні види протиправних діянь: злочин, провина та проступок.

Виокремлювалися такі основні різновиди злочинів: а) злочини проти релігії; б) злочини проти держави; в) військові злочини та злочини проти порядку управління; г) злочини проти життя; г) злочини проти особистої свободи; д) злочини проти честі; е) злочини про моралі; є) майнові злочини.

Визначалися такі основні види кримінальних покарань: а) смертна кара; б) калічницькі покарання; в) ганебні покарання; г) позбавлення волі; г) вигнання за межі держави чи заслання; д) позбавлення честі; е) конфіскація

майна; є) головщина (відшкодування, що виплачувалося головником (убивцею) родичам вбитого за рішенням суду); ж) інші штрафи; з) дисциплінарні покарання.

Право власності на землю посідало провідне місце у системі цивільно-правового регулювання. Суб'єктами власності на землю були: а) Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке); б) козаки та селяни; в) православна церква та монастирі; г) Запорозька Січ. При цьому формується нова форма земельної власності – рангові маєтки та рангові землі, що надавалися козацькій старшині за службу.

Зобов'язальне право в Українській гетьманській державі виникало як з договорів, так і з деліктів (правопорушень). Найбільш розповсюдженими були цивільно-правові договори: купівля-продаж, позика, оренда, дарування. Усі договори, що передбачали зобов'язальні наслідки, мали укладатись у письмовій формі.

Спадкове право доби Української гетьманської держави містило норми успадкування як за заповітом, так і за законом. Заповіт складався дієздатними особами, добровільно, без застосування примусу. Заповідачем не могли бути ті, хто засуджені до смертної кари, політичні злочинці, які перебували за кордоном, невільники, особи, позбавлені честі в судовому порядку. За законом майно успадковували лише кровні родичі. Першу чергу спадкоємців становили рідні сини спадкодавця, другу – онуки. Донькам майно діставалося лише за відсутності синів. Позашлюбні діти не мали права на успадкування майна.

За шлюбно-сімейним правом для чоловіків право на одруження наставало з 18 років, для жінок – з 16-річного віку. Звичаєве право та законодавство другої половини XVII – XVIII ст. в українсько-гетьманській державі визнавало шлюб справою добровільною. Шлюбні відносини припинялись у двох випадках – унаслідок розлучення або смерті одного з подружжя. Повторний шлюб дозволялося укласти через шість місяців після розлучення або смерті чоловіка чи дружини. Вступивши до шлюбу, дружина переходила під опіку свого чоловіка⁴⁰. Стосунки між чоловіком і дружиною в українській сім'ї ґрунтувались на високих морально-етичних нормах, на відміну від російської сім'ї, де існував деспотизм чоловіка, який міг жорстоко карати дружину. Стосунки в українській сім'ї оберігали гідність дружини, ґрунтувались на взаємній повазі і взаємному визнанні прав. Вихованням дітей у сім'ї займалась зазвичай мати, в родині домінували свобода, справедливість, доброта і рівноправність. Рівність до шлюбу певною мірою слугувала передумовою рівності у шлюбі, а незалежність дружини переходила інколи в пряме панування її в сім'ї⁴¹.

⁴⁰ Прус В.З. Сімейне право Гетьманщини за Кодексом «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / В.З. Прус // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К., 2007. – С. 387–388.

⁴¹ Історія українського права: Посібн. / І.А. Безкулубний, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. – К.: Грамота, 2010. – 336 с. – С. 191; Див. також: Ефименко Т. Обычное право

У другій половині XVIII ст за ініціативою козацько-старшинської верхівки, підтриманої царським урядом, розпочинається систематизація українського права. Цей процес зумовила низка причин: по-перше, на території України діяла велика кількість джерел права, норми яких нерідко суперечили одна одній, що створювало труднощі під час їх застосування; по-друге, поширюється російське законодавство, котре не завжди збігалось з українським; по-третє, українські феодали прагнули зрівнятися у правах з російським дворянством і намагалися це зробити через систематизацію права. У зв'язку з цим було створено спеціальну кодифікаційну комісію, яка працювала понад 15 років. Результатом її роботи став збірник законів «Права, за яким судиться малоросійський народ» (1743 р.). Це був збірник детально систематизованих документів, чинних в Українській гетьманській державі. Складався він з передмови, 30 розділів, які поділялися на артикули та пункти. Провідною ідеєю цього збірника був захист феодального ладу, розширення прав шляхти та старшини щодо експлуатації селянства. Водночас тут обґрунтовувалося й право українсько-гетьманської держави на автономне самоврядування, що не відповідало офіційній політиці царського уряду, спрямованій на уніфікацію всього законодавства. З огляду на це збірку так і не було затверджено Сенатом, де вона пролежала 12 років. Як наслідок «Права, за яким судиться малоросійський народ» не набули чинності, проте використовувалися в судовій практиці. Водночас цей збірник дає уявлення про правову культуру та розвиток правових ідей в Українській гетьманській державі. При цьому комісія, що уклала збірник законів, розробила ще один збірник норм права під назвою «Процес короткий приказной, виданий при резиденції гетьмана» (1734 р.). Автор цього зводу невідомий донині⁴².

У 1750 – 1758 рр. за дорученням гетьмана К. Розумовського кандидат у члени Генерального суду Ф. Чуйкевич підготував збірник «Суд і розправа в правах малоросійських», що мав такі розділи: а) про докази; б) про судову організацію; в) про процес; г) про апеляції та ін. Цей збірник хоч і не набув офіційного значення, але його основні положення були використані під час проведення судової реформи 1760 – 1763 рр. Слідом за Ф. Чуйкевичем приватну кодифікацію чинного права провів В. Кондратьєв, упорядкувавши 1764 р. збірник «Книга Статут і прочіі права малоросійські». Збірник В. Кондратьєва став цінним посібником для суддів.

У 1767 р. робоча група на чолі з О. Безбородьком за дорученням президента Другої Малоросійської колегії П. Рум'янцева уклала збірник «Екстракт малоросійських прав», що містив норми (екстракти – витяги) державного, адміністративного та судового права. У 1786 р. у зв'язку політикою царату, спрямованою на ліквідацію автономії України, і введенням єдиного для всієї імперії губернського поділу був розроблений «Екстракт з

украинского народа // Украинский народ въ его прошлом и настоящем / под. ред. Ф.К. Волкова. – Т. II. – Петроград, 1916. – С. 59..

⁴² Прус В.З. Систематизація права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 2. – С. 247–248.

указів, інструкцій та установ», що включав як норми українського, так і норми російського законодавства. Цей збірник був затверджений Сенатом і розісланий у судові та адміністративні установи для практичного застосування⁴³.

Отже, у загальному вигляді розвиток системи права України XVII – XVIII ст. відбувався в руслі двох тенденцій: збереження самобутності місцевого права, яку намагалася відстояти українська козацька старшина та централізація й уніфікація права, яку старався нав'язати Україні царський уряд.

⁴³ Див.: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемы по ред. Н.П. Васеленка]. – Вип. 2. – Чернигов: Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.

*Дурнов Є.С.,
кандидат юридичних наук;
Башинський О.А.*

**Лекція 7. Суспільно-політичний лад і право українських земель
у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

1. Основні риси історичного розвитку українських земель кінця XVIII – початку XX ст.
2. Розвиток державного та суспільного ладу в землях України.
3. Джерела та галузі права на теренах України, підпорядкованих Австрійській, Австро-Угорській і Російській імперіям.

1. Основні риси історичного розвитку українських земель кінця XVIII – початку XX ст.

Остання чверть XVIII ст. в українській історії – це час значних соціальних, економічних і політичних змін, обумовлених новою геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі.

Так, Галичина увійшла до складу Австрії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Австрійський уряд штучно об'єднав Західну і Східну Галичину, здебільшого населених відповідно поляками та українцями, в один адміністративний округ – Королівство Галичини і Лодомерії (Володомерії), що користувалося внутрішньою автономією.

У 1809 – 1815 рр. Тернопільський округ входив до складу Російської держави, але за рішенням Віденського конгресу (1814 – 1815 рр.) був повернений Австрії. 1812 р. на підставі Бухарестського мирного договору Хотинський повіт Тернопільщини увійшов до складу Росії¹.

З метою зміцнення кордонів і покращення сполучення між провінціями в 1774 р. Австрія окупувала Буковину (зокрема Північну Буковину – нинішня Чернівецька область) із подальшим дипломатичним оформленням цієї анексії в 1775 р. Завершилося приєднання краю до Австрії 12 жовтня 1777 р., коли населення Буковини всіх станів присягнуло на вірність Габсбургам. Розвиток Буковини у складі Австрії пройшов через етапи військового (1774 – 1786 рр.), окружного – у складі Галичини (1787 – 1849 рр.) та крайового (1849 – 1918 рр.) управління².

Окрім того, з XVI ст. (1526 р.) у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства опинилося Закарпаття.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі

¹ Історія держави і права України: підручник / [В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.]; за ред. В.Д. Гончаренка. – Харків, 2013. – 704 с. – С. 256.

² Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр.: монографія / М.В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2000. – 280 с. – С. 228.

потрапили під владу Австрії, а з 1867 р. увійшли до складу Австро-Угорської імперії. Остання, як дуалістична (двоєдина) Австро-Угорська монархія, проіснувала до 1918 р.

Австро-Угорщина виникла в результаті перетворення монархії австрійських Габсбургів на основі компромісної угоди між австрійськими та угорськими правлячими колами. Союз цих сил Габсбурги прагнули використати для придушення національно-визвольного та демократичного руху в імперії. Новостворена держава поділялася по р. Лейті на Цислейтанію, що мала 14 земель (Верхня та Нижня Австрія, Галичина, Чехія (Богемія), Буковина, Герц, Істрія, Трієст та ін.) й Транслейтанію (Угорщина, Фіуме, Хорватія, Славонія, Банат, Словаччина та ін.). Монарх коронувався кількома коронами: імператора Австро-Угорщини, імператора Австрії (у Відні), королівською угорською короною св. Стефана (в Будапешті) та ще додатково чеською короною св. Вацлава (у Празі).

За угодою 1867 р. Угорщина стала окремим самостійним королівством, на чолі якого стояв представник династії Габсбургів. Угорщина отримала повну політичну й адміністративну автономію, власний парламент, уряд, окреме угорське підданство для громадян, власну конституцію, правову систему. Було відновлено в чинності угорську квітневу конституцію 1848 р. В Австрії, на відміну від Угорщини, 21 грудня 1867 р. було прийнято конституцію, що закріпила нові форми державного ладу та управління в багатонаціональній державі³. З українських земель до австрійської частини монархії увійшли Галичина та Буковина, до угорської – Закарпаття.

Державна економічна політика Австрії у західноукраїнських землях зводилася до використання їх природних багатств і була спрямована на те, щоб залишити їх аграрно-сировинним придатком промислових районів Австрії, а згодом – Австро-Угорщини. Австрійська влада гальмувала розвиток місцевої промисловості, зокрема машинобудівної. У промисловості було зайнято всього близько 2 % населення. Визискувальна політика Австро-Угорської імперії стосовно Галичини виявилася і в основній її галузі – нафтодобувній промисловості. Нафту видобували та вивозили з Галичини переважно як сирий продукт. Переробка її зосереджувалася здебільшого в центральних районах Австро-Угорщини, що позбавляло край можливості розвивати нафтопереробну промисловість. Це було характерним і для інших галузей промисловості західноукраїнських земель: гірничої, лісової, шкіряної тощо. Найрозвиненішу галузь промисловості в Галичині становило гуральництво (виробництво алкоголю): напередодні Першої світової війни понад 58 % усіх гуралень Австро-Угорщини знаходилися в Галичині.

³ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 201–202.

У Галичині, Буковині та в Закарпатті за найнижчого рівня заробітної платні існував найдовший робочий день – від 10 до 12 годин, а нерідко – 14–16 годин на добу. На низькому рівні знаходилися охорона здоров'я, праці, техніка безпеки. Західноукраїнські землі вважалися аграрним краєм. Більша частина орної землі, лісів і пасовищ належала поміщикам, монастирям, церкві. Селянське господарство за характером було переважно малоземельним, унаслідок чого близько половини всіх селянських господарств стали нерентабельними. Нерідко доходило до продажу селянських господарств з молотка. На початку ХХ ст. значного розмаху набули страйки сільськогосподарських робітників.

Водночас в Австрійській імперії в період правління Марії-Терезії була здійснена модернізація суспільства, зокрема в галузі освіти. Витоки українського відродження були пов'язані з освітніми та релігійними реформами Марії-Терезії та імператора Йосифа II⁴.

У свою чергу, внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), здійснених Австрією, Пруссією та Росією, вона припинила своє існування. Правобережна Україна і Західна Волинь поряд уже з Лівобережжям стали російськими провінціями. Крім того, відповідно до умов зазначеного вище Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р., основою якого став Карасубазарський договір 1 листопада 1772 р. Російської імперії з Кримським ханатом, проголошувалась незалежність останнього. Однак уже 8 квітня 1783 р. Катерина II, пославшись на порушення договору з боку Османської імперії, своїм указом приєднала Кримський ханат до Російської імперії. Це приєднання було визнано Константинопольською конвенцією 28 грудня 1783 р. та остаточно затверджено Ясським мирним договором 1791 р.⁵ Таким чином, на початок ХІХ ст. більшість українських земель (окрім Галичини, Буковини та Закарпаття) перебували у складі Російської імперії.

Після ліквідації в 1764 р. Гетьманщини царський уряд спрямував зусилля на повну інкорпорацію українських земель до складу Російської імперії, жорстку централізацію й уніфікацію їх адміністративно-територіального устрою. У 1764 р. створено Новоросійську губернію з Нової Сербії та Новослобідського козачого полку у складі Катеринославської та Єлисаветградської провінцій і Бахмутського повіту. У 1765 р. скасовано полково-сотенний поділ Слобожанщини, а на його місці створено Слобідсько-Українську губернію з органами управління за російським зразком. У 1775 р. у Лівобережжі та Слобожанщині організовано чотири намісництва – Харківське, Чернігівське, Київське і

⁴ Тищик Б.Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – К.: Ін Юре, 2015. – 808 с. – С. 330–331.

⁵ Кресін О.В. Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 / О.В. Кресін // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон – Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 551.

Новгород-Сіверське. Того ж року, після зруйнування Запорозької Січі, Південну Україну розділено на Новоросійську та Азовську губернії.

Після приєднання Кримського ханства в 1783 р. на його території створено Таврійську область з центром у Сімферополі. Тоді ж Азовську і Новоросійську губернії об'єднано в Катеринославське намісництво. З поділами Речі Посполитої і приєднанням Правобережжя та Волині розпочалися нові адміністративні реорганізації. У 1796 р. у Російській імперії в контексті адміністративно-територіальних перетворень було ліквідовано намісництва та відновлено губернії.

Поширюючи суспільно-політичну і правову системи в українських землях, царська влада змушена була враховувати існуючі реалії (місцеві традиції державного будівництва, правовий уклад, наявні владні структури та інституції самоврядування) й часто, зробивши крок уперед у певному напрямі, вона зупинялася, а то й робила крок назад. Її першочерговими завданнями були військове та політичне утримання надбаних земель, їх соціальна і політична стабільність, тому перевага надавалася посиленню політичного контролю над управлінською раціональністю.

Отже, поділені фактично між двома державами – Російською та Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) імперіями, українці впродовж тривалого часу були найчисельнішою етнічною групою в Європі, позбавленою своєї державності та національної правової системи. Соціальний, економічний і політичний розвиток українських земель розвивався в контексті загальних закономірностей, характерних для Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Визначальною в цей період була криза феодально-кріпосницького устрою, формування елементів нового капіталістичного ладу, реформування різних сфер та інститутів суспільної дійсності, зокрема, держави та права.

2. Розвиток державного та суспільного ладу в землях України

Австрія XVII – першої половини XIX ст. – це типова монархія, влада в якій зосереджувалася в руках спадкового імператора. Королівство Галичини і Лодомерії очолював призначений імператором губернатор. До буржуазно-демократичної революції 1848 р. губернатори призначалися лише з австрійців. Королівство поділялося на округи (циркулі) на чолі з окружними старостами. У контексті реалізації політики освіченого абсолютизму в 1775 р. у Галичині створено становий сейм, який на практиці жодною мірою не обмежував абсолютної влади монарха.

Після створення Австро-Угорської монархії кожна з двох держав отримала свій двопалатний парламент. В Австрії він дістав назву рейхсрат (Державна рада), а в Угорщині – сейм. Апарат державного управління в кожній державі складався та функціонував незалежно від управління іншої частини монархії, за винятком трьох спільних міністерств: військового та морського, закордонних справ і фінансів.

Централізувала державу особа австрійського імператора, який одночасно мав титул угорського короля. До повноважень імператора належали: верховне головнокомандування армією; право формувати уряд; призначення чиновників різноманітних рангів, викладачів і професорів середніх і вищих навчальних закладів, що фінансувалися за рахунок державного бюджету; вирішення питань війни та миру; розгляд клопотань про помилування осіб, засуджених до смертної кари або тюремного ув'язнення. Усі судові рішення виносилися від імені імператора.

Ухвалені австрійським рейхсратом чи угорським сеймом рішення потребували обов'язкового підпису імператора. Монарх був недоторканим, він не відповідав ні перед сеймом, ні перед Державною радою. Законодавча та виконавча влада в державі розподілялися між імператором, сформованим ним урядом і народними представництвами (Державною радою та крайовими сеймами). Проте імператор певною мірою володів і законодавчими повноваженнями, хоча формально вони обмежувалися Державною радою (парламентом). Закони ухвалював парламент (а не одноособово імператор, як це було за абсолютної монархії), однак імператор мав право затверджувати ці закони або ж їх відхиляти, не підписавши законопроекту. Крім того, імператор самостійно видавав законодавчі акти, що обов'язково засвідчувалися підписом прем'єр-міністра або одного з міністрів.

Ради міністрів, окремо в Австрії та Угорщині, були найвищими органами виконавчої влади. Прем'єр-міністри та члени уряду формально відповідали перед парламентом, а фактично лише перед імператором. Раді міністрів підпорядковувалася крайова влада. У Галичині та в інших 14 провінціях Австрії призначався намісник (штатгальтер), а на Буковині – крайовий президент (ландшеф). При цьому майже всі галицькі намісники (11 із 17) були польськими магнатами, які вороже ставилися до українського населення краю.

Адміністративно-територіальні перетворення 1860-х років торкнулися також місцевого управління. Усю територію Галичини було диференційовано на 74 повіти, які очолили начальники повітів⁶. На Буковині також запроваджено повітову систему місцевого управління. Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, не виділялася в окремий коронний край. Основними територіальними одиницями Угорщини були жупи (області) та комітати. Із 71 жупи Угорщини чотири перебували на території Закарпаття. Кожна жупа поділялася на комітати управління, до яких входило 30 осіб чиновників.

У Галичині та на Буковині, окрім урядових органів адміністративного управління, існували ще органи крайового і місцевого самоврядування

⁶ Кузьминець О. Історія держави і права України: навч. посібн. / О. Кузьминець, В. Калиновський. – 2-ге вид., допов. – К.: Україна, 2002. – 448 с. – С. 166.

(крайові сейми, повітові, міські та сільські ради). Компетенція крайових сеймів була дуже обмеженою. Головна сфера їх діяльності стосувалася господарських справ. Повноваження сеймів у бюджетній сфері зводилися до встановлення додатків до безпосередніх державних податків.

Сільське управління здійснювалося автономно, але з мінімальними повноваженнями. Місцеві органи влади зосереджувались у сільських представництвах, що включали сільські управління на чолі зі старостами.

Для всієї Галичини існували спільні органи державного управління. Виняток становили лише судові установи. Для переважно польського населення Західної Галичини функціонував Вищий крайовий суд у Кракові, для численного українського населення Східної Галичини – аналогічний суд у Львові. У першій половині XIX ст. у Галичині й на Буковині для розгляду цивільних справ існували чотири крайових суди – у Львові, Станіславі, Тернополі, Чернівцях. Кримінальні справи розглядали вісім судів з апеляційною інстанцією у Львові. Крім того, у містах діяли магістратські суди, а в селах функції правосуддя виконували мандатори, яких утримували поміщики, а на посаді затверджували окружні старости.

Револуція 1848 р. започаткувала процес реформування судової системи. Перетворення мали буржуазний характер і були спрямовані на те, щоб остаточно відокремити суд від адміністрації, ліквідувати станові суди. Процес реформування судової системи торкнувся і правового захисту. Його основні положення знайшли відображення у таких нормативно-правових актах: Тимчасове положення про адвокатський порядок від 16 липня 1849 р., розпорядження міністерства юстиції від 7 серпня 1850 р. (врегульовувався порядок складання адвокатського іспиту). 17 січня 1850 р. ухвалений Кримінально-процесуальний порядок, яким проголошувався принцип гласності судового розгляду та запроваджувався суд присяжних. Завершеного вигляду судова система набула після ухвалення Конституції 1867 р. і відповідних законів, що стосувалися судоустрою.

У другій половині XIX ст. в українських землях Австро-Угорщини функціонували такі суди: 1) повітові – поділялися на цивільні та кримінальні відділи; 2) окружні – виступали як суди першої інстанції з деяких цивільних (визнання особи померлою, усиновлення, торгові спори тощо) і другою інстанцією з тяжких кримінальних справ; 3) вищий крайовий – був другою інстанцією для окружних та останньою для повітових судів у цивільних справах. У Галичині існували два вищі крайові суди: один у Львові для Східної Галичини, інший у Кракові для Західної.

Верховний судовий і касаційний трибунал залишався найвищою судовою інстанцією в державі. Його очолював президент суду, посада якого прирівнювалася до посади міністра імперського уряду.

Поза загальною судовою системою знаходився створений 1867 р. Імперський суд, що розглядав суперечки між австрійськими країнами і

справи щодо зловживання владою з боку міністрів та намісників.

У 1875 р. для вирішення адміністративних суперечок між державними органами та громадянами у Відні засновано Адміністративний трибунал без нижчих адміністративних судів. Особливе становище в системі судів належно Верховному маршалківському суду на чолі з великим придворним маршалком. Цей суд зберігав феодальний характер. Він здійснював правосуддя щодо членів панівної династії, за винятком самого імператора. Другою інстанцією для нього був Вищий крайовий суд у Відні, останньою – Верховний судовий і касаційний трибунал.

Для військовослужбовців існували окремі військові суди трьох інстанцій – військовий суд, вищий військовий суд і верховний військовий трибунал. Одночасно з проведенням судових реформ в Австро-Угорщині було створено державну прокуратуру. За органами суду та прокуратури зберігалось право контролю за діяльністю жандармерії, що виконувала поліцейські функції та як військова одиниця підпорядковувалася міністрові оборони, а як правоохоронна – міністрові внутрішніх справ. Важливе місце в державному житті посідала адвокатура⁷.

У свою чергу, державний лад Російської імперії впродовж ХІХ – початку ХХ ст. (до 1906 р.) розвивався в межах спадкової абсолютної монархії з унітарною формою державного устрою, авторитарним політичним режимом, централізованим бюрократичним апаратом. Українські землі, перебуваючи у складі Російської імперії, були підпорядковані її центральним і місцевим органам влади та управління.

На чолі Російської держави стояв цар, імператор – абсолютний монарх, його особа вважалася «священною та недоторканою». Він мав необмежену державну владу, вияв його волі в письмовій або усній формах вважався юридичною нормою, обов'язковою до виконання, а підписаний ним нормативно-правовий акт – законом. Самодержець оголошував стан війни, укладав договори з іноземними державами, був головнокомандувачем армії та флоту. Жалував титули, ордени та інші відзнаки, станові права. Від імені Російської імперії здійснював судову владу, мав право помилування, пом'якшення вироків тощо.

До центральних органів державної влади Російської імперії належали: – Комітет міністрів (1802 – 1906 рр.) – вищий адміністративний орган державного управління Російської імперії. Функціонував як нарада міністрів при особі імператора для координації міжвідомчих зв'язків. Засідання передбачалося скликати разом з Державною радою. Однак відбувалися вони нерегулярно, а спільні засідання взагалі не практикувалися. На колегіальний розгляд Комітету міністрів виносилися справи, для ухвалення яких бракувало законодавчої бази, а також ті, які стосувалися інтересів кількох відомств. У різні роки через Комітет

⁷ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 207.

міністрів були оголошені височайші повеління, маніфести та положення з найважливіших питань державного життя (зокрема про поширення російських законів у повному обсязі на Лівобережну, Правобережну та Південну Україну і Крим з повним підпорядкуванням центральним органам влади та управління). Зі створенням 1861 р. Ради міністрів функції Комітету міністрів дещо скоротилися, але ненадовго⁸;

– Рада Міністрів (1861 – 1917 рр.) – вищий орган виконавчої влади Російської імперії. Створена імператором Олександром II для координаційного забезпечення підготовки і проведення буржуазних (ліберальних) реформ 1860 – 1870 рр. До її складу входили міністри та головноуправляючі на правах міністрів, голови Комітету міністрів і Державної ради та інші сановники, яких призначав імператор, котрий очолював її роботу. Із впровадженням Основних державних законів 1906 р. Рада міністрів набула деяких повноважень уряду, відповідального перед імператором, який продовжував призначати голову та міністрів;

– Державна рада (1810 – 1917 рр.) – дорадчий і законодавчий орган, що розробляв проекти законів для затвердження імператором. До неї входили представники вищих органів влади та великі землевласники. Кількість членів Державної ради не було чітко визначеною. У різні періоди вона змінювалася в межах 40 – 80 осіб. На засіданнях головував імператор, за його відсутності – один із членів Державної ради;

– Сенат (1711 – 1917 рр.) – один з найвищих органів державної влади в Російській імперії. Його повноваження постійно змінювалися. У середині XIX ст. Сенат остаточно перетворюється на вищу судову та наглядову інстанцію. Значення Сенату зросло за царювання Олександра II після проведення судової реформи, з утворенням 1866 р. кримінального та цивільного касаційного департаментів. Окрім того, продовжувалася практика сенатських ревізій органів місцевої адміністрації;

– Власна його імператорської величності канцелярія (1812 – 1917 рр.) – одна з вищих державних установ Російської імперії. Утворена в кінці XVIII ст. за імператора Павла I. Загальнодержавні функції розпочала виконувати з 1812 р., поступово перетворилася на орган, який зв'язував імператора з усіма державними установами з найважливіших питань внутрішньої політики. Для ведення справ було створено шість відділень. Кожне з них було фактично самостійним вищим державним органом, відповідальним лише перед імператором. Перше відділення канцелярії (з 1826 р.) відало звітністю міністрів перед імператором, підготовкою «височайших» указів, стежило за стягненням недоїмок, наглядало за службою вищих чиновників. Друге відділення (1826 –

⁸ Шандра В.С. Комітет міністрів Російської імперії / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка – Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 483.

1882 рр.) здійснювало кодифікацію законів – складало різноманітні збірники законодавчих актів Росії. Третє відділення (1826 – 1880 рр.) займалося політичним розшуком і слідством (його виконавчим органом був Окремий корпус жандармів), а четверте – відало благодійними установами та жіночими навчальними закладами. П'яте і шосте відділення вважалися тимчасовими. П'яте (1836 – 1856 рр.) розробляло проект реформи про державних селян і наглядало за її проведенням. Шосте відділення (1842 – 1845 рр.) готувало реформу управління на Кавказі та займалося головним чином питаннями служби вищих чиновників.

Серед органів місцевого державного управління Російської імперії виокремлюють:

– генерал-губернаторів і губернаторів. Ключову позицію в місцевому адміністративному апараті царської Росії займав губернатор. Інститут губернаторів з'явився в Московії за царювання Петра I, який 19 грудня 1708 р. вказав «для всенародної користі учинити губернії та до них розписати міста»⁹. У 1803 р. українські землі було поділено на дев'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Слобідсько-Українську (з 1835 р. перейменована на Харківську), Катеринославську, Таврійську та Херсонську. Усі вони об'єднувалися у три генерал-губернаторства: до Київського входили правобережні губернії, до Малоросійського – лівобережні, до Новоросійсько-Бессарабського – південні губернії та Бессарабська область (1812 – 1826 рр.).

Генерал-губернаторів і губернаторів призначав особисто імператор з вищих чиновників, знатних дворян. Вони були представниками вищої урядової влади на місцях і зосереджували у своїх руках вищу місцеву адміністративну, поліцейську, наглядову та судову владу. Їм підпорядковувалися війська, поліція та жандармерія. Система губернського управління складалася з губернатора, губернського правління (віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія) та губернських установ галузевого правління – казенної палати, рекрутського присутствія, палати маєтностей, присутствія поліції, суду та ін. У свою чергу, генерал-губернатор очолював декілька губерній і, поєднуючи владу цивільну та військову, наділявся надзвичайними повноваженнями;

– градоначальників – посадові особи, які очолювали градоначальства, тобто особливі адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії. Градоначальства засновувались окремими законодавчими актами в містах, що мали важливе політичне значення – портових, прикордонних і військово-стратегічних, а також для боротьби з антиурядовими виступами. Крім міста, градоначальство могло охоплювати й прилеглі населені

⁹ Ярмыш А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / А. Ярмыш. – К.: Юринформ, 1992. – 188 с. – С. 7.

пункти. Посада градоначальника прирівнювалася до посади губернатора. Градоначальник призначався особисто імператором за поданням міністра внутрішніх справ. В українських губерніях градоначальство засновувалося згідно з указом Сенату 1802 р., існували, зокрема, Одеське, Таганрозьке, Феодосійське, Севастопольське, Миколаївське та інші градоначальства;

– земських справників і земський суд (до 1837 р. – «нижчий» земський суд) представляли повітове правління. На відміну від російських губерній, де земський суд обирався дворянськими зборами, в українських губерніях (крім Слобідсько-Української) увесь склад призначався губернським правлінням. Членами суду, як і земським капітаном-справником, могли бути лише вихідці з дворянського стану. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за громадським порядком, контролював виконання законів;

– волосного голову – очолював волосне правління, до якого входили волосний староста та волосний писар. Волость являла собою адміністративну одиницю, що складалася з кількох суміжних сіл.

Управління в містах здійснювалося поліцейськими органами, що називалися управами благочиння, котрі підпорядковувалися безпосередньо губернаторові. Селянська реформа 1861 р. започаткувала зміни в системі місцевого управління. Нею запроваджувалися сільське та волосне самоврядування. Подальші корективи були внесені земською 1864 р. і міською 1870 р. реформами. Як наслідок, органами селянського самоврядування ставали волосний сход, волосний старшина та волосний суд, а також сільський сход і сільський староста. При цьому волосний сход складався з волосних старшин, сільських старост, збирачів податків тощо. На сход обирали також по одному представнику від кожних 10 дворів. На нього покладалось обрання волосних посадових осіб, суддів волосного суду, розв'язання господарських і громадських справ волості.

Волосний старшина обирався волосним сходом строком на три роки. Він здійснював поліцейські, адміністративні та контрольні функції стосовно селян, які мешкали на території волості.

У свою чергу, волосний суд ухвалював рішення щодо дрібних майнових спорів і провадив судочинство за незначними злочинами, вчиненими особами селянського стану. Для контролю за органами сільського самоврядування створювалися спеціальні органи, що відали селянськими питаннями: мирові посередники, повітові з'їзди мирових посередників і губернське присутствіє в селянських справах.

Органи селянського самоврядування повною мірою не виправдали сподівань царату. Тому з 1 січня 1864 р. Положенням про губернські та повітові земські установи в контексті проведення земської реформи впроваджувалися нові органи місцевого управління – земства. До їх відання належало управління місцевим господарством, освітою, медичним обслуговуванням, благоустроєм, шляхами сполучення тощо. Діяльність

земств контролювалася Міністерством внутрішніх справ, губернатором і предводителем дворянства. Керівництво земських установ затверджувалось імператором або міністром внутрішніх справ. Зазначеним вище Положенням запроваджувалися розпорядчі та виконавчі органи земського управління. Перші поділялися на губернські та повітові земські збори, другі – відповідно на губернські та повітові земські управи. Члени цих установ називалися гласними. Їх обирали на три роки за досить складною куріальною системою з майновим цензом від землевласників, міських і сільських громад. У 34 із 78 губерній Російської імперії земське управління впроваджувалося впродовж 15 років. На Правобережній Україні земські установи було запроваджено лише в 1911 р.

Губернські і повітові земські збори були першими виборними представницькими органами Російської імперії, побудованими на певних демократичних засадах. Вони, по суті, відтіснили органи державної влади від вирішення багатьох місцевих проблем. Історичний урок земств полягає в тому, що навіть в найважчих суспільно-політичних та економічних умовах можлива плідна, сумлінна праця на благо піднесення народного добробуту¹⁰.

Зміни торкнулися й системи управління в містах. У 1870 р. було започатковано міську реформу. У містах створювалися органи місцевого управління. Вони поділялися на три ланки: міські виборчі збори, міська дума (розпорядчий орган), міська управа (виконавчі повноваження). Міські виборчі збори скликалися лише в період проведення виборів. На зборах обиралися гласні (члени) міської думи, які на чотирирічний строк обирали міську управу. Очолював міську думу та управу міський голова. Голова губернського міста затверджувався міністром внутрішніх справ, повітового – губернатором. В Україні міська реформа 1870 р. проводилася поетапно. Спершу вона запроваджувалась у великих містах: Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі. Лише через п'ять років охопила Правобережжя, а до кінця 1880 р. була проведена на всій території України, що входила до складу Російської імперії.

Зміни в державному ладі імперії на початку XX ст. пов'язані з революційними подіями 1905 – 1907 рр., в яких активну участь взяло населення України. Ці зміни вплинули й на державно-правове становище українських губерній.

Відтак, режим пішов на поступки, ухваливши програму політичних перетворень. Для її втілення було ухвалено низку нормативно-правових актів, найголовнішими серед яких були такі: 1) Маніфест про вдосконалення державного порядку від 17 жовтня 1905 р. Він надавав

¹⁰ Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О.А. Редькіна. – К.: Куприянова, 2008. – 192 с. – С. 149, 155.

населенню основні політичні права, зокрема свободу слова, зборів і союзів, гарантував недоторканність особи; 2) Положення про запровадження нової Державної думи від 20 лютого 1906 р., що визначало її статус як дорадчого органу. Законопроекти думи мали затверджуватися Державною радою та імператором; 3) Указ про реорганізацію Державної ради від 20 лютого 1906 р. Він фактично перетворив раду у верхню палату парламенту, частина якої призначалася імператором, а частина обиралася вищими верствами населення; 4) Основні державні закони Російської імперії в новій редакції від 23 квітня 1906 р., згідно з якими визначалось, що вся повнота влади зосереджувалася в руках імператора, однак про абсолютний її характер не йшлося. Законодавча влада здійснювалася імператором разом з Державною радою та Державною думою. Більшість дослідників вважають, що Основні закони 1906 р. перетворили абсолютну монархію в Росії в особливий вид конституційної монархії – парламентську¹¹.

У цілому в Росії з різними строками функціонували чотири Державні думи: I Державна дума (27 квітня – 7 липня 1906 р.), II Державна дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.), III Державна дума (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.), IV Державна дума (15 листопад 1912 р. – лютий 1917 р.).

Незважаючи на намагання імператорського оточення ліквідувати інститут парламентаризму в особі Державної думи, вона залишалася центром політичного життя. Беручи участь у думських баталіях, українські депутати набували досвіду, який мав їм знадобитися для будівництва власної держави. Функціонування Державної ради, Державної думи та проведення виборів вносили зміни і в діяльність губернських правлінь, земське, міське та дворянське самоврядування.

Переходячи до розгляду судової системи, варто зазначити, що з проголошенням 27 березня 1793 р. маніфесту Катерини II про приєднання Правобережжя до Російської імперії в Україні складалася судова система зі значними регіональними особливостями. З початком 1830-х років особливості судової системи України поступово нівелювалися. До середини 40-х років XIX ст. вона приводилася у відповідність із чинною в інших російських губерніях. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царськими указами 1828 і 1829 рр. у судах Правобережної України було запроваджено російську мову. Однак повної уніфікації судової системи було досягнуто лише з проведенням судової реформи 1864 р. У контексті її реалізації запроваджувалися нові принципи судочинства і процесу, а саме: 1) незалежність суду, відокремленість його від адміністрації; 2) створення безстанового суду; 3) рівність усіх перед судом; 4) запровадження інституту присяжних засідателів та присяжних повірених;

¹¹ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – С. 151.

5) запровадження прокурорського нагляду; 6) усність, гласність, публічність судових засідань; 7) забезпечення рівності сторін; 8) змагальність процесу; 9) презумпція невинуватості (провину особи повинен був довести суд). Зазначені вище принципи унормовувались такими правовими документами: Учреждение судебных установлений, Устав уголовного судопроизводства та Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями від 20 листопада 1864 р.¹²

Реформою передбачалося створення місцевих і загальних судів. До місцевих належали мирові судді та з'їзди мирових суддів. Функціонували за такою формулою: один суддя на одну судову дільницю. Мировий суддя обирався на три роки повітовими земськими зборами, а у великих містах – міськими думами. Обраних кандидатів затверджував Сенат. Мирові судді мали право розглядати справи про дрібні злочини і проступки. З категорії цивільних їм були підсудні справи з сумою позову, що не перевищувала 500 рублів. справи розглядались однією особою в порядку скороченого судочинства. Мирові судді поділялися на дільничних і почесних мирових суддів. До останніх належали ті, хто безоплатно виконував судові функції. Апеляційною інстанцією для мирових суддів був з'їзд мирових суддів, який територіально відповідав мировому округу. З'їзд складався з усіх дільничних і деяких почесних мирових суддів.

До загальних судів належали окружні суди та судові палати. Окружні суди – це суди першої інстанції, що запроваджувалися для кількох повітів чи однієї губернії, становлячи судовий округ. Суди складались з двох відділень – кримінального та цивільного. Кримінальне відділення поділялося на коронний суд і суд присяжних засідателів. Участь присяжних дозволялася лише у кримінальних справах. Кандидати у присяжні відбиралися спеціальними комісіями та затверджувалися губернатором. Присяжними не могли бути працівники суду, прокуратури, поліції, священики. Окружним судам були підсудні всі (за деякими винятками) кримінальні справи, що не входили до юрисдикції мирових судів, а також цивільні, в яких сума позову перевищувала 500 рублів.

Друга інстанція – судова палата, одна на кілька губерній. Вона складалася з двох департаментів – цивільного та кримінального. До відання судових палат відносилися справи про державні, посадові злочини, деякі злочини проти релігії. Вищим судовим органом був Сенат – орган, що формувався за указом імператора. Він вважався верховним касаційним судом для всіх судових органів, а також судом першої інстанції зі справ особливого значення. Разом з цим, поряд з новою системою судоустрою продовжували діяльність станові суди для духівництва, військових, селян.

¹² Див.: Российское законодательство X – XX веков: Судебная реформа. В 9-ти т. – Т. 8 / отв. ред.: Б.В. Виленский ; под общ. ред.: О.И. Чистяков. – М.: Юрид. лит., 1991. – 496 с.

Існував Верховний суд, що розглядав справи стосовно вищих цивільних посадових осіб, генералітету, придворної аристократії.

У результаті судової реформи 1864 р. було проведено реорганізацію прокуратури. Її головним завданням стало підтримання державного обвинувачення в суді, нагляд за діяльністю судових слідчих, поліції та місцями ув'язнення. Одночасно створювалася адвокатура, що була незалежною від суду та прокуратури, виконувала функції захисту обвинувачених у суді в кримінальних справах або представляла інтереси сторін у цивільному процесі. Адвокати називалися повіреними (присяжні та приватні). Запроваджувався нотаріат. Нотаріальні контори дозволялося створювати лише в губернських і повітових центрах. Вони дістали право посвідчувати документи та оформляти угоди.

Реформування судової системи в українських землях, підпорядкованих Російській імперії, мало свої особливості. По-перше, запровадження змін відбувалось значно повільніше порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Це призвело до того, що судова реформа в губерніях України проводилася майже одночасно з контрреформаторськими заходами (1880 – 1890 рр.), які скасовували частину її новаторських положень. Так, суд присяжних позбавлявся повноважень на розгляд справ про політичні злочини; ліквідовувався інститут присяжних засідателів, замість них запроваджувалися земські начальники в сільській місцевості, міські судці в містах. По-друге, передбачені реформою загальні суди створювалися лише в південних губерніях і Полтавщині, в інших губерніях України дозволялося створювати лише місцеві суди. Причому увесь склад мирових суддів Правобережної України не обирався, а призначався міністром юстиції¹³.

Судова реформа виявилася найбільш успішною та прогресивною з погляду ефективності проведених змін. Проте вона не завершила процес перебудови суспільно-політичного життя країни. Упродовж 60 – 70 рр. XIX ст. було проведено й інші державно-правові реформи, зокрема, поліцейську, військову, тюремну.

Так, у низці буржуазних реформ другою за порядком проведення стала поліцейська реформа. Відповідно до Тимчасових правил про устрій поліції в містах та повітах губерній, що керуються по загальному установленню від 25 грудня 1862 р. у кожному повіті замість міської та земської поліції створювався єдиний поліцейський орган – повітове поліцейське управління на чолі зі справником, якого призначав губернатор або генерал-губернатор. Повіт поділявся на більш дрібні адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. У станах поліцію очолювали станові пристави, яким у 1878 р. були надані помічники –

¹³ Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с. – С. 196.

поліцейські урядники. У сотнях (дільницях) і селищах поліцейські функції здійснювали соцькі та десяцькі, які належали до «нижчих чинів поліції». У містах створювалася міська поліція на чолі з поліцмейстером. Міста поділялися на частини, дільниці й околотки. Частини очолювали міські пристави, дільниці – дільничні. У 1880 р. був створений Департамент державної поліції (у 1883 р. він був перейменований у Департамент поліції) Міністерства внутрішніх справ, що об'єднав керівництво як загальною, так і політичною поліцією. Одночасно на міністра покладалося управління Окремим корпусом жандармів. Цим, по суті, було завершено централізацію всього поліцейського апарату. Поліцейська реформа 60-х років XIX ст. зумовлювалася необхідністю посилення влади поліції в державі у зв'язку зі скасуванням кріпосного права та втратою поміщиками влади над селянами. Однак ця реформа не мала комплексного характеру, оскільки питання про чітке визначення кола обов'язків поліції та проведення кодифікації поліцейського права не було вирішено¹⁴.

Військова реформа 1864 – 1874 рр. була зумовлена поразкою Російської імперії в Кримській війні 1853 – 1856 рр. Остання продемонструвала повну непридатність збройних сил імперії. Військову реформу розпочато 1864 р. Було скорочено строк служби рекрутів до 15 років, поліпшено технічне оснащення армії тощо. Водночас 1 січня 1874 р. прийнятий Статут про військову повинність. Замість станової рекрутської повинності запроваджувалася загальна воєнна повинність для всього чоловічого населення. Призов на військову службу здійснювався щорічно за жеребом серед осіб, яким виповнилося 21 рік. Строк служби в піхоті встановлювався шість років, на флоті – до семи років. Особи, які відбули службу, зараховувалися в запас: на дев'ять років – для осіб, які проходили службу в сухопутних військах, і на три роки – для тих, хто служив на флоті. Для осіб, які мали вищу освіту, строк служби скорочувався до шести місяців, а з середньою освітою – до півтора року. Удосконалювалася система управління військами. Вся країна поділялась на військові округи, яких в українських губерніях було три (Київський, Харківський і Одеський). Унаслідок реформи збройні сили Російської імперії перетворилися на армію буржуазного зразка, але зі збереженням деяких феодальних пережитків (дворянського офіцерського корпусу, системи поведінки офіцерів з солдатами, тілесних покарань тощо)¹⁵.

У ході проведення тюремної реформи в 1879 р. відбулася централізація управління тюрмами. Так, у складі Міністерства внутрішніх справ створено Головне тюремне управління, а в 1895 р., з урахуванням

¹⁴ Бандурка О.М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.) / О.М. Бандурка, В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Золота миля, 2012. – 616 с. – С. 254.

¹⁵ Орленко В.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 448 с. – С. 228.

міжнародного пенітенціарного досвіду, воно перейшло під юрисдикцію Міністерства юстиції. При цьому ліквідовано гамівні та робочі будинки, арештантські роти і боргові тюрми, які не відповідали новим умовам соціально-економічного та політичного розвитку держави. У 1890 р. розпочалося реформування місцевих органів тюремного управління: в губерніях стали створюватися особливі тюремні інспекції.

Щодо розвитку суспільного ладу в українських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії, то слід відзначити, що на найвищому щаблі там перебували магнати і шляхта, великі торговці, духовенство. Місцева шляхта мала право не нести військову службу, а тільки сплачувати за неї гроші. Магнати і шляхта в Галичині були в основному польського походження, в Закарпатті панували угорські та австрійські феодала, а на Буковині – австрійські та румунські.

Дискримінації не католицьких конфесій було покладено край цісарським патентом 1781 р., згідно з яким католицьку, греко-католицьку та протестантську церкви було зрівняно у правах. До православної церкви в імперії австрійських Габсбургів ставилися неприхильно. Лише на Буковині позиції православної церкви залишалися міцними.

Міщани не утворювали єдиного цілісного стану. Вони поділялися на обивателів (інтелігенція, ремісники, поміщики, духовенство), буржуазію (купецтво, банкіри, майстри, цехмістри) та робітників (наймити-селяни, чорноробочі, підмайстри ремісників). У промисловості переважали іноземні капітали, та й більшість заможних городян складали чужоземці. Однак робітники майже скрізь були українського походження, оскільки ними ставали переважно зубожілі селяни та ремісники.

У найбільш залежному становищі перебували селяни, з яких 70 % були поміщицькими, а 30 % – державними. Після хвилі революційних виступів, що прокотилися всією Австрійською імперією, у 1848 р. в Галичині скасовано кріпосне право. Аграрна реформа в сільському господарстві включала такі заходи: 1) ліквідовувалася юридична залежність селянина від поміщика; 2) селяни наділялися земельною власністю; 3) селяни мали сплатити поміщикам вартість кріпосних повинностей. Однак ліквідація кріпацтва не виправдала усіх сподівань. Під час розподілу наділів у поміщиків опинилися найкращі землі. Більшість селян залишилися малоземельними та економічно неспроможними, багатьох з них (халупників, комірників) було звільнено взагалі без землі. Вони одразу потрапили в економічну кабалу до поміщиків. У власність останніх перейшли майже всі ліси, пасовища і водойми, за користування якими селяни змушені були відробляти або плати поміщикам. При цьому сплата викупу за ліквідацію кріпацьких повинностей мала дискримінаційний характер. Український селянин сплачував суму, втричі більшу, ніж чеський селянин, і вп'ятеро більшу, ніж німецький. І все ж аграрна реформа 1848 р. стимулювала розвиток капіталізму в

промисловості та сільському господарстві. Суттєвою ставала роль промислової й банківської буржуазії, інтенсивніше формувався робітничий клас як в Австрії загалом, так і в західноукраїнських землях зокрема.

Утворення Австро-Угорської імперії не покращило становище українського населення, яке й надалі зазнавало соціального, національно-культурного та іншого гніту. До того ж, у політичному житті монархії переваги і привілеї надавалися польським (у Галичині), румунським (на Буковині) та угорським (у Закарпатті) магнатам і шляхті. Українці вважались другорядним, неповноцінним народом¹⁶.

У свою чергу, в українських землях Російської імперії після ліквідації Гетьманщини суспільний лад пройшов швидку організаційну адаптацію, набравши ідентичних форм, що існували імперії.

Населення України за становим критерієм поділялося на дворянство, духовенство, міських жителів (міщанство) та селянство. Перші два стани звільнялися від сплати податків.

Міщани та селяни належали до податкових станів. Водночас з розвитком промисловості в Україні інтенсивно розпочинають формуватися такі нові соціальні групи, як буржуазія та наймані робітники (промисловий пролетаріат), а також інтелігенція.

Дворянство (поміщики) в українських землях формувалося з представників козацької старшини, польської шляхти, військово-служилих чинів найманих формувань тощо. Політика царизму щодо українського дворянства спрямовувалася на подальше його зрівняння у правах із дворянством Росії. Так, низкою загальних і спеціальних законів першої половини XIX ст. українське дворянство зрівняли у правах з російським. Останнє систематично наріщувало свою земельну власність на українських теренах насамперед у південних губерніях. Загальною політикою царату стосовно дворянства стали заходи, спрямовані на підтвердження і зміцнення прав цього стану. У губерніях, повітах, волостях діяли органи дворянського самоврядування (зібрання) на чолі з предводителями. Після селянської реформи 1861 р. дворянство втратило абсолютне право розпоряджатися долями кріпаків. Проте воно не позбавилося свого панівного становища в суспільстві. Адже дворяни зберігали у своїй власності величезні земельні посілости. Особливими законами захищалося життя, честь, свобода та здоров'я дворянина. Крім того, представники дворянства займали вищі посади в центральних і місцевих органах державної влади.

Духівництво, як і раніше, диференціювалося на чорне, тобто чернече, монастирське, та біле – приходське, парафіяльне. Воно звільнялося від особистих податків і повинностей, військових постойів, тілесних покарань

¹⁶ Кульчицький В.С. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2008. – 624 с. – С. 251.

тощо. У першій половині XIX ст. було дозволено вступати до лав духовництва представникам інших станів. Також став можливим вихід зі стану духовництва, причому діти колишніх священиків отримували звання спадкових почесних громадян.

Міське населення було найбільш строкатим за соціальною ознакою та поділялося на міських обивателів (власне міщан), купців, цехових і так званих робочих людей. У 1832 р. верхівка купецтва отримала певні привілеї, зокрема почесне громадянство. При цьому варто зазначити, що колонізація степової частини України, розвиток промисловості й торгівлі зумовили процес утворення нових міст, зростання вже існуючих. Міста диференціювалися на губернські, повітові, заштатні (не були адміністративними центрами) та містечка.

Селяни – найчисельніша, основна верства населення українських губерній. У найбільш загальному вигляді селянство поділялося на вільних, державних і кріпаків (поміщицьких). Так, у першій половині XIX ст. близько 5,4 млн українських селян вважалися кріпаками. Найбільше кріпаків було на Правобережжі. Тут вони становили 58 % загальної кількості населення, на Лівобережжі – 35 %, на Півдні – 25 %. Кількість державних селян сягала 4,2 млн, що становило 41 % усіх селян.

У середині XIX ст. царський уряд усвідомив, що перешкодою розвитку капіталістичних відносин є прив'язаність селянина до землі та свого поміщика. Цю проблему певною мірою розв'язала селянська (аграрна) реформа від 19 лютого 1861 р. Саме в цей день російський цар Олександр II ухвалив низку законодавчих актів (загалом 17 документів), що започаткували процес звільнення селян від кріпацької залежності. Серед них – Маніфест про відміну кріпосного права та Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності – надавали колишнім кріпакам статус вільного сільського обивателя, але не відразу, а після проходження двох років. Упродовж зазначеного строку вони вважалися тимчасово зобов'язаними. Перебуваючи в такому правовому статусі, селянин отримував особисту свободу, майнові права, право викупу своєї садиби, вступу на службу, навчання, ведення торгівлі, звільнявся від частини оброку. Панщина скорочувалася до 70 днів на рік. Поміщики втрачали право продажу селян, передавання їх на службу іншим; заборонялося переселення без їхньої згоди, направлення до виправних закладів тощо.

Порядок і механізм виходу селян з кріпацької залежності регламентувалися згаданим вище Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності. Першим кроком на цьому шляху мало бути укладення двосторонньої угоди між поміщиком і селянином – уставної грамоти. За допомогою мирового посередника вона мала бути укладена протягом двох років. При цьому реформа передбачила збереження за поміщиками права власності на всю землю, крім присадибних ділянок селян, яку останні могли викупити разом з польовим наділом. У зв'язку з

тим, що в абсолютної більшості селян коштів на викупну операцію не було, царизм запропонував позику Селянського державного банку. Саме від нього поміщик отримував 75 – 80 % викупної суми, решту – 20 – 25 % селянин сплачував самостійно. Кошти, виплачені банком, селянин мав повернути впродовж 49 років і додатково 6 % річних від суми позики.

Головна ідея селянської реформи 1861 р. полягала в тому, що після викупу створювалася общинна власність на землю. Община мала стати нижчою ланкою адміністративного управління в селі. Проте від кріпацтва звільнялися лише поміщицькі (приватновласницькі) селяни. Порядок виходу з кріпацтва інших категорій селянства (двірських, дрібнопомісних, кріпацьких і посесійних робітників, удільних і державних) регулювався окремими законами, їх звільнення мало свою специфіку.

Особливість проведення селянської реформи в українських землях зводилася до такого: для окремих регіонів України царський уряд видав окремі місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян; з огляду на високу родючість і значну концентрацію хліборобського населення у Південній та Лівобережній Україні розміри селянських наділів були меншими, ніж у середньому по Росії; на Правобережжі реформа проводилася за іншою, ніж на Півдні й Лівобережжі, процедурою. Надання селянам землі здійснювалося на основі відомостей інвентарної реформи 1847 – 1848 рр.

Незважаючи на те, що селянська реформа тривала понад 40 р., невирішеними залишилися значна частина питань. З огляду на це, 1906 р. у Росії було розпочато Столипінську аграрну реформу селянського надільного землеволодіння, спрямовану на підвищення продуктивності сільського господарства. Ця реформа передбачала такі заходи: виокремлення селян з общини та закріплення за ними землі у приватну власність; створення хутірної та відрубної (фермерського) господарства; переселенська політика. Найшвидше процес закріплення землі у приватну власність відбувався у Правобережній і Південній Україні. Однак Столипінська аграрна реформа в силу низки причин не вирішила найбільш важливе питання в сільському господарстві – безземелля та малоземелля та водночас поглибила внутрішню соціальну диференціацію селянства¹⁷.

Буржуазія та робітники – це дві верстви суспільства, які формуючись одночасно, перебували в стані антагонізму одна до одної. Буржуазія (фабрична, банківська, заводська, торговельна, промислова) мала привілейоване становище. Царизм намагався заохочувати розвиток капіталістичної промисловості, сприяв індустріальному розвитку країни, але робив це в умовах збереження численних кріпацьких пережитків.

¹⁷ Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк, О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 172, 174, 214.

Інтелігенція – люди розумової праці, зайняті у сфері освіти, науки, літератури, мистецтва, охорони здоров'я, юридичної діяльності, виробничих технологій. Частка інтелігенції у структурі суспільства була невисокою – до 2 %. Однак саме ця соціальна верства перебрала на себе роль проводиря українського руху, заклала його теоретичне підґрунтя, давши наукове обґрунтування різних аспектів національної ідеї¹⁸. Згодом – в Українську національно-демократичну революцію 1917 – 1921 рр. – саме інтелігенція очолила боротьбу за відновлення української держави.

Отже, суспільно-політичний лад і правовий статус населення західноукраїнських земель визначалися функціонуванням адміністративно-управлінських інститутів і застосуванням законодавства Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Революція 1848 р. утвердила капіталістичний спосіб виробництва і зумовила зміни в організації населення та місцевого управління в Галичині, Закарпатті та на Буковині. Водночас специфіка державного і суспільного життя українських земель у складі Російської імперії фактично зійшла нанівець. Уніфікаторські дії царату були спрямовані на позбавлення українського народу не лише залишків державної автономії, а й на ліквідацію його культурно-національних особливостей. У державному та суспільному ладі українських земель Російської імперії спостерігалася тенденція, спрямована на зміцнення поліцейсько-бюрократичної самодержавної системи, посилення національного гніту та уніфікацію організації населення.

3. Джерела та галузі права на теренах України, підпорядкованих Австрійській, Австро-Угорській і Російській імперіям

З приєднанням Галичини в кінці XVIII ст. до Австрійської імперії розпочався процес заміни польського права на австрійське. Проте лише на початку XIX ст. австрійська правова система в західноукраїнських землях стала панівною. Особливість запровадження нових нормативно-правових актів у Австрійській імперії полягала в їх початковій апробації на галицьких землях. Лише після вдалого завершення правового експерименту той чи інший закон або кодифікований акт мав шанси бути впровадженим в інших регіонах «клаптикової» монархії.

19 серпня 1791 р. австрійським урядом ухвалено Галицьку Конституцію, що діяла лише до 1805 р. Проте вона відіграла роль каталізатора розвитку національної свідомості галицької інтелігенції, що сприяло активізації подальшої боротьби українців за національне відродження.

У 1776 р. законодавча комісія, максимально врахувавши правові особливості кожної провінції, подала на підпис ерцгерцогині Марії-Терезії

¹⁸ Дорошук Н.О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Н.О. Дорошук; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с. – С. 2.

проект Цивільного кодексу Австрії, що складався з восьми томів і трьох розділів (права особи, майнові та облігаційні права). За часів імператора Йосифа II Кодекс було доповнено новими нормами. Зокрема перший розділ – положеннями про права подружжя, взаємні права та обов'язки батьків і дітей тощо. Цісарські поправки, що мали надзвичайне значення для розвитку держави та суспільства, дістали назву патентів. Із 1787 р. вони набрали чинності в австрійських провінціях, у тому числі й у Галичині. Провідними засадами у цивільно-правових відносинах імперії можна назвати такі: охорона приватної власності (землі, майна), передусім землевласників і буржуазії; збереження для селян права успадковувати землю, яку обробляли їхні батьки; рівність громадян перед законом; свобода договірних відносин, спадкоємство, опіка; цивільний і церковний шлюб, розширення прав жінок, позашлюбних дітей, вдів та вдівців. Кодекси виокремлювали в окремі статті процес, особисті права, речові докази, речові та майнові права¹⁹.

Паралельно проводилася робота над підготовкою Цивільно-процесуального кодексу, що набув юридичної сили в Галичині з 1782 р. Щоправда, згодом він був доопрацьований, а з 1807 р. діяв у Східній Галичині під назвою Галицького цивільно-процесуального кодексу. Судова практика використовувала цей Кодекс до кінця XIX ст. У 1898 р. набрав чинності новий Цивільно-процесуальний кодекс Австро-Угорської монархії. Його відмінною рисою стало впровадження буржуазних принципів судочинства: усності, гласності та змагальності.

Кримінальне право та процес також мали тривалий період систематизації. Збірником, що діяв частково в Галичині, став запроваджений у грудні 1768 р. Кримінальний кодекс під назвою Терезіана (від імені Марії-Терезії). Кодекс відзначався надзвичайно жорстокою системою покарань. Запроваджений 1787 р. новий Кримінальний кодекс під назвою Йосифіна вперше поділив протиправні діяння на карні злочини, що розглядалися судами, та поліцейські проступки (незначні правопорушення), які передавалися на розгляд адміністративних органів. Особливість цього Кодексу полягала в тому, що в ньому як вид покарання не застосовувалася смертна кара.

Пройшовши апробацію у Східній Галичині, 1803 р. набрав чинності на всій території Австрії новий Кодекс кримінального права. Він складався з двох частин: перша – про злочини, друга – про норми процесуального права. Із змінами, внесеними 1852 р., цей Кодекс залишався чинним у Галичині до 1932 р. Водночас у Закарпатті 1879 р. набув юридичної сили Угорський кримінальний кодекс.

В українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. чинними були такі джерела права:

¹⁹ Заруба В.М. Зазнач. твір. – С. 187.

- звичаєве право, магдебурзьке право, Третій Литовський статут;
 - Зібрання малоросійських прав (1807 р.) – кодифікований збірник норм цивільного права, що існував на початку XIX ст. у Чернігівській і Полтавській губерніях. Його основу складала норма звичаєвого права та збірники польсько-литовського і магдебурзького права, зокрема Литовські статuti, а також Саксонське зерцало (лат. *Speculum Saxonicum*, нім. *Sachsenspiegel*) – німецький середньовічний збірник правових норм. Офіційно збірник затверджено не було і лише частково він увійшов до Зводу законів Російської імперії;
 - Повне зібрання законів Російської імперії (1830 р.) – найповніша збірка законодавчих актів Російської імперії. Вміщувала 40 томів законів (30 920 актів) і шість томів додатків (показчики, книги креслень і малюнків), охоплювала законодавство з 1649 р. до 1825 р.;
 - Звід законів Російської імперії (1832 р., 1842 р., 1857 р.) – п'ятнадцятитомне офіційне зібрання законодавчих актів Російської імперії, створене за ініціативою імператора Миколи I. Збірник систематизований за галузями права (наприклад, томи 1 – 3 містили основні закони, постанови, том 10 – цивільні та межові закони, том 15 – кримінальні закони та ін.);
 - Указ «Про запровадження в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії» (1843 р.). З метою уніфікації правової системи на території цих губерній могли застосовуватися 53 статті Зводу законів цивільних, що враховували особливості місцевого права;
 - Уложення про покарання кримінальні та виправні (1846 р., за редакціями 1866 і 1885 рр.) – законодавчий акт Російської імперії, яким визначались форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставини, що обтяжували та пом'якшували вину. В ньому збережено тілесні покарання, від яких звільнялися лише представники привілейованих верст;
 - фабричне законодавство – низка законодавчих актів, що регулювали відносини власників підприємств і найманих робітників. В українських губерніях були поширені зі значним запізненням. Серед них – закони «Про малолітніх працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» 1882 р., «Про заборону нічної праці малолітніх та жінок на заводах, фабриках і мануфактурах» 1885 р., «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» 1897 р та ін.;
 - Зібрання узаконень і розпоряджень уряду. Видавалися двічі на тиждень. У них містилися маніфести, укази сенату, постанови, що мали силу закону та підлягали внесенню в Повне зібрання законів;
 - постанови Сенату. Затверджувались імператором і мали силу закону.
- Аналізуючи кримінальне право, слід наголосити на тому, що його норми другої половини XIX ст. закріплювалися в 15-му томі Зводу законів

Російської імперії та Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1846 р., за редакціями 1866 і 1885 рр. Виокремлювалися такі види злочинів: 1) злочини проти віри (єресь, перехід православного до іншої віри, безчинство в церкві тощо); 2) злочини проти держави (замах чи намір позбавити влади царя або здійснити насильницькі дії проти імператорської родини тощо); 3) злочини проти порядку управління (організований виступ робітників проти власника чи управителя підприємства, повстання кріпаків проти поміщиків, масові безпорядки тощо); 4) злочини проти особи (вбивство, тілесні ушкодження, образа честі тощо); 5) майнові злочини (пограбування, розбійний напад тощо); 6) шлюбно-сімейні злочини (злочини дітей проти батьків тощо).

Система покарань була надзвичайно складною. Покарання поділялися на два види – кримінальні та виправні. До перших належали: а) позбавлення всіх прав стану в поєднанні зі смертною карою або з висланням на каторжні роботи; б) клеймування засуджених до каторжних робіт; в) тілесні покарання. У свою чергу, до виправних належали: 1) догана; 2) штраф; 3) арешт; 4) ув'язнення; 5) передання на службу до виправних арештантських рот тощо.

У контексті висвітлення цивільного права варто зазначити, що Звід законів Російської імперії вперше дав визначення права власності як права «володіти, користуватись і розпоряджатись майном вічно та потомствено». Речі поділялися на рухомі та нерухомі, родові та придбані, подільні та неподільні, споживчі та неспоживчі, вилучені з обігу і невилучені.

Значна увага приділялася зобов'язальному праву. Договори укладалися як письмово, так і усно, але для таких їх видів як позика, дарування, поклажі передбачалася лише письмова форма. З-поміж численних різновидів договорів найважливішими були договори обміну, оренди, постачання, підряду, позики, товариства, найму, страхування.

Спадкування здійснювалося як за заповітом, так і за законом. Обов'язковою умовою укладення заповіту був здоровий глузд і тверда пам'ять у людини та досягнення нею 21-річного віку. За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом. Ними були як сини, так і дочки, але перевага надавалася першим.

Сімейне право визнавало суб'єктом шлюбних відносин чоловіка з 18 і жінку з 16 років. Особам, які досягли 80 років, вступати до шлюбу заборонялося. Законним вважався лише церковний шлюб. Не дозволявся шлюб між християнами і представниками інших вірувань, четвертий шлюб, а також новий без розірвання попереднього²⁰.

Отже, основними джерелами права в західноукраїнських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини були закони імператора і парламенту, інші нормативно-правові акти австрійської влади. Розвиток

²⁰ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 229–230.

капіталістичних відносин зумовив перегляд і видання нових кодексів, які разом з цим зберігали цілу низку середньовічних норм. Водночас в українських землях у складі Російської імперії з кінця XVIII – до початку XIX ст. діяли норми місцевого права. У середині XIX ст. було проведено загальноімперську систематизацію нормативно-правових актів. Визначальними для генези права в другій половині XIX ст. були закони, що приймалися в ході буржуазних реформ і контрреформ. Поширення робітничого руху привело до створення у 1880 – 1890-х роках низки актів фабричного законодавства. Незважаючи на те, що в нових нормативно-правових документах закріплювалися буржуазні принципи правового регулювання суспільних відносин, у більшості галузей права переважали старі феодальні норми.

Лекція 8. Національна державність і право України у 1917 – 1921 рр.

1. Державотворча діяльність Української Центральної Ради. Універсали.
2. Конституція УНР: історія створення та основні положення.
3. Гетьманат П. Скоропадського. Право Української Держави.
4. Державно-правові інститути за Директорії УНР.
5. Західноукраїнська Народна Республіка та її право.

1. Державотворча діяльність Української Центральної Ради. Універсали

Лютнева революція 1917 р. у Російській імперії відкрила можливості для відбудови української держави. Після падіння самодержавства в Росії було встановлено двовладдя: вимушена співпраця Тимчасового уряду, утвореного членами Державної думи, та Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.

У містах України так само почалося формування нових органів. Це були громадські ради та комітети, до складу яких увійшли здебільшого представники торгово-промислових кіл і чиновники царської адміністрації, які підпорядковувалися Тимчасовому уряду та були сформовані за російським зразком ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Водночас відбувалося поновлення активності й українських національних сил. Так, за ініціативи Товариства українських поступовців та соціал-демократів 4 березня 1917 р. було утворено Українську Центральну Раду (УЦР).

До її складу увійшли представники українських громадських організацій, політичних партій, кооперативних і професійних об'єднань та студентства. Головою УЦР обрано відомого громадського діяча і науковця М. Грушевського. На початковому етапі своєї діяльності УЦР позиціонувала себе як громадсько-політичний центр, покликаний очолити національний рух з метою перебудови суспільного ладу.

Важливим кроком на шляху до національного самовизначення стала 100-тисячна маніфестація, що відбулася у Києві 19 березня 1917 р. Вона завершилася ухвалою резолюції про доручення Центральній Раді розпочати переговори з Тимчасовим урядом щодо широкої автономії для України¹.

Грунтовніше програму національного руху було вироблено на Всеукраїнському національному конгресі, що проходив у Києві 6–8 квітня 1917 р. Зокрема, метою цього руху визначалося відстоювання широкої національно-територіальної автономії України у складі федеративно-

¹ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 2. – 580 с. – С. 40.

демократичної Росії при забезпеченні прав національних меншин в Україні і таких же прав українських меншин у Росії². Конгрес переобрав склад Центральної Ради, загальна чисельність нового складу Ради орієнтовно уже складала 100–150 членів³. Оцінюючи його значення, В. Винниченко писав: «Конгрес був першим кроком відродження нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя... З цього моменту Центральна Рада ставала, дійсно, представницьким, законним (за законами революційного часу) органом усієї української демократії»⁴.

Підтримку УЦР висловили також всеукраїнські військовий, селянський та робітничий з'їзди, що відбулися впродовж травня–липня 1917 р. Ці з'їзди делегували до УЦР своїх представників, тож у липні 1917 р. УЦР мала близько 800 делегатів⁵. Таким чином відбулося організаційне та ідейне оформлення національного руху, а УЦР здобула всенародну підтримку і стала очільником боротьби за політичне самовизначення українського народу.

Державне будівництво, що здійснювалося в Україні впродовж першого року революції мало свої особливості. По-перше, склад УЦР був утворений не шляхом всенародного голосування, а обраний на з'їзді представників українських організацій і згодом поповнений делегатами військового, селянського та робітничого з'їздів. По-друге, УЦР була тимчасовим органом, який діяв в Україні до скликання Всеукраїнських установчих зборів. По-третє, нормативні акти, видані УЦР, не містять чіткого визначення правового статусу цього органу. Так, у «Наказі Українській Центральній Раді», прийнятому на її Загальних зборах 23 квітня 1917 р., УЦР визначає себе як «представницький орган всієї організованої української людності». У I Універсалі – «вибраним органом українського народу», у II Універсалі – «представником української демократії», у III Універсалі – органом, який до скликання Всеукраїнських зборів бере на себе «владу творити лад на землях наших, давати закони і правити», у IV Універсалі – «представницею робочого народу селян, робітників і солдатів».

Відповідно до згаданого вище «Наказу Українській Центральній Раді» її робота здійснювалася через Загальні збори та через Комітет. Загальні збори визначали напрям і характер роботи УЦР і поділялися на чергові, які мали відбуватися не рідше раз у місяць, та екстрені, які скликав Комітет за

² Україна крізь віки: у 13-ти тт. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 10: Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Ресніт / НАН України. Ін-т історії України; за заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. – С. 36.

³ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В.Ф. Верстюк; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Заповіт, 1997. – 344 с. – С. 85.

⁴ Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – Ч. I. – 350 с. – С. 93–94.

⁵ Верстюк В.Ф. Знач. твір. – С. 89.

нагальної потреби. За увесь час роботи УЦР відбулося дев'ять сесій Загальних зборів⁶.

Комітет УЦР був постійно діючим органом, до складу якого входило 33 особи, серед них – Голова, два заступники Голови, голови комісій та інші особи. Комісії утворювалися Комітетом за потреби – для підготовки і вирішення окремих справ. Тож саме Комітет став керівним осередком УЦР, який приймав найважливіші рішення. У кінці червня 1917 р. Комітет було перейменовано у Малу Раду. Її склад теж не був сталим. Так, у серпні 1917 р. до Малої Ради входило уже 65 членів.

Виконавчим органом УЦР (за III Універсалом – урядом) був Генеральний Секретаріат, створений 15 червня 1917 р. Комітетом УЦР та затверджений рішенням п'ятих Загальних зборів. Спочатку було створено 8 генеральних секретарств: внутрішніх справ (очолив В. Винниченко), фінансів (Х. Барановський), міжнаціональних справ (С. Єфремов), земельних справ (Б. Мартос), військових справ (С. Петлюра), юстиції (В. Садовський), харчових справ (М. Стасюк), освіти (І. Стешенко). Генеральний Секретаріат очолив В. Винниченко. Генеральним писарем призначено П. Христюка. Надалі кількість генеральних секретарств неодноразово змінювалася, у грудні 1917 р. їх було уже 18⁷.

Судоустрій в Україні спочатку суттєвих змін не зазнав: продовжували діяти суди, створені ще у Російській імперії: мирові суди та з'їзди мирових суддів, окружні суди та судові палати. Лише після проголошення III Універсалу, Центральна Рада приступила до формування власної судової системи. Так, 2 грудня 1917 р. було прийнято Закон «Про утворення Генерального Суду», в якому визначалися основні засади організації та діяльності цієї гілки влади в УНР⁸. Законодавчі акти УЦР у галузі державного будівництва приймалися і в наступні місяці⁹.

Відповідно до ухваленого Закону Генеральний Суд складався з трьох департаментів – цивільного, кримінального і адміністративного, та перебирав на себе усі функції, що виконував до того часу Сенат як у справах судових, так і у справах нагляду за судовими установами й особами судового відомства. Члени Генерального Суду обиралися Центральною Радою і мали виконувати свої обов'язки доки не буде створено Генеральний Суд на основі

⁶ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 247.

⁷ Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с. – С. 419.

⁸ Див.: Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – 590 с. – С. 413–432.

⁹ Гончаренко В. Законодавчі органи в Українській Народній Республіці / В. Гончаренко // Вісник Акад. прав. наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 61–71. – С. 66.

Конституції УНР¹⁰. Однак завершити формування судової системи УЦР не встигла.

Неврегульованою залишалася також справа місцевого управління. У дні Лютневої революції царські губернатори та повітові справники були усунуті з посад, багато з них – арештовані. Натомість постановою Тимчасового уряду їхні обов'язки покладалися на губерніяльних і повітових комісарів. Разом з цим на місцях діяли ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, а також продовжували свою роботу органи місцевого самоврядування. Утворення українських органів місцевої влади – губернських і повітових комісарів УЦР – фактично розпочалося після проголошення УНР. Таким чином, за владу на місцях боролися різні організації і політичні сили, тож в одних місцевостях панувало двовладдя (чи багатовладдя), в інших – безвладдя, це засвідчувало про відсутність контролю УЦР над провінцією¹¹.

Кадрова політика УЦР також мала свої особливості. Основними вимогами до кандидатів на заміщення посад у державному апараті було соціальне походження та належність до якоїсь із українських соціалістичних партій, що стало причиною усунення зі служби значної кількості кваліфікованих працівників. Водночас відтік кадрів посилювався і через низьку заробітну плату.

У підсумку уряд УЦР виявився неспроможним налагодити апарат влади та механізм втілення в життя власних рішень, що сприяло виникненню в державі системної управлінської кризи¹².

Завдання побудови правоохоронних органів також залишалося не вирішеним. На початковому етапі своєї діяльності Центральна Рада не визначала власних підходів щодо розбудови та вироблення правових засад організації й діяльності органів охорони правопорядку, відносячи ці питання до компетенції федерації¹³. На території України правоохоронні органи, зокрема міліція, керувалися у своїй діяльності постановами Тимчасового уряду «Про заснування міліції» і «Тимчасовим положенням про міліцію» від 14 березня 1917 р. та постановою Першого українського військового з'їзду 5–8 травня 1917 р. у Києві «Про українську народну міліцію». Цими документами передбачався досить твердий державний контроль за діяльністю народної міліції¹⁴.

¹⁰ Закон про утворення Генерального Суду (2 грудня 1917 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с. – С. 311–312.

¹¹ Історія державної служби в Україні... – С. 434–435.

¹² Там само. – С. 431.

¹³ Дурнов Є.С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917 – 1921 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Є. С. Дурнов; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 22 с. – С. 15.

¹⁴ Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – Т. 1: (1917 – 1925). – К.: Генеза, 1997. – 499 с. – С. 21–27; Див. також: Доценко О.С. Організація управління міліцією громадської безпеки в сучасних умовах: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне

Варто відзначити також, що «Тимчасове положення про міліцію» залишалося чинним до кінця існування УЦР¹⁵. У ньому, зокрема, йшлося про заснування замість поліції – міліції як виконавчого органу державної влади на місцях, який перебуватиме у безпосередньому віданні земських і міських громадських управлінь. Основним обов'язком міліції, як визначалося у документі, була охорона громадської безпеки і порядку, захист усіх та кожного від всілякого насильства, образ і самоуправства. Витрати на утримання міліції розподілялися між Міністерством внутрішніх справ та місцевими органами управління¹⁶.

Необхідно зауважити, що УЦР, попри формування Генерального секретарства внутрішніх справ, не приділяла належної уваги питанням організації і діяльності міліції. Передбачалося лише, що після війни українська армія повинна стати армією народу (народною міліцією), єдиною метою існування якої буде охорона інтересів і прав народу, а не панівних класів, до якої б нації ці класи не належали¹⁷.

Таким чином, унаслідок недосконалості правової бази, неналежного фінансування, через нестачу працівників та їх низьку професійну підготовку міліція виявилася неспроможною захищати населення від зростаючої хвилі злочинності¹⁸. Саме тому у деяких місцевостях громадяни почали створювати недержавні об'єднання для охорони громадського порядку, серед них можна назвати такі громадські міліційні формування, як «Січ», «Народне ополчення», «Вільне козацтво»¹⁹. У Києві для «очищення міста від злочинних елементів та підтримання порядку» було створено воєнну міліцію, яка формувалася переважно з «офіцерів, юнкерів, вільнонайманих та загалом культурних елементів»²⁰.

Найбільшого розповсюдження у селах і містах України набули напіввійськові товариства Вільного козацтва²¹. Їх перші загони виникли уже навесні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Впродовж

право і процес; фінансове право; інформаційне право / О.С. Доценко; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 206 с. – С. 81.

¹⁵ Довбня В.А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В.А. Довбня, Є.С. Дурнов, О.М. Калюк; за заг. ред. О.М. Джузи; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ: ІМА-Прес, 2008. – 144 с. – С. 32.

¹⁶ Постановление Временного правительства об учреждении милиции // Михайленко П.П. Зазнач. твір. – С. 21–25.

¹⁷ Про українську народну міліцію: постанова Першого українського військового з'їзду 5, 6, 7 і 8 травня (мая) 1917 р. у Києві // Там само. – С. 27.

¹⁸ Довбня В.А. Зазнач. твір. – С. 47.

¹⁹ Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917 – 1921 рр. / В.М. Щербатюк / Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ. – 2016. – № 2 (99). – С. 277.

²⁰ Кравченко Ю. З історії міліції України / Ю.Кравченко // Михайленко П.П. Зазнач. твір. – С. 6–20. – С. 8.

²¹ Дурнов Є.С. Вільне козацтво у боротьбі за збереження громадського порядку та української державності в роки Української революції 1917 – 1921 років / Є.С. Дурнов // Митна справа. – 2012. – № 2. – С. 44.

наступних місяців товариства Вільного козацтва були сформовані в інших губерніях України. 3–7 жовтня 1917 р. у м. Чигирин пройшов Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на який прибуло понад 300 делегатів з різних регіонів України. На з'їзді було утверджено організаційну структуру Вільного козацтва, визнано його підпорядкування УЦР, створено Генеральну раду, головним отаманом обрано колишнього царського генерала П. Скоропадського²².

Центральна Рада підтримала добровольчий громадський рух: 13 листопада 1917 р. постановою Генерального Секретаріату було ухвалено Статут «Вільного козацтва на Україні». Разом з іншими документами він мав важливе значення для забезпечення правопорядку в УНР²³. Водночас згідно зі Статутом метою діяльності цих товариств був також «фізичний і духовний розвиток своїх членів» та «громадянське виховання». Зазначалось, що під час війни Вільне козацтво бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок і спокій населення, охороняє громадян та добро мешканців від їх знищення і грабування. Для охорони громадського спокою і добробуту товариства створювали кінні та піші муштровані загони козаків і козачої молоді, пожежні дружини й інші організації. За допомогу в охороні громадського порядку Вільне козацтво ніякої плати не отримувало²⁴.

Вільне козацтво взяло активну участь у боротьбі проти більшовицької агресії взимку 1917–1918 рр., відстоюючи таким чином українську державність. Так, у ніч з 21 на 22 лютого 1918 р. на залізничній станції «Бобринська» вільнокозачі загони розбили частини восьмої російської армії М. Муравйова, не допустивши, відповідно, більшовицькі війська до Звенигородського повіту²⁵ та утримуючи до приходу українсько-німецьких військ територію, обмежену Дніпром і лінією «Знам'янка – Помішна – Христинівка – Канів»²⁶.

Не маючи достатньої військової сили для захисту України, Центральна Рада підпорядковувала Вільне козацтво Генеральному секретарству військових справ, намагаючись у такий спосіб створити Вільне реєстрове козацтво як регулярний військовий підрозділ на державному утриманні. Проте повноцінній реалізації цього задуму перешкодило командування німецьких та австрійських військ, на вимогу якого 5 квітня 1918 р. уряд УНР розформував Вільне реєстрове козацтво. Однак цим актом вільнокозачий рух знищено не було, хоч і не офіційно, але загони Вільного козацтва й надалі

²² Щербатюк В.М. Зазнач. твір. – С. 278–279.

²³ Довбня В.А. Зазнач. твір. – С. 69.

²⁴ Статут «Вільного козацтва на Україні»: Постанова Генерального Секретаріату 13-го листопада 1917 р. // Михайленко П.П. Зазнач. твір. – С. 42.

²⁵ Щербатюк В.М. Зазнач. твір. – С. 278.

²⁶ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с. – С. 72.

діяли в Україні. Вони продовжували значною мірою впливати на подальше зростання селянського повстанського руху²⁷.

Отже, УЦР не змогла організувати належної відсічі організованому наступу більшовицьких військ, які менш як за два місяці захопили лівобережну Україну і вступили до Києва.

За таких обставин УЦР почала шукати підтримки європейських держав і направила свою делегацію до Брест-Литовського, де проходили мирні переговори між радянською Росією та державами Четверного союзу. Безумовним успіхом молоді української дипломатії стало підписання 27 січня 1918 р. Брестського миру. Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія визнавали незалежну Українську Народну Республіку. Кордони між УНР та Австро-Угорщиною встановлювалися по довоєнній лінії кордону між Австро-Угорською та Російською імперіями. Таким чином західноукраїнські землі відходили до відновлюваної Польщі. Окрім того, Німеччина та Австро-Угорщина погоджувалися надати УЦР військову допомогу у боротьбі з більшовиками, натомість УЦР зобов'язувалася постачати їм продукти харчування та сировину.

За допомогою 450-тисячного німецько-австрійського війська Центральної Раді вдалося відновити свою владу в Україні. Однак присутність іноземних військ і реквізиції продовольства, до яких вони вдавалися, позбавили УЦР соціальної підтримки в Україні. Водночас командування німецьких та австрійських військ побачили неспроможність УЦР виконувати взяті на себе зобов'язання, що і призвело до загострення відносин між ними. Усі названі обставини зумовили падіння УЦР.

За часів Української Центральної Ради основними джерелами права в Україні були її універсали та Конституція УНР.

Перший універсал було проголошено 10 червня 1917 р. Фактично це було звернення до українського народу, в якому розкривалися політичні наміри Української Центральної Ради. У документі закріплювалися, зокрема, такі положення:

- оскільки Тимчасовий уряд відмовився визнати за українським народом право на автономію, то УЦР оповіщає, що, «не одділяючись від всієї Росії», ми «однині самі будемо творити наше життя», «новий лад вільної автономної України»;
- джерелом влади в Україні є український народ;
- вищим органом влади мають стати Всенародні Українські Збори (Сойм), обрані на підставі загального, рівного, прямого виборчого права, шляхом таємного голосування;
- до скликання Зборів увесь «великий тягар будови нашого життя» бере на себе УЦР;

²⁷ Рябов О.А. Вільне козацтво – форма самоорганізації селянства в Українську національно-демократичну революцію 1917 – 1921 років / О.А. Рябов // Слобожанщина в 1917 – 1921 рр.: вимір революції. Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 27–28 жовтня 2017 р.) / редкол.: Ю.О. Нікітін (голова), В.П. Капелюшний, Д.В. Кудінов, С.І. Дегтярьов. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 134.

- вимога до місцевої адміністрації «мати найтісніші зносини з УЦР», а якщо на місцях залишалися люди «ворожі до українства», то громадянам «приписувалося переобрати адміністрацію»;
- встановлення «особливого податку на рідну справу», який люди повинні були «точно, негайно і регулярно пересилати у скарбницю УЦР».

Таким чином, Перший універсал став документом УЦР, яким закладалися підвалини національного державного будівництва. У відповідь на його появу Тимчасовий уряд негайно направив в Україну делегацію для переговорів з Центральною Радою. Їх наслідком стало досягнення компромісу, зміст якого оприлюднено 3 липня 1917 р. у Другому універсалі. У ньому зазначалось передусім таке:

- Тимчасовий уряд визнає Українську Центральну Раду, як представника української демократії;
- Українська Центральна Рада має поповнитись представниками національних меншин, які проживають в Україні;
- Центральна Рада в згоді з національними меншинами України підготує проекти законів про автономний устрій України, які будуть винесені на затвердження Всеросійських Установчих Зборів;
- Генеральний Секретаріат визнається носієм вищої краюї влади Тимчасового уряду в Україні;
- Генеральний Секретаріат є відповідальним перед Центральною Радою, але його склад затверджується Тимчасовим урядом;
- Центральна Рада відмовляється від задумів «самовільно здійснювати автономію України до скликання Всеросійських Установчих Зборів».

Жовтневий переворот у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р і повалення Тимчасового уряду спонукали УЦР до активніших дій щодо розбудови своєї держави. Вона не визнала владу більшовиків у Росії і 7 листопада ухвалила Третій універсал, у якому проголошувалося:

- утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі майбутньої (не більшовицької) федеративної Російської Республіки;
- до скликання Установчих Зборів законодавча влада належатиме Українській Центральній Раді, виконавча – Генеральному Секретаріатові;
- закріплення території УНР у межах дев'яти губерній, заселених переважно українцями;
- проведення ряду соціально-економічних і політичних реформ: скасування приватної власності на землю та передання її у власність усього трудового народу, 8-годинний робочий день, встановлення державного контролю над виробництвом;
- скасування смертної кари й амністія політв'язням;
- створення справедливого суду;
- розширення прав місцевого самоврядування;
- забезпечення свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і житла;
- визнання права національно-персональної автономії для національних меншин;

- виступ України за негайний початок мирних переговорів між воюючими сторонами;
- призначення на 27 грудня 1917 р. виборів до Всеукраїнських Установчих Зборів.

Передумовами проголошення Четвертого універсалу стали: 1) мирні переговори у Брест-Литовському, в яких Україна, відмежовуючись від більшовиків, прагнула виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин; 2) наступ більшовицьких військ і слабкість власної армії. Основними положеннями Четвертого Універсалу, прийнятого 9 січня 1918 р., були такі:

- УНР проголошувалася самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою;
- стверджувалося, що з усіма сусідами УНР хоче жити в мирі;
- доручалося урядові, який відтоді називався Рада Народних Міністрів, довести до кінця переговори з Центральними державами та укласти з ними мир;
- проголошувався заклик до громадян УНР рішуче виступити проти «насланих з Петрограда насильників»;
- передбачалося після успішного завершення війни демобілізувати армію та створити на її основі народну міліцію;
- підтверджувалося скасування приватної власності на землю та її передання трудовому народові без викупу;
- доручалося Раді Народних Міністрів вжити необхідних заходів до відновлення мирного промислового виробництва та забезпечення роботою всіх безробітних;
- проголошувалося встановлення державного контролю над торгівлею і банками;
- підтверджувалися проголошені Третім Універсалом демократичні права і свободи;
- передбачалося найближчим часом скликати Всеукраїнські Установчі Збори, які схвалять Конституцію УНР і остаточно вирішать питання про федеративний зв'язок з народними республіками колишньої Російської держави.

Отже, виникнення Центральної Ради знаменувало відродження українського державотворення в умовах національно-демократичної революції. Українська Центральна Рада з громадсько-політичного центру перетворилася на вищий орган державної влади. Головним здобутком першого етапу революції стало проголошення Української Народної Республіки та піднесення її державного статусу до «самостійної, ні від кого не залежної, вільної, суверенної держави українського народу».

2. Конституція УНР: історія створення та основні положення

Робота над текстом Конституції розпочалася ще влітку 1917 р., коли було створено конституційну комісію на чолі з М. Грушевським. Згідно з Четвертим Універсалом УЦР вона мала бути ухвалена Всеукраїнськими

Установчими Зборами, однак в силу історичних обставин Конституція УНР (Статут про державний устрій і вільності УНР) була прийнята Українською Центральною Радою 29 квітня 1918 р. Конституція складалася з восьми розділів та 83 статей²⁸.

У першому розділі «Загальні постанови» визначалося, що Українська Народна Республіка є «державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною», джерелом влади в УНР є народ, територія держави є неподільною і не може бути зміненою без згоди 2/3 парламенту.

У другому розділі закріплювалися права громадян УНР: проголошувалася рівність громадян, незалежно від статі, віросповідання, національності, освіти, майнового стану. Гарантувалися свободи слова, друку, совісті, організації, страйку, недоторканність «домашнього вогнища», таємниця листування, вибору місця проживання. Скасовувалися смертна кара, тілесні та інші покарання, що принижують людську гідність, а також конфіскація майна як вид покарання. Активне і пасивне виборче право надавалося усім громадянам УНР, які досягли 20 років, за винятком лише божевільних.

У третьому розділі закріплювався принцип поділу влади на законодавчу – Всенародні Збори, виконавчу – Рада Народних Міністрів і судову – Генеральний Суд.

Компетенція та порядок формування вищих органів державної влади визначалися у четвертому, п'ятому та шостому розділах відповідно.

Всенародні Збори – верховний орган влади УНР – обиралися на підставі загального рівного прямого виборчого рева шляхом таємного голосування строком на три роки. Їх очолював Голова, обраний Всенародними Зборами.

Голова Всенародних Зборів мав бути вищою посадовою особою в державі: він представляв Республіку на всіх рівнях, скликав і головував на засіданнях Всенародних Зборів.

Уряд УНР – Рада Народних Міністрів – мала формуватись Головою Всенародних Зборів та затверджуватись Всенародними Зборами. Рада Народних Міністрів порядкувала усіма справами, що стосувалися УНР у цілому, а також тими, що залишалися за межами компетенції органів місцевого самоврядування. Однак структурна невизначеність системи самоврядування, відсутність належної правової бази та державного фінансування не дозволили Центральній Раді організувати на практиці діяльність органів влади й управління на місцях. Незважаючи на це, у Конституції УНР все ж знайшов закріплення принцип децентралізації державного управління. Посада голови уряду Конституцією передбачена не була.

Найвищим судовим органом мав стати Генеральний Суд УНР. Його склад обирався Всенародними Зборами терміном на п'ять років. Генеральний

²⁸ Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>. – Назва з екрана.

Суд був касаційним судом і не міг розглядати справи у першій та другій (апеляційній) інстанціях. Суд мав відбуватися від імені УНР та бути єдиним для усіх громадян, включаючи членів Всенародних Зборів та Ради Народних Міністрів. Детальніше питання організації та компетенції судових установ мали бути встановлені окремими законами.

У цьому розділі національним меншинам гарантувалося право на національно-персональну автономію, тобто право на «самостійне облаштування свого національного життя», що мало здійснюватися через органи спеціально створеного Національного Союзу.

У розділі восьмому передбачалася можливість часткового обмеження громадянських прав і свобод, зокрема під час війни або внутрішніх заворушень, строк обмеження оптимістично встановлювався не довшим трьох місяців.

Проте Конституція УНР чинності так і не набула через гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

Видається доцільним у контексті вивчення процесу українського державотворення донести існуюче в історіографії дискусійне твердження про обрання того ж дня М. Грушевського президентом УНР. Вітчизняний дослідник В. Іванов, посилаючись на свідчення Д. Дорошенка, зазначає, що ця подія відбулася 29 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради. І це, на його думку, вірогідно було останньою спробою Центральної Ради утримати владу в умовах санкціонованого німецьким окупаційним командуванням державного перевороту²⁹.

Незважаючи на досить широке використання у науковій, навчальній та публіцистичній літературі визнання М. Грушевського першим Президентом України (або Президентом УНР, Президентом Центральної Ради), частина дослідників вважає подібний підхід проявом явної міфологізації, що наочно простежується, зокрема, у працях П. Усенка³⁰.

Однак з позиції суто наукових підходів слушно погодитися із переконанням відомого українського вченого В. Масненка про те, що наукова вага такої дискусії може бути зведена до потреби сумлінно працювати з джерелами і зважати на особисте ставлення М. Грушевського до того чи іншого політичного устрою та власного місця в ньому³¹.

Проте, як би не розгорталися події Української революції 1917–1921 рр., розроблення і прийняття Конституції УНР мали надзвичайну вагу для українського державотворення. Конституція УНР юридично закріпила

²⁹ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 408.

³⁰ Див.: Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії) / П. Усенко. – К.: Нора-друк, 2003. – 100 с.; Його ж. Чи був Михайло Грушевський Президентом України? / П. Усенко // матеріали V Конгресу Міжнар. асоц. українців. Історія: зб. наук. статей. – Ч. 3. – Чернівці, 2005. – С. 13–22.

³¹ Масненко В.В. Формування образу М.С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства / В.В. Масненко // Укр. істор. журн. – 2006. – № 5. – С. 19–34.

відродження української державності та донесла до майбутніх поколінь глибоко гуманні й демократичні ідеї своїх творців – членів УЦР, які намагалися створити законодавчі підвалини справедливого суспільного життя в Україні³².

3. Гетьманат П.Скоропадського. Право Української Держави

29 квітня 1918 р. Всеукраїнський хліборобський з'їзд, за підтримки командування німецьких військ, проголосив Павла Скоропадського, колишнього царського генерала і нащадка давнього гетьманського роду, Гетьманом України. Того ж дня було оприлюднено «Грамоту до всього українського народу», у якій повідомлялося про розпуск Центральної Ради, звільнення усіх міністрів, визначалися основні завдання і принципи політики гетьмана, назва «Українська Народна Республіка» замінювалася назвою «Українська Держава». Гетьман обіцяв «твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі... підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами»³³.

Основні засади державного будівництва розкривалися у «Законах про тимчасовий державний устрій», виданих так само 29 квітня 1918 р. Відповідно до Законів у гетьмана зосереджувалася уся повнота державної влади: він затверджував закони, призначав Отамана Ради Міністрів і затверджував склад Ради Міністрів, був Верховним Воєводою української армії і флоту, керував зовнішньою політикою Української Держави, мав право здійснювати помилування засуджених та переглядати вироки, міг оголошувати у державі надзвичайний стан³⁴. Водночас гетьман зауважував, що бере владу в свої руки тимчасово, до скликання Сойму.

Вищим органом виконавчої влади ставала Рада Міністрів, яка визначала напрям розвитку галузевих міністерств та координувала їх роботу, окрім того наділялася правом законодавчої ініціативи. Кожному міністерству за профілем діяльності надавалося право розроблення проектів законів, які потім передавалися на обговорення до Ради Міністрів і після їх схвалення – на затвердження гетьманові.

Формування Ради Міністрів було доручено одному з лідерів Української народної громади (УНГ) М. Сахно-Устиновичу, однак його пропозиції багатьом представникам поміркованих українських партій увійти до уряду були відхилені. Тоді 30 квітня 1918 р. гетьман П. Скоропадський доручив формування Ради вченому і громадському діячу М. Василенку. 3 травня 1918 р. гетьман затвердив склад Ради Міністрів. Очолив її та одночасно став міністром внутрішніх справ Ф. Лизогуб (багатий полтавський поміщик). Також до складу Ради Міністрів увійшли тимчасово в. о. міністра військових

³² Рум'янцев В.О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок в розвитку конституційного законодавства України / В.О. Рум'янцев // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11. – С. 174.

³³ Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України... – С. 340.

³⁴ Закони про тимчасовий державний устрій (квітень 1918 р.) // Там само. – С. 341–342.

справ і флоту – начальник генерального штабу – О. Сливинський, міністр фінансів А. Ржепецький (виходець із полтавського шляхетного роду), міністр торгівлі і промисловості С. Гутник (голова Одеського біржового комітету), міністр продовольчих справ Ю. Соколовський (діяч Полтавського земства), міністр народного здоров'я В. Любинський (лікар-фармаколог), міністр народної освіти і тимчасово в. о. міністра закордонних справ М. Василенко (професор Київського університету), міністр шляхів Б. Бутенко (інженер шляхів), міністр юстиції М. Чубинський (син знаного етнографа П. Чубинського, професор Харківського університету), міністр праці Ю. Вагнер (учений-зоолог), державним секретарем був призначений призначений М. Гижицький, якого через два тижні змінив І. Кістяківський, державним контролером – Г. Афанасьєва. 10 травня 1918 р. міністром земельних справ було призначено Ф. Колокольцева (з дворянського роду, учений-агроном), через кілька днів міністерство сповідань (віровизнань) очолив М. Зіньківський (професор Київського університету), а міністерство військових справ – О. Рогоза (командувач однієї з армій румунського фронту). Намагаючись надати складу уряду більш український характер, П. Скоропадський запросив 20 травня 1918 р. на посаду керуючого (міністра) закордонних справ Д. Дорошенка (нащадок гетьманського роду, відомий історик), а І. Кістяківського перемістив у червні 1918 р. на посаду міністра внутрішніх справ³⁵.

Аналізуючи склад уряду, можна зробити висновок, що кадрова політика гетьмана П. Скоропадського базувалася на інших, аніж в УНР, принципах: передусім перевага надавалася професіоналізму. Соціальне походження, національність та партійність не відігравали вирішальної ролі.

Місцеву адміністрацію очолювали губернські старости, яких призначав гетьман зазвичай з числа землевласників. Їх повноваження були майже такими ж, як у царських губернаторів. Також продовжували діяти місцеві органи самоврядування. Досить часто відносини на місцях складалися напружено, адже в органах самоврядування великий вплив мали національно свідомі українські сили, водночас губернські старости наділялися повноваженнями розпускати волосні земські збори й управи, якщо їх постанови мали «зловмисний характер»³⁶.

Судоустрій Української Держави спочатку залишався таким же, як і за часів УНР. Але вже 8 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон про утворення Державного Сенату, як «вищу в судових і адміністративних справах

³⁵ Новітня історія України (1900 – 2000): підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин та ін. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с. – С. 195; Також див.: Солдатенко В.Ф. Рада Міністрів Української Держави / В.Ф. Солдатенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил. – С. – К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 95.

³⁶ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський [та ін.]; за ред. А.С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с. – С. 278–279.

державну інституцію»³⁷. Законом передбачалося, що устрій, компетенція і вся діяльність Державного Сенату регламентувалися на поточний момент відповідними нормативно-правовими актами колишньої Російської імперії. Державний Сенат складався із Загальних зборів і трьох Генеральних судів – Адміністративного, Цивільного та Карного. Адміністративний суд розглядав справи щодо відчуження нерухомого майна на державну чи громадську користь, Цивільний і Карний Генеральні суди провадили касаційний розгляд справ, окрім того Карний Генеральний суд розглядав також справи про військові злочини. Очолював Державний Сенат президент, упродовж усього часу ним був відомий український громадський і політичний діяч, історик права М.П. Василенко³⁸. Президента та членів Сенату призначав гетьман за поданням міністра юстиції, ухваленим Радою Міністрів. При Державному Сенаті та кожному з Генеральних судів була передбачена посада прокурора та його заступника.

Того ж дня, 8 липня 1918 р., було прийнято Закон «Про судові палати і апеляційні суди», відповідно до якого відновлювали діяльність колишні судові палати – Київська, Харківська та Одеська. Як суд першої інстанції судові палати розглядали справи про державні і посадові злочини та були апеляційними інстанціями для справ, розгляд яких відбувався в окружних судах без присяжних засідателів. Налагоджувалася також діяльність окружних і мирових судів. Загалом станом на середину літа 1918 р. в Українській Державі діяло три судові палати, 19 окружних судів, 115 з'їздів мирових судів³⁹. Переважно на посадах суддів перебували працівники колишніх царських судових установ, що було викликано відсутністю достатньої кількості українських правників.

Окрім загальних і мирових судів також функціонували військові суди, які поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) та штабні (при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі)⁴⁰.

До кандидатів на заміщення посад суддів у названих судових органах ставилися ряд вимог, зокрема обов'язковим був досвід роботи за фахом. Тож зазвичай ці посади займали працівники колишніх царських судових установ, які були професіоналами, однак неприхильно ставилися до українізаторської політики гетьмана П. Скоропадського.

³⁷ Закон про утворення Державного Сенату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-utvorenniya-derjavnogo-66144.html>. – Назва з екрана.

³⁸ Мироненко О.М. Державний Сенат Української Держави / О.М. Мироненко // Енциклопедія сучасної України / редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 7: Г–Ді. – К., 2007. – С. 456.

³⁹ Рум'янцев В.О. Судова система в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського / В.О. Рум'янцев // Вісник Акад. правов. наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 77–89. – С. 83–85.

⁴⁰ Лісна І.С. Правовий статус судових органів в Українській Державі Павла Скоропадського / І.С. Лісна // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 32.

Особливе місце в Українській державі належало німецьким та австрійським військово-польовим судам, до юрисдикції яких належали справи «про всі порушення громадського порядку і всі злочинні вчинки проти союзних військ»⁴¹. Таке широке формулювання відкривало простір для фактично нічим не обмеженої сваволі військово-польових судів. Однак, як відзначав відомий вчений-юрист В. Рум'янцев, «в міру відновлення апарату української юстиції гетьман домагався обмеження їх юрисдикції щодо українського населення»⁴².

Велику увагу гетьман П. Скоропадський приділяв питанням військового будівництва. 24 липня 1918 р. було ухвалено Закон про загальний військовий обов'язок і затверджено план організації армії. Збройні сили Української Держави мали складатися з восьми армійських корпусів, які комплектувалися за територіальним принципом, чисельність армії мала складати близько 300 тис. осіб, служба у піхоті мала тривати два роки, в артилерії та кінноті – три, на флоті – чотири роки. Для підготовки офіцерських кадрів відновлювалися військова академія та кадетські школи. Гетьману вдалося погодити плани військового будівництва з кайзером під час візиту до Берліна у вересні 1918 р. Німеччина обіцяла своє сприяння, але реалії виявилися іншими, німецьке командування намагалося гальмувати процес творення українського війська⁴³.

Призов новобранців був призначений на 15 листопада 1918 р., однак через зміну політичної ситуації в Україні він так і не відбувся. Тож у розпорядженні гетьмана були лише окремі військові формування: Запорізька дивізія, Сірожупанна дивізія (сформована з українських полонених в Австро-Угорщині), Окремий Загін Січових Стрільців та новостворена Сердюцька дивізія як «особиста гвардія» гетьмана⁴⁴.

Як військовий резерв розглядалося козацтво. Об'єднання Вільного козацтва, утворені УЦР, розпускалися, натомість передбачалося створення Українського козацтва як воєнізованої структури українського суспільства, яка б, за тимчасової відсутності регулярного війська, забезпечувала державну безпеку і незалежність України. Проте реалізувати цей план П. Скоропадському не вдалося⁴⁵.

Також великого значення П. Скоропадський надавав формуванню правоохоронних органів. Початок цьому було покладено Тимчасовою

⁴¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси / Р.Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 336 с. – С. 80.

⁴² Рум'янцев В.О. Судова система... – С. 88.

⁴³ Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках / М.С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с. – С. 62.

⁴⁴ Сидоренко А. Військова політика Української Держави П. Скоропадського / А. Сидоренко // Вісник Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2015. – Вип. 10. – С. 148–149.

⁴⁵ Гай-Нижник П.П. Вільне козацтво / П.П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України / редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 4: В–Вог. – К., 2005. – С. 547.

постановою Ради Міністрів від 18 травня 1918 р., відповідно до якої існуюча міська і повітова міліція перейменовувалася на Державну варту і передавалася у розпорядження губернських і повітових старост. Утримання урядовців Державної варти здійснювалося з Державної скарбниці згідно з кошторисом МВС⁴⁶.

9 серпня 1918 р. гетьман затвердив Закон про Статут Української Державно варти⁴⁷. Загальне керівництво Державною вартою здійснювало Міністерство внутрішніх справ. Чисельність вартових визначалася пропорційно кількості жителів. Аналіз штатної структури Державної варти дозволяє зробити висновок, що вона була розроблена за зразком організації поліцейських підрозділів Російської імперії, однак з урахуванням національних умов і особливостей часу⁴⁸. Основними функціями Державної варти були охорона громадського спокою та порядку від злочинних посягань, захист життя, здоров'я, законних прав та інтересів громадян, запобігання злочинам. А поки тривало формування підрозділів Державної варти, окремі функції з питань охорони правопорядку виконували німецькі війська. Зокрема у випадках масових заворушень та погромів місцева влада нерідко зверталася саме до німецького командування. Це викликало незадоволення населення й, у свою чергу, погіршувало криміногенний стан у державі⁴⁹.

Для підтримання законності і порядку в державі восени 1918 р., коли почалося виведення німецьких військ, у містах України почалося формування добровольчих дружин. Кожна дружина складалася з постійного складу і добровольців, її очолював призначуваний гетьманом начальник. Чини постійного складу одержували заробітну плату відповідно до посади. Добровольці зазвичай займалися своїми справами, однак у випадку залучення до «активних виступів» повинні були негайно прибути до місця зібрання і тоді отримували «повне казенне задоволення»⁵⁰. Загалом на організацію добровольчих дружин урядом було асигновано 5 млн. карб.⁵¹ Отже, за часів гетьманату П. Скоропадського було досягнуто значних результатів у створенні охоронних підрозділів держави.

Найважливішими конституційними актами гетьманату, в яких визначався напрям подальшого розвитку Української Держави, були

⁴⁶ Ухвалена Радою Міністрів Тимчасова постанова про зміну існуючих законів про міліцію і утворення державної варти // Михайленко П.П. Знач. твір. – С. 51.

⁴⁷ Ухвалений Радою Міністрів Закон про Статут Української Державно варти // Там само. – С. 52–57.

⁴⁸ Тимошук О. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз) / О. Тимошук; ред.: І.Б. Усенко; Вищ. шк. права при Ін-ті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Ун-т внутр. справ. – К., 1998. – 71 с. – С. 20.

⁴⁹ Михайленко П.П. Державна варта Української Держави / Михайленко П., Довбня В. // Іменем Закону. – 2007. – № 18–19. – С. 35.

⁵⁰ Ухвалена Радою Міністрів постанова про організацію добровольчих дружин // Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – Т. 1: (1917 – 1925). – К.: Генеза, 1997. – 499 с. – С. 59–60.

⁵¹ Михайленко П.П. Державна варта Української Держави... – Там само.

«Грамота до всього українського народу», «Закони про тимчасовий державний устрій» та «Грамота до всіх українських громадян».

У «Грамоті до всього українського народу» П. Скоропадський оголошував себе гетьманом всієї України та повідомляв про тимчасове взяття у свої руки усієї повноти державної влади. Цей крок П. Скоропадський обумовлював повною нездатністю Центральної Ради до державного будівництва. Це, як він стверджував, засвідчують «бешкети й анархія», які продовжуються в Україні, та «збільшення економічної розрухи і безробіття». Тож П. Скоропадський постановив відгукнутися на поклик трудового народу, який виступив «з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці»⁵². Грамота була свого роду програмним документом, у якому окреслювалися основні напрями діяльності майбутнього уряду.

В основу економічної політики було покладено принципи підприємництва і приватної власності, а у сфері політичного життя – жорстку модель централізованої влади⁵³.

«Закони про тимчасовий державний устрій України», затверджені 29 квітня 1918 р., були зводом з семи актів: про гетьманську владу, про віру, права і обов'язки українських козаків і громадян, про закони, про Раду Міністрів і про міністрів, про фінансову раду, про Генеральний Суд. Як уже зазначалося, у Законах розкривалися особливості організації та здійснення державної влади на період до скликання Сойму. Аналіз їх основних положень дає підстави сучасним дослідникам називати «Закони про тимчасовий державний устрій України» «фактичною конституцією» Української Держави⁵⁴.

Ще одним нормативно-правовим актом конституційного характеру була «Грамота до всіх українських громадян» від 14 листопада 1918 р. Втрата військової підтримки з боку Німеччини спонукала П. Скоропадського шукати порозуміння з державами Антанти. Однак Англія і Франція продовжували дотримуватися концепції відновлення «єдиної і неподільної Росії», в якій не було місця для незалежної Української Держави. Тож перед загрозою більшовицького вторгнення П. Скоропадський покладав надії на досягнення контакту з «білою гвардією» А. Денікіна. У цих умовах 14 листопада 1918 р. гетьман видав Грамоту, в якій декларував намір встановити федеративні зв'язки із не більшовицькою всеросійською державою. Наслідками Грамоти стала згода А. Денікіна на спільну з гетьманом боротьбу проти більшовиків та визнання країнами Антанти

⁵² Грамота до всього українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18>. – Назва з екрана.

⁵³ Захарченко П.П. Зазнач. твір. – С. 255.

⁵⁴ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: особливості законотворення (квітень–грудень 1918 року) / Р.Я. Пиріг // Архіви України. – 2010. – № 1. – С. 76.

гетьманського уряду⁵⁵. Проте Грамота викликала обурення українських демократичних сил, які об'єднались у антигетьманському повстанні.

Велику увагу гетьман П. Скоропадський приділяв вирішенню аграрного питання. Основні засади аграрної політики були сформульовані у згаданій вище «Грамоті до всього українського народу», де зазначалося: «право приватної власності, як фундамент культури і цивілізації, відновлюється повною мірою»; усі розпорядження УЦР (зокрема щодо соціалізації землі) скасовуються; дозволяється купівля-продаж землі; передбачається вжити заходів щодо відчуження земель за дійсною їх вартістю від великих землевласників і наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів. Відтак в Українській Державі відновлювалося право поміщиків на землю. Для розв'язання конфліктів між землевласниками та селянами засновано земельні комісії на рівні губерній і повітів, а у жовтні 1918 р. створено Вищу земельну комісію, яку очолив особисто П. Скоропадський.

14 червня 1918 р. було ухвалено Закон «Про право продажу та купівля землі поза міськими оселями»⁵⁶, відповідно до якого кожен власник міг продавати землю без обмеження розміру, однак розмір набутих купівлею або даруванням земельних ділянок не повинен був перебільшувати 25 десятин. Виключне право купувати землю без будь-яких обмежень мав лише спеціально створений Державний земельний банк, надалі він повинен був здійснювати продаж цієї землі фізичним чи юридичним особам. Якщо землю купували земельні товариства, то загальна площа повинна була визначатися з розрахунку 25 десятин на кожного члена, і впродовж двох років товариство повинно було розподілити землю на індивідуальні наділи. Таким чином, аграрна політика гетьмана була спрямована на поширення одноосібного міцного селянського господарства, колективні форми господарювання мали бути ліквідовані.

Однак, за умови вільного продажу землі, власники великих наділів не поспішали її продавати. У листопаді 1918 р. ухвалено проект закону про проведення земельної реформи, згідно з яким усі надлишкові земельні площі примусово повинні були викуповуватися державою через Державний земельний банк та продаватися селянам у встановленому розмірі – 25 десятин. Виняток складали господарства, що мали велике агрокультурне значення, вони могли мати до 200 десятин. Більші норми залишалися за господарствами, що забезпечували продукцією цукрову промисловість, вирощували сортове насіння, розводили племінну худобу, не відчужувалися сади і виноградники⁵⁷.

Здійснити заплановані реформи П. Скоропадському не вдалося. Реформи не підтримали ні поміщики, ні селяни: перші не мали бажання

⁵⁵ Україна крізь віки: у 13-ти тт. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 10... – С. 135.

⁵⁶ Див.: Державний вісник. – 1918. – № 15. – 16 черв.

⁵⁷ Корновенко С.В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / С.В. Корновенко // Укр. істор. журн. – 2008. – № 4. – С. 74.

продавати землі, а другі, пам'ятаючи нещодавній досвід захоплення землі без викупу, не хотіли її купувати.

Невдоволення аграріїв викликали і деякі інші закони Української Держави, поява яких зумовлювалася потребою одержати хліб та виконати зобов'язання перед німцями. Так, потрібно назвати «Закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» від 8 липня 1918 р., відповідно до якого губернським земельним комітетам надавалося право примусово залучати місцеве населення до виконання термінових сільськогосподарських робіт і встановлювати плату за роботу, а також використовувати «живий та мертвий сільськогосподарський інвентар» тих власників, які не повністю використовували його у своїх господарствах, для робіт в інших господарствах чи для перевезень державного значення. За ухиляння від виконання повинностей селянам загрожував арешт до трьох місяців і штраф до 500 карбованців. Окрім того, за псування чи нищення посівів та зібраного хліба, а також за самовільне припинення роботи та за підбурювання до таких вчинків встановлювалося покарання у виді тюремного ув'язнення на строк до одного року, або примусової праці на такий само строк.

Водночас держава монополізувала право розпоряджатися усіма наявними зерновими ресурсами, що закріплювалося Законом «Про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави» від 15 липня 1918 р. Відповідно до Закону увесь хліб врожаю 1918 р., за винятком запасу на харчування і господарські потреби, власник повинен був здати державі у встановлений термін за твердими цінами. Під поняттям «хліб», як роз'яснювалося у Законі, потрібно було розуміти жито, пшеницю, просо, гречку, сочевицю, квасолу, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння й всякі жмихи. Власник хліба був зобов'язаний на першу вимогу Державного продовольчого органу надати інформацію про кількість і місце зберігання свого хліба, склад сім'ї, кількість худоби у господарстві, а також про розміри посівної площі. У власників, які ухилялися від здавання хліба, провадилася реквізиція, при цьому ціна хліба зменшувалася на 30 %, а якщо було виявлено захований хліб – ціна зменшувалася на 50 %. До здавання хліба власник повинен був забезпечувати його належне зберігання, а у випадку його знищення чи псування – підлягав кримінальній відповідальності.

Жорстка політика гетьмана в аграрному питанні викликала активний селянський повстанський рух, спрямований і проти поміщиків, і проти німецько-австрійських військ, і проти влади самого гетьмана. Епіцентрами таких виступів стали Звенигородський і Таращанський повіти на Київщині. В результаті у червні – липні 1918 р. розгорілось одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні німецьких та австро-угорських військ і їх політики в Україні – Звенигородське збройне повстання, яке досить швидко поширилось на значні терени Правобережжя й перекинулось на лівий берег

Дніпра⁵⁸. Таким чином, селянський рух набув повстанської форми і мав визвольний характер⁵⁹. Водночас досить швидко серед селянства зростало невдоволення гетьманським правлінням. Відомий сучасний вітчизняний дослідник В. Сідак, на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варти, назвав Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р.⁶⁰

Підсумовуючи наведене, можна зазначити, що П. Скоропадському загалом вдалося створити достатньо життєздатний державний апарат та навести порядок у державі. Однак це було досягнуто жорсткими методами. При цьому ряд болючих питань, зокрема аграрне, залишилися невирішеними, що викликало незадоволення широких верств українського суспільства і в першу чергу селянства.

4. Державно-правові інститути за Директорії УНР

Опозицію гетьманській владі очолили українські соціалісти, які на таємному засіданні у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. утворили Директорію, як керівний орган боротьби проти гетьманського режиму. До складу Директорії увійшли В. Винниченко (голова) та С. Петлюра, Ф. Швець О. Андрієвський і А. Макаренко (члени Директорії).

15 листопада 1918 р. було оприлюднено Відозву Директорії УНР до громадян України, в якій П. Скоропадський оголошувався «насильником і узурпатором», йому разом з міністрами «пропонувалося залишити захоплені насильством посади». Водночас усі чесні громадяни повинні, як зазначалося у Відозві, разом з Директорією «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців, тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені»⁶¹.

Директорії вдалося привернути на свій бік значні військові сили, включаючи Січових стрільців і Сірожупанну дивізію та 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою завдати поразки військам П. Скоропадського. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся гетьманства і виїхав до Німеччини.

Одним із найбільш дискусійних для лідерів Директорії стало питання про подальший напрям державного будівництва. Голова Директорії В. Винниченко був прихильником більшовицької моделі республіки рад, основаної на диктатурі пролетаріату, однак його бачення не поділяли інші члени Директорії. Головним опонентом виступав С. Петлюра, якому

⁵⁸ Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 51.

⁵⁹ Дурнов Є.С. Трансформація правосвідомості населення сільських місцевостей Наддніпрянської України у період державотворення 1917 – 1918 рр. / Є.С. Дурнов // Митна справа. – 2012. – № 3. – С. 64.

⁶⁰ Див.: Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

⁶¹ Відозва Директорії Української Народньої Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.vidozva_unr.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.vidozva_unr.php). – Назва з екрана.

імпонувала парламентська форма державного правління за зразком європейських держав. Унаслідок запальних дебатів було вироблено третю, найбільш прийнятну на той час модель республіки трудових рад як влади усіх трудящих, а не лише як форми диктатури пролетаріату⁶².

Вироблений компроміс знайшов закріплення у Декларації Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. У цьому документі констатувалося повалення гетьманського режиму, скасування усіх законів і постанов його уряду. Проголошувалося відновлення Української Народної Республіки, вся влада у ній мала належати трудовому народові, який буде її здійснювати через Конгрес трудового народу. До скликання Конгресу Директорія проголошувала себе тимчасовою верховною владою революційного часу⁶³. Того ж дня було сформовано уряд – Раду народних міністрів УНР. Його головою і одночасно міністром закордонних справ став В. Чехівський.

Менш як через місяць, 23 серпня 1919 р., у Києві почав роботу Конгрес трудового народу. Ключовим залишалося питання про визначення засад подальшого державотворення. Однак в умовах другого наступу більшовицьких військ конгрес поспіхом ухвалив Закон «Про форму влади в УНР», згідно з яким до скликання наступної сесії Конгресу вся влада передавалася Директорії⁶⁴.

2 лютого 1919 р. Директорія змушена була залишити Київ і переїхати до Вінниці. З цього часу місце перебування Директорії не раз змінювалося: Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський. Друге захоплення України Червоною армією спонукало Директорію до пошуку взаєморозуміння з більшовиками і схиляло до вибору радянської моделі державотворення.

Категорична відмова Ради Народних Комісарів РСФРР, а також наступ білогвардійських військ і встановлення військової диктатури генерала А. Денікіна на Лівобережжі зумовили зміну політичних орієнтирів Директорії. 12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів УНР прийняла Декларацію, в якій проголошувався перехід до нового етапу державного будівництва в Україні на основі європейської моделі, було також оголошено про намір якнайшвидшого скликання парламенту на основі загального, рівного, прямого виборчого права⁶⁵.

⁶² Дорошук Н. Особливості та пріоритети законодавчої діяльності Директорії УНР (1918 – 1920 рр.) / Н. Дорошук // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи: матеріали XXXIX Всеукр. наук. інтернет-конф. (Переяслав-Хмельницький, 24 січня 2018 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 39. – С. 95–98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://confscience.webnode.com.ua/> – Назва з екрана.

⁶³ Декларація Української Директорії (1918) // Хрестоматія з історії держави і права України... – С. 348–351.

⁶⁴ Гошуляк І. Трудовий конгрес і проблема соборності України / І. Гошуляк // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 39. – С. 162.

⁶⁵ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 2. – 580 с. – С. 100–101.

Упродовж свого існування Директорія здійснила спробу запровадити кожен із означених форм державотворення. Однак у підсумку все більше влада зосереджувалася у руках С. Петлюри, що фактично означало його одноособову диктатуру.

Центральними органами державної влади в роки другої УНР була Директорія УНР і Рада Народних Міністрів. Правовий статус Директорії чітко визначено не було. Як вже зазначалося, Директорія була створена у ніч з 13 на 14 листопада як тимчасовий революційний орган для керівництва повстанням проти режиму гетьмана. У Декларації від 26 грудня 1918 р. Директорія позиціонувала себе «тимчасовою верховною владою революційного часу», підкреслюючи, що «силу і право управляти державою» Директорія отримала від першого джерела революційного права – трудящого народу і згодом передасть свої повноваження тому ж народові. Декларація не містила чіткого визначення ні компетенції Директорії, ні розподілу функцій між Директорією та урядом. Тож, по суті Директорія була революційним органом з диктаторськими повноваженнями та здійснювала функції і законодавчої, і виконавчої, і судової влади.

На час створення до Директорії входило 5 осіб, вони мали контролювати діяльність урядових підрозділів за таким розподілом: В. Винниченко – міністерства справ внутрішніх, закордонних, праці та державний секретаріат; С. Петлюра – міністерства військових та морських справ, а також мистецтва і народного здоров'я; П. Андрієвський – міністерства юстиції, продовольства, управління культів та державний контроль; Ф. Швець – міністерства зі справ земельних, народної освіти, фінансів, торгу і промисловості; А. Макаренко – міністерства пошти і телеграфів та шляхів⁶⁶.

Подальший перебіг подій призвів до зміни складу Директорії. Після ухвалення Акта злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. до складу Директорії увійшов Є. Петрушевич. З початком другої агресії радянської Росії проти УНР Директорія звернулася про допомогу до Антанти. Остання, очевидно маючи намір використати сили УНР проти більшовиків, поставила вимогу вивести зі складу Директорії В. Винниченка. Тож у лютому 1919 р. головою Директорії став С. Петлюра. У травні 1919 р. з Директорії вибув О. Андрієвський, який підтримав невдалу спробу генерала В. Оскілка усунути від керівництва С. Петлюру. Влітку 1919 р. через розбіжності у поглядах Директорію залишив Є. Петрушевич. У листопаді 1919 р. А. Макаренко та Ф. Швець виїхали з дипломатичним дорученням за кордон, передавши усю повноту влади С. Петлюрі. Відтак, з листопада 1919 р. і до листопада 1920 р. Директорію уособлював С. Петлюра, який мав фактично диктаторські повноваження. Це знайшло чітке закріплення у Законі «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», затвердженому С. Петлюрою 12 листопада 1920 р.⁶⁷ За

⁶⁶ Історія державної служби в Україні... – С. 479.

⁶⁷ Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

свої дії диктатор ні перед ким не ніс відповідальності. Сучасники тих подій вважають, що цей документ був підготовлений з єдиною метою: «утворити єдино-державіє Петлюри»⁶⁸.

Законодавчим органом влади в УНР мав стати Конгрес трудового народу. Згідно з Декларацією від 26 грудня 1918 р. в основу формування нової влади покладалася популярний на той час класовий принцип, тобто політичних прав позбавлялися експлуататорські класи, а всю повноту влади отримували трудящі: селянство, робітники і трудова інтелігенція, до якої, згідно з Декларацією, належали працівники на ниві народної освіти, лікарські помічники, службовці в народних кооперативах, конторах та установах. Сучасні дослідники називають Конгрес трудового народу передпарламентом, оскільки він скликався «не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо». За мирного ж часу на зміну йому мав прийти представницький орган (скликаний за досконалішою виборчою системою) – Установчі збори⁶⁹.

Конгрес трудового народу проходив у Києві 23–28 січня 1919 р. На нього прибуло близько 400 делегатів з різних регіонів України. Конгрес ратифікував Акт злуки УНР і ЗУНР, наголосивши на його історичному значенні. Другим питанням порядку денного було визначення основних засад державного будівництва. Гострі ідейні дебати тривали кілька днів, однак досягти однастайності не вдалося. Наближення більшовицьких військ змусило делегатів прийняти проміжне рішення, закріплене Законом «Про тимчасову владу в українській Народній Республіці». У ньому пафосно висловлювалося «повне довір'я і подяка Директорії за її велику роботу для визволення українського народу від пансько-гетьманської влади», з огляду на небезпечний воєнний час тимчасово, до скликання наступної сесії Трудового конгресу, «влада і оборона краю» доручалися Директорії, яка отримувала право видавати закони з подальшим їх затвердженням сесією Трудового конгресу⁷⁰. Таким чином Конгрес надав легітимності Директорії УНР.

Виконавча влада в УНР, відповідно до названого Закону, повинна була належати Раді Народних Міністрів, яка формувалася Директорією і відповідала перед нею. Однак чіткого розмежування повноважень між Директорією та Радою Народних Міністрів проведено не було, що призводило до поглиблення суперечностей між ними. Перший уряд УНР –

<https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-timchasove-verhovne-upravlinnya-70848.html>. – Назва з екрана.

⁶⁸ Цит. за: Шелухін С. Петлюрівці в світлі права / С. Шелухін. – Львів–Відень, 1922. – 24 с. – С. 6.

⁶⁹ Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (груд. 1918 р. – лип. 1919 р.) / П.П. Гай-Нижник // Укр. істор. журн. – 2016. – № 1. – С. 79–97. – С. 83.

⁷⁰ Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці, ухвалений дня 28-го січня 1919 р. Конгресом Трудового Народу України в Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-timchasovu-vladu-ukrajinskiy-71092.html>. – Назва з екрана.

Раду Народних Міністрів – було затверджено у складі 18 осіб 26 грудня 1918 р., його очолив В. Чехівський. За два роки існування Директорії склад уряду змінювався шість разів, його по черзі очолювали С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович. Відповідно до Закону «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР» від 14 лютого 1919 р. урядові надавалося право законодавчої ініціативи. Законопроекти, підготовлені відповідними міністерствами, подавалися на розгляд Ради Народних Міністрів, після їх схвалення – на затвердження Директорії.

На місцях, відповідно до Закону «Про тимчасову владу в українській Народній Республіці» від 28 січня 1919 р., мали бути створені «нові органи влади», обрані на основі всенародного голосування. Детально у Законі це положення виписано не було, зазначалося лише, що до їх скликання місцева влада повинна належати призначеним урядом УНР комісарам, які мали працювати під контролем «місцевих трудових рад». Реально ж влада на місцях належала отаманам з підпорядкованими їм збройними селянськими повстанськими загонами. Одні з них визнавали владу Директорії, інші схилилися до союзу з більшовиками, ще інші мали анархістське спрямування, окремі з них переходили з одного боку на інший⁷¹. В основному ці загони, опікувались власними інтересами: повстанців здебільше турбувала оборона своїх сіл та околиць. Водночас неспроможність Директорії у стислі строки вирішити земельне питання і скоординувати дії отаманів у боротьбі з агресором, сприяла виникненню такого явища, як отаманщина⁷². З її розгортанням серед повстанства мали місце й кримінальні загони. Беззаперечними є доводи сучасних українських дослідників, що разом з іншими причинами отаманщина перешкоджала процесам творення єдиної незалежної держави⁷³.

Нестабільне внутрішньополітичне життя та агресія з боку сусідніх держав зумовили особливості законотворення в УНР. Основну увагу Директорія приділяла виробленню нормативно-правових актів конституційного характеру, в яких передусім визначалася широта компетенції самої Директорії. Як приклад можна назвати Декларацію Директорії УНР від 26 грудня 1918 р., закони «Про тимчасову владу в українській Народній Республіці» від 28 січня 1919 р., «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР» від 14 лютого 1919 р., «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР» від 14 лютого 1920 р., «Про тимчасове верховне управління і порядок законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 р.

⁷¹ Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 235.

⁷² Див.: Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. / Ю. Митрофаненко. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2015. – 238 с. тут1

⁷³ Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія: Дис... д-ра. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни / В.М. Щербатюк; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с. – С. 325.

Невиправдано мало уваги приділялося розв'язанню нагальних соціально-економічних проблем. У Декларації від 26 грудня 1918 р. Директорія заявляла, що бере на себе місію порятунку держави «від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення». Директорія декларувала відміну усіх законів і постанов гетьмана у сфері робітничої політики, відновлення 8-годинного робочого дня, колективних договорів, права на коаліції і страйки, робітничий контроль на підприємствах. В аграрному питанні Директорія розпорядилася дрібні селянські господарства залишити у користуванні попередніх власників, решта земель мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян без викупу. Право верховного порядкування усією землею Директорія залишала за собою.

8 січня 1919 р. Директорія затвердила Закон «Про землю в Українській Народній Республіці»⁷⁴, відповідно до якого право приватної власності на землю скасовувалося, у дрібних господарів могли залишатися у користуванні ділянки розміром до 15 десятин. Місцевим земельним управам надавалося право передавати у користування безземельним і малоземельним селянам по 5–6 десятин «кращої землі» із державного фонду. При цьому землі підданих іноземних держав не зараховувалися у державний фонд УНР, землі великих господарств, де вирощувалися високопродуктивні породи тварин, насіннєві станції також не підлягали поділу, а переходили в користування до селянських трудових хліборобських спілок, тобто у колективну форму власності⁷⁵.

Однак, до втілення в життя цих намірів справа не дійшла. Окрім того, в умовах частой зміни політичної влади в Україні, селянство мало вірило в обіцянки Директорії про «спадкове користування землею», та й у названому Законі передбачалося, що «строки користування землею, наділеною з запасного земельного фонду, можуть встановлюватися сільськими громадами і товариствами на підставі правил, визначених земельними управами, згідно з цим Законом».

Отже, Директорія намагалася розв'язати нагальні проблеми державного будівництва, не маючи при цьому єдиної чіткої концепції державотворення. Пріоритети законодавчої діяльності Директорії УНР визначалися перебігом історичних подій. Тому багато прийнятих нормативно-правових актів мали декларативний характер і містили лише загальні положення. Водночас не було вироблено механізму реалізації законів та контролю за їх виконанням. Соціально-економічні проблеми також залишалися невирішеними⁷⁶. Серед яких, невирішеність аграрного питання стала одним із вагомих чинників, що призвели до втрати національної державності. З цього приводу варто погодитися з В. Винниченком, який з гіркотою писав: «...Не російський

⁷⁴ Див.: Закон про землю в Українській Народній Республіці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_6518.html. – Назва з екрана.

⁷⁵ Белік А.В. Аграрне питання за доби Директорії УНР / А.В. Белік // Наукові праці істор. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – 2013. – Вип. XXXV. – С. 107.

⁷⁶ Дорошук Н. Зазнач. твір. – С. 98.

совітський Уряд вигнав нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»⁷⁷.

5. Західноукраїнська Народна Республіка та її право

Активізація державотворчих процесів у Західній Україні відбувалася в умовах завершення Першої світової війни та розгортання революційних рухів в Австро-Угорщині, Росії, Німеччині. Так, 16 жовтня 1918 р. імператор Австро-Угорщини видав маніфест, яким передбачалася перебудова держави на засадах федерації. Народам, які проживали на її теренах, пропонувалося створювати власні сейми. Згідно з маніфестом 18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах українських послів австрійського парламенту, депутатів галицького й буковинського сеймів, лідерів політичних партій, студентства та церковних ієрархів було утворено Українську Національну Раду (УНРаду), її головою (президентом) став Є. Петрушевич. Наступного дня Рада проголосила об'єднання українських етнічних територій Галичини, Буковини і Закарпаття в єдину українську державу у складі Австрії. Водночас на землі Східної Галичини претендували поляки, які так само прагнули до відродження своєї держави. Ця обставина спонукала українців до активних дій: у ніч на 1 листопада 1918 р. частини Січових стрільців на чолі з сотником Д. Вітовським зайняли ключові урядові установи у Львові. Того ж дня була оприлюднена Відозва Української Національної Ради до українського народу, у якій оголошувалося про створення Української Держави і перехід усієї влади до Української Національної Ради, містився заклик до українського народу віддати всі свої сили на зміцнення Української держави, а коли цього буде досягнуто, тоді відбудуться вибори до Установчих зборів, які й вирішать подальшу долю Української Держави⁷⁸.

Сучасні українські вчені вважають, що назву «Українська Держава» було вибрано не випадково: «у такий спосіб українці ототожнювали себе як єдиний організм з усім українством зі столицею у Києві з перспективою, в разі зміцнення Української Держави, об'єднання з нею»⁷⁹. УНРада направила делегацію до гетьмана П. Скоропадського з проханням про допомогу у боротьбі проти поляків і для обговорення питання про об'єднання українських земель. Уряд гетьмана виділив на допомогу західним українцям 6 млн карбованців,, кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн австрійських крон. Окрім того, нелегально у розпорядження Української Галицької армії (УГА) було надано летунську сотню та запропоновано корпусу січових стрільців з бронеавтомобілями і важкою артилерією також приєднатися до УГА. Однак з огляду на зміну ситуації як у середині країни,

⁷⁷ Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – Ч. III. – 535 с. – С. 204.

⁷⁸ Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року // Хрестоматія з історії держави та права України... – С. 354–355.

⁷⁹ Історія державної служби... – С. 515–516.

так і на зовнішньополітичній арені гетьман не зміг, а можливо і не встиг, проголосити об'єднання українських земель. Очевидно у цей час лідери Української Національної Ради дізналися про підготовку повстання проти гетьмана і про плани відновлення Української Народної Республіки. За таких обставин було прийнято рішення дати державі іншу назву – Західноукраїнська Народна Республіка⁸⁰. 9 листопада 1918 р. на засіданні УНРади було сформовано тимчасовий уряд – Державний секретаріат, який очолив К. Левицький, а вже 13 листопада 1918 р. затверджено Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії.

Центральними органами державної влади в Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) були Українська Національна Рада та Державний секретаріат. УНРада була створена 18 жовтня 1918 р. у Львові як Конституанта (Конституційні збори) українського народу Австро-Угорщини. Її метою було здійснення права на самовизначення українських земель відповідно до імператорського маніфесту від 16 жовтня 1918 р. УНРада, так само як і Українська Центральна Рада, позиціонувала себе як тимчасовий законодавчий орган влади, який діятиме до скликання Установчих зборів (Сейму). Склад УНРади не був сталим, на момент створення вона мала 52 члени, після додаткових виборів від громадських організацій повітів і великих міст, які відбулися наприкінці листопада 1918 р., чисельність делегатів зросла до 82 осіб, а станом на травень 1919 р. до УНРади входило 195 членів⁸¹. У своїх нормативно-правових актах УНРада називала себе «українським парламентом». Президентом (головою) УНРади було обрано Є. Петрушевича.

Постійно діючими органами були Президія УНРади та Виділ УНРади. Президія УНРади здійснювала організаційну роботу щодо скликання і ведення засідань. До її складу входили президент УНРади, його четверо заступників та двоє секретарів. До складу Виділу УНРади входило 10 членів на чолі з президентом. До компетенції Виділу належало: призначати і звільняти членів уряду та керівників вищих цивільних і військових установ; затверджувати й оприлюднювати закони; здійснювати помилювання; представляти державу на зовнішньополітичній арені.

Сучасні дослідники вважають, що Виділ УНРади фактично виконував функції глави держави. Різноманітні законодавчі документи УНРади призвели до хибного тлумачення деякими дослідниками посади «Президента Української Національної Ради», яку обіймав Є. Петрушевич, як посади глави держави. Закони УНРади Є. Петрушевич підписував лише як «Президент УНРади», а не «президент Виділу, чи президент держави (тобто

⁸⁰ Історія державної служби... – С. 516.

⁸¹ Томенчук Х.Б. Формування і становлення вищих представницьких органів влади ЗУНР за доби парламентської демократії (жовтень 1918 р. – червень 1919 р.): історико-політологічний аналіз / Х.Б. Томенчук // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 180.

президент ЗУНР – *авт.*)»⁸². Таким чином, Є. Петрушевич, як Президент УНРади, фактично виконував обов'язки глави парламенту (спікера).

У червні 1919 р., коли польські війська, посилені армією Й. Галлера, зайняли майже всю Галичину, Виділ УНРади та Державний Секретаріат наділили Є. Петрушевича повноваженнями Диктатора ЗУНР. Відтак вища державна влада в ЗУНР концентрувалася в одних руках, що означало перехід від демократичної форми державного режиму до авторитарної. Однак період диктаторства Є. Петрушевича в ЗУНР не був тривалим. Після знаменитої Чортківської офензиви війська УГА змушені були залишити Східну Галичину. У листопаді 1919 р. Є. Петрушевич зі своїм оточенням виїхав до Відня, де продовжив боротись за відновлення незалежності ЗУНР, але уже дипломатичними засобами. 15 березня 1923 р. Диктатор та його уряд проголосили протест проти рішення Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. про входження Східної Галичини до складу Польщі, а відтак – і про саморозпуск⁸³.

Вищим органом виконавчої влади був Державний секретаріат, створений 9 листопада 1918 р., його очолив К. Левицький. У першому складі уряду було 14 секретарств: внутрішніх справ (Л. Цегельський); зовнішніх справ (В. Панейко); фінансів (К. Левицький); військових справ (Д. Вітовський); юстиції (С. Голубович); торгівлі і промислу (Я. Литвинович); земельних справ (С. Баран); шляхів (І. Мирон); пошти й телеграфу (О. Пісецький); опіки і суспільної опіки (А. Чернецький); суспільного здоров'я (І. Куровець); освіти (тимчасово – О. Барвінський); публічних робіт (І. Макух); віросповідання (О. Барвінський). Прирівняним до секретарства був Харчовий відділ (очолював С. Федак). Згодом утворено ще три національних секретарства: польське, єврейське і німецьке. Пізніше за рахунок об'єднання секретарств їх кількість була скорочена до десяти.

Українська Національна Рада і Державний Секретаріат називали себе тимчасовими органами. Уже в Тимчасовому основному законі від 13 листопада 1918 р. зазначалося, що вони виконуватимуть свої повноваження до скликання Установчих зборів ЗУНР. Однак, в умовах воєнного часу, вибори до парламенту відкладалися. До цього питання УНРада повернулася лише через кілька місяців: 31 березня 1919 р. ухвалено Закон про скликання Сейму ЗУНР, а 13 квітня 1919 р. – Закон про вибори до Сейму.

Реформування місцевих органів управління почалося уже в листопаді 1918 р. Відповідно до розпорядження УНРади від 1 листопада 1918 р. підлягали ліквідації усі місцеві органи управління, сформовані за імперських

⁸² Великочий В.С. Державно-політична система ЗУНР: реалії національного державотворення й історичне значення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://if.archives.gov.ua/pdf/article_20171103.pdf. – Назва з екрана.

⁸³ Литвин М.Р. Диктатор ЗУНР Західної області УНР / М.Р. Литвин // Енциклопедія сучасної України / М.Р. Литвин; редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 4: Г–Ді. – К., 2007. – С. 583.

часів, при цьому зберігався існуючий адміністративно-територіальний поділ. Упродовж місяця передбачалося проведення виборів до нових місцевих органів влади і управління. Згідно із Законом «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» від 16 листопада 1918 р. у повіті вища адміністративна влада належала державному повітовому комісару, якого призначав державний секретар внутрішніх справ. У містах і селах – міським і громадським комісарам, яких обирало населення і затверджував повітовий комісар. При міських і громадських комісарах діяли виборні дорадчі органи – прибічні ради, при повітових – повітові національні ради. Передбачалося збереження старих кадрів службовців, особливо у суспільно важливих службах (комунальній, зв'язку, залізниць), якщо вони складуть письмову присягу чесно служити ЗУНР.

У законодавчій діяльності Українська Національна Рада, так само як і Директорія, основну увагу приділяла питанням державного будівництва. Серед основних конституційних актів потрібно назвати такі:

- «Статут Української Національної Ради» від 18 жовтня 1918 р., згідно з яким УНРада визначалася як Конституанта (конституційні збори), тобто вищий тимчасовий орган республіки, який мав діяти до скликання Установчих зборів та вживати усіх необхідних заходів «репрезентативного, законодавчого й адміністративного характеру», для реалізації права на самовизначення українського народу, який проживає на території Австро-Угорської монархії;

- «Прокламація Української Національної Ради» від 19 жовтня 1918 р., відповідно до якої українська етнографічна область Австро-Угорщини – Східна Галичина з Лемківщиною, північно-західна Буковина та Закарпаття – проголошувалися «одноцілою українською територією», що утворює українську державу. На УНРаду покладался обов'язок розробити конституцію, відповідно до якої держава мала будуватися на основі «загального рівного, таємного і прямого виборчого права», національно-культурної автономії та представництва в уряді національних меншин.

- «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої бувшої Австро-Угорської монархії», ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918 р., містив п'ять статей: ст. 1 проголошувала назву держави – Західноукраїнська Народна Республіка; ст. 2 визначала, що територію держави утворюють українські етнографічні області колишньої Австро-Угорської монархії; ст. 3 закріплювала самостійність ЗУНР; ст. 4 проголошувала, що джерелом влади в ЗУНР є народ, який здійснює її через своїх представників, обраних громадянами, незалежно від статі, на основі загального рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Найвищим органом влади має стати парламент – Установчі збори, а до його скликання владу здійснюватимуть УНРада і Державний Секретаріат; ст. 5 затверджувала герб ЗУНР – золотий лев на синьому полі, та печатку, яка довкола герба мала напис «Західноукраїнська Народна Республіка»;

– Закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки» від 16 листопада 1918 р., у якому регламентувався порядок утворення, структура та функції місцевих органів управління.

– закони «Про утворення Президії Української Національної Ради» та «Про Виділ Української Національної Ради», ухвалені 4 січня 1919 р. У названих законах визначалися організаційно-правові засади діяльності цих органів, гарантувалося право депутатської недоторканності;

– Закон «Про скликання Сейму Західноукраїнської Народної Республіки» від 31 березня 1919 р. та Закон «Про вибори до Сейму» від 13 квітня 1919 р., якими закріплювався принцип народовладдя. Однопалатний Сейм мав обиратися громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Активне виборче право належало громадянам з 21 року, пасивне – з 25. Позбавлялися виборчого права душевнохворі та засуджені судом за вчинення злочину. Сейм мав складатися з 226 послів, які обиралися за національно-пропорційною системою: українці могли обрати 160 послів, поляки – 33, євреї – 27, австрійці – 6. Територію країни було поділено на 18 виборчих округів. Обраний таким чином Сейм мав бути скликаний у червні 1919 р., проте розвиток воєнних подій перешкодив цьому;

– Закон «Про державну мову» від 15 лютого 1919 р., яким закріплювався статус української мови як державної, водночас національним меншинам гарантувалося право вільно користуватися і розвивати свою мову;

– Закон «Про право громадянства на Західній області Української Народної Республіки» від 8 квітня 1919 р., яким встановлювалося, що кожна людина, яка на момент проголошення Закону належала до якоїсь міської чи сільської громади ЗО УНР, ставала громадянином УНР. В інших випадках питання про надання чи позбавлення громадянства вирішував Державний Секретаріат.

Таким чином, у конституційних актах ЗУНР (ЗО УНР), прийнятих з жовтня 1918 р. і до червня 1919 р., знайшло відображення прагнення лідерів західних українців будувати державу на засадах демократизму та колегіальності.

Поразки Української Галицької Армії у боях з польськими й румунськими військами та критичне становище ЗУНР зумовили появу авторитарних тенденцій, про що засвідчує спільний Акт Президії Виділу Української Національної Ради ЗО УНР і Державного Секретаріату від 9 червня 1919 р. Згідно з цим документом уся військова і цивільна державна влада передавалася «уповновласненому Диктаторові» Є. Петрушевичу. Того ж дня було оприлюднено звернення Диктатора до українського війська із закликом докласти усіх сил для визволення свого краю від польських військ. «Моя воля, – проголошував уповновласнений Диктатор, – є тепер найвищим наказом для всякого, хто живе у нашій державі... За непослух і невиконання жовнірського (військового) обов'язку, дезертирство і т. д. буде вимірено

кожному суворе покарання, аж до смертної кари включно, бо краще щоб загинуло кілька злочинців, ніж мала би гинути Вітчизна»⁸⁴.

Надзвичайно актуальним у Східній Галичині, як власне й у Наддніпрянщині, було земельне питання. Прийшовши до влади, УНРада обіцяла проведення справедливої аграрної реформи. Для розробки її проекту при Державному Секретаріаті було створено спеціальну комісію, до якої ввійшли фахівці з сільського господарства, юристи, деякі члени УНРади. Комісією було розроблено декілька проектів земельних законів, які детально й досить тривалий час обговорювалися на засіданнях УНРади⁸⁵.

Зрештою, 14 квітня 1919 р. було прийнято Закон «Про земельну реформу». У Законі передбачено такі положення: 1) збереження принципу приватної власності; 2) конфіскацію земель поміщиків, церков, монастирів, а також набутих із метою спекуляції, та тих, що не обробляли власники своїми силами, й вони перевищували необхідний для однієї сім'ї розмір; 3) націоналізовані землі переходили до державного земельного фонду, з нього і мали наділятися земельними ділянками безземельні та малоземельні селяни; у першу чергу землею мали бути наділені жовніри (солдати), вдови та сироти; 4) не мали права на отримання землі засуджені за дезертирство з лав української армії, за злочини проти Української республіки, проти її збройних сил, а також громадяни інших держав; 5) особам, які втратили землю внаслідок націоналізації, передбачалося відшкодування збитків. Без компенсації відбирали землі: а) у власників, які воювали проти Української держави; б) ті, які становили державну власність Австро-Угорщини; в) набуті спекуляцією в роки війни. У власність сільських громад переходили пасовища та водойми, за винятком суднохідних і лісосплавних річок. Ліси, надра та названі річки ставали власністю держави.

У Законі окремо передбачалося, що наділення землею не може бути розпочато до закінчення війни та до повернення жовнірів і полонених додому. До того часу землею мали управляти обласні, повітові та громадські земельні комісії. Водночас у Законі містилося попередження для селян, що за самовільне захоплення земель, нищення лісів, будинків, інвентарю тощо місцевій адміністрації надавалося право арештовувати винуватих на строк до шести місяців і додатково штрафувати на суму до 10 тис. крон.

Закон було оприлюднено лише 8 травня 1919 р.⁸⁶, тож очевидно, що керманічі ЗУНР (ЗО УНР) зволікали із його реалізацією. Окрім того, невирішеними залишалися деякі важливі питання, зокрема, про розмір компенсації за націоналізовану землю, а також про те, на яких умовах – за плату, чи без неї – буде проводитися наділення людей землею. Ці та решта аграрних питань відкладалися на розгляд майбутнього Сейму. В цілому

⁸⁴ Диктатор до армії // Стрілець. – 1919. – 14 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oldnewspapers.com.ua/node/544>. – Назва з екрана.

⁸⁵ Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. / Р. Тимченко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 108.

⁸⁶ Див.: Закон про земельну реформу // Республіка. – 1919. – 8 трав.

Закон «Про земельну реформу» не відповідав очікуванням селян та й практичному його втіленню перешкодила польська окупація.

21 листопада 1918 р. прийнято Закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади». Судді, які скомпрометували себе антинародною антиукраїнською діяльністю і переконаннями, були звільнені, усі інші судді й допоміжний персонал судових установ присягали на вірність українському народові й державі і залишались працювати.

З реформуванням судової системи територія ЗУНР була поділена на 12 судових округів і 130 судових повітів. В умовах воєнного часу тимчасово припинено діяльність суду присяжних. У судочинстві запроваджувались демократичні принципи (гласність, змагальність, право звинуваченого на захист та ін.). Здійснено перехід судочинства на українську мову. Законом «Про скорочення підготовки судової служби» скорочено строк стажування суддів з трьох до двох років, оскільки кадрів суддів-українців бракувало.

Продовженням судової реформи стала спеціалізація першої судової ланки та створення судових установ другої і третьої інстанцій. Окружні й повітові суди мали розглядати цивільні справи. А для розгляду кримінальних справ Законом УНРади від 11 лютого 1919 р. у повітах утворювались трибунали, які мали діяти у складі одного або трьох суддів, призначених Секретарством юстиції. Згідно з Законом від 15 лютого 1919 р. другою судовою інстанцією мав стати Вищий суд і третьою (останньою) – Найвищий державний суд. До їх обрання зазначені функції покладалися на створені у березні 1919 р. при Станіславському окружному суді «Окремий судовий Сенат другої інстанції» і «Окремий судовий Сенат третьої інстанції».

Також діяла адвокатура, були створені «Державна прокуратура» на чолі з Генеральним прокурором, нотаріат, військова юстиція.

Під час виборів місцевих органів влади і управління населення обирало так звану «народну міліцію», що діяла на громадських засадах. Поряд з цим, за рішенням УНРади, в листопаді 1918 р. розпочалося створення корпусу української державної жандармерії. Його очолила Команда української жандармерії на чолі з Головним комендантом. На місцях створювались окружні, повітові, міські й сільські команди жандармерії, які очолювали відповідні коменданти. Комплектувалась жандармерія добровольцями з числа військовозобов'язаних, а також кадрами «старих» професійно підготовлених жандармів, які не брали участі в антинародній діяльності. Навесні 1919 р. у ЗУНР налічувалось близько однієї тисячі жандармів, чотирьох тисяч стажистів, трьох тисяч народних міліціонерів⁸⁷. Видатки на організацію та утримання жандармерії покладалися на державу. Вони мали бути враховані у бюджеті Державного секретаріату внутрішніх справ⁸⁸.

⁸⁷ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 493–495.

⁸⁸ Дурнов Є.С. Правове регулювання діяльності Державної жандармерії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗО УНР) / Є.С. Дурнов // Право і суспільство. – К., 2011. – № 2. – С. 37.

Отже, у досить короткий строк в ЗУНР були створені дієві органи центральної влади і місцевого управління, судові й правоохоронні органи, власні збройні сили, які в умовах зовнішньої агресії тривалий час протистояли набагато переважаючим силам ворога. Важливу роль в організації державно-політичного життя країни відігравала законодавча діяльність УНРади і уряду ЗУНР. Досить активною була зовнішня політика ЗУНР. Держава мала контакти з Австрією, Чехословаччиною та іншими країнами, її делегація брала участь у Паризькій мирній конференції, де намагалась відстояти інтереси свого народу. Однак офіційного визнання ЗУНР не домоглася, що значною мірою вплинуло на її поразку у боротьбі із зовнішнім ворогом.

У контексті викладеного вище доцільним є висвітлення політико-правового об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну Українську державу та завершення боротьби за її існування.

В умовах наступу польських військ із заходу та більшовицьких військ зі сходу уряди ЗУНР і УНР, усвідомлюючи потребу взаємної допомоги для захисту від зовнішньої агресії, дійшли порозуміння щодо об'єднання двох українських держав. Після докладного обговорення цього питання представники урядів УНР і ЗУНР у пасажирському вагоні на станції Фастів 1 грудня 1918 р. підписали Передвступний договір, у якому говорилося: «Західно-Українська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитися в найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою»⁸⁹. Від імені Директорії цей договір підписали В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський та Ф. Швець, а від імені уряду ЗУНР – Л. Цегельський і Д. Левицький. Сторони зобов'язалися найближчим часом довершити злуку УНР і ЗУНР «в одну державну одиницю».

22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві відбулося офіційне урочисте проголошення Акта Злуки⁹⁰. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту – ухвалу УНРади про з'єднання ЗУНР і УНР в одну суверенну Народну Республіку. У відповідь Ф. Швець зачитав Універсал Директорії УНР, в якому, зокрема, зазначалося: «... Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...»⁹¹.

23 січня у Києві почав роботу Конгрес трудового народу України, який одногolosно ратифікував Універсал. Директорії УНР надавалося право

⁸⁹ Конституційні акти України: 1917 – 1920. Невідомі конституції України / відп. ред. Ю.Д. Прилюк; наук. ред. і упоряд.: Ю.Д. Прилюк, В.Ф. Жмир. – К.: Філософ. і соц. думка, 1992. – 272 с. – С. 108.

⁹⁰ Акт Злуки // Україн. ін-т нац. пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unr.memory.gov.ua/photohistory/derzhavne-budivnitstvo/akt-zluki>. – Назва з екрана.

⁹¹ Конституційні акти України: 1917 – 1920. Невідомі конституції України... – С. 107.

верховної влади. До складу Директорії було введено голову УНРади Є Петрушевича. Після об'єднання ЗУНР стала Західною областю УНР (ЗО УНР), якій надавалася територіальна автономія, збройні сили двох держав об'єднувалися, гербом соборної держави ставав тризуб. Декларацію про злуку мали затвердити Установчі збори, які передбачалось скликати на території всієї України, а до того часу в ЗО УНР залишалися її власні законодавчі і адміністративно-виконавчі органи – УНРада й Державний Секретаріат. УНР та її Західна область узгодили військове командування на фронтах, ввели спільну валюту, створили окреме міністерство для справ ЗО УНР, а також обрали спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію.

Проте до справжнього об'єднання справа не дійшла. Через об'єктивні обставини поглибилися незгоди між урядами УНР і ЗУНР: для першого головною небезпекою були денікінці та більшовики, для другого – поляки. Окрім того, існували й ідеологічні розбіжності. До складу Директорії входили переважно представники лівих (соціалістичних) партій, за що галичани вважали їх «напівбільшовиками». До УНРади входили переважно ліберали, які мали досвід парламентської діяльності і відзначалися консервативністю. Через декілька днів після проголошення злуки Директорія змушена була покинути Київ під ударами Червоної армії. ЗО УНР зосередилась на війні з Польщею. Акт фактично перестав бути чинним. Координація в діях мала місце лише у військовій сфері, та й то в обмеженому обсязі, оскільки обидві армії мали своє власне командування (об'єднання армій не відбулося навіть тоді, коли територію Західної України було повністю втрачено). Під дією безлічі негативних факторів, а також у зв'язку з переговорами С. Петлюри з Польщею, які галичани розцінювали як зраду, 4 грудня 1919 р. Є. Петрушевич в одноособовому порядку денонсував Акт Злуки⁹².

Однак сам факт проголошення Акта Злуки є знаковою подією вітчизняної історії. Він засвідчив перед світом перспективний напрям розвитку української нації, невідворотність відродження на геополітичному просторі Європи Української держави⁹³.

Перехід УГА на бік Денікіна у листопаді 1919 р. значно ослабив військові сили УНР. Водночас почався третій наступ більшовицьких військ на територію України. За таких обставин розпочалися переговори між Директорією та урядом Польщі. Петлюра сподівався за підтримки Польщі, армія якої на той час була найбільшою у Європі, дати відсіч більшовицькій агресії та здобути визнання Антанти. Польщі, яка прагнула до відновлення кордонів Речі Посполитої станом на 1772 р., також потрібен був союзник, адже збройний конфлікт з радянською Росією ставав неминучим.

⁹² Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. – 5-те вид. / В.В. Світлична. – К.: Каравела, 2011. – 384 с. – С. 198.

⁹³ Сеньків М.В. Акт злуки УНР і ЗУНР – знакова подія української історії / М.В. Сеньків // Історичні студії Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – Вип. 9–10. – С. 70.

21–24 квітня 1920 р. у Варшаві було підписано політичну, торговельно-економічну та військову конвенції, які у сукупності називають Варшавським договором, чи договором Пілсудського – Петлюри. Він містив такі основні положення: польська держава визнавала право УНР на незалежне існування; Директорія і головний отаман С. Петлюра визначалися найвищою владою в Україні; кордон між Польщею та УНР встановлювався по лінії річок Збруч і Горинь, західний берег яких уже був зайнятий польськими військами. Таким чином, Польща одержувала території Східної Галичини, Західної Волині, частину Полісся, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину, Посаяння, що складало 162 тис. км² української території, де проживало 11 млн населення. Водночас Польща відмовлялася від претензій щодо розширення своєї території до кордонів Речі Посполитої 1772 р., тобто до початку її поділів сусідніми країнами; Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти УНР, а УНР – проти Польщі; гарантувалися національно-культурні права українського населення в Польщі, а польського – в Україні; збройні сили С. Петлюри підпорядковувалися польському командуванню; УНР давала згоду на підпорядкування залізниць польському управлінню, а також на спільну валюту; утримання польських військ на території України покладалося на український уряд, а озброєння Армії УНР – на польський.

Будучи таємною, угода не підлягала ратифікації (затвердженню верховним законодавчим органом). Хоча Польща і відмовлялася від претензій щодо розширення своєї території до кордонів Речі Посполитої 1772 р., проте ця відмова мала швидше символічне значення⁹⁴. Право націй на самовизначення Польща використала сповна, разом із цим вона усіляко заперечувала чи обмежувала таке право для УНР⁹⁵.

25 травня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська перейшли у наступ і вже 6 травня 1920 р. вступили до Києва. Однак сподівання С. Петлюри на масову підтримку з боку українського населення у боротьбі з більшовиками не виправдалися. Великою мірою це зумовлювалося реквізиціями та погромами, до яких вдавалися поляки.

Достатньо швидко радянська Росія передислокувала на польський фронт значні військові сили, і вже 12 червня 1920 р. польсько-українські війська було витіснено з Києва. Почався наступ Червоної армії на Польщу. Щоб не допустити поширення «пролетарської революції» на всю Європу, Антанта вдалася до дипломатичного тиску на Москву. Окрім того, далася взнаки виснаженість радянських військ, захопити Варшаву їм не вдалося.

Названі обставини змусили Польщу та радянську Росію укласти перемир'я, яке було скріплено 18 березня 1921 р. Ризьким мирним

⁹⁴ Бортник Л. Українсько-польське прикордоння у 1918 – 1939 рр.: проблеми формування і функціонування / Л. Бортник // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2012. – С. 81.

⁹⁵ Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва. 1917 – 1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Укр. технології, 1997. – С. 26.

договором. Його підписали представники РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщі, з другого. Договір складався з 26 статей і включав ряд додаткових протоколів та умов. Він містив такі основні положення: Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку; радянська Росія і Польща відновлювали поділ українських земель: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся дісталися Польщі, Східна Волинь – радянській Україні (доля Галичини була вирішена лише 1923 р., коли Рада послів держав Антанти у Парижі ухвалила включити Східну Галичину до Польщі з умовою надання їй автономних прав – *авт.*); РСФРР і УСРР забезпечували за поляками на своїй території повну релігійну і культурну свободу, а Польща гарантувала ті самі права росіянам, українцям і білорусам; РСФРР і УСРР зобов'язувалися повернути Польщі різні воєнні трофеї і культурні та мистецькі скарби, бібліотеки й архіви, загарбані чи вивезені царським урядом з 1772 р. і до 1918 р., ці вимоги не поширювалися на цінності української духовної культури та ті, що потрапили на територію Росії чи України добровільним шляхом чи успадкуванням, або були вивезені в Україну їх законними власниками; РСФРР і УСРР зобов'язувалися виплатити Польщі 30 млн золотих карбованців як винагороду за «активну участь» польських земель у господарському житті колишньої Російської імперії; окремо було обумовлено заборону перебувати на території Польщі антибільшовицьким організаціям⁹⁶.

Пізніше керівник польської делегації в Ризі Ян Домбровський в своїх спогадах писав, що радянська делегація зайняла в Ризі у справі України жорстку непоступливу позицію. Керівник радянської делегації Адольф Йоффе шантажував польську сторону продовженням війни у випадку, якщо поляки будуть відстоювати інтереси УНР. П'ята стаття договору зобов'язувала обидві сторони не підтримувати організації, які воюють з другою Договірною стороною, що забороняло перебування на території Польщі всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР. По суті, ця стаття робила неможливим подальше існування УНР, боротьба за яку тривала чотири роки⁹⁷. Директорія і всі організації УНР втратили право легального існування в Польщі. Вони продовжували свою діяльність нелегально.

Водночас організований з теренів Польщі похід Армії УНР у листопаді 1921 р. в Україну (Другий Зимовий похід), що мав за мету скоординувати повстанські дії, підняти загальноукраїнське збройне повстання та повалити

⁹⁶ Див.: Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой: подпис. в г. Риге 18 марта 1921 года. – Б. м.: б. и., 1921. – 32 с.

⁹⁷ Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – 2011. – Вип. 6. – С. 359.

радянський режим в Україні, розпочався за складних й несприятливих обставин і закінчився трагічно⁹⁸.

Ризький мир був дійсний до 17 вересня 1939 р., коли його односторонньо анулював радянський уряд у зв'язку зі вступом Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії.

Отже, боротьба за національну державність, що тривала в Україні в 1917 – 1921 рр. закінчилася невдачею. Поразку сучасні дослідники пояснюють багатьма факторами, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед основних доцільно назвати такі: 1) відсутність національної ідеї, яка змогла б консолідувати українське суспільство; 2) брак професійних політиків (за винятком ЗУНР), які мали б досвід державотворчої діяльності, розуміли її завдання та пріоритети; 3) відсутність єдності серед лідерів національного руху, які не змогли знайти порозуміння в ім'я загальнонаціональних інтересів. Значна частина політиків боролися, передусім, за особисту владу, а не за українську державу, і у справі захисту своєї державності прагнули спиратися на підтримку іноземних держав та їх військову силу. Однак ці держави, і це закономірно, переслідували власні інтереси, нерідко протилежні інтересам народу України; 4) слабкість української армії; 5) недостатня соціальна підтримка української влади. Більшість нації складало селянство, у свідомості якого домінували приватновласницькі інтереси, а не політичні. А розв'язати земельне питання жоден український уряд не спромігся; 6) несприятлива міжнародна ситуація: держави Антанти не бажали бачити Україну суверенною державою на політичній карті Європи. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: у Наддніпрянській Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти; в Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

Оцінюючи результати боротьби за українську національну державу, все ж потрібно пам'ятати її історичне значення: було відроджено традицію української державності; започатковано процес формування українців як політичної нації; зросла національна свідомість народних мас; відновлено ідею соборності українського народу.

Аналізуючи уроки боротьби українського народу за державну незалежність 1917 – 1921 рр., потрібно констатувати, що одного факту проголошення самостійності недостатньо. Як і в Українську революцію 1917 – 1921 рр., так і тепер у справі побудови своєї держави є необхідним спиратися передусім на власний народ, а не на іноземну допомогу. Водночас надзвичайно важливим є оперативне розв'язання нагальних соціально-економічних проблем, неухильне виконання органами влади взятих на себе зобов'язань щодо підвищення добробуту народу, створення власної регулярної дієздатної армії для захисту національної держави, розбудова

⁹⁸ Див.: Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 років: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12 – Українознавство / Я.М. Файзулін; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 236 с.

загальноукраїнських і місцевих владних структур, чітке бачення лідерами країни програмних завдань у розбудові держави, забезпечення єдності дій керівників держави, суспільства загалом, активна ідеологічна робота серед населення, пріоритетом якої є загальнолюдські та національні цінності.

Дорощук Н.О.,
кандидат історичних наук;
Хойнацька Л.М.,
кандидат історичних наук

Лекція 9. Радянська державність і право в Україні 1917 – 1991 рр.

1. Радянське державне будівництво.
2. Кодифікація та розвиток права.

1. Радянське державне будівництво

Висвітлення *становлення радянської влади в Україні* доцільно розпочати із захоплення більшовиками влади у Петрограді 25 жовтня 1917 р., яке докорінно змінило долю народів, що проживали на території колишньої Російської імперії. Після цього перевороту 27 жовтня 1917 р. Українська Центральна Рада (УЦР), що була створена 4 березня 1917 р. у Києві, прийняла резолюцію, якою засудила збройний переворот у Петрограді та не визнала легітимною владу рад робітничих і солдатських депутатів, оскільки вони представляли лише частину революційної демократії.

Після невдалої спроби на радикальні заклики агітаторів РСДРП(б) захопити владу у Києві наприкінці жовтня 1917 р.* більшовики змінили тактику боротьби за Україну. Було розпочато агітацію за переобрання складу УЦР, що мало відбутися на Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1917 р. Таким чином більшовики сподівалися легітимно прийти до влади. Одночасно виступи більшовиків, які відбувалися в багатьох населених пунктах України, мали на меті підірвати ще не усталений та остаточно не витворений внутрішній лад УНР, ослабити її сили перед збройним вторгненням в Україну, що його активно готували російські більшовики¹. У цьому контексті 4 грудня Центральна Рада отримала від Ради Народних Комісарів (РНК; Раднарком) Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), головою якої був В. Ленін, ультиматум, в якому визнавалася УНР і право націй на самовизначення. Водночас Центральну Раду було звинувачено у проведенні «двозначної буржуазної політики», у перешкоджанні скликанню Всеукраїнського з'їзду рад, а також у тому, що УЦР «веде боротьбу проти українських Рад, допомагає Каледінім стягувати війська на Дон, заважає радянській владі спрямувати необхідні військові сили через терен братнього

* До спроби більшовиків захопити владу примкнули члени робітничих збройних загонів і звичайні робітники, які їх підтримували, солдати 3-го авіаційного парку, 147-ма та 148-ма Воронезькі піхотні дружини, червоногвардійські загони заводу «Арсенал», Деміївського снарядного заводу, робітники інших підприємств Деміївки, Печерська, Подолу (Див.: Скороход О.В. Ставлення населення Києва до жовтневого перевороту та проголошення УНР (жовтень 1917 – січень 1918 р.) / О. Скороход // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Іст. науки. – 2010. – Т. 104. – С. 30.)

¹ Скальський В. Стан органів влади в Українській Народній Республіці / В. Скальський // Магістеріум: Історичні студії. – К.: НаУКМА, 2010. – Вип. 41. – С. 24.

українського народу для придушення корніловського заколоту»². Документ містив ряд вимог до УЦР, головною з яких було визнання радянської влади в Україні. У випадку відмови, Раднарком заявляв, що він вважатиме Центральну Раду в стані війни, як зазначалося в ультиматумі, «з радянською владою в Росії і на Україні». УЦР не погодилася на поставлені вимоги.

Подібні звинувачення, що лунали на адресу Центральної Ради, сприяли тому, що політична боротьба в Україні на початку грудня 1917 р. загрожувала перерости у збройне протистояння. У Києві місцеві більшовики почали підготовку повстання проти уряду УНР. Українській владі вдалося випередити змовників, роззброївши в ніч на 13 грудня російські частини київської залоги³. Протягом грудня Генеральний Секретаріат і Раднарком обмінювались дипломатичними документами, делегаціями організацій, які намагались бути посередниками при розв'язанні конфлікту, проте стосунки дедалі більше загострювались. Ще тривав переговорний процес, коли 9 грудня радянські загони, які прямували на Дон, прибули до Харкова і почали поступово брати під свій контроль міста Лівобережжя. Фактично із середини грудня тривала неоголошена війна між радянською Росією та УНР⁴.

Водночас, всупереч обвинуваченням РНК РСФРР, 4 грудня 1917 р. у Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, на який прибуло близько 2,5 тис. делегатів. З'їзд висловив підтримку Українській Центральній Раді, тож плани більшовиків переобрати склад УЦР було зірвано. Перебуваючи у значній меншості (127 делегатів), більшовики залишили з'їзд і переїхали до Харкова. Там вони об'єдналися із делегатами III з'їзду рад Донецького та Криворізького басейнів, який 9 грудня, як влучно зазначають сучасні вітчизняні дослідники, «розпочав роботу у розпал боротьби за місто», коли «російські червоногвардійські війська захопили Харків»⁵. Об'єднаний з'їзд пройшов 11–12 грудня. Більшовики так само назвали своє зібрання – Всеукраїнським з'їздом рад. Фактично він нелегітимно був проголошений репрезентативним форумом українського народу, а в радянській історіографії отримав назву «Перший Всеукраїнський з'їзд Рад», таким чином заперечуючи першість київського з'їзду.

² Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. – К.: Политиздат, 1957. – Т. 2. – 732 с. – С. 23.

³ Ковальчук М. Ультиматум Раднаркому Центральній Раді: хроніка конфлікту (середина грудня 1917 р.) / М. Ковальчук // Мандрівець. – 2013. – № 3. – С. 24.

⁴ Єшпанов В.С. Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / В.С. Єшпанов; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 16 с. – С. 12.

⁵ Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914 – 1939): події, люди, документи: нариси історії: навчальний посібник / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с. – С. 102, 109.

На цьому з'їзді були присутні близько 200 делегатів, які представляли лише 89 із 300 рад, що були утворені на той час в Україні⁶. Представників українського селянства практично не було. Зважаючи на це, харківський з'їзд аж ніяк не міг називатися Всеукраїнським. Проте 12 грудня 1917 р. так званий Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив Українську Народну Республіку Рад робітничих, селянських, солдатських і козацьких депутатів як федеративну частину Російської Республіки⁷. При цьому зберігалася назва УНР: Українську робітничо-селянську радянську республіку в офіційних радянських актах відразу ж після її утворення називали також Українською Народною Республікою, аби перехопити популярність справжньої УНР⁸. За зразком органів влади радянської Росії, вищим органом влади проголошувався з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, було обрано Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України як вищий орган державної влади, що мав діяти між з'їздами і уряд – Народний Секретаріат.

Отже, в Україні сформувалось два центри влади – у Києві і Харкові. Їх наявність дала змогу російським більшовикам твердити про те, що вони залишаються осторонь війни, яка розгорнулася в Україні, і демонстративно ставитися до неї як до «внутрішнього» конфлікту. А коли 4 січня 1918 р. Народний Секретаріат оголосив війну Центральній Раді, то Раднарком мав підстави вважати вторгнення радянських військ з Росії в Україну не агресією проти суверенної УНР, а братерською допомогою радянському уряду України в його боротьбі з контрреволюційною Центральною Радою. Тому на кінець грудня 1917 р. в Україну було направлено до 20 тис. радянських військ під командуванням народного комісара В. Антонова-Овсеєнка та начальника штабу М. Муравйова⁹.

Однак у свій перший прихід в Україну більшовики не змогли утримати владу. За умовами Брестського мирного договору (1918 р.) РСФРР змушена була визнати незалежність УНР. Тож, не наважуючись на відкрите збройне протистояння військам Німеччини та Австро-Угорщини, більшовицькі війська, попередньо завантаживши ешелони награбованим зерном та іншими продуктами, залишили територію України.

Таким чином, проголошення й перша спроба поширення в Україні радянської влади відбулися збройним шляхом. Яскравим підтвердженням цього є наказ М. Муравйова за № 14: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на

⁶ Україна крізь віки: у 13-ти т. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 10: Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Рєєнт / НАН України. Ін-т історії України; за заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. – С. 71.

⁷ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с. – С. 508.

⁸ Гай-Нижник П. Самостійна УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР / П. Гай-Нижник // День [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>. – Назва з екрана.

⁹ Єшпанов В.С. – Там само.

вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, цілком підтримуємо силою цих багнетів...»¹⁰.

До другої спроби захоплення України більшовики готувалися більш ретельно. У липні 1918 р. у Москві було створено Комуністичну партію (більшовиків) України (КП(б)У), імітуючи її під самостійну політичну організацію. 28 листопада 1918 р. у м. Суджа Курської губернії створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і, нібито виконуючи його розпорядження, більшовики розпочали черговий наступ в Україну. Водночас означений уряд у Маніфесті від 29 листопада 1918 р. оголосив про повалення влади гетьмана і поновлення в Україні радянської влади, скасував усі закони, накази, договори як гетьмана та його уряду, так і УЦР та закликав до боротьби проти Директорії. 6 січня 1919 р. цей уряд встановив нову офіційну назву радянської держави за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). 28 січня 1919 р. статус уряду змінено з тимчасового на постійний, відділи уряду на кшталт російських назвали народними комісаріатами, а сам уряд – Радою народних комісарів (РНК) УСРР.

УСРР з прийняттям на III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р.) першої її Конституції оформилась як радянська форма державності. З'їзд обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), що працював між з'їздами і наділявся законодавчими та контролюючими функціями. На з'їзді затверджено склад уряду, створено постійно діючу Президію ВУЦВК на чолі з Г. Петровським.

Остаточна редакція Конституції УСРР після доопрацювання була прийнята на засіданні ВУЦВК 14 березня 1919 р. В основу Конституції УСРР покладено текст Конституції РСФРР. Вона складалася із 4 розділів та 35 статей¹¹.

У першому розділі «Основні положення» визначалося, що УСРР є організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями і експлуататорами капіталістами і поміщиками (ст. 1). Завданням цієї диктатури проголошувалося здійснення переходу від буржуазного до соціалістичного ладу, шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення контрреволюційних виступів з боку імущих класів (ст. 2). Соціалістичні перетворення в економічній сфері передбачали ліквідацію приватної власності на землю та інші засоби виробництва, у політичній – наділення політичними правами виключно трудящих, експлуататори таких прав позбавлялися (ст. 3). Декларувався намір УСРР увійти до складу єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки з'являться умови для її створення (ст. 4).

У другому розділі «Конструкція радянської влади» визначалися структура, компетенція та порядок формування центральних і місцевих органів влади. За

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 163, арк. 2.

¹¹ Див.: Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sb7878.ucoz.ru/publ/62-1-0-82>. – Назва з екрана.

документом, до вищих органів влади належали: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [скликався не рідше ніж двічі на рік. До виключного відання з'їзду належали питання затвердження та внесення змін і доповнень до Конституції, а також оголошення війни та укладення миру (ст. 10) – *авт.*]; Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (ВУЦВК Рад) [обирався з'їздом, призначав та усував з посади Голову РНК і самих Народних комісарів, вирішував усі інші питання у сфері законодавства (ст. 11) – *авт.*]; Рада Народних Комісарів (РНК) [це був уряд, наділений водночас законодавчими повноваженнями, – *авт.*]»¹².

У Конституції УСРР не знайшов закріплення принцип поділу державної влади (ст. 16). Місцевими органами радянської влади були сільські та міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові та волосні з'їзди рад і обрані ними виконкоми (ст. 18).

У третьому розділі «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу України» закріплено основні громадянські та політичні права громадян: на свободу об'єднань у громадські організації, на збори, мітинги, свободу слова, друку, совісті, безкоштовну освіту (ст. 23–26). Основними обов'язками громадян Конституція визначала охорону здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції (ст. 29), а також декларувала лозунг: «Хто не працює – той не їсть» (ст. 28). Соціально-економічні права громадян у першій Конституції радянської України закріплення не дістали.

Четвертий розділ Конституції містив опис герба УСРР: на червоному щиті у променях сонця зображено золоті серп і молот та напис «УСРР», навколо щита – вінок з колосків, внизу стрічка із написом російською і українською мовами «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Прапором УСРР стало червоне полотнище з написом золотими літерами у верхньому куті «УСРР».

Таким чином, відповідно з Конституцією, УСРР мала ознаки незалежної держави, але фактично перетворювалась на сателіт більшовицької Росії. Державність у радянській Україні зазнавала дедалі більших обмежень.

Однак прийшовши в Україну, більшовики розгорнули політику русифікації та «воєнного комунізму», чим відвернули від себе населення України. Форми боротьби селянства влітку 1919 р. дають підстави розглядати розмах антибільшовицького селянського повстанського руху як загальнонародну селянську війну¹³, що значною мірою унеможливило існування влади більшовиків в Україні. Сюди ж додалися дії об'єднаних військ Армії УНР та Української Галицької Армії, які наступали із заходу, а також Добровольчої армії А. Денікіна, що насувалася з півдня. За таких обставин більшовики знову змушені були залишити терени України.

¹² Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19>. – Назва з екрана.

¹³ Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) / Д.Ю. Михайличенко // зб. наук. пр. Серія «Історія та географія». – Харків, 2002. – Вип. 9. – С. 112.

Третя спроба захопити Україну виявилася більш вдалою. Більшовики врахували свої помилки. Так, було визнано, що реквізиція збіжжя та колективізація вороже налаштовували українське селянство до них, а також відбулося недооцінювання націоналізму, який має глибоке народне коріння¹⁴. Водночас 17 грудня 1919 р. у Москві створено Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет, який до 19 лютого 1920 р. був тимчасовим вищим законодавчим і виконавчим органом влади УСРР. Його очолив Г. Петровський. На початку 1920 р. більшовицькі війська від імені новоствореного уряду знову встановили контроль в Україні. IV Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 16–20 травня 1920 р. у Харкові, відновив діяльність радянських більшовицьких органів влади, визначених Конституцією УСРР 1919 р.

У контексті становлення радянської влади в Україні важливо також розглянути питання утворення та діяльності міліції радянської України 1919 – 1941 рр. Перші загони робітничої міліції почали створюватися уже після Лютневої революції 1917 р. У великих містах згідно з рішеннями місцевих рад робітничих депутатів формувалися робітничі дружини, бойові дружини, загони робітничої міліції, їх основним завданням була охорона громадського порядку. Тож на початку свого існування робітнича міліція була добровільним громадським об'єднанням.

Формування радянської міліції як державного органу почалося під час другого захоплення України більшовиками. 9 лютого 1919 р. Раднарком прийняв Декрет «Про організацію міліції», у якому постановляв: «З метою охорони революційного порядку, особистої безпеки громадян, а також для боротьби з кримінальними злочинними елементами» заснувати робітничо-селянську міліцію. Виконання цього завдання покладалося на Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР¹⁵. На роз'яснення усіх організаційних питань НКВС УСРР розробив Інструкцію щодо організації робітничо-селянської міліції. В Інструкції встановлювалося, що міліція є виконавчим органом робітничо-селянської влади, перебуває у безпосередньому підпорядкуванні місцевих рад, а загальне керівництво її діяльністю здійснює НКВС УСРР. Інструкція зобов'язувала працівників міліції попереджувати та припиняти порушення порядку, встановленого радянською владою, стежити за виконанням усіма громадянами декретів, законів і розпоряджень вищих органів радянської влади, сприяти органам радянської влади у здійсненні покладених на них обов'язків, стежити за виконанням санітарних правил, за справністю доріг мостів, вживати заходи щодо охорони порядку під час пожежі, паводку чи іншого стихійного лиха. Окрім перелічених обов'язків, на міліцію покладалося провадження дізнання у кримінальних справах. На службу в міліції могли бути прийняті громадяни УСРР, які досягли 21-го року, достатньо освічені,

¹⁴ Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі / В. Щербатюк // Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 38.

¹⁵ Об организации милиции: Декрет РНК УССР от 9 февр. 1919 г. [Ст. 96.] // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 7. – С. 103–104.

користуються виборчими правами та визнають радянську владу. Впродовж 1919 р. було утворено спеціалізовані служби міліції: залізничну, річкову, морську, а також судово-кримінальний розшук. У 1920 р. для здійснення загального керівництва усіма структурними підрозділами міліції у системі НКВС УСРР було утворено Головне управління радянської робітничо-селянської міліції, його першим начальником призначено О.М. Чайковського.

Формування міліції радянської України відбувалося під пильним контролем більшовицької партії. З РСФРР для роботи в міліції УСРР було направлено 263 особи командного складу, 3 610 міліціонерів і 96 працівників кримінального розшуку¹⁶. Основним завданням міліції на той час була боротьба з бандитизмом – так тоді називалися будь-які виступи проти встановлення більшовицького панування в Україні. У виборі методів боротьби міліція нічим обмеженою не була. Водночас потрібно відзначити, що міліція УСРР створювалась поспіхом, під час воєнних дій, коли майже всі сили були спрямовані на посилення армії. Справедливо, на нашу думку, становище радянської міліції у перші півтора року її існування описувалося у газеті «Комуніст» від 21 грудня 1921 р.: «Міліціонери усіх видів служби являли собою у переважній більшості натовп людей, суцільно недисциплінований, невідгодуваний, босий та роздягнутий»¹⁷.

Після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. та переходу до розбудови радянської держави змінилися завдання, які ставилися перед міліцією, виникли можливості щодо її організаційного зміцнення. Відтепер партія вимагала від міліції суворого дотримання законності. У 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про тимчасову передачу міліції у підлеглість військового командування України», відповідно до якої за п'ять місяців військове командування повинне було укомплектувати кадри міліції командним персоналом, озброїти та провести військові навчання. Таке короткострокове перепідпорядкування дозволило покращити стан дисципліни, поліпшити матеріально-технічне оснащення. Для посилення контролю за діяльністю міліції при Головному управлінні міліції та при кожному губернському управлінні засновувалися політсекретаріати¹⁸.

У 1922 р. відбулася кодифікація кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Таким чином визначалося правове поле діяльності міліції. Однак великою проблемою залишався низький рівень освіченості співробітників міліції, адже вона формувалася з робітників і селян, більшість з яких мали так звану «домашню освіту». Для розв'язання цієї проблеми було прийнято рішення про відкриття курсів для професійної підготовки вищого і молодшого складу міліції, старших міліціонерів і агентів кримінального розшуку. Виконання цього завдання покладалося на губернські

¹⁶ Из истории милиции Советской Украины / Ю.В. Александров [и др.]; ред. П.П. Михайленко. – К.: [б. и.], 1965. – 400 с. – С. 18.

¹⁷ Михайленко П., Довбня В. Становлення робітничо-селянської міліції УСРР (1919 – 1922 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня // Національна поліція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.npu.gov.ua/ua/control/uk/publish/printable_article/47340. – Назва з екрана.

¹⁸ Из истории милиции Советской Украины... – С. 35.

виконавчі комітети¹⁹. Так, у всіх губерніях УСРР були створені шеститижневі курси червоних міліціонерів. У столиці УСРР м. Харкові курси розпочали свою роботу з 11 червня 1921 р., наступного року їх було реорганізовано у Школу старшого командного складу робітничо-селянської міліції УСРР. У 1925 р. Школу переведено до м. Києва, нині це Національна академія внутрішніх справ²⁰.

Основним завданням міліції у 1920-х роках залишалася боротьба з так званим бандитизмом, що панівною владою трактувалося як будь-який непослух чи опір утвердженню більшовицького режиму²¹, а також боротьба з кримінальною злочинністю, передусім зі злочинами проти особи та власності, службовими злочинами, фальшивомонетництвом та ін. Водночас на міліцію покладались й інші, не властиві для неї функції, зокрема: допомагати органам санітарного нагляду, відслідковувати наявність двірників у домоволодіннях, вручати судові повістки, видавати різноманітні довідки, здійснювати стягнення штрафів за безквитковий проїзд на залізницях тощо²². Через брак нормативно-правових актів, які б конкретизували поле діяльності міліції, перманентно вона була обтяжена завданнями, які небагато мали спільного з правоохоронною діяльністю. Надмірна завантаженість міліції зумовлювала низьку продуктивність її основної праці.

Згодом такі завдання нерідко переростали у функціональні обов'язки міліції. Так, у 1923 р. черговий експеримент влади, спрямований на збільшення контролю над своїми громадянами і обмеження неконтрольованого їх пересування навіть у межах власної країни, призвів до того, що міліція почала видавати громадянам посвідчення особи з трирічним терміном дії²³. Внаслідок цього на початку 1920-х років у адміністративній діяльності правоохоронних органів з'явилася паспортна справа. Остаточоно вона була закріплена за міліцією після запровадження в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 27 грудня 1932 р. єдиної паспортної системи²⁴. Однак згідно з Положенням про робочо-селянську міліцію, прийнятим РНК Комісарів СРСР 25 травня 1931 р., спочатку до відання органів міліції належали питання нагляду за дотриманням громадянами і посадовими особами правил прописки, обліку населення за

¹⁹ Про поповнення і забезпечення міліції. Постанова РНК УСРР від 5 квітня 1921 р. [Ст. 166.]// Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 5. – С. 160–161.

²⁰ Київський національний університет внутрішніх справ. Історія та сучасність: вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Атіка, 2007. – 347 с. – С. 4.

²¹ Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія: Дис... д-ра. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни / В.М. Щербатюк; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с. – С. 141.

²² Чернуха О.В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921 – 1929): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О.В. Чернуха; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2011. – 184 с. – С. 144, 155, 158.

²³ Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття): навч. матеріали до спецкурсу / за ред. Л. Зайцева. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 154 с. – С. 32.

²⁴ Чернуха О.В. Зазнач. твір. – С. 153.

особливими правилами, роботи адресних столів, видачі громадянам посвідчень особи²⁵. Проте згодом до компетенції міліції було віднесено й видачу паспортів.

Посилення у 1930-х роках процесів централізації, обмеження суверенних прав союзних республік і концентрації владних важелів у Москві призвели до ліквідації у 1930 р. НКВС УСРР. Органи міліції та кримінального розшуку було підпорядковано органам Державного Політичного Управління (ДПУ) УСРР.

Перехід у державі до політики суцільної колективізації сільського господарства вніс свої корективи у діяльність міліції. Зокрема, основним завданням, що ставилося у ті роки панівною партією перед правоохоронними і судовими органами, стало сприяння усіма можливими засобами виконанню плану хлібозаготівель. Останні стали однією з економічних причин Голодомору, що розгорнувся в Україні 1932 – 1933 рр.

Рятуючись від «розкуркулення»^{*} і голоду, селяни самовільно почали переселятися до міст. Зупинити цей процес й мала введена в СРСР у грудні 1932 р. паспортна система. У Положенні про паспорти зазначалося: «Усі громадяни СРСР у віці від 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на транспорті, в радгоспах і на новобудовах, зобов'язані мати паспорт»²⁶. Селян у цьому переліку не було. Селянину навіть для короткострокового виїзду з постійного місця проживання потрібно було брати довідку – дозвіл від місцевої влади²⁷. За порушення паспортного режиму винуваті підлягали адміністративному покаранню у виді штрафу у розмірі до 100 карбованців, при повторному порушенні – притягалися до кримінальної відповідальності.

Наступним кроком у формуванні командно-адміністративної системи в СРСР та, відповідно, і в УСРР стало утворення 10 липня 1934 р. НКВС СРСР на базі Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР. До його складу на формально рівних засадах увійшли Головне управління державної безпеки (ГУДБ; таку назву отримало ОДПУ) та Головне управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ), однак домінуючим стало ГУДБ. Постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. створено НКВС УСРР як союзно-республіканський наркомат, що підпорядковувався одночасно РНК УСРР та НКВС СРСР. У 1936 р. у складі ГУРСМ було створено Державну автомобільну інспекцію, а у 1937 р. – Відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності.

²⁵ Чернуха О.В. Знач. твір. – С. 49.

^{*} Політична репресія, що її в адміністративному порядку силами місцевих органів виконавчої влади застосовувала до селянства більшовицька влада за політичними і соціальними ознаками на підставі постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

²⁶ Положение о паспортах. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 декабря 1932 г. // П.П. Михайленко Історія міліції України у документах и матеріалах / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьев. – К.: Генеза, 1999. – Т. 2: 1917 – 1945 гг. – 1999. – С. 137–138.

²⁷ Голубка І.І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право / І.І. Голубка; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2016. – 240 с. – С. 50.

У роки «Великого терору» (1937 – 1938 рр.) проведення масових арештів та чисток покладалося загалом на органи державної безпеки, однак міліція була зобов'язана надавати їм необхідну допомогу. Так, відповідно до оперативного наказу Наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів», розслідування щодо «куркулів та інших антирадянських елементів» покладалося на органи державної безпеки, а стосовно кримінальних злочинців – на міліцію²⁸.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР було розділено на два самостійних комісаріати: Народний комісаріат внутрішніх справ і Народний комісаріат державної безпеки²⁹. Органи міліції залишалися у віданні НКВС СРСР.

Отже, упродовж 1919 – 1941 рр. відбувалося структурно-організаційне становлення радянської міліції. Її основним завданням була охорона так званого революційного порядку. Панівна більшовицька партія постійно намагалася використати міліцію для реалізації своїх планів.

Перетворення, що відбулися протягом 1920-х років у всіх сферах життя радянської України зумовили потребу внесення відповідних змін до чинної в республіці Конституції. Тому 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд рад затвердив нову Конституцію УСРР³⁰. Вона складалася із 5 розділів, 82 статей. Конституція УСРР 1929 р., як і перша Конституція радянської України, законодавчо закріплювала принципи диктатури пролетаріату, радянська влада проголошувалась «владою переможного пролетаріату та трудового селянства», а експлуататорські класи, до яких належали представники опозиційних партійних угруповань, позбавлялися політичних і багатьох громадянських прав³¹.

У першому розділі – «Засади» декларувалося, що «Українська республіка є соціалістична держава робітників та селян» (ст. 1). У другій і третій статтях визначався правовий статус УСРР як суверенної договірної держави, яка добровільно входить до складу СРСР і зберігає за собою право вільного виходу із Союзу. Встановлено принцип верховенства загальносоюзних органів державної влади і загальносоюзного законодавства. Конституційно закріплювалося входження до складу УСРР Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР; ст. 18).

У другому розділі – «Організація радянської влади», так само як і в Конституції УСРР 1919 р., визначалися структура, компетенція та порядок

²⁸ Губар С.В. Кримінальна юстиція в Україні. 1927 – 1939 роки: монографія / С.В. Губар. – К.: Хай-Тек Прес, 2009. – 352 с. – С. 106.

²⁹ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) / [Усенко І.Б., Мироненко О.М., Чехович В.А. та ін.]; за ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. – К., 2001. – 220 с. – С. 189.

³⁰ Конституція (Основний Закон) Української соціалістичної радянської республіки (травень 1929 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. – Назва з екрана.

³¹ Ніколаєв І. Законодавче забезпечення процесу утвердження однопартійної системи в УСРР (1919 – 1929) / І. Ніколаєв // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 36.

формування центральних і місцевих органів влади. Документ засвідчує, що до вищих органів влади належали: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів [якщо за попередньою Конституцією з'їзди скликалися двічі на рік, то тепер – раз на два роки (ст. 23). До виключного відання означеного органу належало: а) затвердження, зміна та доповнення Конституції УСРР; б) остаточне затвердження Конституції Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки та змін і доповнень до неї; в) зміна кордонів УСРР; г) встановлення кордонів АМСРР; г) вибори Всеукраїнського центрального виконавчого комітету; д) вибори представників УСРР до ради національностей СРСР (ст. 23) – *авт.*]; Всеукраїнський центральний виконавчий комітет [між з'їздами рад був верховним законодавчим, розпорядчим і виконавчим органом влади, здійснював керівництво усіма галузями державного, господарського і культурного будівництва в УСРР, затверджував бюджет, план розвитку народного господарства УСРР, законодавчі акти Президії ВУЦВК (ст. 25 – 31) – *авт.*]; Президія ВУЦВК [постійно діючий вищий законодавчий, виконавчий та розпорядчий орган влади (ст. 32 – 37) – *авт.*]; Рада Народних Комісарів – розпорядчий і виконавчий орган ВУЦВК [цей орган ВУЦВК здійснював загальне управління республікою, а також в межах наданих повноважень видавав законодавчі акти й постанови, обов'язкові до виконання на всій території УСРР – *авт.*]]³².

Безпосереднє керівництво окремими галузями державного управління здійснювали народні комісаріати. Останні поділялися на дві групи: 1) союзнореспубліканські: Вища рада народного господарства, народні комісаріати торгівлі, фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції та Центральне статистичне управління. Вони підпорядковувалися ВУЦВК і РНК УСРР та водночас відповідним об'єднаним народним комісаріатам СРСР; 2) республіканські: внутрішніх справ, юстиції, земельних справ, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення (ст. 42–48).

Отже, система вищих органів влади і управління за Конституцією УСРР 1929 р. залишалася такою ж, як і за Конституцією УСРР 1919 р. Однак із входженням України 1922 р. до складу СРСР її суверенні права були обмежені. Функції вищих органів влади УСРР зводилися до законодавчого закріплення і виконання рішень з'їздів Російської комуністичної партії (більшовиків) [РКП(б); з 1925 р. – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) – ВКП(б)] *.

У третьому розділі Конституції УСРР 1929 р. – «Про виборчі права» зазначалося, що право обирати й бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, національності, осілості тощо, громадяни УСРР, яким виповнилося 18 років і які зайняті суспільно корисною працею. Відповідно, політичних прав були позбавлені особи, які використовували найману працю, торговці, духівництво та ін. (ст. 66–69)

³² Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. – Назва з екрана.

* У 1918 – 1925 pp. – РКП(б), 1925 – 1952 pp. – ВКП(б), 1952 – 1991 pp. – КПРС.

У четвертому розділі – «Про бюджет Української Соціалістичної Радянської республіки» визначалося, що питання розподілу видатків і прибутків УСРР регламентується законодавством СРСР (ст. 72).

Останній розділ Конституції містив опис герба та прапора УСРР, які залишилися незмінними та встановлювалося, що столицею УСРР є м. Харків.

Отже, Конституція УСРР 1929 р. закріпила правовий статус УСРР як союзної республіки з досить широкими суверенними правами, що по суті було ширмою, за якою приховувалася диктатура панівної комуністичної (більшовицької) партії.

Вагомим атрибутом становлення в Україні радянської влади стала адміністративно-територіальна реформа 1920–1930-х років. У період становлення радянської влади територія України поділялася на губернії, повіти, волості, як і за часів її перебування у складі Російської імперії. У 1922 р. розпочався процес реформування адміністративно-територіального устрою. З цією метою було створено Центральну адміністративно-територіальну комісію, яка, готуючи проект нового адміністративно-територіального поділу, повинна була врахувати цілий ряд факторів, зокрема, чисельність населення, його етнографічні характеристики, особливості економічного розвитку регіонів, конфігурацію шляхів сполучення тощо. 12 квітня 1923 р. друга сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України». В УСРР зберігся поділ на губернії, однак замість 102 повітів було створено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів.

Однак досить швидко почали виявлятися різного роду прорахунки, тож процес реформування було продовжено. З метою подальшого скорочення управлінських витрат у 1925 р. ліквідовано губернії і, таким чином, запроваджено триступеневу систему управління: центр-округ-район. У наступні роки кількість округів і районів змінювалася у напрямі їх зменшення. В результаті відбувалося укрупнення адміністративно-територіальних одиниць. Безумовним здобутком реформи стала поява 12 національних районів (сім німецьких, чотири болгарських, один польський, один єврейський).

Наступний етап реформування почався у 1930 р. З початком суцільної колективізації сільського господарства виникла потреба посилити управлінську ланку на місцях. Тому «з метою наближення органів державного управління до трудящих мас» було ліквідовано округи та встановлено двоступеневу систему управління: центр-район. Територію УСРР поділили на 503 адміністративно-територіальні одиниці: АМСРР, 18 міст як окремі адміністративно-територіальні одиниці та 484 райони. Уважалося, що директиви, які надходять з центру безпосередньо у район, будуть виконуватися швидше. Проте управління з центру півтисячею адміністративно-територіальних одиниць виявилось обтяжливим, узагальнення величезної кількості звітів, що надходили з районів, викликало значні труднощі та продемонструвало неефективність двоступеневої системи управління. У 1932 р. в УСРР утворено п'ять областей: Харківську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, до кінця того ж року сформовано Донецьку та Чернігівську області, у 1937 р. – Житомирську, Кам'янець-Подільську (з 1954 р. – Хмельницька), Миколаївську, Полтавську, у

1938 р. – Ворошиловградську (з 1961 р. – Луганська), у 1939 р. – Запорізьку, Кіровоградську та Сумську області. Таким чином відновлено триступеневу систему управління, яка зберігається в Україні і зараз.

На частині території Одеської та Подільської губерній у 1924 р. було утворено АМСРР у складі УСРР. Із 7 березня до 12 жовтня 1924 р. вона мала статус автономної області у складі УСРР. 23 квітня 1925 р. І Всемолдавський з'їзд рад ухвалив Конституцію АМСРР, яку затвердили на IX Всеукраїнському з'їзді рад 10 травня 1925 р. Конституція АМСРР складалася з семи глав та 48 статей. АМСРР мала таку саму систему центральних органів радянської влади, як і УСРР: з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ЦВК та його Президію, РНК. Народні комісаріати поділялися на республіканські і об'єднані за таким же принципом, як і в УСРР. АМСРР мала свого представника з дорадчим голосом у центральних органах влади УСРР.

На територію АМСРР поширювалася чинність нормативно-правових актів СРСР та УСРР. Власна законотворчість автономії поширювалася майже виключно на галузі, якими керували республіканські наркомати. Державними мовами були молдавська, українська та російська. Столицею АМСРР були міста Балта (1924 – 1928 рр.), Бірзула (1928 – 1929 рр.). У 1929 р. столицю перенесено до м. Тирасполь.

Сучасні дослідники вважають АМСРР штучним витвором, інспірованим Москвою у контексті реанімації вже значною мірою дискредитованих ідей «світової революції». У такий спосіб більшовицьке керівництво намагалось радикалізувати прорадянські настрої в окупованій Румунією Бессарабії з метою її повернення за наявності сприятливих умов і створення геополітичного плацдарму для здійснення прориву на балканському напрямку³³.

У 1938 р. надзвичайний II Всемолдавський з'їзд рад прийняв нову Конституцію автономії. Було проголошено нову назву республіки – Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (МАРСР). За зразком Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) закріплено нову систему вищих органів влади: Верховна Рада (ВР) МАРСР, її Президія та уряд – РНК МАРСР.

МАРСР як автономія у складі УРСР проіснувала до 2 серпня 1940 р., коли ВР СРСР прийняла Закон «Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки» – МРСР, до складу якої увійшли території МАРСР та частина Бессарабії, що була відібрана у Румунії.

30 січня 1937 р. у Києві в ході Надзвичайного XIV з'їзду рад (25–30 грудня) затверджено нову Конституцію України³⁴. Назва республіки змінилася на Українську Радянську Соціалістичну Республіку. В основу

³³ Верменич Я.В. Молдавська АРСР / Я.В. Верменич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – 728 с. – С. 26.

³⁴ Постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду рад про затвердження Конституції (Основного закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>. – Назва з екрана.

Конституції УРСР 1937 р. покладено Основний Закон СРСР («Сталінська Конституція») від 5 грудня 1936 р. Структура органів влади в Україні була приведена у відповідність із союзоною³⁵.

Конституція 1937 р. складалася з 13 розділів. У першому розділі УРСР проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян, вся влада в якій належала радам депутатів трудящих (ст. 3). Конституція проголосила перемогу соціалізму в державі та непорушність соціалістичних відносин. Соціалістична власність фіксувалася у двох формах – державній (всенародне добро) та кооперативно-колгоспній (громадська, соціалістична власність колгоспів і кооперативних організацій). Законом захищалося право особистої власності громадян на їх трудові доходи та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатнє господарство, право спадкування особистої власності громадян, а також особиста власність членів колгоспного двору. Земля закріплювалася за колгоспами у безплатне і безстрокове користування. Допускалося існування дрібного приватного господарства одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтувалося на особистій праці й виключало експлуатацію людини людиною.

Другий розділ декларував добровільне об'єднання УРСР з іншими радянськими республіками в союзну державу – СРСР, а також республіканський суверенітет УРСР, недоторканність її кордонів і право виходу із Союзу. Наведені положення свідчать про формальність Конституції, невідповідність її змісту тодішнім життєвим реаліям. Установлювався адміністративний поділ України на сім областей (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську) та Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну республіку.

Конституція УРСР 1937 р. не відображала зовнішньополітичної діяльності України як самостійної держави. Україна зникла з міжнародного спілкування, було ліквідовано її дипломатичні представництва в інших державах, а всю діяльність на міжнародній арені передано Народному комісаріату закордонних справ СРСР³⁶.

Найвищим органом державної влади (ст. 20), єдиним законодавчим органом УРСР (ст. 23) стала Верховна Рада УРСР, яка обиралася громадянами на чотири роки за нормою: один депутат від 100 тис. населення. Чергові сесії Верховної Ради скликалися двічі на рік, позачергові – за рішенням Президії Верховної Ради чи на вимогу не менше третини депутатів.

Постійним колегіальним органом у період між сесіями Верховної Ради, підзвітним їй, була Президія Верховної Ради, до якої входили голова, два заступники, секретар і 15 членів (ст. 28). Депутати отримали право недоторканності. Президія мала такі повноваження (ст. 30): скликання сесії Верховної Ради УРСР, тлумачення законів УРСР, видання указів, проведення

³⁵ Перегуда Є.В. Взаємодія виконавчих органів влади України в радянський період / Є.В. Перегуда // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 10. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2013. – С. 44.

³⁶ Захаренко В.О. Історико-правовий аналіз становлення зовнішньополітичної діяльності України / В.О. Захаренко // Вісник Запор. нац. ун-ту. – 2010. – № 1. – С. 31.

всенародного опитування (референдуму), скасування постанов і розпоряджень РНК УРСР та Молдовської АРСР, а також місцевих органів влади, надання права громадянства УРСР та почесних звань, здійснення права на помилування засуджених громадян.

Фактично укази Президії Верховної Ради були законодавчими актами вищої сили, а їх затвердження на сесії Верховної Ради мали суто формальний характер.

РНК як уряд УРСР і найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади республіки (ст. 39) утворювалася Верховною Радою, була відповідальною перед нею і підзвітною їй та Президії Верховної Ради. Компетенція РНК визначалась у ст. 43 і обмежувалась не лише ст. 14 Конституції СРСР 1936 р. та законами УРСР, а й законами СРСР і постановами й розпорядженнями союзної РНК. Галузями державного управління керували союзно-республіканські та республіканські народні комісаріати.

Окремі розділи Основного закону визначали найвищі органи державної влади і органи державного управління Молдавської АРСР, але у межах компетенції автономії.

Органами державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР були відповідні ради депутатів трудящих (ст. 72), які обиралися населенням відповідних округів, районів, міст, селищ, станиць і сіл на два роки (ст. 73). Виконавчими та розпорядчими органами місцевих рад вважалися виконкоми (ст. 78). Безпосередні управлінські функції на місцях здійснювали управління чи відділи виконкомів.

Нова система рад ззовні набувала ознак парламентської системи, але насправді ради не були самостійною владою в традиційній формі, оскільки реальну владу акумулював партійний апарат, що перетворився у керівний орган тоталітарної держави. Це було відбито у Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р., які вперше включили положення про комуністичну партію як керівну установу всіх громадських і державних організацій³⁷.

Як і раніше, в Конституції УРСР не було реального поділу на гілки влади. Конституція закріпила основні соціально-економічні права громадян: на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби чи втрати працездатності, на освіту, рівноправність громадян незалежно від їх національності та раси, державну охорону матері й дитини. Гарантувалася свобода слова, друку, зборів і мітингів, забезпечення недоторканності особи, житла, тайни листування тощо. Конституція УРСР 1937 р. стала першим в історії вітчизняного конституціоналізму документом, який юридично закріпив принцип рівноправності жінок і чоловіків (ст. 121)³⁸. Проте одночасно із декларуванням загальновизнаних демократичних прав і свобод, у Конституції було закріплено статус «ворога народу», яким вважалася особа, яка робила

³⁷ Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, О.Д. Гончаренка. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 580 с. – С. 236.

³⁸ Аніщук Н. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Н. Аніщук // Право України. – 2002. – № 3. – С. 156.

замах на суспільну, соціалістичну власність, що проголошувались священною і недоторканою основою радянського ладу (ст. 130).

Відбулися зміни у виборчій системі Української республіки. Вибори проводилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (ст. 133). Усі громадяни УРСР, які досягли 18 років, мали право брати участь у виборах депутатів, за винятком божевільних осіб і осіб, засуджених судом із позбавленням виборчих прав (ст. 134). У попередній Конституції 1929 р. була закріплена категорія осіб, які не обирали та не могли бути обраними.

Ураховуючи масові репресії та діючий тоталітарний політичний режим влади, декларовані в Основному Законі права і свободи стали взірцем цинізму і юридичної догми.

У контексті розвитку української державності ХХ ст. вагоме місце займає проголошення 15 березня 1939 р. державної незалежності Карпатської України. Вагомими чинниками її виникнення стали багатовікова боротьба карпатських українців за встановлення української державності та передусім кропітка діяльність у міжвоєнний період національно-патріотичних сил регіону в усіх сферах громадського і політичного життя³⁹, тогочасна політична ситуація. Щодо останньої варто констатувати, що з початком насильницького розчленування Чехословаччини 1938 р. увагу світової громадськості привернуло становище й майбутня доля Закарпаття, яке поступово виходило за рамки попереднього міжнародно-правового врегулювання. В боротьбу за новий його статус вступили впливові зовнішньополітичні сили. Ставали можливими три головних варіанти розвитку подій: чехословацький, угорський, нарешті – орієнтація на існування окремої держави «Карпатська Україна». Перший зводився до залишення пом'якшених зв'язків між Закарпаттям і Прагою. У жовтні 1938 р. щойно створена Руська національна рада висунула вимогу реальної автономії Закарпаття, домагаючись поступок від центру. Проте через кілька днів був створений уряд автономії на чолі з А. Бродієм – прихильником угорської орієнтації. Через два тижні уряд очолив А. Волошин, який орієнтувався на існування закарпатської державності. Остаточне слово у розв'язанні питання «Підкарпатської Русі» належало Німеччині, якій після Мюнхенської угоди 1938 р. фактично була надана свобода дій у Центрально-Східній Європі. Згідно з рішенням Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшло близько 100 населених пунктів, зокрема міста Ужгород, Мукачево* і Берегове. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію Чехословацької Республіки від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж

³⁹ Лепісевич П.М. Державотворчі процеси та зовнішньополітична діяльність Карпатської України (1938 – 1939 рр.) / П.М. Лепісевич, М.Д. Хром'як // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2015. – Вип. 1. – С. 28; Також: Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – Т. 1. Від УВО до ОУН. 1920 – 1942. – К., 2005. – 332 с. – С. 141.

* Після приєднання Закарпаття до УРСР офіційна назва міста – Мукачеве. 23 травня 2017 р. назву змінено на Мукачево.

була ухвалена окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною Чехословаччини. 30 грудня 1938 р. запроваджено нову назва краю – «Карпатська Україна».

Уряд Карпатської України, який після рішень Першого Віденського арбітражу перемістився з м. Ужгород у м. Хуст, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікації. Кожне міністерство мало кілька ресортів (відділів). Функції установчої влади взяв на себе обраний населенням Закарпаття Сейм (Сойм).

15 березня 1939 р. на засіданні Сойму проголошено самостійність Карпатської України та ухвалено конституційні закони – «Закон число 1» і «Закон число 2»⁴⁰, що визначали окремі основи державного ладу незалежної держави.

«Закон число 1» містив вісім статей, в яких визначалися: незалежність держави; назва держави; форма правління – республіка на чолі з президентом, обраним соймом; статус української мови як державної; барви державного прапору – синя (горішня) і жовта (долішня); державний герб – колишній крайовий герб, доповнений двома новими елементами, а саме тризубом і хрестом – «медвідь у лівім червоному півполі і чотири сині і три жовті смуги у правому півполі, і тризуб Св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі»; державний гімн – «Ще не вмерла Україна». Закон ставав чинним після його прийняття.

«Закон число 2» передбачав надання уряду повноваження видавати за згодою Президента тимчасові розпорядження з силою закону.

Обидва закони лише окреслили головні атрибути державності та не містили конституційних норм про правовий статус особи й громадянина, організацію центральних і місцевих органів влади, здійснення правосуддя тощо.

Президентом Карпатської України Сойм обрав Августина Волошина⁴¹.

Розчленування Чехословаччини в середині березня 1939 р. зняло будь-які покрови з гітлерівської політики. Не бажаючи надто посилювати Будапешт приєднанням Словаччини, Берлін погодився на включення всього Закарпаття до Угорщини. 15 березня 1939 р. німецькі війська рушили на Прагу. Одночасно розпочали загальний наступ угорці. Нечисленні загоны Карпатської Січі, що формувалися за рахунок добровольців, не змогли зупинити вторгнення значно більших і краще озброєних сил супротивника. Уряд і новообраний Президент А. Волошин змушені були залишити територію Закарпаття⁴².

Таким чином, Карпатська Україна першою з усіх українських земель вступила у боротьбу із нацизмом, продемонструвавши всьому світу прагнення

⁴⁰ Усенко Б.І. Конституційні акти незалежної Карпатської України / Б.І. Усенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 76.

⁴¹ Див.: Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України / [М.М. Вегеш, М.І. Кляп, В.Ю. Тарасюк, М.Ю. Токар]. – 2-ге вид., допов. – Ужгород: Карпати, 2009. – 481 с.

⁴² Див. детальніше: Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / [М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.]; відп. ред. М.М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.

до незалежності та соборності українських земель. Недовгий період її існування став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби українців за встановлення власної державності.

З початком Другої світової війни Організація українських націоналістів (ОУН), що складалася з двох частин: радикальної – на чолі із С. Бандерою ОУН(б) та поміркованої – на чолі із А. Мельником ОУН(м), розпочала формування похідних груп для того, щоб на зайнятій німцями території УРСР організувати українську владу. Обидві частини ОУН сподівалися використати неминучий конфлікт між Німеччиною та СРСР для відновлення незалежної Української держави.

Активніше діяла ОУН(б), що 30 червня 1941 р. у Львові всупереч волі німців, котрі в ході бойових дій на той час окупували майже всю Західну Україну, проте не встигли організувати в ній свою владу, проголосила Акт відновлення Української держави. У ході засідання Народних зборів, що відбулись у будинку Товариства «Просвіта», Я. Стецько оприлюднив текст самостійницького Акта. За оцінкою фахівця з історії українського націоналізму професора І. Патриляка, цей Акт не був колабораційним, оскільки готувався в цілковитій таємниці від керівництва Рейху і став «громом серед ясного неба» для нацистів⁴³.

У пункті 1-му Акта проголошувалося відновлення Української держави і містився заклик до українського народу боротися за її суверенну владу на всіх національних землях. У пункті 2-му йшлося про створення на західноукраїнських землях української влади, підпорядкованої майбутньому національному уряду в Києві. Пункт 3-й містив запевнення, що самостійна Українська держава буде тісно співпрацювати з Німеччиною.

Збори створили уряд – Українське Державне Правління – на чолі з Я. Стецьком. На башті Князівської гори було піднято національний прапор. Львівська радіостанція повідомила про Акт відновлення України і передала благословення митрополита А. Шептицького.

1 липня 1941 р. розпочало діяльність Львівське обласне правління. Голова Державного правління Я. Стецько 5 липня 1941 р. сформував Крайове правління. Дещо пізніше було організовано верховний державний орган – Українську Національну Раду, яку очолив колишній голова уряду ЗУНР К. Левицький. За вказівкою міністерства державної безпеки під керівництвом М. Лебідя було організовано Українську державну міліцію, впродовж кількох тижнів почали функціонувати сотні міліцейських станиць, котрі згодом стали основою Української повстанської армії та збройного революційного підпілля⁴⁴.

⁴³ Патриляк І. Акт 30 червня 1941 року став для нацистів «громом серед ясного неба» / Іван Патриляк // Націоналістичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/history/2130-ivan-patryliak-akt-30-chervnia-1941-roku-stav-dlia-natsystiv-hromom-sered-iasnoho-neba.html>. – Назва з екрана.

⁴⁴ Малик Я. Історія української державності: навч. посіб. / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с. – С. 172, 173.

У той же час проголошена держава не мала атрибутів: дипломатичного визнання, армії, грошової одиниці, митної системи тощо. ОУН(б) домоглася лише декларації державності, не втіливши її в конкретні форми.

Незважаючи на заявлену в Акті лояльність до Німеччини, після консультацій з Берліном, нацистська служба безпеки (СД) заарештувала Я. Стецька, а також близько 300 членів ОУН, з яких 15 розстріляли.

С. Бандеру гітлерівці тримали під домашнім арештом у м. Краків, вимагаючи відкликання Акта. С. Бандера відхилив вимогу. Тоді разом із Я. Стецьком його відправили до Берліна. Обидва опинилися у концтаборі Заксенгаузен (за 30 км від Берліна). ОУН(б) пішла у підпілля і розпочала підготовку збройного повстання проти окупантів.

Видається важливим у контексті формування державної території УРСР розглянути врегулювання територіальних питань та формування кордонів УРСР у XX ст. Так, у кінці 1930-х років обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох полюсів. З одного боку, це була фашистська Німеччина, що очолила так званий «антикомінтернівський» пакт, до якого входили також Японія та Італія. З другого – Радянський Союз. Німеччину й СРСР розділяли нездоланні суперечності.

23 серпня 1939 р. було підписано радянсько-німецький договір про ненапад. Якщо укладення акта з потенційним агресором можна було тлумачити як спробу відвернення війни, то зовсім інакше можна розцінювати таємні протоколи до пакта «Ріббентропа–Молотова», де йшлося про задоволення територіальних вимог обох держав. Безпосереднім результатом пакта став початок агресії Німеччини проти Польщі 1 вересня 1939 р. Згідно з пактом, СРСР був поставлений у становище фактичного союзника Німеччини. Вермахт, громлячи польські війська, стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель, що за таємними протоколами мали підпасти під контроль СРСР. 17 вересня 1939 р. радянським військам було наказано вступити на території Західної України й Західної Білорусії. З 18 вересня всі засоби масової інформації (ЗМІ) СРСР повідомляли про радянсько-польську війну, друкувалися військові зведення з фронтів. Головними завданнями радянських військ визначалось якнайшвидше захоплення Львова й блискавичний розгром війська Польщі⁴⁵. Уже 22 вересня частини Червоної армії увійшли до Львова. Того ж самого дня в Брест-Литовському на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ. Водночас підрозділи Червоної армії приймали від німців захоплені ними населені пункти, які, за домовленостями, входили до сфери впливу СРСР. Зокрема, 22 вересня передано Стрий, 24 вересня – Дрогобич. Радянські війська рухалися до річки Сян, перекриваючи доступ відступаючим польським частинам, які, намагаючись уникнути німецького чи радянського полону, пробивалися до польсько-румунського та польсько-угорського кордону. Нерідко бойові дії велись у взаємодії з частинами вермахту. Так, 27–28 вересня 1939 р. у районі Журавинець радянські війська разом з німцями

⁴⁵ Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Отв. сост. Н.С. Лебедева. – М.: Международный фонд «Демократия», 1997. – 608 с. – С. 59.

розбили чотиритисячну кінну групу (5–6 кавалерійських полків) польських військ під орудою генералів В. Андреса та К. Плісовського, що намагалися перейти кордон з Угорщиною⁴⁶.

Після цього, 28 вересня радянсько-німецький воєнно-політичний альянс, скріплений спільними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був підтверджений новим документом – Договором про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною. До нього додавалось декілька таємних протоколів, згідно з якими регулювався обмін населенням між СРСР і Німеччиною, узгоджувалось придушення будь-якої «польської агітації», змінювались межі «сфер впливу», визначені пактом «Ріббентропа–Молотова»⁴⁷. У ЗМІ була оприлюднена лише основна частина договору.

Щоб узаконити радянський режим у Західній Україні, 22 жовтня 1939 р. було проведено вибори до Народних Зборів Західної України (НЗЗУ). Вибори проходили за безальтернативним списком кандидатів і являли собою «вибір без вибору». НЗЗУ відбулися у Львові 26–28 жовтня, проголосили встановлення радянської влади у Західній Україні (йшлося про Галичину та Волинь), входження останньої до складу СРСР і її возз'єднання з УРСР, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Було обрано комісію, яка передала прийняті декларації Верховним Радам СРСР і УРСР. Після цього акту НЗЗУ припинили свою діяльність. Відповідно, 1 листопада 1939 р. ВР СРСР, а 15 листопада 1939 р. ВР УРСР ухвалили законодавчі рішення про возз'єднання Західної України з УРСР. На новоприєднану територію поширювалося чинне законодавство СРСР і УРСР. У Західній Україні було утворено шість областей: Львівську, Станіславську, Тернопільську, Дрогобицьку, Волинську та Рівненську.

Наприкінці червня 1940 р. Червона армія зайняла Бессарабію та Північну Буковину, після цього 2 серпня 1940 р. ВР СРСР приєднала Північну Буковину, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до УРСР. 7 серпня 1940 р. ВР УРСР ухвалила це рішення й утворила на цих землях нові області – Чернівецьку та Аккерманську (з 7 грудня 1940 р. перейменована в Ізмаїльську).⁴⁸ З приєднанням західноукраїнських земель до СРСР на них розпочалися процеси примусової радянізації відповідно до вже виробленого зразка.

Переможне для СРСР закінчення Другої світової війни створило умови для завершення процесу возз'єднання українських земель в єдиній державі. 26 листопада 1944 р. з'їзд Народних комітетів Закарпатської України у м. Мукачеве прийняв маніфест про возз'єднання з УРСР і вихід зі складу Чехословаччини.

⁴⁶ Гриневич В.А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939 – 1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти / Гриневич В.А. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 10. – С. 344.

⁴⁷ Пик С.М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посіб. / С.М. Пик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 514 с. – С. 312–313.

⁴⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. – С. 23.

Територіальні зміни у складі УРСР відбувалися і в повоєнні роки. Так, 25 червня 1945 р. між СРСР і Чехословацькою Республікою укладено Договір про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і входження його до України. 22 січня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР у складі УРСР утворено Закарпатську область. 16 липня 1945 р. у Москві підписано радянсько-польський договір про державний кордон, який передбачав розмежування територій у районі річки Солонія і міста Крилов (українські етнічні землі Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя). На початку 1950-х років на прохання Польщі Україна поступилася Устрицьким районом Дрогобицької області, а до Львівської області увійшла територія довкола міста Кристинополя (нині Червоноград)⁴⁹.

19 лютого 1954 р. було прийнято Указ Президії ВР СРСР про передачу зі складу РРФСР до складу УРСР Кримської області⁵⁰. Таке рішення аргументувалося спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Однак при цьому замовчувалося, що «дарунок» є батьківщиною кримських татар, примусово депортованих сталінським режимом. Утримання Криму породжувало багато матеріальних і політико-ідеологічних проблем, оскільки його економіка перебувала у стані занепаду, а переважну більшість населення становили росіяни – колишні працівники органів безпеки та військові, яких режим за вірну службу «нагороджував» місцем поселення. Вони завжди були готові виявити свою ворожість до всього українського – чужого для них, що часто сприймалося ними як «буржуазно-націоналістичне». Слід відзначити, що передача півострова Україні являла собою антисталінський крок, оскільки Хрущов ще у 1944 р. звертався з такою пропозицією до Сталіна, проте отримав відмову⁵¹.

Отже, на середину 1950-х років завершився процес врегулювання територіальних питань, а з ним закінчилось й формування державної території УРСР.

У зв'язку з ухвалою програми побудови комуністичного суспільства радянське партійно-державне керівництво у 1962 р. дійшло висновку щодо проведення конституційної реформи, яка завершилась прийняттям Конституції УРСР 1978 р. Однак, після усунення від влади М. Хрущова, в СРСР відбулася зміна економічної і соціальної ситуації, що призвело до гальмування розробки проекту Основного закону. Лише 7 жовтня 1977 р. ВР Союзу РСР прийняла наступну Конституцію, яка відобразила новий стан розвитку радянської держави – побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою конституцій усіх союзних республік. 20 квітня

⁴⁹ Історія держави і права України: підручник / [С.Д. Гусарев, В.К. Антошкіна, О.О. Сердюк та ін.]; за ред. В.В. Соловйової. – Донецьк: Юго-Восток, 2014. – 535 с. – С. 423.

⁵⁰ Закон СССР от 26 апреля 1954 года «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР» // Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 10. – С. 343.

⁵¹ Білоцерківський В.Я. Історія України / В.Я. Білоцерківський; 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с. – С. 454.

1978 р. позачерговою сесією ВР УРСР прийнято четверту і останню Конституцію УРСР. Вона була повною рецепцією загальносоюзної Конституції і складалася із преамбули, 19 глав і 10 розділів. Останні мали такі назви: I. Основи суспільного ладу УРСР; II. Держава і особа; III. Національно-державний адміністративно-територіальний устрій УРСР; IV. Ради народних депутатів УРСР і порядок їх обрання; V. Найвищі органи державної влади і управління УРСР; VI. Місцеві органи державної влади і управління в УРСР; VII. Державний план економічного і соціального розвитку УРСР і бюджет УРСР; VIII. Правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; IX. Герб, прапор, гімн і столиця УРСР; X. Дія Конституції УРСР і порядок її зміни.

Конституція проголошувала Українську РСР соціалістичною загальнонародною державою, що виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. Народ проголошувався носієм влади. Він мав здійснювати державну владу через ради народних депутатів. Усі інші державні органи були їм підконтрольні й підзвітні. Вперше закріплювався статус народних депутатів як повноважних представників народу.

За Конституцією, УРСР визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою. Важливою ознакою суверенітету республіки було те, що вона мала право зносин з іноземними державами. Головною гарантією суверенітету було закріплення за УРСР права виходу зі складу СРСР, але механізм здійснення цього права не передбачався, що свідчило про декларативний характер цієї конституційної норми. Нова Конституція була пронизана ідеями, що спрямовувались на зміцнення командно-адміністративної системи. Стаття шоста Конституції встановлювала монополію у державі єдиної партії, проголошуючи комуністичну партію «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи», що визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики, надає планового, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Таким чином, всі важливі питання, які належали до компетенції ВР УРСР і навіть до компетенції ВР СРСР, вирішувала Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС). На чолі з Політбюро вона поєднувала законодавчі, управлінські й контрольні функції, втручалася в роботу центральних органів управління, а через свої партійні осередки на місцях – у роботу місцевих рад. Створення інших політичних партій уважалося неконституційним і за відповідні дії передбачалося притягнення до кримінальної відповідальності.

Розходились з життям і конституційні норми, що встановлювали демократичні права й свободи громадян: свобода слова, друку, зборів, мітингів, демонстрацій, право об'єднуватись у громадські організації, гарантії недоторканності особи (статті 48, 49, 52).

Конституція УРСР 1978 р., як і три попередні Конституції радянської України, була політичним документом, що розроблявся в ідеологічних відділах Комуністичної партії. Конституцією заперечувався, так би мовити, «буржуазний» принцип поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Відносини людини і держави утверджувалися без належного врахування

міжнародних стандартів у галузі прав людини. З огляду на це, а також на підставі статусу квазідержави, якою була Україна, означений конституційний акт з великим застереженням можна віднести до групи основних законів держави.

Варто більш детально розглянути органи влади і управління УРСР за Конституцією 1978 р. Найвищим органом влади республіки, як і за попередньою Конституцією УРСР 1937 р., вважалася Верховна Рада УРСР. Лише їй належало право прийняття законів. За Конституцією УРСР 1978 р., кількісний склад Верховної Ради становив 650 депутатів. Депутатом ВР УРСР міг бути обраний громадянин республіки, якому виповнилося 18 років. Депутати обиралися громадянами у виборчих округах з рівною кількістю населення на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні не на чотири, як раніше, а на п'ять років⁵².

Верховна Рада УРСР мала право вирішувати усі питання, віднесені до відання УРСР, а також створювати підзвітні їй органи. Основною організаційною формою її діяльності були сесії. Чергові сесії скликалися двічі на рік. Позачергові сесії мали скликатися Президією Верховної Ради з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів для вирішення нагальних питань. Згідно з Конституцією УРСР 1978 р., сесії ВР УРСР складалися із засідань парламенту, а також із засідань постійних та інших комісій Верховної Ради, що проводяться в період між ними.

Відповідно до ст. 112 Конституції УРСР, Верховна Рада обирала з-поміж депутатів постійні комісії, пізніше – комітети, «для попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради УРСР, а також для сприяння проведенню в життя законів Української РСР та інших рішень Верховної Ради Української РСР і Президії, контролю за діяльністю державних органів та організацій»⁵³. Кількість постійних комісій законодавством не обмежувалась. Завдання, права і обов'язки постійних комісій урегульовувались Положенням про постійні комісії ВР УРСР 1966 і 1980 рр.⁵⁴ Окрім того, у разі потреби Верховна Рада мала право створювати слідчі, ревізійні та інші комісії з будь-яких питань, віднесених до відання УРСР. Однак діяльність комісій була малоефективною. Ними допускалися дублювання та підміна роботи однієї постійної комісії іншою. До того ж не всі депутати могли працювати на відповідному професійному рівні. Верховна Рада також утворювала Комітет народного контролю УРСР, що очолював систему органів народного контролю в республіці (ст. 113).

Конституція УРСР 1978 р. визначила деякі інші важливі положення організації та діяльності Верховної Ради, її місце та роль у системі державних

⁵² Конституція (Основний Закон) Української радянської соціалістичної республіки 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. – Назва з екрана.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Калюжний Р.А., Хойнацька Л.М. Держава і право України в період «застою» (середина 1960 – середина 1980-х років) // Історія держави і права України: підручник / [С.Д. Гусарєв, В.К. Антошкіна, О.О. Сердюк та ін.]; за ред. В.В. Соловйової. – Донецьк: Юго-Восток, 2014. – С. 468.

органів. Зокрема уповноважила ВР УРСР: обирати Президію Верховної Ради – постійно діючий орган, що звітував Верховній Раді в усій своїй діяльності і здійснював у межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу державної влади УРСР у період між її сесіями; утворювати вищий законодавчий і розпорядчий державний орган влади (уряд) – Раду Міністрів; обирати вищий судовий орган – Верховний Суд УРСР.

Визначальним заходом у формуванні ВР УРСР були вибори. Правовими засадами проведення виборів залишалось Положення про вибори до Верховної Ради, затверджене Президією Верховної Ради УРСР у грудні 1950 р. Пізніше до нього неодноразово вносились зміни та доповнення. Так, у грудні 1978 р. дев'ята сесія ВР УРСР дев'ятого скликання прийняла Закон «Про вибори до Верховної Ради», що став, по суті, вершинним у формуванні виборчої системи в Українській РСР.

Виборчий процес забезпечувався системою діючих комісій – центральною, окружними та дільничними, які знаходилися під жорстким контролем Комуністичної партії. Нею контролювалися всі виборчі кампанії. Державою витрачалися величезні кошти, щоб привернути увагу населення до виборів. Напередодні виборів повсюди проводилась пропагандистська робота. Громадянам доводилися «досягнення» Комуністичної партії, соціалістичної економіки, радянської демократії, спрямовані на зростання добробуту народу. Проте одномандатна система виборів практично позбавляла кандидатів у депутати конкурентності. У виборчому бюлетені зазначалася лише одна кандидатура, схвалена партійною верхівкою, що вже гарантувало статус депутата. В умовах адміністративно-командної системи суспільство було позбавлене можливості протидіяти такій антидемократичній практиці.

Соціальний склад депутатів Верховної Ради також перебував під пильним наглядом партії. Поступово в ній зменшувалося представництво депутатів з числа працівників базових галузей і повільно зростала питома вага представників невиробничої сфери – чиновників та партійних функціонерів.

Позитивним моментом в історії українського парламентаризму було те, що кількість депутатів жіночої статі у Верховній Раді УРСР постійно зростала. Завдяки негласним квотам частка депутатів жіночої статі у загальному числі депутатів з 1947 до 1985 рр. збільшилась з 112 (26,9 %) до 234 (36 %) ⁵⁵.

Явними ставали негативні процеси, зокрема для України. Так, у національному складі депутатського корпусу зменшувалась питома вага депутатів-українців і зростала кількість представників російської та інших національностей. Незначним було й поповнення молоддю. Депутатський корпус залишався політизованим. Серед безпартійних депутатів переважали люди інтелектуальної праці.

У реальному житті Верховна Рада УРСР практично не контролювала уряд, фінансові витрати міністерств і відомств. Лише виконувала окремі законодавчі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом Центрального комітету Компартії України (ЦК КПУ) рішення.

⁵⁵ Калюжний Р.А., Хойнацька Л.М. Зазнач. твір. – С. 469.

Постійно діючим органом законодавчої влади республіки була Президія ВР УРСР, яка також обиралася Верховною Радою і була їй підзвітна. До її складу входили Голова, три заступники Голови, Секретар і двадцять членів Президії. Очолював Президію Голова ВР УРСР. Конституція УРСР 1978 р. визначала такі повноваження Президії: призначення виборів до Верховної Ради і місцевих рад народних депутатів; скликання сесій ВР УРСР; координація діяльності постійних комісій ВР УРСР; здійснення контролю за дотриманням Конституції УРСР; тлумачення законів УРСР; здійснення керівництва діяльністю місцевих рад народних депутатів; призначення виборів до районних (міських) народних судів; скасування постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР, рішень обласних, міських рад народних депутатів у разі їх невідповідності законам; видання актів про амністію і здійснення помилування громадян, засуджених судами УРСР; призначення і відкликання дипломатичних представників УРСР в іноземних державах і міжнародних організаціях; надання громадянства УРСР; встановлення та присвоєння почесних звань УРСР, нагородження Почесною Грамотою Президії ВР Ради УРСР тощо. За обсягом повноважень статус Президії можна умовно наблизити до «колективного президента» держави. Відповідно до ст. 114 Конституції УРСР порядок діяльності Верховної Ради УРСР та її органів визначався регламентом Верховної Ради та іншими законами УРСР, котрі видавалися на основі Конституції Української РСР⁵⁶. У реальному житті Президія ВР УРСР не була самостійною. Практично будь-яке її рішення, постанови чи укази проходили попереднє узгодження в ЦК КПУ. Тобто вирішальне слово було за ЦК КПРС.

Вищим органом державного управління вважалася Рада Міністрів УРСР – Уряд Української РСР. Рада Міністрів УРСР утворювалась Верховною Радою УРСР у складі Голови Ради Міністрів, перших заступників і заступників Голови, міністрів і голів державних комітетів УРСР. У складі Ради Міністрів для вирішення ряду питань державного управління як постійний орган діяла Президія Ради Міністрів. У своїй діяльності уряд країни був відповідальний перед ВР УРСР, не менше одного разу на рік звітував про свою роботу перед нею. А в період між її сесіями – перед Президією.

Конституція УРСР 1978 р. визначала такі повноваження Ради Міністрів УРСР: забезпечення керівництва народним господарством і соціально-культурним будівництвом; розробка та внесення до ВР УРСР поточних і перспективних планів економічного і соціального розвитку та державного бюджету УРСР; забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку УРСР, економічних районів, областей і міст республіканського підпорядкування; координація та контроль діяльності підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання УРСР; здійснення керівництва діяльністю виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів; утворення в разі необхідності комітетів, головних

⁵⁶ Сас О. Верховна Рада Української РСР – безпосередня попередниця сучасного українського парламенту / О. Сас // Віче. – 2011. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/2608/>. – Назва з екрана.

управлінь та інших відомств при Раді Міністрів УРСР у справах господарського і соціально-культурного будівництва; здійснення заходів щодо зміцнення грошової і кредитної системи, організації державного страхування та єдиної системи обліку і статистики; надання ВР УРСР звітів про виконання планів і бюджету республіки; здійснення заходів щодо захисту інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, забезпечення та захисту прав і свобод громадян; розробка і здійснення заходів щодо забезпечення зростання добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціонального використання та охорони природних ресурсів тощо. Рада Міністрів УРСР мала право видавати постанови і розпорядження, що були обов'язковими на всій території республіки.

За Конституцією центральними органами державного управління виступали союзно-республіканські та республіканські міністерства і державні комітети УРСР, інші органи, підвідомчі уряду. Союзно-республіканські міністерства і відомства підпорядковувались як Раді Міністрів УРСР, так і відповідним загальносоюзним структурам, а республіканські – тільки Раді Міністрів УРСР. Кількість міністерств і відомств була не сталою. Якщо у 1967 р. існувало 27 союзно-республіканських міністерств, то у 1978 р. їх нараховувалось 29. Перелік центральних органів державного управління містився у Законі «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 р.⁵⁷

У зазначений період місцевими органами влади були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради депутатів трудящих (а за Конституцією УРСР 1978 р. – Ради народних депутатів). У 1960 – 1970-х роках діяльність місцевих Рад депутатів трудящих регулювалась республіканськими законами «Про сільські і селищні Ради депутатів трудящих» від 2 липня 1968 р. і «Про районні, міські, районні в містах Ради депутатів трудящих» від 15 липня 1971 р.⁵⁸ На території УРСР діяв також загальносоюзний Закон «Про статус депутатів Рад трудящих в СРСР» від 29 вересня 1972 р.⁵⁹

За Конституцією УРСР 1978 р. вибори делегатів до рад народних депутатів проводилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Основною формою роботи місцевих рад були сесії, які скликалися не менше чотирьох разів на рік. До повноважень рад народних депутатів входило: вирішення усіх питань місцевого значення, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, які проживали на території ради, проведення в життя рішень вищих державних органів, участь у обговоренні питань республіканського й загальносоюзного значення, внесення з цих питань своїх пропозицій; керівництво на території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом, затвердження планів економічного та соціального розвитку, місцевого бюджету і звітність про їх виконання, керівництво підпорядкованими

⁵⁷ Закон УРСР «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 року [Ст. 7] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1979. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4157-09C>. – Назва з екрана.

⁵⁸ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 291.

⁵⁹ Там само.

їм державними органами, підприємствами, установами й організаціями, забезпечення дотримання законів, охорони державного і громадського порядку, прав громадян; забезпечення у межах своїх повноважень комплексного економічного і соціального розвитку на їх території, здійснення контролю за дотриманням законодавства розташованими на цій території підприємствами, установами й організаціями вищого підпорядкування, координація та контроль їх діяльності у галузі землекористування, охорони природи, будівництва, благоустрою, використання трудових ресурсів, виробництва товарів народного споживання, соціально-культурного, побутового й іншого обслуговування населення.

Виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад були виконавчі комітети. До їх компетенції входило скликання сесій рад, організація підготовки і проведення виборів до рад, координація постійних комісій тощо. У структурі виконкомів існували відділи й управління, які створювалися при усіх місцевих радах, за винятком сільських, селищних і районних у містах. У своїй діяльності відділи та управління підпорядковувалися відповідній раді, її виконкому та відповідному галузевому вищому органу державного управління. Конституція УРСР 1978 р. збільшила строк повноважень місцевих рад до 2,5 років (за попередньою Конституцією – 2 роки)⁶⁰.

З метою підвищення ефективності діяльності місцевих рад, їх права і обов'язки були розширені й конкретизовані у прийнятих 1979 р. нових редакціях законів про районну раду народних депутатів УРСР; про міську, районну в місті раду народних депутатів УРСР; про селищну раду народних депутатів УРСР; про сільську раду народних депутатів УРСР; про обласну раду народних депутатів УРСР, прийнятому 1980 р. У квітні 1984 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів». Проте на практиці роль рад не вдалося підвищити. Їм відводилась лише декоративна роль у системі влади. Ради не мали власних джерел фінансування та повністю залежали від коштів центру. Управління громадськими і державними справами фактично здійснювали їхні виконавчі комітети, що склалися з управлінців-професіоналів – керівників міністерств, відомств, виконкомів та їх відділів. Саме ці чиновники складали основу рад, яка не змінювалась роками.

Політичне керівництво СРСР розуміло невідворотність змін у внутрішній та зовнішній політиці країни. На квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС лідер держави Михайло Горбачов проголосив початок перебудови під оптимістичним гаслом «прискорення соціально-економічного розвитку». Водночас важливим складником перебудови мало стати реформування політичної системи та демократизація суспільно-політичного життя. Сутність політичної реформи полягала у поступовому переході влади від партійної номенклатури до державних органів, які б обиралися парламентським шляхом.

Реформи на загальносоюзному рівні привели до змін у статусі УРСР як союзної республіки. 27 жовтня 1989 р. було прийнято Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». У преамбулі до

⁶⁰ Іванов В.М. Зазнач. твір. – С. 722.

нього зазначалося, що зміни до Конституції УРСР вносяться з метою розвитку демократії, удосконалення виборчої системи, діяльності рад народних депутатів тощо. Голова Верховної Ради УРСР набував рангу найвищої посадової особи республіки і мав представляти Україну у міжнародних відносинах. Склад Верховної Ради скорочувався до 450 депутатів (раніше було 650). Змінювалася виборча система, зокрема передбачалась альтернативність висування кандидатів у депутати. На розвиток цього положення було спрямовано закони «Про вибори народних депутатів Української РСР» і «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 року.

Під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла ще один закон – «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», яким скасовувалася стаття шоста Конституції про керівну роль Комуністичної партії. Закріплювалися правові основи діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів; через своїх представників у радах їм надавалось право брати участь в управлінні державними та громадськими справами.

Законами України визначалися організація й порядок діяльності органів суду і прокуратури республіки; вони фактично виводилися з підпорядкування союзного центру. На Верховний Суд Української РСР покладалася функція вищого судового контролю та нагляду за судовими установами республіки (ст. 149). Генеральний прокурор Української РСР призначався Верховною Радою республіки, був відповідальний перед нею і їй підзвітний (ст. 163).

Згідно з Законом «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», прийнятим 7 грудня 1990 р., розпочався процес переведення місцевих рад із режиму єдиного державного керівництва в режим місцевого самоврядування. За Законом систему місцевого самоврядування складали сільські, селищні, міські ради народних депутатів та їх органи, інші форми територіальної самоорганізації громадян. Органи місцевого самоврядування отримали значні права в економічній і соціально-культурній сферах на відповідних адміністративних територіях, що сприяло демократизації влади в УРСР.

Закон «Про утворення Автономної республіки Крим» від 19 липня 1991 р. передбачав створення Кримської Автономної Республіки, що зумовило заміну адміністративно-територіального устрою, системи і компетенції державних органів.

Значною подією стало запровадження в Україні посади Президента УРСР, з приводу чого 5 липня 1991 р. було ухвалено закони «Про заснування посади Президента УРСР», «Про Президента УРСР», «Про вибори Президента УРСР».

Законом від 21 травня 1991 р. було внесено зміни в структуру органів вищої виконавчої влади УРСР. Уряд став називатися Кабінетом Міністрів УРСР (раніше – Рада Міністрів УРСР), а посада голови Ради Міністрів замінювалася посадою прем'єр-міністра

З метою упорядкування функціональних повноважень відомств в Україні 13 травня 1991 р. ухвалено Закон «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління УРСР».

Комітет конституційного нагляду перейменовано в Конституційний Суд УРСР, який обирався ВР УРСР на 10 років у кількості 23 членів.

Проте увесь законотворчий процес у республіці погоджувався у Москві, звідти ж здійснювався й ретельний нагляд за цією діяльністю. Тому функціональна діяльність гілок влади Української РСР не відзначалася продуктивністю, що об'єктивно припинувало її конституційний статус.

Отже, визначальним чинником насильно утвердженого в Україні радянського державного устрою стала інтеграція більшовицької партії у владу. Радянська державність зазнавала все більших обмежень. Відбулось зрощення партійної бюрократії з державницьким апаратом. Система реформаторських заходів, що періодично проводились в УСРР/УРСР, мала вимушений, непослідовний і заідеологізований характер. За умов зміцнення командно-адміністративної системи посилилась централізація державного механізму, порушувалися права й свободи громадян, придушувалися вияви пробудження національної свідомості українського народу, що призвело до кризи тоталітарної системи.

2. Кодифікація та розвиток права

Перехід до мирного будівництва після завершення революційних подій 1917 – 1921 рр. і встановлення в Україні радянської влади, викликало в панівного режиму потребу реформування системи законодавства, що відображало б нові реалії суспільно-політичного життя. Особливістю розвитку права у 1920-х роках було те, що стратегічні рішення про подальший розвиток держави приймалися не вищими органами державної влади, а з'їздами більшовицької партії. Так, X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (НЕП), рішенням XII з'їзду РКП(б) покладено початок політиці коренізації (її проведення в Україні називалося українізацією), XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію, а XV з'їзд ВКП(б) – на колективізацію сільського господарства та затвердив перший п'ятирічний план. Потім, відповідно до партійних рішень, приймалися й закони.

За Конституцією 1924 р. Союз РСР проголошувався федеративною державою, кожен суб'єкт якої мав право на формування власних органів законодавчої влади і власної системи законодавства, пріоритет при цьому мало загальносоюзне законодавство.

У 1920-х роках розпочалася перша кодифікація законодавства радянської України. Проголошення НЕПу зумовило потребу у закріпленні його основних положень у нормативно-правових актах. На початку 1920-х років у радянських республіках було проведено інтенсивну кодифікаційну роботу, першість у якій зберігала РСФРР. Відповідно, на основі і за зразком кодексів РСФРР розроблено кодекси радянських республік, у тому числі й УСРР. Упродовж 1921 – 1927 рр. створені і набули чинності кодекси, що містили систематизовані норми головних галузей радянського права: Кримінальний кодекс (1922 р.), Кримінально-процесуальний кодекс (1922 р.), Земельний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про працю (1922 р.), Цивільний кодекс

(1923 р.), Цивільно-процесуальний кодекс (1924 р.), Виправно-трудовий кодекс (1925 р.), Кодекс законів про сім'ю (1926 р.), Адміністративний кодекс (1927 р.).

Так, Цивільний кодекс УСРР прийнято постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. і введено у дію з 1 лютого 1923 р. Кодекс складався з чотирьох розділів: «Загальна частина», «Речове право», «Зобов'язальне право» і «Спадкове право». У першому розділі визначалися основні положення, суб'єкти (особи), об'єкти (майно) права та позовна давність. Кодекс гарантував захист цивільних прав законом, однак лише у тих випадках, коли вони здійснюються відповідно до їх соціально-господарського призначення. Водночас Цивільний кодекс не містив чіткого визначення поняття «соціально-господарське призначення», що відкривало широкі межі для суддівського тлумачення закону. Кодекс закріплював цивільну правоздатність за усіма громадянами УСРР, які не обмежені у правах судом. У повному обсязі правоздатність і дієздатність наставали із досягненням повноліття – 18 років. Кожен громадянин УСРР та союзних радянських республік мав право вільно пересуватися та селитися на території УСРР, обирати незаборонені законом заняття і професії, набувати і відчужувати майно у межах, встановлених законом, укладати будь-які угоди, організовувати відповідно до закону промислові та торговельні підприємства.

Визначалися підстави, за яких особа могла бути визнана відповідними установами недієздатною: душевна хвороба чи слабоумство; марнотратство, внаслідок якого особа може розтратити усе своє майно. Суб'єктами цивільних правовідносин були фізичні та юридичні особи, останні могли бути як державні, так і приватні. Окремо наголошувалося, що існування юридичної особи може бути припинено відповідним органом державної влади, якщо її діяльність суперечить інтересам держави. Невизначеність дефініції «інтереси держави» так само відкривала широкий простір суддівському тлумаченню закону.

У розділі «Речове право» визначалися форми власності, які існували в УСРР: державна, кооперативна та індивідуальна. Закріплювалося виняткове право держави на землю, надра, ліси, води, залізниці та їх рухомий склад, літальні апарати. Усі ці об'єкти були повністю вилучені з цивільного обігу. Володіння землею дозволялося лише на умовах користування, що детальніше регламентувалося Земельним кодексом УСРР.

В індивідуальній власності могли перебувати ненаціоналізовані будівлі, торговельні та промислові підприємства з кількістю робітників, яка не перевищувала встановлену відповідним законом, знаряддя праці, гроші, цінні папери, золоті, срібні монети, іноземна валюта, предмети домашнього вжитку. Законно існуючим кооперативним організаціям надавалося право володіти власністю на рівні з приватними особами, єдиною відмінністю було те, що законодавець не обмежував кількість працівників на підприємствах кооперативів.

Третій розділ Цивільного кодексу присвячено зобов'язальному праву. У ньому зазначалося, що зобов'язання можуть виникати з договорів, а також на інших, визначених у законі, підставах, зокрема внаслідок безпідставного

збагачення та заподіяння шкоди іншій особі. Цивільний кодекс містив вимоги щодо укладання та визначав підстави для розірвання договорів позики, дарування, майнового найму, купівлі-продажу, обміну, позики, підряду, поручительства, довіреності, страхування. В умовах переходу від політики «воєнного комунізму» до НЕПу законодавче закріплення укладання названих договорів було особливо нагальним.

Останній розділ Цивільного кодексу містив норми спадкового права. Допускалося успадкування за законом і за заповітом. Кодекс обмежував коло спадкоємців: ними могли бути (і за законом, і за заповітом) лише діти, внуки, правнуки, вдова (вдівець) та непрацююча особа, що перебувала на повному утриманні померлого. Закон також обмежував вартість спадкового майна: вона не могла перевищувати 10 тис. золотих карбованців (як і вартість подарунка). Надлишок переходив у власність держави, у випадку якщо його не можна було відокремити без шкоди для майна, між органами держави і фізичною особою встановлювалася спільна власність на майно.

Таким чином, Цивільний кодекс містив норми, що дозволяли втілити в життя проголошений партійним з'їздом НЕП, при цьому законодавець чітко закріплював перевагу держави у сфері цивільних правовідносин.

Кримінальний кодекс (КК УСРР) УСРР було прийнято постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. та введено у дію 15 вересня 1922 р. КК УСРР включав 227 статей і складався з двох частин – Загальної та Особливої. У Загальній частині встановлювалося, що завданням КК УСРР є правовий захист держави трудящих від злочинів та від суспільно небезпечних осіб, що здійснюється шляхом застосування до порушників революційного правопорядку покарання чи інших заходів соціального захисту. Злочином називалася будь-яка суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, що загрожувала основам радянського ладу і правопорядку, встановленого робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного суспільства період (ст. 6). Кодекс визначав, що суспільна небезпека особи виявляється у вчиненні дій, шкідливих для суспільства, чи діяльності, яка являє собою серйозну загрозу суспільному правопорядку. У ст. 8 КК УСРР формулювалася мета покарання та інших заходів соціального захисту: попередження нових правопорушень як з боку порушника, так і з боку інших нестійких елементів суспільства; при звичаювання порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; позбавлення злочинця можливості вчинення інших злочинів.

Призначаючи покарання, суди повинні були керуватися «соціалістичною правосвідомістю з дотриманням керівних начал і статей цього Кодексу» (ст. 9). У випадку відсутності у КК УСРР прямих вказівок на окремі види злочинів законодавець дозволяв застосування закону за аналогією, тобто покарання призначалося за тими статтями Кримінального кодексу, що передбачали схожі за важливістю і характером злочини. Таким чином, законодавець знову таки відкривав широкий простір суб'єктивному розсуду правозастосовних органів.

У розділах Особливої частини виділялися такі види злочинів: державні (контрреволюційні та проти порядку управління); посадові; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські; проти життя, здоров'я,

свободи та гідності особи; майнові; військові; порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку та публічний порядок. Встановлювалися такі види «покарання та інших заходів соціального захисту»: вигнання за межі УСРР на певний строк чи безстроково; позбавлення волі; примусова праця; умовне засудження; конфіскація майна (повна чи часткова); штраф; обмеження у правах; звільнення з посади; громадський осуд; зобов'язання залагодити шкоду. Якщо у санкції відповідної статті була передбачена вища міра покарання, то у справах, які знаходилися у провадженні революційних трибуналів, застосовувався розстріл. Вища міра покарання (розстріл) не могла бути застосована до осіб, які на момент вчинення злочину не досягли 18 років. Позбавлення волі призначалося на строк від шести місяців до десяти років, примусова праця – від семи днів до одного року.

Призначаючи покарання суд повинен був визначати такі обставини: а) чи вчинено злочин з метою відновлення влади буржуазії, чи виключно в особистих інтересах винного; б) спрямовано злочин проти держави чи окремої особи; в) вчинено злочин у стані голоду і нестатків чи ні; г) вчинено злочин з корисливих мотивів чи ні; ґ) вчинено злочин з повним усвідомленням заповідання шкоди чи внаслідок неосвіченості і неусвідомленості наслідків; д) вчинено злочин професійним злочинцем, рецидивістом чи вперше; е) вчинено злочин у складі злочинної групи, чи однією особою; є) вчинено злочин із застосуванням насильства чи без такого; ж) вчинено злочин із завчасно обдуманим наміром, жорстокістю та хитрістю чи у запалі, з необережності, через легковажність чи під впливом погроз та примушування іншої особи. Таким чином, законодавець зобов'язував суд з'ясовувати суб'єктивну сторону злочину і враховувати обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Упродовж кількох наступних років кримінальне законодавство УСРР поповнилося загальносоюзними нормативно-правовими актами. Це, зокрема, «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1924 р.), «Положення про злочини державні» (1927 р.), «Положення про військові злочини» (1927 р.). З їх урахуванням у 1927 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс УСРР.

Замість терміна «покарання» у новому КК УСРР вживався термін «заходи соціальної оборони», які поділялися на судово-виправні, медичні та медично-педагогічні. До системи «заходів соціальної оборони» було внесено ряд змін, зокрема введено новий «захід соціальної оборони» – проголошення ворогом трудящих з позбавленням громадянства УСРР, а відтак і громадянства СРСР з вигнанням за його межі назавжди. Розстріл – виключний «захід соціальної оборони» – відтепер могли призначати суди загальної юрисдикції. До числа осіб, щодо яких законодавець не дозволяв застосування розстрілу, було включено вагітних жінок. Позбавлення волі призначалося на строк від одного дня до десяти років, при цьому встановлювалося обов'язкове додаткове покарання у виді «заходів виправно-трудового впливу».

КК УСРР 1927 р. передбачалася можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які не вчиняли протиправних діянь. Згідно зі ст. 34 цього

Кодексу суд мав право застосувати усі «заходи соціальної оборони», крім видалення за межі СРСР, якщо визнає, що особа є суспільно небезпечною через свою минулу злочинну діяльність або через зв'язок із злочинним оточенням. КК УСРР не містив визначення дефініції «зв'язок із злочинним оточенням», що так само відкривало широкий простір для суддівського розсуду.

У 1922 р. ВУЦВК прийняв перший Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (КПК УСРР), який містив норми, що регламентували діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури і суду щодо розслідування кримінальних справ та здійснення правосуддя. КПК УСРР закріплював ряд демократичних принципів кримінального процесу: здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом, публічність, гласність судового розгляду, провадження судочинства однією з двох державних мов (українською або російською) або мовою більшості населення, встановлення об'єктивної істини, забезпечення обвинуваченому права на захист, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи, заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме порушення, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень.

Досудове розслідування кримінальних справ здійснювалося у формі дізнання та слідства і покладалося, відповідно, на органи дізнання та слідства. До органів дізнання належали органи міліції та кримінального розшуку, органи Державного політичного управління та деякі інші урядові установи і посадові особи. Органам міліції та кримінального розшуку надавалося право порушувати кримінальну справу та провадити дізнання за будь-яким фактом злочину. Основною кримінально-процесуальною дією органу дізнання було опитування підозрюваних і свідків, інші дії – обшук, виїмка, огляд – могли здійснювати лише у випадках, якщо були достатні підстави вважати, що сліди злочину чи інші речові докази можуть бути знищені чи приховані. У чітко визначених КПК УСРР випадках органам дізнання надавалося право затримувати підозрюваного.

Якщо при провадженні дізнання у кримінальній справі не було виявлено ознак злочину, орган дізнання направляв увесь матеріал дізнання прокурору для закриття справи. У разі порушення справи про злочин, за вчинення якого відповідними статтями КК УСРР передбачена відповідальність у виді позбавлення волі на строк до одного року, орган дізнання провадив необхідні процесуальні дії для встановлення особи винного і направляв справу безпосередньо до суду. Якщо у санкції відповідної статті КК УСРР передбачалося покарання у виді позбавлення волі на строк не менше одного року – такі справи орган дізнання був зобов'язаний передати слідчому для провадження досудового слідства. Нагляд за провадженням дізнання покладался на прокурора.

Слідчими, за КПК УСРР 1922 р., визнавалися народні слідчі при народних судах, слідчі (старші слідчі) при радах народних суддів і при революційних трибуналах, військові слідчі та слідчі у важливих справах при Народному комісаріаті юстиції (НКЮ) УСРР. Таким чином, слідчі перебували у

подвійному підпорядкуванні: в адміністративних питаннях – судам, нагляд за їх процесуальною діяльністю здійснював прокурор.

Прокуророві надавалося право знайомитися з усіма матеріалами досудового слідства, давати вказівки слідчому щодо напрямку і доповнення слідства. Вказівки прокурора були обов'язковими для слідчого. Водночас, у випадку незгоди слідчого з рішенням прокурора, КПК УСРР надавав слідчому право оскаржити його до суду.

Справи, що надійшли до суду, спочатку розглядалися у розпорядчому засіданні суду, де вирішувалося питання про обґрунтованість та правильність формулювання обвинувачення. Результатом розгляду ставало одне з таких рішень: а) про закриття справи; б) про направлення справи на додаткове розслідування; в) про затвердження обвинувального висновку та віддання обвинуваченого до суду.

Судами першої інстанції у справах проти основ радянського ладу були революційні трибунали, решта справ належала до юрисдикції народного суду. Перегляд судових рішень здійснювався у формі касаційного та наглядного провадження, апеляційного оскарження КПК УСРР не передбачав.

У 1924 р Президією ЦВК СРСР було затверджено «Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік» та «Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік», що викликало потребу внести зміни до кримінально-процесуального законодавства союзних республік. Таким чином, у 1927 р. ВУЦВК прийняв новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР.

За КПК УСРР 1927 р. права органів досудового розслідування було розширено. Так, провадячи дізнання у справах, у яких досудове слідство не було обов'язковим, органи дізнання могли провадити усі слідчі дії, встановлені Кодексом для провадження досудового слідства. Нагляд за провадженням дізнання відтепер покладався не на прокурора, а на слідчого. Закриття кримінальних справ, в яких провадилося дізнання, теж передавалося слідчому. Тож стосовно органу дізнання слідчі виконували фактично ті самі функції, які щодо них самих виконували прокурори. Слідчий позбавлявся права оскаржувати рішення прокурора до суду. У 1929 р. слідчі були виведені з підпорядкування судових органів і повністю передані під контроль прокуратури. З початком суцільної колективізації компетенція слідчих була ще більш розширена: за відсутності прокурора чи за його вказівкою обов'язок підтримання обвинувачення у суді покладався на слідчого⁶¹.

КПК УСРР 1927 р. розширював також повноваження прокурора. Так, якщо у справі, в якій провадилося досудове слідство, прокурор визнавав за потрібне змінити кваліфікацію злочину, і ця зміна потребувала застосування закону про більш тяжкий злочин, прокурор повертав справу для додаткового розслідування. У цьому випадку слідчий повинен був провести такі слідчі дії: а) пред'явити обвинувачення; б) допитати обвинуваченого; в) оголосити обвинуваченому про закінчення слідства і, за його бажанням, пред'явити йому матеріали справи; г) скласти обвинувальний висновок. Отже, лише на підставі вказівки прокурора і показань обвинуваченого можна було змінити

⁶¹ Губар С.В. Зазнач. твір. – С. 118.

обвинувачення на більш тяжке, і особисте зізнання обвинуваченого ставало основним доказом його вини⁶²

КПК УСРР 1927 р. суттєво послабив права сторони захисту. Відтепер захисника дозволялося допитати, якщо були підстави вважати, що йому щось відомо про злочини, передбачені ст. 54²–54¹⁴ КК УСРР (так звані контрреволюційні злочини). І навпаки, КПК УСРР 1927 р. значно посилював обвинувачувальну сторону в судочинстві, що надалі було використано панівним режимом при проведенні репресій проти селянства у роки суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій у період «Великого терору» (1937–1938 рр.).

Формування права в УСРР у 1930–ті роки було тісно пов'язано з процесами, що відбувалися у політичному та економічному житті держави. Становлення тоталітаризму, згортання НЕПу та перехід до соціалістичної модернізації економіки відображалися у виробленні відповідної правової бази. Проголошення на листопадовому 1929 р. Пленумі ЦК ВКП(б) курсу на суцільну колективізацію сільського господарства потребувало суттєвих змін земельного права та зумовило появу нової галузі радянського права – колгоспного права. Одним із методів суцільної колективізації стала реалізація політики «ліквідації куркульства* як класу». План кампанії розкуркулення було затверджено таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», відповідно до якої виділялося три категорії так званих «куркульських господарств»: перша – «куркулі – учасники і організатори антирадянських виступів і терористичних актів», вони повинні бути ізольовані у в'язницях і концтаборах; друга – ті, хто чинив «менш активний опір кампанії розкуркулення», повинні разом із сім'ями бути виселені у північні райони країни; третя – ті, хто не чинив опору «розкуркуленню», їм надавалися гірші земельні ділянки⁶³. Правової форми партійне рішення набуло у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про заборону орендувати землю і застосовувати найману працю в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації», відповідно до якої скасовувалася дія закону про дозвіл оренди землі і застосування найманої праці. Облвиконкомам

⁶² Губар С.В. Зазнач. твір. – С. 34.

* До середини 1920-х років в УСРР назва «куркуль» поширилась, як на селян-підприємців, які не займалися безпосередньо обробкою землі, але використовували найману працю, здавали в оренду засоби виробництва, так і на заможних селян, статки яких вимірювались площею оброблюваних земель, наявністю засобів виробництва та розмахом підприємницької діяльності, доходом. У кінці 1920-х років Й. Сталін поширив назву «куркуль» і «підкуркульник» на всіх селян, які відмовлялись підкорятись політиці більшовицької партії або продавати надлишки хліба державі за цінами, що їх встановлював панівний режим. Після централізації влади в руках Й. Сталіна політизація слова стала догматичною. За більшовицькою ідеологією куркуль не втрачав своєї сутності навіть після розкуркулення, або вступу до колгоспу. У результаті колективізації були знищені або вислані із рідних місць сотні тисяч селян та їх сімей.

⁶³ Україна крізь віки: у 13-ти т. – К.: Альтернативи, 1998–1999. – Т. 11: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький / НАН України; Ін-т історії України; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – С. 148.

надавалося право застосовувати у цих районах усі необхідні заходи для боротьби з «куркульством», включаючи повну конфіскацію їх майна, яке передавалося у фонд колгоспу та виселення цієї політично неблагонадійної для режиму категорії населення за межі окремих районів і областей. Важливо, що при визначенні цих, так би мовити, неблагонадійних осіб більшовики керувалися насамперед їх «... соціальним походженням, суспільним і професійним статусом часів Російської імперії й громадянської війни, а також партійною належністю»⁶⁴.

Правовою основою діяльності колгоспів став Зразковий статут сільськогосподарської артіль, затверджений постановою ЦВК і РНК СРСР від 1 березня 1930 р. У Статуті зазначалося, що наймити, бідняки та середняки добровільно об'єднуються у сільськогосподарську артіль для того, щоб спільними засобами виробництва і спільною працею збудувати велике колективне господарство (колгосп). До артілі заборонялося приймати «куркулів» та інших осіб, які позбавлені виборчих прав. Передбачалося усуспільнення землі, худоби, знарядь праці, усіх насінневих запасів, господарських будівель. Кожен, хто вступав до артілі, був зобов'язаний зробити грошовий вступний внесок у розмірі від 2 до 10 відсотків власності усього майна, як усуспільненого, так і неусуспільненого.

Дозволялося залишити в особистій власності жилі будинки, присадибні ділянки, одну корову, невелику кількість дрібної худоби, птицю, дрібний сільськогосподарський реманент. Усі межі земельних наділів членів артілі знищувалися, земля неподільно мала залишатися у безстроковому користуванні артілі. Особам, які виходили з артілі, їх земельні наділи не поверталися, вони могли отримати наділ лише з вільних земель держфонду.

Однак селяни, особливо ті, які мали міцне господарство, не поспішали вступати до колгоспу. Станом на 1 жовтня 1930 р. в УСРР питома вага усуспільненої орної землі складала 34,1 %⁶⁵ Тож поряд із «розкуркуленням» іншим методом суцільної колективізації став податковий тиск. Постановою ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р. для колгоспів запроваджувалися ряд пільг, таким чином основний податковий тягар лягав на плечі одноосібників. У 1932 р. податок уже перевищував суму доходу від одноосібного господарства⁶⁶. Зловмисне невиконання зобов'язань тягло за собою кримінальну відповідальність. Так званих «куркулів» і «заможників», до яких доводилися тверді завдання, належало притягати до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК УСРР, бідняцько-середняцьку частину села – за ст. 119 КК УСРР. Однак санкція ст. 58 КК УСРР була м'якшою (позбавлення волі на строк до одного року, або примусова праця чи штраф у подвійному розмірі невиконаних платежів), порівняно з санкцією ст. 119 КК УСРР (позбавлення волі на строк до

⁶⁴ Ляковська С. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект / С. Ляковська // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 51.

⁶⁵ Україна крізь віки: у 13-ти т. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 11: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.)... – С. 161.

⁶⁶ Там само. – С. 163.

п'яти років з конфіскацією усього чи частини майна або без неї). Тому до КК УСРР були внесені окремі зміни і доповнення: у травні 1928 р. передбачений ст. 58 КК «захід соціальної оборони» у виді штрафу був посилений з двократного до п'ятикратного розміру невиплачених платежів, а у липні 1928 р. – до десятикратного. У 1931 р. ст. 58 КК УСРР доповнено другою частиною, санкція якої передбачала вже не штраф, а конфіскацію усього чи частини майна як обов'язковий додатковий «захід соціальної оборони»⁶⁷. Стягування означених штрафів і конфіскація майна широко застосовувалось владою в українському селі під час Голодомору 1932 – 1933 рр., який фактично став найефективнішим терористичним методом радянської влади в упокоренні селян, здійсненні колективізації та максимальної викачки хліба з селянських господарств, а згодом із колгоспів⁶⁸.

Загалом кримінальне законодавство радянської України поповнилося рядом нормативно-правових актів, характерною рисою яких було розширення переліку дій, які підпадали під категорію злочинів, та посилення суворості покарання.

Оскільки українське селянство уже не було спроможним збройно протидіяти більшовицьким методам господарювання, то однією з форм його протесту суцільній колективізації став забій власної худоби з метою уникнути її усуспільнення. Для подолання опору було визначено новий склад злочину – «хижацький забій худоби». За вчинення цього злочину встановлювалося покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років. Окрім цього райвиконками наділялися повноваженнями позбавляти «винних» права користування землею, а також отримали можливість конфісковувати їх худобу та сільськогосподарський реманент.

Відомим нормативно-правовим актом, спрямованим на охорону соціалістичної власності, стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», названої в народі «законом про п'ять колосків». Встановлювалося, що соціалістична власність є священною і недоторканою, особи, які на неї посягають, визнаються ворогами народу. Тож за крадіжку державного майна та прирівняного до нього за своїм значенням майна колгоспів, кооперативів і вантажів на залізничному та водному транспорті встановлювалася «вища міра соціального захисту» – розстріл з конфіскацією усього майна, із заміною, за пом'якшуючих обставин, на позбавлення волі на строк не менше десяти років із конфіскацією усього майна. Детальніше підстави та межі застосування постанови роз'яснювалися співробітникам органів кримінальної юстиції та державної безпеки таємною Інструкцією від 16 вересня 1932 р. Згідно з Інструкцією «вища міра соціального

⁶⁷ Губар С.В. Засади призначення покарання судами УСРР у роки колективізації сільського господарства / С.В. Губар, Н.О. Дорошук // Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ. – 2016. – № 2 (99). – С. 295.

⁶⁸ Щербатюк В.М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі / В.М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 83 (№ 4). – С. 43.

захисту» встановлювалася для «соціально чужих елементів» – «куркулів», колишніх торговців, спекулянтів, а також посадових осіб: голів колгоспів, керівників та посадовців державних установ і підприємств, за крадіжку чи розтрату, вчинені у великих розмірах. Пом'якшуючими вини обставинами могли бути поодинокі випадки розкрадання та розкрадання у незначних розмірах. Щодо працюючих одноосібників та колгоспників, викритих у розкраданні майна, Інструкція зобов'язувала призначати десятирічне позбавлення волі. В останні роки науковці з'ясували, що співробітники органів кримінальної юстиції, очевидно, усвідомлюючи надмірність санкцій, встановлених постановою від 7 серпня 1932 р., у переважній більшості продовжували притягати винних за фактами крадіжки до кримінальної відповідальності за ст. 170 КК УСРР⁶⁹.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 грудня 1932 р. до КК УСРР введено новий склад злочину – спекуляція. Під неї підпадали такі дії, як скуповування чи перепродаж приватними особами з метою наживи продуктів сільського господарства та предметів масового вжитку. Встановлювалося покарання у виді позбавлення волі на строк п'ять і більше років з конфіскацією усього або частини майна.

Засобами репресій і голоду сталінському керівництву вдалося подолати опір селянства. Проте ця перемога дісталася ціною життя мільйонів українців. Значні демографічні втрати зумовили кримінальну відповідальність за здійснення абортів. У випадку його виявлення до лікарів застосовувалось тюремне ув'язнення на строк від одного до двох років, для жінки – громадська догана.

Посилювалася також відповідальність за вчинення господарських злочинів. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР від 8 грудня 1933 р. вина за випуск недоброякісної продукції покладалася персонально на керівників підприємств та осіб адміністративно-технічного персоналу, і встановлювалася відповідальність у виді позбавлення волі на строк п'ять і більше років. Відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 25 липня 1934 р. кримінальні кодекси союзних республік мали доповнюватись статтею, якою встановлювалася відповідальність за обважування і обмірювання покупців у виді позбавлення волі на строк до десяти років.

Особливу увагу у 1930-х роках сталінське керівництво приділяло злочинам проти держави. Відповідно до загальносоюзних актів у 1934 р. КК УСРР доповнено статтями про зраду батьківщини. Під покарання підпадали дії, вчинені громадянами Союзу РСР, які шкодили воєнній могутності країни, її державній незалежності або недоторканності території. За шпигунство, видачу воєнної або державної таємниці, перехід на бік ворога, втечу або переліт за кордон встановлювався так званий «вищий захід соціальної оборони» – розстріл з конфіскацією усього майна, за пом'якшуючих обставин – десять років позбавлення волі з конфіскацією усього майна. У випадку втечі або перельоту за кордон військовослужбовця – повнолітні члени його родини, якщо вони чимось сприяли, або хоча б знали про зраду і не повідомили про це владу,

⁶⁹ Губар С.В. Зазнач. твір. – С. 204–206.

каралися позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією усього майна. Усі інші повнолітні члени родини такого військовослужбовця, які проживали разом з ним, каралися позбавленням виборчих прав і засланням до віддалених районів Сибіру на п'ять років. Таким чином, було розширено перелік випадків, за яких до кримінальної відповідальності могли бути притягнуті особи, які не вчиняли ніякої протиправної дії.

У 1937 р. для посилення боротьби з такими злочинами, як шпигунство, шкідництво, диверсії строк позбавлення волі збільшили з десяти до двадцяти п'яти років.

На рубежі 1920 – 1930-х років було внесено ряд змін і до КПК УСРР, спрямовані на спрощення процесу та скорочення процесуальних строків. Це було особливо актуальними у роки колективізації, адже саме методом кримінальної репресії сталінське керівництво прагнуло подолати опір селянства. У цей час діяльність органів кримінальної юстиції більшою мірою регламентувалася не законом, а підзаконними актами: обіжниками, інструкціями, директивними листами Народного комісаріату юстиції УСРР тощо. Так, обіжником НКЮ УСРР від 17 липня 1931 р. вимагалось у справах про невиконання плану хлібозаготівлі досудове розслідування і розгляд справи провадити у суді за 3–5 днів. Для цього пропонувалось відкинути як зайву формальність ряд процесуальних вимог. Для прискорення розгляду хлібозаготівельних справ створювалися спеціальні судово-слідчі бригади, які виїжджали у села. Вважалося, що найбільший позитивний ефект розслідування матиме, коли воно відбуватиметься, по-перше, у найкоротші строки, по-друге, публічно. Із встановленням колгоспного ладу сталінське керівництво знову почало вимагати від співробітників органів кримінальної юстиції неухильного дотримання процесуальних вимог.

Вбивство 1 грудня 1934 р. секретаря Ленінградського міськкому і обкому ВКП(б) С. Кірова дало підстави для прийняття постанови ЦВК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік». У постанові вимагалось, щоб у справах про терористичні організації й терористичні акти проти працівників радянської влади слідство закінчувати у строк, не більший 10 днів, обвинувальний висновок вручати обвинуваченому за одну добу до розгляду справи у суді, а справи слухати без участі сторін, касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати, вирок до вищої міри покарання виконувати негайно після його винесення. Досудове розслідування у цих справах провадили зазвичай органи державної безпеки. Для судового розгляду у складі обласних судів, Головного Суду АМСРР і Найвищого Суду УСРР були створені спеціальні колегії.

У 1937 р. постановою ЦВК СРСР надзвичайний порядок судочинства, встановлений для розгляду справ про терористичні організації і терористичні акти, було поширено і на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво та диверсії. У роки «Великого терору» (1937 – 1938 рр.) більшість політичних справ, сфабрикованих органами державної безпеки, розглядалися уже не судами загальної юрисдикції, а спеціально створеними позасудовими органами:

особливими «трійками» НКВС-УНКВС, особливою «двійкою» – Наркомом внутрішніх справ і Прокурором СРСР, та особливою нарадою при НКВС СРСР.

Отже, розвиток законодавства у 1930-х роках відображав процес утвердження тоталітарного режиму. Були знехтувані демократичні принципи, закріплені у кодексах УСРР на початку 1920-х років, закони приймалися з метою захисту інтересів держави та, передусім, сталінського керівництва.

Зміни у суспільно-політичному житті, що відбувалися в СРСР після смерті Й. Сталіна, зумовили потребу реформування правової системи. У 1958 – 1984 рр. прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік щодо 16 галузей права і сфер суспільного життя. Кодифікаційні роботи сприяли подальшому вдосконаленню законодавства, з'явилися Зводи законів СРСР і Зводи законів УРСР. У 1960 – 1980-х роках відбувається друга кодифікація законодавства в Україні. Зокрема, 1960 р. прийняті Кримінальний кодекс УРСР, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, Закон УРСР «Про судоустрій Української РСР»; 1963 р. – Цивільний кодекс УРСР, Цивільно-процесуальний кодекс УРСР; 1969 р. – Кодекс законів УРСР про шлюб та сім'ю; 1970 р. – Земельний кодекс УРСР, Виправно-трудоий кодекс УРСР; 1971 р. – Кодекс законів про працю УРСР, Водний кодекс УРСР; 1976 р. – Кодекс про надра УРСР; 1979 р. – Лісовий кодекс УРСР; 1983 р. – Житловий кодекс УРСР; 1984 р. – Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення і низка таких кодифікованих законодавчих актів, як Закон УРСР «Про охорону здоров'я», Закон УРСР «Про державний нотаріат», Закон УРСР «Про народну освіту» тощо. Законодавство УРСР розвивалося під безпосереднім впливом загальносоюзних нормативних актів. Тому жоден з названих кодексів і законодавчих актів не мав особливостей, які б підкреслювали самобутність республіки та її право на створення самостійної правової системи. Характерною рисою права тих часів було встановлення пріоритету держави над особистістю і визнання керівної ролі КПРС.

Адміністративне законодавство розвивалося шляхом видання законів та інших актів, що регулювали відносини в окремих сферах і галузях державного управління. Норми адміністративного права були складником цивільного, трудового, фінансового та інших галузей права. 13 жовтня 1980 р. уперше в історії загальносоюзного законодавства були прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративне правопорушення. Вони стали базою для кодифікації законодавства про адміністративну відповідальність. У грудні 1984 р. прийнятий Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення (до цього діяв Адміністративний кодекс УРСР 1927 р.).

Кодекс мав забезпечувати охорону суспільного ладу Української РСР, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку; зміцнення законності, запобігання правопорушенням, повагу до прав, честі і гідності громадян.

Уперше в радянському праві давалося визначення адміністративного правопорушення (проступку). Ним визнавалась протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, соціалістичну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Кодекс визначав види адміністративних стягнень. Встановлювався вік адміністративної відповідальності – 16 років. До осіб віком від 16 до 18 років, що вчинили адміністративні правопорушення, передбачалося застосування переважно заходів впливу (зобов'язання вибачитися перед потерпілим, попередження, догана).

Отже, Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення поліпшив регулювання суспільних відносин у галузі державного управління.

Розвивалось цивільне право. В означений період застосовувався Цивільний кодекс, прийнятий Верховною Радою УРСР у липні 1963 р. та введений в дію з 1 січня 1964 р. Чинне цивільне право спрямовувалось на захист і зміцнення соціалістичної власності та створення умов для функціонування соціалістичної економіки. Значна увага приділялася договірним відносинам. Але поступово застосування цивільно-правових договірних відносин скорочувалось, водночас поширилось застосування надзвичайних адміністративно-правових заходів (встановлення добових завдань, планових норм тощо).

Дещо розширили сферу цивільно-правового регулювання норми Конституції УРСР 1978 р. Громадяни отримали право на судовий захист від посягань на їх честь і гідність (до цього подібні делікти підлягали захисту в кримінально-правовому порядку). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 р. були внесені зміни і доповнення до загальносоюзного і, як наслідок, до цивільного законодавства УРСР. Зазначені корективи спрямовувались на зміцнення державної і суспільної власності, розширення цивільно-правових гарантій, підвищення ролі прямих договорів, охорони особистих немайнових прав громадян, вдосконалення зобов'язальних відносин, планової та договірної дисципліни.

Сімейне законодавство спрямовувалось на зміцнення сім'ї, захист інтересів матері та дитини, охорону здоров'я молодого покоління. Сімейні відносини регулювалися прийнятими 27 червня 1968 р. Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю та Кодексом про шлюб і сім'ю УРСР 1969 р.

Кодекс встановлював порядок і умови одруження, регулював особисті та майнові відносини, що виникають між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї. Визначав обов'язки батьків щодо виховання дітей, відносини, що виникають в зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання, порядок і умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадського стану.

Законним визнавався лише шлюб, укладений в органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС; рос. мовою – ЗАГС).

Обряд церковного вінчання не мав юридичної сили. Визначалися умови вступу до шлюбу: взаємна згода, досягнення шлюбного віку (для чоловіків – 18,

для жінок – 17 років), неперебування в іншому шлюбі, відсутність близької спорідненості та дієздатність. Припинення шлюбу здійснювалось у судовому порядку. Розірвання шлюбу в органах РАЦС допускалося за взаємною згодою подружжя, якщо воно не мало неповнолітніх дітей, а також у випадках розлучень з особами безвісно відсутніми, недієздатними або засудженими до позбавлення волі на три і більше років.

Активно розвивалось житлове законодавство. Так, 30 червня 1983 р. Верховною Радою УРСР прийнято Житловий кодекс УРСР. Кодекс розроблено відповідно до Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1981 р.). Він охоплював багато раніше встановлених правил союзного і республіканського законодавства. Складався з семи розділів і шести глав, які містили 193 статті. У розділі 1-му визначено завдання і склад житлового законодавства, види житлового фонду, компетенцію СРСР і УРСР у галузі регулювання житлових відносин, житлові права і обов'язки громадян. Розділ 2-й містив норми щодо управління житловим фондом, про органи, які здійснювали державне управління і державний контроль у галузі використання й забезпечення збереження житлового фонду. Центральне місце в Кодексі присвячено питанням забезпечення громадян житловими приміщеннями й користування цими приміщеннями в будинках різних житлових фондів (розділ 3-й). У розділі 4-му містилися положення про забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатацію і ремонт. Норми 5-го розділу встановлювали види порушень житлового законодавства, за які винні підлягали кримінальній, адміністративній або іншій відповідальності, та обов'язок із відшкодування шкоди, заподіяної житловому фондові. В розділі 6-му регулювався порядок вирішення житлових спорів. Завершував Кодекс заключний 7-й розділ, де містилися положення щодо забезпечення житловими приміщеннями громадян, направлених за кордон, тощо. Норми Кодексу становили правовий механізм реалізації гарантованого Конституціями СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) права громадян на житло, визначали порядок надання громадянам жилої площі та підстави для поліпшення житлових умов.

Основу трудового законодавства становив Кодекс законів про працю УРСР (КЗпП УРСР), прийнятий Верховною Радою УРСР 10 грудня 1971 р. відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (1970 р.) із змінами і доповненнями (1981 р., 1983 р.). Це був єдиний законодавчий акт, у якому систематизовувались норми, що регулювали трудові відносини робітників і службовців у республіці.

КЗпП УРСР складався із преамбули і 18 глав, до яких увійшло 265 статей. Преамбула містила виклад основних принципів соціалістичної організації праці. Глави Кодексу присвячено: загальним положенням; колективному договору, трудовому договору, робочому часу; часові відпочинку; нормуванню праці; заробітній платі, гарантіям і компенсаціям трудовим; гарантії про покладання на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації; трудовій дисципліні; охороні праці; праці жінок; праці молоді; пільгам тим, хто навчався без відриву від виробництва; індивідуальним трудовим спорам; професійним спілкам, участі

робітників і службовців в управлінні виробництвом; державному соціальному страхуванню; нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю.

Конституція УРСР 1978 р. серед основних прав громадян визначила право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості, але не нижче встановленого державою мінімального розміру. Гарантувалося також право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, а також із урахуванням суспільних потреб.

У 1983 р. загальносоюзними органами влади було прийнято ряд нормативно-правових актів, що посилювали боротьбу з прогульниками та іншими злісними порушниками трудової дисципліни. До злісних порушників трудової дисципліни санкціонувалося застосування таких видів стягнень, як переведення на певний строк на нижче оплачувану роботу, зменшення прогульникам чергової відпустки на кількість днів прогулу та ін. Було також підвищено відповідальність робітників та службовців за шкоду, заподіяну з їх вини підприємству при виконанні ними трудових обов'язків, у тому числі за випуск бракованої продукції.

Увага держави приділялась й природноресурсовому законодавству. Курс на індустріалізацію, що продовжувався радянським урядом й після завершення Другої світової війни, призводив до забруднення навколишнього середовища та виснаження природних ресурсів. У СРСР та Українській РСР, як його складника, цю проблему почали вирішувати з прийняттям нормативних актів, що регулювали раціональне природокористування. 8 липня 1970 р. Верховною Радою УРСР прийнятий Земельний кодекс УРСР. Відображаючи основні положення Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.), цей Кодекс встановлював монопольне право власності держави на землю. Земельний кодекс УРСР складався з 11 розділів: загальні положення; землі сільськогосподарського призначення; землі населених пунктів; землі промисловості; землі транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; землі державного лісового фонду; землі державного запасу; державний земельний кадастр; державне землевпорядкування; вирішення земельних спорів; відповідальність за порушення земельного законодавства.

10 грудня 1970 р. були прийняті Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 9 червня 1972 р. затверджено Водний кодекс УРСР. Водне законодавство мало забезпечити раціональне використання вод для потреб населення і народного господарства, охорону вод від забруднення і виснаження, поліпшення стану водних об'єктів, зміцнення законності в галузі водокористування. Водне законодавство визначало компетенцію СРСР і союзних республік у галузі регулювання водних відносин, форми участі громадських організацій і громадян у здійсненні заходів щодо охорони водних ресурсів, встановлювало державний контроль за використанням і охороною вод, кримінальну й адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства. Основу водних відносин складала, як і у випадку із землею, державна власність на воду.

У 1975 р. затверджені Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра. Вони передбачали заходи щодо охорони надр, забезпечення безпеки робіт при користуванні надрами, а також охорони прав підприємств у цій галузі. Закон встановлював відповідальність за порушення законодавства про надра. На тій же основі були побудовані і прийняті 1977 р. Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік. Відповідно до загальносоюзного законодавства також були прийняті Кодекс УРСР про надра (1976 р.) та Лісовий кодекс УРСР (1979 р.).

25 червня 1980 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про охорону атмосферного повітря» і Закон «Про охорону і використання тваринного світу». 27 листопада 1981 р. Верховна Рада УРСР також прийняла відповідні закони УРСР.

Таким чином, на початку 80-х років ХХ ст. в СРСР і Українській РСР формуються всі умови, необхідні для виділення природоохоронної діяльності в окрему функцію держави, що, в свою чергу, привело до формування галузі екологічного права.

Період «хрущовської відлиги» позначився і на кримінальному праві. Так, з Кримінального кодексу УРСР, прийнятого 28 грудня 1960 р., вилучено такий вид покарання, як оголошення ворогом народу з позбавленням громадянства УРСР (отже, і СРСР) й вигнанням назавжди за межі країни. Скасовано норми, що позбавляли активного й пасивного виборчого права, права на пенсію та права займати виборні посади в громадських організаціях. Збереглися такі обмеження, як позбавлення права займати певні посади, військового або спеціального звання, батьківських прав.

Кримінальній відповідальності та покаранню підлягали лише особи, винні у вчиненні злочину. Кримінальне покарання застосовувалось тільки за вироком суду. Кодекс підвищив вік кримінальної відповідальності з 16 років (раніше – з 14 р.). При вчиненні тяжких злочинів кримінальна відповідальність наставала з 14 років (раніше – з 12 р.). Питання про відповідальність особи за незначні злочини, вчинені вперше, передавалось до товариського суду.

Максимальний строк позбавлення волі складав 10 років (раніше – 25 р.). Скорочено строки заслання і вислання. Водночас КК УРСР зберігав норми, спрямовані на боротьбу з інакомисленням (ст. 56 – «зрада Батьківщині», ст. 61 – «шкідництво», ст. 62 – «антирадянська агітація і пропаганда» та ін.), під дію яких підпадали вияви невдоволення владою і дисидентства.

Кримінальне законодавство постійно зазнавало змін і доповнень. Так, 11 липня 1969 р. прийнято Закон СРСР «Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу СРСР і союзних республік», згідно з яким до КК УРСР внесені положення про особливо небезпечного рецидивіста, умовно-дострокове звільнення від покарання, погашення судимості тощо. У 1970 р. в радянському кримінальному праві введено умовне засудження та позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. 1972 р. вводиться поняття тяжкого злочину і дається вичерпний перелік його видів. У 1977 р. запроваджуються відбування покарання в колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності, та відстрочка виконання вироку для

неповнолітніх засуджених, розширюється коло засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким.

З метою узгодження кримінального законодавства з положеннями Конституції УРСР 1978 р. до КК УРСР були внесені зміни і доповнення термінологічного характеру. У 1980 р. до складу злочину щодо зґвалтування як особливо обтяжуюча обставина введено зґвалтування малолітніх.

Зміни і доповнення, що вносились до КК УРСР спрямовувались на посилення боротьби з хуліганством (червень 1981 р.), рецидивною злочинністю (липень, жовтень 1982 р.), розкраданням державного і громадського майна (грудень 1982 р.) тощо.

Виконання кримінального покарання покладалося на виправно-трудове законодавство. 23 грудня 1970 р. прийнято Виправно-трудовий кодекс УРСР. Він базувався на положеннях Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятих 11 липня 1969 р. У Кодексі визначались порядок та умови відбуття покарання у вигляді позбавлення волі, заслання, вислання, виправних робіт без позбавлення волі; підстави звільнення від покарання; допомога особам, звільненим із місць ув'язнення, та спостереження і нагляд за особами, звільненими від відбування покарання; участь громадськості у перевихованні засуджених, а також регламентувалась діяльність виправно-трудових установ.

8 лютого 1977 р. до Основ виправно-трудового законодавства СРСР включено новий розділ про порядок і умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. 15 березня 1983 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених.

Розглядаючи процесуальне право, доцільно зауважити, що з початку 60-х років XX ст. радянське судочинство в Україні регулювалось Кримінально-процесуальним кодексом УРСР (введений в дію 1 квітня 1961 р.), Цивільним процесуальним кодексом УРСР (введений в дію 1 січня 1964 р. з наступними змінами і доповненнями), а також відповідними Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Кодекси розширили коло учасників процесу та їх процесуальні права, чіткіше розрізняли докази і засоби доказування, або джерела доказів.

Кримінально-процесуальний кодекс УРСР містив норми про порушення кримінальної справи, дізнання і попереднє слідство; про провадження справ у судах першої, касаційної та наглядової інстанціях; про виконання вироків, ухвал і постанов суду; про застосування примусових заходів медичного характеру тощо.

У Цивільному процесуальному кодексі УРСР зазначалося, що правосуддя у цивільних справах здійснюється лише судом на засадах рівності перед законом усіх громадян, незалежно від їх матеріального, майнового і службового становища, статі, національності, расової належності та віросповідання.

Відбувався подальший розвиток процесуального законодавства. Так, 11 липня 1969 р. прийнято Положення про попереднє взяття під варту, яке чітко визначало порядок застосування цього запобіжного заходу. Відповідно до Указів Президії Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 р. і 3 лютого 1970 р. захисник допускався до участі у справі з моменту оголошення звинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення йому для ознайомлення усіх матеріалів справи. Участь захисника у попередньому слідстві не була обов'язковою. Він міг бути допущений до участі у справі також з моменту пред'явлення обвинувачення, але лише за постановою прокурора.

Основні принципи процесуального права були закріплені в Конституції УРСР 1978 р. У той же час, у судочинстві, як і в інших сферах правоохоронної діяльності, поширювалися негативні тенденції. В період застою партійні органи всіляко контролювали і стимулювали діяльність прокурорів та суддів, вимагаючи від них винесення відповідних рішень. Така практика унеможливлювала утвердження принципу розподілу влади, характерного для правової держави. Унаслідок цього більшість демократичних принципів процесуального права у практичній діяльності правоохоронних органів не реалізовувалось.

Процес перебудови, що в 1985 – 1991 рр. відбувався в усіх сферах суспільно-політичного життя СРСР, істотно вплинув не лише на союзну правову систему, але й України, як її складник. Вносилися численні зміни і доповнення до нормативно-правових актів, приймалися нові законодавчі акти як на союзному рівні, так і на рівні УРСР. Практично не залишилось жодної галузі права, яка б не зазнала реформування.

Суттєві зміни стосувалися Конституції (Основного Закону) УРСР. Зміни до Конституції УРСР дозволили реформувати діючі державно-правові інститути, усю політичну, економічну та соціальну систему правовідносин.

Низку законів та інших нормативно-правових актів у республіці прийнято внаслідок Чорнобильської катастрофи. Вони були спрямовані на вирішення екологічних проблем. Зокрема у березні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про екологічну обстановку у республіці та заходи щодо її докорінного поліпшення». На захист громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, та вирішення пов'язаних з нею проблем медичного і соціального характеру були спрямовані закони УРСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», введеного в дію 1-го квітня 1991 р.

Перехід до ринкової моделі розвитку економіки був неможливий без кардинального реформування трудового законодавства. Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. передбачав розробку законодавчих актів про працю. Окремі інститути трудового права врегульовували закони УРСР від 1 березня 1991 р. «Про зайнятість населення», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» та «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

Реформування суспільства і держави спричинило відповідні зміни й доповнення у кримінальному законодавстві. Так, важливим кроком на шляху реабілітації безвинних людей, які зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання чи релігійні переконання, став Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Зміни у напрямі реформування кримінального права були відображені в прийнятих Верховною Радою СРСР 2 липня 1991 р. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік.

Певному відродженню духовності українського народу сприяло прийняття Закону УРСР «Про мови в Український РСР» від 28 жовтня 1989 р.

Демократизація суспільного життя спричинила розвиток процесуального законодавства. Так, 30 червня 1987 р. прийнято Закон СРСР «Про порядок оскарження в суді неправомірних дій службових осіб, які обмежують права громадян». Громадяни отримали реальну можливість судового захисту своїх прав від свавілля чиновників.

Закон УРСР «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. визначив основні завдання, права і обов'язки працівників міліції.

Отже, радянське право мало переважно декларативний і суперечливий характер, розроблялось і спрямовувалось ЦК КПРС, служило ідеологічною основою для забезпечення пріоритету держави над суспільством і особою, перетворюючи на фарс усі права й свободи, формально надані союзним республікам. Розширивши компетенцію союзних органів, Конституція СРСР 1977 р., а відтак й Конституція УРСР 1978 р., ще більше нівелювали право народу України на незалежний політичний, економічний і культурний розвиток.

В УСРР/УРСР спостерігається посилення централізації державного механізму, судових і правоохоронних органів. Тоталітарний режим прикривався доктриною народовладдя. Партійне керівництво СРСР сприймало УРСР як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Комуністична партія УРСР остаточно втратила автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилась в інструмент русифікації УРСР. Радянський парламентаризм в Україні мав умовний характер. Ради, які складали єдину систему органів державної влади в центрі і на місцях – від сільської і районної ради – до Верховної Ради УРСР функціонували лише формально, камуфлюючи реальну владу КПРС. Єдина ознака, що єднала практику системи рад і справжній парламентаризм – їх виборність, в умовах комуністичної диктатури мала декларативний характер. Люди вимушені були жити за подвійними стандартами, що сприяло поширенню у суспільстві подвійної моралі, апатії, цинізму, настроїв зневіри. Лише в роки перебудови у законодавстві УРСР визначився новий для радянської правової системи принцип поваги до прав і свобод людини, за своїм змістом більш демократичний і гуманний. Проте комплексний підхід до законодавства залишався недосконалим і непослідовним, що негативно впливало на розвиток правової системи в цілому, в якій продовжували зберігатися старі норми, неузгодженість та суперечливість норм права.

*Захарченко П.П.,
доктор юридичних наук;
Кривицький Ю.В.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 10. Розпад СРСР і відродження Української незалежної держави (1991 р. – початок ХХІ ст.)

1. Політико-правові передумови проголошення незалежності України в 1991 р. та юридичне оформлення державного статусу.
2. Конституційний процес та Основний Закон України 1996 р. Конституційні зміни 2004 – 2016 рр.
3. Формування органів публічної влади і національної правової системи.
4. Зовнішня політика України: принципи, зміст, геополітичні виклики.

1. Політико-правові передумови проголошення незалежності України в 1991 р. та юридичне оформлення державного статусу

У середині 1980-х років під впливом глибокої кризи в суспільстві Радянського Союзу назріла потреба комплексного оновлення економічних, соціальних, політичних, правових інститутів і відносин. Проте це неможливо було реалізувати на старому економічному фундаменті та при збереженні командно-адміністративної системи управління. З огляду на це політика «перебудови» не виправдала себе, а гласність як основний компонент цієї політики, що мав бути спрямований на максимальну відкритість у діяльності державних установ і свободу інформації, обернулася простою демагогією й утопією. У багатьох національних республіках з'явився антиурядовий рух протесту, почастішали вияви національно-визвольної боротьби, що були об'єктивною реакцією на антидемократичну внутрішню політику влади щодо неросійських народів*. Водночас в СРСР розгорається низка складних міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. Як наслідок, значного розвитку набули тенденції розпаду СРСР. Для України у ХХ ст. виникла чергова можливість національно-державного відродження.

В Україні підняли голос протесту письменники, поети, працівники культури, вчителі. Вони висловлювали незадоволення статусом української мови, ставили вимогу об'єктивного висвітлення історії України. Водночас виникали організації та групи, що переслідували політичні цілі. У цьому процесі важливе значення мало повернення в Україну із заслання навесні 1987 р. колишніх дисидентів, які відновили діяльність Української громадської групи сприяння виконанню

* Напр.: прояви опору та бунту в Алма-Аті 1986 р., Тбілісі 1989 р., Баку 1990 р., Душанбе 1990 р., Вільнюсі та Ризі 1991 р.

Гельсінських угод. Остання влітку 1988 р. була перейменована в Українську Гельсінську спілку (УГС), яку очолив Левко Лук'яненко.

Визначальну роль серед демократичних опозиційних сил кінця 1980-х – початку 1990-х років у боротьбі за незалежність України відіграла громадсько-політична організація «Народний рух України за перебудову» (далі НРУ, Рух), установчий з'їзд якої відбувся у Києві 9–10 вересня 1989 р. Тоді в актовому залі Київського політехнічного інституту 1109 делегатів представляли 280 тис. членів Руху, згуртованих у 1247 організаціях всієї України¹. Головою організації обрали поета і громадського діяча Івана Драча, головою Секретаріату – правозахисника та члена УГС Михайла Гориня. У широкому розумінні значення з'їзду можна оцінювати за його надзвичайним впливом на тогочасний політичний, національно-психологічний і моральний стан суспільства України. Це був нерукотворний пам'ятник українській інтелігенції, яка знайшла в собі сили піднятися на боротьбу за відродження національної ідеї, незалежності, мови, культури, символіки. З'їзд поклав початок багатопартійності в Україні*, зробивши важливий і правильний крок до загальної демократизації суспільства².

Подальше піднесення політичної та громадської активності населення відбулося під час виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів у березні 1990 р. Депутатський корпус значно оновився: до складу рад обрано значну кількість депутатів від різних громадських політизованих організацій. Однак більшість депутатських місць здобули представники старого державного апарату, партійні функціонери. Водночас Верховна Рада УРСР почала працювати в парламентському режимі. Активізації та демократизації її діяльності сприяло утворення в ній опозиційної групи з депутатів-демократів – Народної ради на чолі з Ігорем Юхновським, яка у прийнятті рішень протистояла консервативно-комуністичній парламентській більшості, так званій «групі 239» (група «За суверенну Радянську Україну»).

В умовах демократизації суспільства першим кроком до здобуття Україною незалежності стало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України – політико-правового акта проголошення державного суверенітету України. Декларація складається з преамбули та десяти розділів. У преамбулі зазначено, що, виражаючи волю народу України та виходячи з низки

¹ Гончарук Г.І. Народний рух України. Історія / Г.І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с. – С. 53.

* Навесні 1990 р. у середовищі НРУ за перебудову почали створюватися осередки різних політичних партій. Згодом, восени 1990 р., з назви «Народний рух України за перебудову» вилучено слова «за перебудову», що відображало радикалізацію політики цієї організації, а в 1993 р. Народний рух України перетворено в політичну партію.

² Там само. – С. 69, 71.

інших підстав, Верховна Рада проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. У розділі I Декларації «Самовизначення української нації» наголошено на тому, що УРСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. В інших розділах Декларації проголошено, що від імені всього народу може виступати лише Верховна Рада УРСР; народ України має виключне право на володіння, користування та розпорядження національним багатством України. Задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Водночас проголошено, що УРСР у повному обсязі відновлює свій міжнародний статус, а отже, є повноправним учасником міжнародних відносин. Курс України на європейську інтеграцію відображало положення Декларації про те, що УРСР безпосередньо братиме участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Принциповим було положення Декларації про визнання переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права. Утім, слід відмітити, що Декларація була прийнята Верховною Радою в той час, коли УРСР входила до складу СРСР як одна з союзних республік. І цей її статус певною мірою знайшов своє відображення в тексті Декларації про державний суверенітет України. Так, у ній зазначалося, що УРСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР³.

Не маючи юридичної сили закону, Декларація про державний суверенітет відіграла суттєву роль в утвердженні реального суверенітету України та стала правовою основою для будівництва Української держави в новому форматі – її незалежності. Декларація піднесла державницький дух української нації, вселила віру в її відродження на ґрунті повного здійснення свого невід'ємного права на самовизначення.

Хоча за своїм змістом Декларація відповідно до її назви присвячена насамперед і головним чином державному суверенітету, насправді її зміст значно ширший і багатогранніший, реально вона проголошує основні засади майбутнього державного та суспільного ладу України, статусу людини і громадянина, організації державної влади тощо. Згодом Декларація про державний суверенітет України була покладена в основу Акта проголошення незалежності України 1991 р. У ній також записано,

³ Історія держави і права України: підруч. / [В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв. В.О. Рум'янцев та ін.]; за ред. В.Д. Гончаренка. – Харків, 2013. – 628 с. – С. 639–640.

що Декларація «є основою для нової Конституції». Не можна стверджувати, що Декларація не була використана у процесі підготовки і прийняття Конституції України 1996 р. Разом з цим чимало корисних положень Декларації не враховано в ході конституційного процесу.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України напруження в українському суспільстві зросло. Спроба з боку влади утихомирити опозиційні сили призвела восени 1990 р. до Революції на граніті, або Студентської революції на граніті (2–17 жовтня) – кампанії широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори, що була ініційована «Українською студентською спілкою» та «Студентським братством»⁴. Кульмінацією подій стало голодування студентів із 24 міст України⁵, що його одними із перших на площі Жовтневої революції в Києві (нині – Майдані Незалежності) розпочали студенти Київського університету імені Тараса Шевченка⁶. Загалом станом на 16 жовтня 1990 р. у голодуванні брали участь 298 осіб, із них 16 голодували з першого дня⁷.

Вимоги студентів зводилися до такого: 1) недопущення підписання нового союзного договору; 2) перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше осені 1991 р.; 3) повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями виключно на території республіки; 4) націоналізація майна Компартії України та Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ЛКСМ) України; 5) відставка Голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола, який підтримував союзоцентристську ідею. Революція на граніті не мала на той час аналогів у Європі, адже «оксамитові революції» у Східній Європі 1989 р. проводили досвідчені політики. Студентська акція завершилася частковим виконанням вимог та підписанням постанови Верховною Радою УРСР щодо гарантування їх виконання в цілому. Таким чином, Революція на граніті була першою перемогою визвольного руху початку 1990-х років⁸. Вона відіграла важливу роль у становленні незалежності України, продемонструвала, що з системою можна не лише

⁴ Масове голодування оголосили студенти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uateka.com/uk/article/years/1991/1116>. – Назва з екрана.

⁵ Революція на граніті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://revnagraniti.wordpress.com/2011/03/20/з-2-до-17-жовтня-1990-р-в-києві-тривало-голодув.](https://revnagraniti.wordpress.com/2011/03/20/з-2-до-17-жовтня-1990-р-в-києві-тривало-голодув.-) – Назва з екрана.

⁶ Щербатюк В., Голіченко О. Повстанський рух як історична традиція України та складова боротьби її народу за соціальні, економічні та політичні права / В. Щербатюк, О. Голіченко // Добридень. – 2013–2014. – № 28–29. – С. 51.

⁷ Революція на граніті / 51-й Злет Юнацтва; Конкурс Знання. – Елленвіл, Нью Йорк: Спілка Української Молоді в Америці, 2009. – 14 с. – С. 9.

⁸ Доній: Революція на граніті була першою перемогою визвольного руху початку 1990-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1141362-doniy-revolutsiya-na-graniti-bula-pershouyuperemogoyu-vizvolnogo-ruhu-pochatku-1990-h-rokiv.html>. – Назва з екрана.

боротися – її можна перемагати.

Навесні 1991 р. Президент СРСР Михайло Горбачов, спираючись на результати всесоюзного референдуму від 17 березня 1991 р., спробував організувати переговори між керівниками республік щодо умов підготовки й укладання нового союзного договору*. На всесоюзний референдум виносилося питання стосовно необхідності збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права та свободи людини будь-якої національності. У свою чергу, Голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести в Україні опитування населення щодо сутності майбутнього Союзу. Поставлене на опитування додаткове запитання мало таку редакцію: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Позитивно на запитання союзного референдуму відповіли 70,16 % громадян, які проголосували. Натомість підтримали Декларацію про державний суверенітет України 80,17 % учасників референдуму. Це дало народний мандат керівництву УРСР на переговорах із союзним центром.

23 липня 1991 р. у Ново-Огарьово було розглянуто останній варіант договору про Союз Суверенних Республік. Документ передбачав перерозподіл влади на користь республік, що викликало невдоволення вищої загальносоюзної номенклатури. Побоювання втратити владу спонукало партійне керівництво СРСР з числа консерваторів до спроби силоміць повернути країну до старих порядків. З цією метою 19–21 серпня 1991 р. в СРСР було вчинено спробу державного перевороту. Самопроголошений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) у складі Віце-президента СРСР Г.І. Янаєва, Прем'єр-міністра СРСР В.С. Павлова, Голови Комітету державної безпеки СРСР В.О. Крючкова, Міністра оборони СРСР Д.Т. Язова, Міністра внутрішніх справ СРСР Б.К. Пуго та інших намагався усунути від влади Президента СРСР М.С. Горбачова. Державний комітет з надзвичайного стану заявив про намір відновити в СРСР порядок і не допустити його розпаду. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялися мітинги, демонстрації, страйки. Встановлювався контроль над засобами масової інформації. В окремих районах СРСР на шість місяців було запроваджено надзвичайний стан. Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РСФСР на чолі з її Президентом Борисом Єльциним. Керівництво Верховної Ради УРСР заявило про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили в Україні. Спроба здійснити державний переворот

* Так званий Ново-Огарьовський процес – серія зустрічей М. Горбачова із представниками союзних республік у президентській резиденції Ново-Огарьово, що поблизу Москви, протягом 1991 р. з метою створення нового союзного договору.

закінчилась поразкою. Компартія виявилась остаточно дискредитованою⁹.

Спроба державного перевороту в СРСР 19–21 серпня 1991 р. виявила залежність союзних республік від розвитку подій у Москві. В умовах, коли суверенітет України опинився під реальною загрозою, Верховна Рада УРСР на позачерговій сесії надвечір 24 серпня 1991 р. ухвалила Акт проголошення незалежності України – політико-правовий документ, яким засвідчувався новий статус Української держави (392 депутати проголосували «за», чотири – «проти»). Однак, на думку багатьох фахівців, лише повний провал путчу зберіг Україну від втрати національного суверенітету та повернення її до тоталітарних часів. Того ж дня були прийняті дві постанови Верховної Ради УРСР: «Про проголошення незалежності України», в якій було обумовлено проведення референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження Акта проголошення незалежності, та «Про військові формування на Україні».

В історичному для України Акті зазначалося, що, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Вказувалося також, що з проголошенням незалежності на території України мають чинність виключно Конституція і закони України¹⁰. Акт ліквідував історичну несправедливість і започаткував новий етап розвитку України як самостійної, суверенної держави. У постанові Верховної Ради України «Про День незалежності» від 20 лютого 1992 р. – 24 серпня проголошено Днем незалежності України, державним загальнонародним святом¹¹.

Водночас Верховна Рада УРСР постановою «Про проголошення незалежності України» оприлюднила рішення про проведення 1 грудня 1991 р. референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України¹². Окрім того, Верховна Рада України прийняла постанову «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту», де було визнано необхідним створення Ради оборони України, військових

⁹ Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк, О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с. – С. 322–323.

¹⁰ Акт проголошення незалежності // Електронна бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uateka.com/uk/article/society/1201>. – Назва з екрана.

¹¹ Постанова Верховної Ради України «Про День незалежності», 20 лютого 1992 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1, оп. 16, спр. 4740, арк. 191.

¹² Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>. – Назва з екрана.

формувань, підпорядкованих республіканським органам влади та управління, республіканської гвардії, а також прискорене формування Конституційного Суду України. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю та забезпечити її конвертування¹³.

З метою визначення державної території, правового статусу державних органів, майнових прав і обов'язків України Верховною Радою республіки прийнято Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. Згідно з цим Законом Україна виступила універсальною правонаступницею УРСР і частково – правонаступницею СРСР. Законом встановлювалося таке: з моменту проголошення незалежності України вищим органом державної влади в Україні є її Верховна Рада; до прийняття нової Конституції України діяла Конституція УРСР; закони й інші акти УРСР діяли на території України за умови, якщо вони не суперечили законам України, прийнятим після проголошення незалежності України; органи держави, сформовані на основі Конституції УРСР, діяли до створення органів держави на основі Конституції України; державним кордоном України був її державний кордон у складі СРСР за станом на 16 липня 1990 р.; Україна підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, що були ратифіковані УРСР до проголошення незалежності України, і проголошувала себе правонаступницею прав і обов'язків за договорами СРСР, що не суперечать Конституції України й інтересам республіки; Україна не несла відповідальності за кредитними договорами СРСР, підписаними після 1 липня 1991 р. без згоди України; усі громадяни СРСР, які постійно мешкали на момент проголошення незалежності України на її території, ставали громадянами України; Україна гарантувала забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини¹⁴.

У зв'язку з постановою Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 р. – 1 грудня 1991 р. громадяни України взяли участь у всенародному референдумі. У бюлетень для таємного голосування було внесено Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., і питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Всього у волевиявленні взяли участь 84,18 % громадян від загальної кількості

¹³ Постанова Верховної Ради України «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1428-12>. – Назва з екрана.

¹⁴ Див.: Закон України «Про правонаступництво України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>. – Назва з екрана.

внесених до списків. Ствердну відповідь – «Так, підтверджую» – на питання бюлетеня дали 90,32 % тих, хто проголосував. Проти – «Ні, не підтверджую» – проголосувало 7,58 %. Недійсними було визнано 2,10 % бюлетенів.

Схваливши на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р. Акт проголошення незалежності України, народ України надав цьому документові реальної сили та започаткував новий етап розвитку історії України¹⁵. Того ж дня на альтернативні основі Президентом України було обрано Л.М. Кравчука, за якого проголосувало 61,59 % виборців¹⁶.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення «До парламентів і народів світу», в якому наголошувалося, що Договір про утворення СРСР від 30 грудня 1922 р. Україна вважає стосовно себе недійсним. А вже 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (неподалік від Мінська) керівники Республіки Білорусь (С.С. Шушкевич), Російської Федерації (Б.М. Єльцин) та України (Л.М. Кравчук) констатували факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності та уклали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (так звану Мінську угоду 1991 р.). Пізніше, 21 грудня 1991 р., в Алмати керівники Росії, України, Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану підписали Декларацію про утворення Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД). Однак Статут організації Україною й досі не ратифіковано, тому формально Україна є лише спостерігачем і не є членом СНД. 19 березня 2014 р. секретар Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України А.В. Парубій озвучив рішення цього координаційного органу про початок виходу України з СНД.

Останнім акордом в історії існування СРСР став виступ М.С. Горбачова на центральному телебаченні 25 грудня 1991 р., під час якого він повідомив, що у зв'язку з утворенням СНД припиняє свою діяльність на посту Президента СРСР. Ніщо так добре не ілюструє реалій радянського колапсу, як доля С.К. Крикальова, радянського космонавта, запущеного в космос у травні 1991 р. Він кружляв над землею ще й наприкінці року, оскільки не було команди про його повернення. Він залишив СРСР ще як наддержаву, а мав повертатись у світ, де СРСР уже не було¹⁷.

¹⁵ Литвин В.М. Акт проголошення незалежності України / В.М. Литвин // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 58.

¹⁶ Шаповал Ю.І. Кравчук Леонід Макарович / Ю.І. Шаповал // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 277.

¹⁷ Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2014. – 1464 с. – С. 1165.

Проголосивши незалежність, Україна увійшла як повноправний член до цивілізованих країн світу. Уже 2 грудня 1991 р. нову суверенну державу визнали Польща та Канада. 25 грудня 1991 р. Україну визнали США, впродовж 1992 р. – ще 64 держави. Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1 січня 1995 р. – Організації з безпеки та співробітництва в Європі). Важливе значення для України мало визнання її з боку Російської Федерації, яка намагалася зберегти за собою роль керівного центру в межах СНД. Керівництво України підтримувало курс на економічне співробітництво з колишніми радянськими республіками, але категорично виступало проти створення наддержавних структур, які б загрожували суверенітету країни. Україна розглядала СНД міжнародним механізмом, що мав існувати на основі двосторонніх взаємовигідних відносин між країнами – членами цього союзу.

Однак найбільш складними виявилися українсько-російські відносини: стала проблема кордонів, насамперед пов'язаних з Кримським півостровом. Факти свідчать, що Російська Федерація намагалася робити все, щоб повернути втрачені раніше території. Економічна залежність, примножена родинними або іншими зв'язкам мільйонів людей в обох країнах, змушувала керівників України постійно погоджуватися на компроміси. Вони успішно уникали пасток, що розставлялися перед молодого державою у вигляді подвійного громадянства, другої державної мови, наднаціональних органів СНД тощо. Протидія колосальному зовнішньому та, навіть, внутрішньому (особливо в Криму) тиску стала можливою завдяки зростаній підтримці країн Заходу, які провадили на теренах Східної Європи власну геополітику¹⁸.

З перших днів проголошення незалежності розпочалася робота з формування та нормативного визначення державних символів України.

Так, 4 вересня 1991 р. було прийнято постанову Верховної Ради України «Про підняття над будинком Верховної Ради України синьо-жовтого прапора». 15 січня 1992 р. ухвалено Указ Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України»*. 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор проголошено Державним прапором України. Малим гербом України затверджено золотий Тризуб.

Сьогодні державні символи незалежної України визначає ст. 20 Конституції України 1996 р. Відповідно до норм цієї статті державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. У

¹⁸ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / С. Кульчицький. – К.: В-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – 160 с. – С. 52.

* Державним гімном України стала пісня «Ще не вмерла України і Слава, і Воля» на слова Павла Чубинського, музика – Михайла Вербицького.

свою чергу, великий великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Таке формування пов'язане з тим, що донині Верховна Рада України не затвердила великий Державний Герб, а замість нього використовується лише його головний елемент – малий Державний Герб у вигляді Знака Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб). Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Закон України «Про Державний Гімн України» був ухвалений парламентом 6 березня 2003 р., згідно з яким затверджені слова Державного Гімну України в межах першого куплету та приспіву твору П. Чубинського, а також визначені заходи, під час яких виконання його є обов'язковим. Столиця України – місто Київ. Усі державні символи України мають глибокий історичний зміст, давні традиції використання та вживання й овіяні славою боротьби українського народу за свою соборність і незалежність, їхнє використання та захист регламентується чинним законодавством¹⁹.

Державною мовою в Україні визнано українську мову, тобто мову титульної нації, яка історично сформувалася й автохтонно існує на території своєї держави, становить більшість населення країни і дала назву цій державі. Визнання за українською мовою на конституційному рівні (ст. 10 Конституції України 1996 р.) статусу єдиної державної ґрунтується на тому, що українська мова є мовою корінного, автохтонного і титульного етносу України та невід'ємним державницьким атрибутом, що зберігає свою історичну спадкоємність з часів Київської Русі.

Отже, здобуття незалежності Україною в 1991 р. є закономірним історичним процесом. На руїнах радянської імперії відродилася незалежна Українська держава. Водночас проголошення України самостійною, суверенною та незалежною державою поставило на порядок денний потребу масштабних змін у державно-правовій організації, зокрема, необхідність нормативно-правового забезпечення процесу становлення незалежної національної державності та визначення державних атрибутів; закріплення правового статусу людини і громадянина; створення основ національного державного ладу; формування правової системи, передусім, розроблення і прийняття нових нормативно-правових актів (або внесення змін до чинних), які відображали б нову історико-правову дійсність.

2. Конституційний процес та Основний Закон України 1996 р.

¹⁹ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с. – С. 345.

Конституційні зміни 2004 – 2016 рр.

Процес творення нової Конституції України був досить тривалим і охоплював кілька етапів. Перший етап новітнього конституціоналізму України розпочато Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. У цьому документі зафіксовано, що Декларація «є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод». Спираючись на Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР 24 жовтня 1990 р. затвердила склад першої Конституційної комісії, що повинна була розробити проект Концепції нового Основного Закону. Комісія опрацювала один за одним сім варіантів документа. 19 червня 1991 р. Концепція нової Конституції України була схвалена парламентом і оприлюднена. Вона стала помітною віхою на шляху новітнього конституціоналізму України, хоча чимало її положень було результатом політичного компромісу. Так, Концепція вперше в історії українського конституціоналізму визначила фундаментальні (методологічні) засади. Серед найважливіших варто назвати такі: визнання людини як найвищої соціальної цінності та пріоритетності прав і свобод особи; пріоритет загальнолюдських цінностей; стабільний характер Конституції; прямий характер дії норм Конституції. Незважаючи на те, що Концепція була схвалена до проголошення незалежності України, більшість підходів цього документа залишаються визначальними для подальшої конституційної діяльності²⁰.

На основі Концепції нової Конституції України Конституційна комісія підготувала перший проект Конституції від 1 липня 1992 р., який після досить бурхливого обговорення Верховною Радою був опублікований для всенародного обговорення. Відповідною постановою Верховної Ради України термін всенародного обговорення проекту встановлювався до 1 листопада 1992 р. Всенародне обговорення проекту нової Конституції України офіційно тривало з 15 липня до 1 грудня 1992 р.

З урахуванням результатів всенародного обговорення опублікованого проекту Конституції було підготовлено його новий варіант – у редакції від 27 травня 1993 р. Проект послідовно проводив лінію на утвердження України як незалежної держави, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. У проекті було закріплено норми, що містилися в Загальній декларації прав людини, пактах ООН про політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону та увійшли в остаточний текст

²⁰ Історія української Конституції / упоряд.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с. – С. 281.

Конституції України. Дебати викликали суперечливі позиції Президента України Л.М. Кравчука та Голови Верховної Ради України І.С. Плюща щодо проблеми поділу державної влади. Різні думки висловлювалися стосовно форми державного правління в Україні – парламентська чи президентська республіка. Наступний проект Конституції України, підготовлений Конституційною комісією, датується 26 жовтня 1993 р. і є остаточним результатом обговорення проекту Конституції на восьмій сесії Верховної Ради України. Після 26 жовтня 1993 р. конституційний процес в Україні остаточно загальмувався. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад 200 поправок.

Другий етап конституційного процесу розпочинається після проведення дострокових парламентських і президентських виборів в Україні й охоплює період з 10 листопада 1994 р. до 8 червня 1995 р. У листопаді 1994 р. розпочала діяльність нова Конституційна комісія, створена за принципом представництва всіх гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Д. Кучма та Голова Верховної Ради України О.О. Мороз. Проте конфронтація між двома основними суб'єктами конституційного процесу не дозволила зрушити з місця проблему. Комісія провела п'ять засідань, проте, крім організаційних питань, за більше ніж півроку свого існування не ухвалила жодного рішення стосовно змісту проекту нової Конституції України.

Лише в червні 1995 р. політичну кризу припинив Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. Конституційний Договір за своєю природою був особливим джерелом конституційного права. У творенні цього джерела взяли участь одночасно представники законодавчої та виконавчої влади. Об'єктом Конституційного Договору були суспільні відносини, виникнення і розвиток яких пов'язані з найважливішими (фундаментальними) аспектами побудови та функціонування держави як організації влади. Йшлося, зокрема, про правовий статус різних гілок державної влади, принцип поділу влади, механізм його здійснення. Сторонами (суб'єктами) Конституційного Договору виступали найвищі органи відповідних гілок державної влади: Президент України та Верховна Рада України. Конституційний Договір укладено на час до прийняття нової Конституції України. Він був тимчасовим актом, тимчасовою угодою. На період дії Конституційного Договору призупинялася чинність правових, у тому числі й конституційних, норм, які суперечили відповідним положенням цього Договору. Конституція 1978 р. не скасовувалася. Укладаючи Конституційний Договір, Президент і Верховна Рада визнали за необхідне створити належні умови для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні, щоб прийняти нову

Конституцію України не пізніше року з дня підписання Конституційного Договору. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад, розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів. Проект розглядався майже три місяці, відбулися три офіційні читання. Однак у черговий раз конституційний процес було заблоковано. З огляду на це в парламенті виникла неофіційна депутатська погоджувальна комісія на чолі з М.Д. Сиротою. На початку травня 1996 р. вона була затверджена Верховною Радою України як тимчасова спеціальна депутатська комісія. Долаючи значні труднощі, комісія погоджувала думки різних фракцій і партій у кожній спірній нормі проекту Конституції²¹. 28 червня 1996 р., після тривалих дебатів, Основний Закон держави був ухвалений Верховною Радою України. За введення в дію нової Конституції проголосував 321 депутат, проти – 45, утрималося – 12, не голосували – 17. 28 червня в Україні відзначається державне свято – День Конституції. Конституційне оформлення незалежності України перетворило український народ з носія суверенітету на його володаря. Українська держава посіла серед держав світу особне і рівне становище.

Конституція України 1996 р. складається з преамбули та 14 розділів (перші 13 розділів охоплюють 166 статей, останній розділ містить 17 перехідних положень). Відповідно до Основного Закону Україна є суверенною і незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо або через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Суспільне життя в Україні ґрунтується на принципі політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України. У визначенні прав і свобод людини Конституція України 1996 р. виходить з того, що людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. В Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8) як один із провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави, являючи собою похідну всіх загальних засад права. Суттєвою ознакою демократичного характеру української Конституції є визнання конституційних норм нормами прямої дії. Це означає, що гарантується звернення до суду для захисту

²¹ Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с. – С. 335–336.

конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

В Основному Законі України закріплено широкий спектр прав і свобод людини та громадянина, що охоплює всі без винятку права і свободи, які демократичною світовою спільнотою прийнято вважати за відповідні гуманістичні стандарти в цій сфері суспільного та державного життя. Другий розділ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» є найбільшим за обсягом і включає 48 статей. Утім доводиться констатувати, що Конституцію України характеризує фіксація широкого кола соціальних і економічних прав, але з недостатніми гарантіями можливостей їх реалізації.

Основний Закон України визначає правовий статус та повноваження Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні – парламенту; Президента України як глави держави, котрий виступає від її імені, а також є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина; Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади, а також судових органів. На конституційному рівні закріплено територіальний устрій України і правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачено й принципові засади організації місцевого самоврядування в країні. Таким чином, чинна Конституція України 1996 р. стала основою побудови та діяльності всього державного апарату, органів місцевого самоврядування, судових і правоохоронних органів, оновлення всіх галузей вітчизняного законодавства.

У 1996 – 1997 рр., практично відразу після прийняття Конституції України, в державі здійснюються перші спроби конституційних змін. Сутність критики Основного Закону 1996 р. зводилася до того, що в ньому фактично було закладено не баланс, а конфлікт виконавчої та законодавчої влад. Так, уряд практично не контролювався парламентом, а парламент не відчував відповідальності за дії уряду.

16 квітня 2000 р. за народною ініціативою проведено всеукраїнський референдум, що мав конституційний характер. Суспільство було залучено до дискусії щодо форми та змісту державно-політичних перетворень. Однак лише в серпні 2002 р., після публічного виголошення Президентом України Л.Д. Кучмою ідеї реформування, реформа почала набирати потужних обертів. Основними завданнями змін до Конституції України було створення ефективної, політично відповідальної влади, гілки якої б не конфліктували чи конкурували між собою, а змагалися за кращу пропозицію для суспільства та перехід до парламентсько-президентської

форми державного правління²².

Події в суспільстві, насамперед Помаранчева революція, які відбулися під час проведення виборів Президента України 2004 р., стали каталізатором завершення політичної (конституційної) реформи. Законом України від 8 грудня 2004 р. до Конституції були внесені перші зміни. Вони стосувалися виборчої системи, організації державної влади, перерозподілу повноважень між Президентом і Верховною Радою України щодо формування уряду. Цими змінами передбачався перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження строку повноважень Верховної Ради України до п'яти років. Цей Закон набув чинності з 1 січня 2006 р.

Політична (конституційна) реформа передбачала, що центром політичної влади в Україні ставала Верховна Рада у складі 450 народних депутатів, яких обирають на пропорційні основі в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на п'ять років. Передбачалося, що Верховна Рада протягом місяця повинна буде сформувати коаліцію депутатських фракцій, до якої має потрапити більшість депутатів. Така коаліція протягом двох місяців від моменту обрання парламенту мусить сформувати уряд. Якщо першого чи другого не буде зроблено в означений строк, Президент має право достроково припинити повноваження парламенту. Отже, йшлося про зростання ролі депутатських фракцій, що мали стати центром стимулювання національного розвитку. Однак Конституція України (із змінами, внесеними у 2004 р.) діяла до 2010 р. 30 вересня Конституційний Суд України визнав Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. таким, що не відповідає Конституції України, у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Конституційні Суд України поновив чинність Конституції 1996 р. і звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести українське законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 р. При цьому сумніви щодо легітимності Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 висловила низка відомих вітчизняних юристів.

1 лютого 2011 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Цим Законом передбачено збільшення строків повноважень народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських

²² Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с. – С. 351–352.

голів до п'яти років, а також визначено дати чергових виборів до Верховної Ради України та Президента України: остання неділя жовтня 2012 р. та остання неділя березня 2015 р., відповідно. Цей Закон набрав чинності 4 лютого 2011 р. Окрім того, 19 вересня 2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» (щодо повноважень Рахункової палати). Цей Закон набрав чинності 6 жовтня 2013 р.

Однак у ході подій, що відбулися в українському суспільстві наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., означених як феномен Євромайдану та Революція Гідності, Верховна Рада України без рішення профільного комітету та висновку Конституційного Суду України 21 лютого 2014 р. прийняла Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». Наступного дня, 22 лютого 2014 р., ураховуючи, що названий Закон не був підписаний Президентом України В.Ф. Януковичем, який у неконституційний спосіб усунувся від виконання конституційних повноважень і обов'язків, парламент ухвалив постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII». Цією постановою парламент стабілізував ситуацію в державі та попередив неконтрольований розвиток революційних подій, зберіг у країні легітимність конституційного правопорядку. 1 березня 2014 р. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» був опублікований за підписом в. о. Президента України О.В. Турчинова та набув чинності 2 березня 2014 р.

З метою наближення правової системи України до європейських стандартів 2 червня 2016 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», котрий набув чинності 30 вересня 2016 р. Цим Законом закладено оновлені конституційні засади судової влади й суміжних інститутів – прокуратури та адвокатури. На думку законодавця, конституційні зміни в частині правосуддя мають сприяти реалізації повномасштабної судової реформи та оновлення суддівського корпусу відповідно до суспільних очікувань, а також відновленню довіри людей до судової гілки влади, забезпеченню належного функціонування прокуратури та адвокатури.

Отже, Конституція України 1996 р. змінювалася шість разів. Від 30 вересня 2016 р. чинною є Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 р., 1 лютого 2011 р., 19 вересня 2013 р., 21 лютого 2014 р., 2 червня 2016 р. Незважаючи на суперечливий характер конституційного процесу, пов'язаного із внесенням змін, Конституція України є фундаментом сучасного політичного і правового життя в державі. Двадцять років дії Основного Закону України

довели її високу соціальну цінність. Водночас від майбутніх змін Конституція не застрахована. Проте це не може бути виправданням нігілістичного ставлення до неї, а тим більше порушення її норм. Конституція України повинна перетворитися на реальний договір народу та влади, в якому б враховувалися права та інтереси всіх верств населення.

3. Формування органів публічної влади і національної правової системи

З проголошенням незалежності Україна за формою державного правління сформувалася як республіка змішаного виду: до прийняття Конституції України 1996 р. існувала як парламентсько-президентська республіка; з 28 червня 1996 р. – президентсько-парламентська; за Конституцією України в редакції від 8 грудня 2004 р. – парламентсько-президентська; з 30 вересня 2010 р. – президентсько-парламентська; за Основним Законом України в редакції від 2 березня 2014 р. – парламентсько-президентська. Зміна різновиду республіканської форми правління безпосередньо відображалася на організації та функціонуванні публічної влади. До того ж, напрям розвитку органів публічної влади визначала ще й та обставина, що проголошена незалежною Українська держава позиціонувала себе як демократична. Тому відразу пріоритетним вектором державотворчого процесу стає формування трьох гілок державної влади – законодавчої, виконавчої та судової²³.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Остання формується шляхом виборів народних депутатів. В умовах незалежності депутатський корпус Верховної Ради України постійно складав 450 народних депутатів, але виборча система зазнавала неодноразових змін. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. Народні депутати України працюють у парламенті на постійній основі. Їхній статус визначається Конституцією України 1996 р. і Законом України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення ними присяги. Законами України народним депутатам надається широке коло прав і повноважень. Для керівництва своєю роботою Верховна Рада України обирає Голову, першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України. До прийняття Конституції 1996 р. у структурі Верховної Ради України існувала Президія Верховної Ради України, повноваження якої в законодавчій сфері істотно зменшилися із запровадженням інституту президентства України. На керівництво

²³ Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с. – С. 876.

Верховної Ради України покладається організація її роботи, представництво Верховної Ради України перед іншими державами і міжнародними інституціями, організація роботи її апарату тощо.

Парламент України працює сесійно. Сесії Верховної Ради України можуть бути й позачерговими. Останні скликаються Головою парламенту на вимогу не менше третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України. Усі свої рішення Верховна Рада України приймає виключно на пленарних засіданнях шляхом особистого голосування народних депутатів. Голосування може бути або відкритим нефіксованим чи фіксованим (поіменним) за допомогою електронної системи підрахунків, або таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Засідання проводяться відкрито і гласно. Водночас Верховна Рада України може також прийняти рішення про проведення закритого засідання. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. встановлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій Верховної Ради.

Важливою структурною ланкою Верховної Ради України є постійно діючі депутатські комісії. З 1996 р. комісії перейменовано на комітети, які стали тим головним функціональним органом, через який на шляху до пленарного засідання Верховної Ради проходять пропоновані проекти законів і постанов. Для сприяння роботі комітетів у їх структурі можуть створюватися підкомітети та робочі групи. Крім парламентських комітетів, у структурі Верховної Ради України працюють також тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії. Тимчасові спеціальні комісії створюються для підготовки і попереднього розгляду питань, їм надаються права профільних комітетів, а для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, у парламенті створюються тимчасові слідчі комісії. Проте висновки цих комісій не є вирішальними для суду та органів слідства. Верховна Рада України є політично структурованою. До її складу входять депутатські фракції, які організовуються виключно на партійній основі. У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

У структуру Верховної Ради України також входять Рахункова палата, створена 1996 р. для здійснення парламентського контролю за надходженням і використанням коштів Державного бюджету України, та з 1997 р. – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який від імені Верховної Ради України здійснює парламентський контроль за дотримання прав та свобод людини і громадянина.

Інститут Президента України Верховна Рада запровадила у структуру державної влади згідно із Законами «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. Правовий статус і повноваження Президента України зазнавали змін, що закріплювалися конституційно. Так, з липня 1991 р. Президент визначався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади, з лютого 1992 р. – главою держави і главою виконавчої влади України, з червня 1996 р. – главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина.

Статус Президента України та порядок його обрання визначаються Конституцією України 1996 р., Законом України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. та іншими нормативно-правовими актами. Окрім повноважень, які безпосередньо впливають з поста глави держави, Президент України наділений широкими повноваженнями у сфері формування та спрямування діяльності органів виконавчої влади. У цьому й полягає особливість його правового статусу згідно з Конституцією України 1996 р. Свої конституційні повноваження Президент здійснює через вертикаль влади, до складу якої входять Адміністрація Президента України (з січня 2005 р. до лютого 2010 р. – Секретаріат), Рада національної безпеки і оборони України. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Функції уряду покладаються на Кабінет Міністрів України. Становлення структури та зміни в організації діяльності Кабінету Міністрів України відбувалися у процесі розбудови незалежної Української держави. Процес реорганізації урядових структур фактично розпочався з 25 лютого 1992 р., коли були скасовані попередні союзні міністерства, а замість них створено 26 міністерств у системі українських органів влади. Відтоді вони не мали безпосередньо керувати виробництвом, а відповідали за проведення державної політики в різних галузях господарства. Відповідно до змін, внесених до Конституції УРСР у травні 1991 р., Кабінет Міністрів України визначено як найвищий орган державного управління УРСР. На такій правовій основі Кабінет Міністрів функціонував до прийняття Конституції України 1996 р., яка встановила, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. До складу уряду входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Сфера компетенції Кабінету Міністрів України поширюється на забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави; забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сфері праці та зайнятості населення, соціального

захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розроблення проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення його виконання після затвердження Верховної Ради України; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки країни, громадського порядку, ведення боротьби зі злочинністю; організацію та забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи; спрямування і координацію роботи органів виконавчої влади тощо. Кабінет Міністрів України видає обов'язкові до виконання акти – постанови і розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр України. Порядок організації діяльності Кабінету Міністрів України встановлював Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів від 5 червень 2000 р., а згодом – Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р. Останній визначає організацію, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України.

Концепція організації місцевої влади й управління за роки незалежності змінювалася декілька разів. Так, на районних і обласних рівнях були ліквідовані виконавчі комітети і запроваджувався інститут представників Президента – голів державних адміністрацій. Ці зміни в організації місцевої державної влади були закріплені в таких нормативно-правових актах: Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 р., яким місцеві ради були звільнені від виконання невласливих їм функцій державного управління на місцях, і відповідно створювались державні адміністрації на чолі з представниками Президента України в районах та областях, а також у містах Києві та Севастополі, яким були делеговані повноваження представляти державну владу на місцях; Закон України «Про представника Президента України» від 5 березня 1992 р., яким представник Президента України визначався як глава місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районах міст Києва і Севастополя. Напрямок створення місцевої влади як представництва Президента було припинено з прийняттям Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» від 3 лютого 1994 р. Цей Закон повертав владу на місцях Радам та їх виконкомам. З прийняттям Конституції України 1996 р. в областях, районах, містах Києві та Севастополі створювались місцеві державні адміністрації, повноваження яких визначалися Конституцією та Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1994 р.

Популяризувалася ідея розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Правовий статус органів і посадових осіб місцевого самоврядування, органів самоорганізації, порядок їх утворення та діяльності визначався такими законами України: «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., «Про службу в органах

місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р., «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р., «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р., «Про асоціації органів місцевого самоврядування» від 16 квітня 2009 р., «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. тощо.

З проголошення незалежності Українська держава фактично заново створювала і розбудовувала судові та правоохоронні органи. Так, Концепція судово-правової реформи від 28 квітня 1992 р. передбачала здійснення судочинства в Україні судами загальної (Верховний Суд України, Верховний суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольські міські суди, військові та арбітражні) та конституційної юрисдикції (Конституційний Суд України). Їх організація та порядок діяльності визначалися, окрім існуючої Конституції, законами України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р., «Про організацію судового самоврядування» від 2 лютого 1994 р., «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. та ін.

Правові засади для створення нової судової системи, здатної в сучасних умовах розвитку українського суспільства ефективно й надійно захищати права та свободи людини і громадянина, закріпила Конституція України 1996 р. Вона зокрема визначила більш високий, ніж раніше, правовий статус Верховного Суду України.

Певний етап у справі узагальнення майже десятирічного досвіду організації та діяльності всіх судових органів знаменували закони від 21 червня 2001 р., прийняті у зв'язку із закінченням п'ятирічного строку дії п. 12 «Перехідних положень» Конституції України, та з метою розвитку її положень. Так звану малу судову реформу складали закони про внесення змін до Кримінально-процесуального, Цивільно-процесуального, Арбітражного процесуального кодексів України, «Про судоустрій України», «Про статус суддів», «Про арбітражний суд» та ін.

Конституційні принципи організації судової влади в Україні знайшли своє втілення в Законі «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. За цим Законом систему судів загальної юрисдикції складали: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) Касаційний суд України; 4) вищі спеціалізовані суди; 5) Верховний Суд України. Останній визначено Законом як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. Закон України «Про судоустрій і статус суддів України» від 7 липня 2010 р. передбачив створення Вищого спеціалізованого суду України для розгляду цивільних і кримінальних справ, зменшення кількості суддів Верховного Суду України та обмеження його функцій, ліквідацію військових судів, обов'язкове призначення членами Вищої ради юстиції суддів, обраних безстроково. Широке повноваження щодо формування суддівського корпусу та притягнення суддів до відповідальності отримала Вища кваліфікаційна комісія суддів.

Новий етап судової реформи офіційно стартував з ухваленням 2 червня 2016 р. Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та нового Закону «Про судоустрій і статус суддів», які ці зміни мають реалізувати в життя. До ключових засад нового етапу судової реформи 2016 р., оголошених владою, належать: наближення національної судової системи та суміжних правових інститутів до стандартів і передових практик Європейського Союзу (далі – ЄС); побудова системи правосуддя, здатної гарантувати реалізацію права на справедливий суд; забезпечення балансу функціональної й політичної незалежності судової влади та її підзвітності громадянам України; оптимізація судоустрою та процедури судочинства відповідно до збалансованого підходу до принципів доступності правосуддя і розумності; підвищення суспільної довіри до судової влади. Разом з цим певні положення нових конституційних норм можуть неоднозначно сприйматися та потребують критичної оцінки на предмет потенційного ризику зловживання правом під час прийняття наступних імплементаційних законів у цій сфері.

Із незалежністю України відкрилась нова сторінка в історії прокуратури нашої держави. Після прийняття 5 листопада 1991 р. Закону України «Про прокуратуру» та низки інших нормативно-правових актів створено правову основу організації та діяльності органів прокуратури незалежної України. Питанням регламентації діяльності прокуратури було присвячено розділ VII Конституції України 1996 р., відповідно до якого на прокуратуру України покладалося: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Зараз розділ VII «Прокуратура» виключений зі змісту Конституції України 1996 р. відповідно до зазначеного вище Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. Правові засади організації і діяльності прокуратури України, статус прокурорів, порядок здійснення прокурорського самоврядування, а також систему прокуратури України визначає чинний наразі Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р.

У демократичних державах невід'ємним складником правової системи й основним інститутом захисту особи, її прав і свобод є адвокатура. Правовий статус адвокатури початково визначався Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р., а на сьогодні регламентується Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р., в якому закріплено правові засади організації і діяльності адвокатури та

здійснення адвокатської діяльності в Україні.

Служба безпеки України створювалася на основі Комітету державної безпеки УРСР відповідно до постанови Верховної Ради України «Про створення Служби національної безпеки України» від 20 вересня 1991 р. Організація та діяльність Служба безпеки України регламентовані законами України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., «Про контррозвідувальну діяльність» від 26 грудня 2002 р., «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України» від 20 жовтня 2005 р. та ін. Служба безпеки України має статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Вона також є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, охорони державної таємниці та головним органом у сфері боротьби з тероризмом.

Відродження держави зумовило необхідність перебудови, а фактично – створення нової міліції України. Першим серед основних нормативно-правових актів, що регламентував діяльність міліції України, став Закон України «Про міліцію», прийнятий 20 грудня 1990 р. Історичне значення цього Закону полягало в тому, що він визначав зміст, завдання та принципи діяльності міліції України на початку її становлення як правоохоронного органу незалежної держави, а також її відмінні ознаки від міліції часів радянського тоталітаризму. Надалі нормативно-правова основа діяльності та правового статусу міліції була доповнена законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р., «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. та ін.

У контексті загальнонаціонального плану реформ наприкінці 2014 р. в Україні розпочалося стратегічне реформування міліції. Її мета полягає в перетворенні репресивної моделі міліції України в демократичну модель європейського зразка – демілітаризований, децентралізований і деполітизований легітимний публічний спеціалізований інститут – Національну поліцію. У ході реалізації цієї реформи було прийнято Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р., відповідно до ч. 1 ст. 1 цього Закону Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з

особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Проголошення незалежності зумовило формування в Україні розгалуженої системи законодавства. Процес її створення розпочався у трьох напрямках: по-перше, шляхом адаптації частини норм радянського (соціалістичного) права до ринкових відносин і плюралістичної демократії; по-друге, прийняття нормативно-правових актів у тих сферах суспільних відносин, що були не врегульовані чинним законодавством; по-третє, проведення широкомасштабної кодифікації законодавства.

Перетворення економічної системи забезпечувалося насамперед нормами цивільного та господарського законодавства. Були прийняті, зокрема, такі важливі закони України: «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р., «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р., «Про банкрутство» від 14 травня 1992 р., «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 р., «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р.

16 січня 2003 р. прийняті Цивільний і Господарський кодекси України. При цьому Цивільний кодекс України визначається кодифікованим нормативно-правовим актом (законом), яким регулюються особисті немайнові та майнові відносини, учасниками яких є фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Ухваливши новий Цивільний кодекс, Україна зробила важливий крок до наближення власної національної правової системи до романо-германської правової сім'ї. Аналізуючи зміст Кодексу, вчені наголошують на широкому запозиченні норм римського приватного права, запровадженні норм, притаманних цивільному законодавству розвинутих європейських країн, тощо. Сфера правового регулювання цивільних відносин настільки розширилася, що це дало підставу іменувати зазначений нормативно-правовий акт Кодексом громадянського суспільства, або Кодексом приватного життя²⁴.

Господарський кодекс України встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності (господарювання), які ґрунтуються на різноманітності господарських суб'єктів різних форм власності. Цей Кодекс має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти її гармонізації з іншими економічними системами²⁵.

²⁴ Захарченко П.П. Зазнач. праця. – С. 346.

²⁵ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/436-15>. – Назва з екрана.

Водночас перехід до ринкових відносин змусив законодавців звернути увагу на захист трудових прав працівників. Було внесено важливі зміни до Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р., прийняті закони України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» від 16 грудня 1993 р., «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р., «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р., «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. та ін.

Аграрне (земельне) право поповнилося Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду від 31 жовтня 1991 р., законами України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. (тепер втратив чинність), «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. (тепер втратив чинність), Земельним кодексом від 25 жовтня 2001 р. Вони дали підставу для роздержавлення землі, ліквідації колгоспів і створення сільськогосподарських підприємств різного типу та форм власності. Відповідно до норм чинного Земельного кодексу України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Водночас використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Особливого значення набувають проблеми розробки та вдосконалення екологічного законодавства. В Україні за роки незалежності були напрацьовані та схвалені закони, що регулюють забезпечення екологічної безпеки: «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8 червня 2000 р. (тепер втратив чинність), «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р., «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань» від 14 січня 1998 р., «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р., Кодекс цивільного захисту населення від 2 жовтня 2012 р. тощо. Відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р.

Активно в Україні проходив розвиток кримінального права, спочатку через внесення до Кримінального кодексу України змін і доповнень. У березні 1992 р. з нього були вилучені такі види покарань, як заслання та вислання. У грудні 1994 р. було прийнято Закон України «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави», що передбачав відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку змову чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, посягання на територіальну цілісність України, масові безпорядки. Було переглянуто склади державних злочинів, різко скорочувалося застосування

виключної міри покарання – смертної кари^{*}. У 1995 р. уперше почав діяти мораторій на виконання смертної кари в Україні, однак згодом смертні вироки знову продовжили виконувати. Це стало загрозою для України щодо виключення її з Ради Європи, адже відсутність смертної кари є обов'язковою умовою для перебування держави в цій міжнародній організації. Проте вже у березні 1997 р. в Україні знову було введено мораторій на виконання смертної кари. 29 грудня 1999 р. цей вид покарання взагалі скасували: Конституційний Суд України визнав, що смертна кара суперечить Конституції України, чим остаточно закрит шлях до її відновлення. Керуючись цим рішенням, Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, вилучивши термін «смертна кара» з офіційного списку кримінальних покарань України. Новий Кримінальний кодекс України було прийнято 5 квітня 2001 р. Він набрав чинності 1 вересня того ж року.

Сучасне кримінальне право України базується на принципах законності, демократизму, рівності, справедливості, гуманізму, невідворотності відповідальності тощо. Єдиним джерелом кримінального права є закон – нормативно-правовий акт, прийнятий вищим органом законодавчої влади, який містить норми права, що встановлюють принципи, загальні правила і підстави кримінальної відповідальності, мету та види кримінальних покарань, а також відносить конкретні суспільно небезпечні діяння до категорії злочинів і визначає покарання за їх скоєння.

Зовнішньою формою вираження кримінального права є кримінальне законодавство, яке становить Кримінальний кодекс України, котрий ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права та законах України про кримінальну відповідальність, прийнятих після набрання чинності Кримінального кодексу й які включаються до нього після набрання ними чинності²⁶.

Після утворення Конституції України 1996 р. було прийнято низку законодавчих актів і в інших галузях права, які створили правові засади для сталого розвитку економіки, культури, соціальної сфери тощо.

Так, станом на 2016 рік в Україні чинними є 22 кодекси, з них три прийнято до здобуття Україною незалежності. Загалом за роки незалежності України в державі прийнято 19 кодифікованих нормативно-правових актів (деякі з них мають дві та більше редакцій): Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р., Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. (попередні редакції – від 12 грудня 1991 р., 11 липня 2002 р.), Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 р. (попередня редакція – від 4 травня 1993 р.), Лісовий кодекс України від

^{*} Видом смертної кари, який застосовувався в Україні, був розстріл, як і в усіх інших державах, що утворились у результаті розпаду СРСР.

²⁶ Орленко В.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 488 с. – С. 463.

21 січня 1994 р., Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р., Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р., Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. (попередня редакція – від 21 червня 2001 р.), Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р., Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р., Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р., Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р., Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р., Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р., Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р., Кодекс цивільного захисту населення від 2 жовтня 2012 р.

На сьогодні, як спадок від радянського законодавства, чинними залишаються Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р., Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р., Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.

Отже, динамічне державоправотворення, що з 1991 р. відбувається в сучасній незалежній Україні, характеризується як складний, тривалий і суперечливий процес, який спрямований на пошук власного шляху історичного поступу. Нині є всі підстави стверджувати, що набуття Україною ознак демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше реформування державно-правової системи в контексті реалізації положень довгоочікуваної Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. є одним з першочергових завдань. Разом з цим сучасний етап державно-правового будівництва в Україні значно ускладнений анексією Російською Федерацією невід'ємної частини України – Автономної Республіки Крим (2014 р.), а згодом й російською збройною агресією в Донецькій і Луганській областях України*.

Водночас потрібно усвідомити, що кризова ситуація, в якій на Водночас потрібно усвідомити, що кризова ситуація, в якій зараз опинилася Україна, зумовлена не лише зовнішніми, а й численними внутрішніми причинами, у тому числі й ерозією законності, підривом авторитету закону в суспільстві. На підтвердження останнього судження досить лише згадати про неправові («диктаторські», дискримінаційні, «драконівські») закони, прийняті Верховною Радою України 16 січня

* 1 березня 2014 р. у відповідь на звернення Президента Російської Федерації В.В. Путіна Рада Федерації РФ ухвалила рішення про дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України.

2014 р.²⁷ Ці законодавчі акти, на переконання більшості експертів, значно обмежували права та свободи людини і громадянина, надавали органам державної влади значні дискреційні повноваження у сфері покарання учасників акцій протесту та мали на меті криміналізувати дії опозиції й громадянського суспільства під час Революції Гідності. 28 січня 2014 р. Верховна Рада України в 361 голос скасувала більшість неправових законів від 16 січня 2014 р.

4. Зовнішня політика України: принципи, зміст, геополітичні виклики

За об'єктами (сферами) діяльності теоретико-правова наука поділяє функції цивілізованої держави на внутрішні та зовнішні. З проголошенням державної незалежності України 24 серпня 1991 р. на порядок денний постали завдання не лише внутрішнього порядку, а й, насамперед, міжнародно-правової легітимізації здійсненого акту, тобто визнання іноземними країнами її суверенного статусу, з одного боку, та формування власної зовнішньої політики і відповідних зовнішньополітичних структур, з іншого.

Сам Акт проголошення незалежності не став відправною точкою, з якої почався відлік суверенітету української держави для інших країн. Лише після референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 р., у ході якого 90,32 % населення висловилися за незалежність, розпочався процес визнання України як суб'єкта міжнародного права іноземними державам. Уже наступного дня незалежність України визнала Польща, яка й стала першою країною, що започаткувала факт правової легітимізації молодої держави і зафіксувала на міжнародному рівні факт прагнення українців до самостійного економічного, політичного та духовного розвитку. Того ж дня Канада долучилася до цього процесу, а вже 3 грудня – був підписаний протокол про встановлення міжнародних відносин між Україною та Угорською Республікою. Наступного дня Україну визнали Литва та Латвія, 5 грудня – Росія, Болгарія, Аргентина, Болівія, Хорватія. Загалом до кінця 1991 р. Україну визнали 57 держав світу, а за перший рік незалежності – 130 держав, 106 із яких налагодили з нею дипломатичні відносини²⁸. Україну як незалежну суверенну державу визнали 174 країни світу і 171 встановили з нею дипломатичні відносини. Поступово розбудовувалося й зовнішньополітичне відомство. Так, у 2007 р. дипломатичний корпус в Україні налічував майже 2 500 працівників, зокрема 1 214 фахових

²⁷ Див.: Скандальні закони 16 січня: докладний аналіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/blogi/themes/law/zakoni-16-sichnya-scho-voni-zminyaty-dlya-kozhnogo-ukrayincya-330702.html>. – Назва з екрана.

²⁸ Галик В.М. Україна в Європі і світі: [навч. посіб. (+CD)] / В.М. Галик. – К.: Знання, 2013. – 364 с. – С. 86.

дипломатів²⁹. Діє понад 100 дипломатичних іноземних установ: посольства, відділення посольств, представництва міжнародних організацій, генеральні консульства, почесні консульства тощо.

З огляду на участь України як засновника і учасника ООН у міжнародних відносинах ще в умовах її перебування як суб'єкта федерації у складі СРСР, 17 вересня 1992 р. вона приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів (1978 р.), тобто взяла на себе відповідальність за виконання міжнародних домовленостей, укладених Українською РСР у попередній період. Служно нагадати, що до здобуття незалежності у складі уряду радянської України* функціонувало повноцінне Міністерство зовнішніх справ, хоча самостійної зовнішньої політики воно не проводило. Його рішення на міжнародній арені були суголосними з позицією аналогічного Міністерства радянського Союзу.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л.М. Кравчука до Франції, США і Канади. У їхніх межах політичні діячі та громадськість цих країн були ознайомлені з політичною й економічною ситуацією в Україні, її перспективами як незалежної держави, основними принципами та напрямками української зовнішньої політики. Одночасно було закладено фундамент для встановлення взаємовигідних контактів між підприємницькими колами західних країн і представниками українського промислового й аграрного бізнесу.

Після результатів референдуму та обрання 1 грудня 1991 р. першого Президента України Л.М. Кравчука визнання державної самостійності відбувалося не лише на двосторонньому, а й на рівні міжнародних організацій. Так, 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (тепер – Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а згодом, 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (з 1998 р. – Рада євроатлантичного партнерства). Українська держава стала повноправним членом світового товариства, важливим складником системи міжнародних відносин.

Широкому визнанню самостійної Української держави сприяли її виважена внутрішня політика, що ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму і забезпеченні прав людини, а також її миролюбні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зміцнення безпеки у світі й розвиток міжнародної співпраці у всіх сферах. Зокрема, Верховна Рада

²⁹ Чекаленко Л. Зовнішня політика України: теорія і практика / Л. Чекаленко // Персонал. – 2007. – № 11. – С. 25.

* Словосполучення радянська Україна, радянський Союз, де перша частина «радянська, радянський» вказує на формальну основу організації влади, а не на назву держави (Українська Радянська Соціалістична Республіка, Союз Радянських Соціалістичних Республік), позначена маленькою літерою. Аналогічно – монархічна Росія, республіканська Польща, фашистська Італія тощо.

5 грудня 1991 р. виступила із Зверненням до парламентів і народів світу, в якому зазначалося: Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, ратифікованими Україною, й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатись до Гельсінського заключного акта*, який, зрештою, в лютому 1992 р. й був підписаний президентом Л.М. Кравчуком.

Окрім міжнародного визнання незалежності України, цей період вирізняється активним процесом становлення її головних зовнішньополітичних напрямів і пріоритетів. Вони формувалися на засадах основоположних документів – Декларації про державний суверенітет, Акта про незалежність України. Однак повноцінну теоретичну основу зовнішньої політики Україна ще належало створити.

Позаяк Україна географічно розташована на лінії розмежування Європи та Азії, то в основу національної концепції міжнародної політики був закладений принцип багатовекторності зовнішньополітичних орієнтацій. На найвищому політичному рівні їх визначалося, принаймні, три: східний (Росія, країни СНД); західний (країни ЄС, США, Канада); південно-східний (Туреччина, країни Сходу). Кожен із українських президентів, до повноваження яких конституцією віднесено представлення держави на міжнародному рівні, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та ведення переговорів і укладення міжнародних договорів, визначався зі своїми пріоритетами. З перших років незалежності України Президент держави Л.М. Кравчук у зовнішній політиці взяв курс на дистанціювання від Росії і зближення з країнами Заходу, яке передбачало набуття членства в НАТО, інтеграцію до ЄС. Другий Президент України Л.Д. Кучма запропонував політику нейтралітету, яка передбачала одночасний з Росією вступ до НАТО і інтеграцію до ЄС. Після Помаранчевої революції Президент В.А. Ющенко відстоював західний вектор зовнішньої політики України, а у Верховній Раді й уряді намагалися її збалансувати за рахунок покращення відносин з Росією. У цей період відбулася активізація євроатлантичних прагнень України. У березні 2008 р. Президент України В.А. Ющенко, прем'єр-міністр Ю.В. Тимошенко та Голова Верховної Ради А.П. Яценюк звернулися до Генерального секретаря НАТО з листом, в якому висловлювали сподівання на підтримку країн-членів Альянсу прагнень України стосовно її приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ НАТО). На Бухарестському саміті Альянсу, що відбувся на початку квітня 2008 р., держави-члени євроатлантичної спільноти наголосили на

* Підписаний 1 серпня 1975 р. у м. Гельсінкі (Фінляндія) главами держав і урядів 33 європейських країн, а також США і Канади документ зафіксував основоположні принципи міждержавних відносин.

вагомому внеску України у спільні з блоком операції, визнали її перспективи на членство в НАТО, проте ПДЧ надано не було. На жаль, німецький канцлер Ангела Меркель та тодішній президент Франції Ніколя Саркозі заблокували надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства в НАТО. Військова агресія Російської Федерації в Грузію у 2008 р., анексія Криму та розв'язання збройного конфлікту на Сході України – це, у тому числі, й наслідок недалекоглядної політики провідних держав-членів Альянсу. Коли б Україна мала інший статус у відносинах з НАТО, напевно чи сьогодні Росія наважилася б на відкриту агресію³⁰.

За часів керівництва державою В.Ф. Януковича Україна перетворилася на політичний придаток Росії, коли депутатами Верховної Ради, очільниками міністерств, у тому числі й силових, були громадяни Російської Федерації, частина яких так і не стала громадянами України. Позбавлений у 2015 р. Верховною Радою України статусу президента, В.Ф. Янукович під час свого перебування на посту глави держави, виступав за позаблоковий статус України, а співпрацю з НАТО він визнавав лише в окремих, чітко окреслених напрямках. І, нарешті, після перемоги Революції Гідності вектор міжнародних відносин різко перемістився в бік Західної Європи загалом та ЄС зокрема.

З усіх можливих альтернатив лише євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце в сім'ї європейських народів. Для України інтеграція в Євросоюз – це рух країни до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства. Саме тому цей вектор є стратегічною метою державної політики України. Підвалини для міжнародної співпраці з державами-членами ЄС і США були закладені у грудні 1991 р., коли міністр закордонних справ Нідерландів, як головуєчих в ЄС, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України. Правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про партнерство і співробітництво (УПС) від 16 червня 1994 р., що набула чинності 1 березня 1998 р., започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Україна була першою з-поміж країн колишнього СРСР, з якою ЄС підписав Угоду про партнерство і співробітництво.

Після набуття чинності Угоди, Указом Президента України «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. було визначено основні напрями інтеграційного процесу, які включали такі заходи, як адаптація законодавства України до законодавства ЄС; забезпечення прав людини; економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною та ЄС; зміцнення основ

³⁰ Капсамун І. Україна – НАТО: невикористані шанси / І. Капсамун // День. – 2015, 24 вересня.

демократії; співробітництво у забезпечення безпеки та охорони довкілля тощо. Мета і завдання євроінтеграційного курсу підпорядковані досягненню стратегічної мети України – набуття повноправного членства в ЄС.

Відповідно до встановлених Європейською Радою у 1993 р. критеріїв членства в ЄС країна-кандидат на вступ має досягти стабільності інститутів, що гарантують демократичний розвиток, забезпечити верховенство права, дотримання прав людини, захист національних меншин, існування функціонуючої ринкової економіки, а також здатність витримувати конкурентний тиск ринкових сил у рамках Союзу, бути готовою взяти на себе зобов'язання, які випливають із членства в Союзі³¹.

Відносини України із загальноєвропейськими структурами постійно поглиблювалися. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи. У червні 1996 р. було затверджено Стратегію інтеграції до ЄС. У липні 1997 р. підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, в якій країни НАТО визнавали Україну одним із ключових факторів забезпечення стабільності у Європі. У грудні 1999 р. ухвалено Спільну стратегію ЄС щодо України, яку замінив План дій Україна – Євросоюз, підписаний у лютому 2005 р., строк дії якого був розрахований на три роки³². Власне, стратегія Плану дій полягала в наданні Європейським Союзом певних стимулів в обмін на виконання Україною відповідних вимог, передбачених документом³³. Утім, у документі не було враховано амбітну мету України щодо вступу в ЄС.

Наступним етапом співробітництва мали стати підготовка Угоди про вільну торгівлю та надання Україні статусу Асоційованого члена ЄС. Вона велася в умовах переговорного процесу, починаючи з березня 2007 р. Упродовж п'яти років було проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у рамках трьох робочих груп: одна розробляла проект з політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики; друга – з юстиції, свободи і безпеки; третя – з економічних, секторальних питань та питань розвитку людського потенціалу. Крім того, було проведено 18 раундів переговорів щодо створення зони вільної торгівлі.

Підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом і Україною планувалося на 28 листопада 2013 р., але не відбулося. За кілька

³¹ Україна і Європейський Союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.3w.mk.ua/Site3W/00000126.htm. – Назва з екрана.

³² Кордон М.В. Співробітництво України з Європейським Союзом / М.В. Кордон // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 1. – С. 10–13 [див. також у режимі доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/ifr/2009_1.pdf].

³³ Бредіхин А.В. Україна та Європейський Союз: ретроспектива розвитку відносин / А.В. Бредіхин // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 11.

днів до початку саміту у Вільнюсі, керівники уряду України, як слухняні виконавці волі колишнього Президента України В.Ф. Януковича, вирішили призупинити процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію з ЄС. Таке розпорядження було офіційно оприлюднено на той час прем'єр-міністром України М.Я. Азаровим. Натомість, на третьому саміті ЄС «Східне партнерство» у Вільнюсі 28 листопада 2013 р. ЄС парафував подібні угоди з Молдовою та Грузією. Саме з цих подій і розпочалася в Україні Революція Гідності, котра привела до ганебної втечі В.Ф. Януковича і його оточення до Росії та реанімації в державі євроінтеграційного курсу.

Угода про асоціацію України з ЄС, зрештою, була підписана новою постреволуційною владою у два етапи. Спочатку 21 березня 2014 р. під час позачергового саміту Україна – ЄС прем'єр-міністром А.П. Яценюком підписано політичну частину Угоди, а 27 червня 2014 р. у ході засідання Ради ЄС Президентом України П.О. Порошенком та керівництвом Європейського Союзу і главами держав та урядів 28 держав – членів ЄС підписана й економічна частина, яка разом з рештою тексту Угоди становить єдиний документ. 16 вересня 2014 р. Європейський парламент ратифікував Угоду про асоціацію одночасно з Верховною Радою України (у вигляді телемосту). За ратифікацію проголосувало 355 депутатів Верховної Ради та 535 депутатів Європарламенту. З 1 листопада 2014 р. набуло чинності часткове застосування деяких частин Угоди про асоціацію. Стаття 4 Угоди про асоціацію, у котрій йдеться про встановлення Поглибленої та Всеосяжної Зони Вільної Торгівлі (ПВЗВТ), частково вступила в силу 1 січня 2016 р.³⁴ Повністю Угода між Україною та ЄС набере чинності після її ратифікації усіма державами-членами ЄС, відповідно до національних процедур, а також Радою Європейського Союзу.

Справжнім випробовуванням України на шляху до асоціації стала одна із держав-членів ЄС – Королівство Нідерландів, яка не повідомила про ратифікацію, попри те, що її парламент ще 7 липня 2015 р. проголосував, а король на наступний день підписав відповідний акт. Громадяни, відповідно до національного законодавства, зібрали майже 430 тис. підписів (при необхідних 300 тис.) за проведення консультативного референдуму. Виборча рада Нідерландів призначила референдум, який відбувся 6 квітня 2016 р. Волевиявлення, за явки виборців, що становила 32,28 %, продемонструвало такі результати: проти підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС проголосувало 61 % учасників референдуму, за – понад 38 %. Нідерланди, устами прем'єр-

³⁴ Угода про асоціацію // Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm. – Назва з екрана.

міністра країни, оприлюднили пропозиції щодо умов завершення ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, в яких пропонувалося ухвалити додаток до Угоди про асоціацію. У ньому мали міститися гарантії того, що документ у разі ратифікації не дає Києву перспективи членства в ЄС, не відчиняє перед українцями двері для трудової міграції у країни ЄС, не надає їм гарантій колективної безпеки та отримання військової допомоги і не зобов'язує ЄС до фінансової підтримки України³⁵. У грудні 2016 р. Євросоюз ухвалив відповідний додаток до Угоди, чим продемонстрував свою солідарність із занепокоєними громадян Нідерландів. Такий крок з боку ЄС дозволив поновити політичний діалог у парламенті країни. За день до припинення своєї роботи у зв'язку з черговими виборами Нижня палата парламенту Нідерландів 23 лютого 2017 р. проголосувала за ратифікацію Угоди з Києвом. Ратифікація Сенатом як верхньою палатою парламенту була відкладена до проведення парламентських виборів, на яких євроскептикам не вдалося отримати достатньо голосів для формування уряду. Зрештою, 30 травня парламент Нідерландів завершив процес ратифікації Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, яка в повному обсязі почала функціонувати з 1 вересня 2017 р.

Угода про асоціацію визначає не тільки юридичні відносини України та Євросоюзу, а й спонукає Україну до соціальних і економічних реформ. За своїм обсягом і тематичним наповненням вона є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, який укладався Європейським Союзом у минулому. Головний компонент цієї Угоди – створення всеохоплюючої зони вільної торгівлі, яка визначатиме правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС. Починаючи з 1996 р. і донині взаємний товарооборот між Україною і ЄС зростає. Однак з боку країн ЄС дедалі частіше лунає заклик, що боротьба з корупцією в Україні є ключем до налагодження більш тісних зв'язків між Києвом і ЄС. Проте, як наголошують європейські та українські експерти, цьому перешкоджають корупційні скандали, що вибухають в Україні і проходять на фоні агресії на Донбасі та тиску Росії з метою дестабілізації ситуації в Україні³⁶.

Найпроблемнішим для України був і залишається східний вектор

³⁵ Нідерланди висунули нові умови до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС // 24 канал. – 2016, 24 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/niderlandi_visunuli_novi_umovi_do_ugodi_pro_asotsiatsiyu_mizh_ukrayinoyu_ta_yes_n759411. – Назва з екрана.

³⁶ Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції / І. Беззуб // Громадська думка про правотворення. – 2015. – № 9. – С. 20.

зовнішньої політики. Налагодження взаємин з Росією стало за увесь 25-річний період нинішньої доби української державності найбільш важким напрямом дипломатичної діяльності. Ескалація відносин розпочалася в січні 1992 р., коли Державна дума Російської Федерації, порушуючи ратифіковані нею угоди про недоторканність кордонів, поставила під сумнів конституційність актів 1954 р. про входження Криму до складу України. Незабаром новою постановою парламент Росії намагався повернути федеральний статус місту Севастополю як головній базі неподільного Чорноморського флоту, на що українська сторона відреагувала як на зазіхання на територіальну цілісність держави.

Не менш гостро постало питання базування Чорноморського флоту Росії на території України. Після тривалих переговорів, у травні 1997 р. у Києві підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування російського Чорноморського флоту на території України. Документом передбачалося, що розрахунок за використання об'єктів у Криму Росія має здійснювати шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією на суму близько 10 млн доларів. Відповідно до умов Угоди, Чорноморський флот Російської Федерації мав перебувати на території України до 2017 р. Щоправда, у 2010 р. у Харкові тодішній Президент України В.Ф. Янукович підписав нову Угоду із Росією про пролонгацію базування російського Чорноморського флоту в Севастополі до 2042 р.

У тій чи іншій формі протистояння тривало до грудня 1997 р., коли після довгих і виснажливих переговорів був підписаний широкомасштабний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією. Російська сторона займала деструктивну позицію щодо укладення договору, проте він закріплював визнання сторонами суверенітету одна одної. Чи не найважливішим аспектом цього документа є юридичне визнання сторонами територіальної цілісності та непорушності існуючих між двома суверенними країнами кордонів. Верховна Рада України ратифікувала документ 14 січня 1998 р., Державна дума – 25 грудня 1998 р., а верхня палата російського парламенту – лише 17 лютого 1999 р. Підписання договору сприяло поглибленню економічних зв'язків між Україною та Росією, були узгоджені спільні міграційні правила, умови перетину державного кордону тощо.

Однак і після цього між сусідніми державами не були до кінця узгоджені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці. Найбільш гостро ця проблема проявилась у жовтні 2003 р. Росія в односторонньому порядку з боку Таманського півострова почала споруджувати дамбу в напрямку українського острова Тузла. Цей острів площею 3,5 км² має довжину 6,5 км, ширину – 500 м, відстань від острова до українського берега – 4 км, до російського – 5,5 км, до краю російської

коси Тузла – 1,2 км. Конфлікт набув такого загострення, що тільки втручання Президента України Л.Д. Кучми та Президента Російської Федерації В.В. Путіна дозволило його владнати. Росія припинила будівництво дамби за 180 метрів від острова.

Особливою проблемою перших років незалежності України була доля ядерної зброї на її території (15 % світового потенціалу). З розпадом СРСР вона стала власністю України, що не передбачалося умовами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 р. Західноєвропейські партнери відкрито висловлювали своє невдоволення перспективою мати країну-сусіда з таким арсеналом. США і Росія також чинили тиск на керівництво держави, щоб примусити його позбутися зброї масового ураження, мотивуючи свої вимоги неспроможністю України впоратися з Чорнобильською катастрофою. Відтак, керуючись нормами міжнародного права, 10 січня 1994 р. Україна відмовилася від ядерної зброї. Було обумовлено, що весь ядерний арсенал колишнього СРСР, у тому числі й України, перейде під контроль Росії. Країна, що мала третій у світі після США і Росії ядерний потенціал, добровільно віддала росіянам боеголовки і крилаті ракети, підірвала пускові шахти, а 43 стратегічні супербомбардувальники Ту-160 і Ту-95 МС пішли на металобрухт. Натомість, 5 грудня 1994 р. Україна отримала гарантії безпеки від Великобританії, США та Росії, підписавши у Будапешті Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. У ст. 2 документа йде мова про зобов'язання країн-підписантів утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що «ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України». Згодом до Меморандуму приєдналися Франція та Китай. Утім, Париж і Пекін не поставили свого підпису під документом, обмежившись відповідними заявами³⁷. У квітні 2010 р. Росія і США підписали в Празі договір про скорочення ядерної зброї та її носіїв. Обидві держави ще раз підтвердили зі свого боку гарантії безпеки для України.

Таким чином, молода держава стала першою країною у світі, яка добровільно відмовилася від власного ядерного потенціалу, отримавши статус країни, що не володіє ядерною зброєю, та декларативні гарантії окремих країн для своєї безпеки. Однак Меморандум не є міжнародним договором, оскільки не має юридично зобов'язуючої сили: парламенти країн-гарантів його не ратифікували. Зобов'язання країн-гарантів не виходять за рамки, передбачені Статутом та низкою резолюцій ООН. До того ж під Меморандумом відсутні підписи представників Франції та Китаю. А це означає, що вони не зобов'язані на вимогу Києва розпочинати

³⁷ Кравченко В. Будапештська броня / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 47 (775), 5–11 груд.

консультації. Це свідчить про те, що Україна, практично, не отримала чітких міжнародно-правових гарантій безпеки.

Підтвердженням на практиці юридичної неспроможності залучити країн-гарантів до виконання узятих на себе зобов'язань стала військова агресія Російської Федерації на Півдні, а згодом і Сході України, яка розпочалась після самоусунення від влади Президента України В. Януковича та його втечі до Росії внаслідок активного спалаху масових антиурядових протестів і розстрілу учасників Майдану. Генеральною прокураторою України висунуто підозру В. Януковичу у державній зраді та порушено низку кримінальних справ за іншими фактами його протиправної діяльності.

Вторгнення, що розпочалося 20 лютого 2014 р., було підтримано парламентом Російської Федерації 1 березня 2014 р. на запит Президента В.В. Путіна та під приводом надуманої загрози життю громадян і особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації, що перебували у Криму. Військові російських Збройних сил без розпізнавальних знаків здійснювали захоплення та блокування адміністративних будівель, установ зв'язку, в тому числі телевізійних каналів і українських військових частин у Криму, аеропортів у Сімферополі і Севастополі. Представники української влади та громадськість одразу заявили про початок військового вторгнення сил Російської Федерації та їхньої причетності до цього захоплення. Військове вторгнення викликало подальше зростання активності масових протестів у Києві та інших регіонах України. Однак Російська Федерація мотивувала це вторгнення, спираючись на власну зовнішньополітичну доктрину, що допускала силове втручання як захист так званого російськомовного населення в інших державах³⁸.

З метою легітимізації відторгнення Кримського півострова від України, окупації його території, 27 лютого 2014 р. Верховною Радою Криму у закритому режимі був призначений референдум про статус Криму. До бюлетеню було внесено два питання: про відновлення конституції Криму 1992 р. і про входження Криму до складу Росії.

Усупереч українському законодавству і без участі офіційних міжнародних спостерігачів, псевдореферендум таки відбувся 16 березня 2014 р. Його проведення не відповідало принципам і нормам міжнародного права, адже необхідний для окупанта результат забезпечувався збройною присутністю російських солдат, козачих загонів та силовими заходами так званих ополченців. Кримсько-татарське населення на заклик Меджлісу в своїй абсолютній більшості його бойкотувало.

Росія визнала перемогу на псевдореферендумі прихильників

³⁸ Парахонський Б.О. Системна криза міжнародної безпеки: Близько-східно-Чорноморський простір: аналіт. доп. / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська / за заг. ред. К.А. Кононенка – К.: НІСД, 2016. – 52 с. – С. 21.

входження Криму до її складу. Процедура прийняття (насправді, анексії) Автономної Республіки Крим до складу Російської Федерації завершилась підписанням договору «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів», що був ратифікований Державною думою 21 березня 2014 р., а 11 квітня 2014 р. Республіка Крим і місто федерального значення Севастополь були незаконно включені до Конституції Росії як суб'єкти федерації. Разом з військовим чинником значною мірою анексія Криму Російською Федерацією була уможливлена тривалою та цілеспрямованою інформаційно-пропагандистською діяльністю Кремля³⁹.

Унаслідок відверто агресивних дій Росії проти України міжнародні відносини між державами різко загострилися. 23 лютого 2014 р. Росія відкликала з Києва свого посла, а пізніше надала притулок В.Ф. Януковичу. У зв'язку з окупацією Криму Російською Федерацією 17 березня 2014 р. посол України в Росії був відкликаний до Києва, а 15 квітня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила закон, що визнає територію Криму «тимчасово окупованою територією України». Законодавчий орган України 27 січня 2015 р. ухвалив постанову, в якій дії Росії в Криму та Донбасі були кваліфіковані як агресія відносно України, а в затвердженій у вересні 2015 р. новій військовій доктрині України Російська Федерація оголошена її військовим супротивником⁴⁰.

Офіційно висловлену у 2014 р. позицію України підтримала міжнародна спільнота. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН 27 березня 2014 р. на 68-й сесії прийняла резолюцію про підтримку територіальної цілісності України. Ухвалюючи резолюцію, Генасамблея послалася на передбачені у ст. 2 Статуту зобов'язання всіх держав утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними способами. У своєму рішенні Генеральна Асамблея, окрім того, спиралася на Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаний у Гельсінкі 1 серпня 1975 р., Будапештський меморандум 5 грудня 1994 р., Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. і Алма-Атинську декларацію від 21 грудня 1991 р.

У тексті резолюції відзначається, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 р., не був санкціонований Україною, тому, не маючи законної сили, він не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим

³⁹ Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. – К.: НІСД, 2016. – 109 с. – С. 21.

⁴⁰ Див.: Воєнна доктрина України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>. – Назва з екрана.

або міста Севастополя. Крім того, у зазначеній резолюції Генеральна Асамблея ООН закликала всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності та територіальної цілісності України, в тому числі і від будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погрози силою або інших незаконних способів, а також не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі згаданого вище референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу.

За відповідну резолюцію проголосували 100 країн-членів ООН, проти – 11 країн: Росію підтримали лише Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан, Сирія, Зімбабве, Венесуела. Велика частина країн утримались під час голосування – це 58 країн на чолі з Китаєм.

Резолюція Генеральної Асамблеї має, на жаль, рекомендаційний характер – на відміну від рішень Ради Безпеки ООН, які є обов'язкові для виконання усіма країнами світу.

Крім того, 3 квітня 2014 р. Комітет Міністрів Ради Європи розглянув ситуацію в Україні, зокрема, в контексті військової агресії з боку РФ. У схваленому за підсумками дискусії рішенні Комітет Міністрів Ради Європи чітко заявив про те, що незаконний референдум, який відбувся в Автономній Республіці Крим і у м. Севастополь 16 березня 2014 р., та протиправна анексія Російською Федерацією цієї частини території України не можуть бути підставою для будь-якої зміни їхнього статусу та державно-правової належності.

Після схвалення Генеральною асамблеєю ООН резолюції «Територіальна цілісність України» зазначене рішення Комітету Міністрів Ради Європи стало черговим вагомим кроком у напрямі до широкого міжнародного засудження неправомірних дій Російської Федерації⁴¹.

Структури Європейського Союзу також не залишили факт анексії Криму Росією без належного реагування. Так, у квітні 2014 р., відразу після його окупації та початку військових дій на Донбасі, Росія була позбавлена права голосу в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) і права бути представленою в Бюро ПАРЄ, президентському та постійному комітетах. 28 січня 2015 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію щодо пролонгації санкцій проти Росії з боку держав-членів ЄС. Значних зусиль для цього доклала Постійна делегація України у ПАРЄ та її представник – депутат Верховної Ради України професор Олександр Шевченко. У своїй промові він уперше у стінах ПАРЄ охарактеризував путінський режим найбільшою загрозою для людства у ХХІ ст. Цей виступ став переломним під час

⁴¹ Захарченко П.П. Анексія Криму очима українського правника / П.П. Захарченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svitprava.com.ua/uk/.../261-aneksiya-krimu-ochima-ukrajinskogo-pravnika.html>. – Назва з екрана.

голосування щодо продовження політики санкцій проти Росії⁴².

Можна констатувати, що військова агресія РФ в Україну пройшла три фази. Перша – розпочалася 20 лютого 2014 р. з порушень Збройними силами Росії державного кордону України в районі Керченської протоки та залучення до цього процесу військових підрозділів, розташованих на території Автономної Республіки Крим (АРК)⁴³. Її завершальним етапом стала наприкінці березня анексія території Криму. Друга фаза розпочалася у квітні 2014 р., коли керовані і фінансовані спецслужбами РФ озброєні бандитські формування проголосили створення так званих Донецької народної республіки (7 квітня 2014 р.) і Луганської народної республіки (27 квітня 2014 р.). Початок третьої фази було покладено 27 серпня 2014 р. масштабним вторгненням на територію Донецької та Луганської областей України регулярних частин російських Збройних сил⁴⁴.

Таким чином, анексія Російською Федерацією Криму, спроба окупації її військами Донецької та Луганської області засвідчили фактичну декларативність Будапештського меморандуму, адже він не передбачає жодних санкцій для ядерних держав, які порушують його приписи. Утім, усі держави-підписанти Меморандуму (крім Російської Федерації) виконали зобов'язання, покладені на них у тексті документа: утримувалися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України; не застосовували проти нашої держави ядерної зброї; звернулися до Ради Безпеки ООН стосовно ситуації в Криму та проводили консультації з цього питання. Однак Будапештський меморандум не містить жодних зобов'язань цих держав застосувати силу задля захисту територіальної цілісності України. Отже, нашій державі не було надано практичних гарантій безпеки та, як наслідок, не був створений механізм їх застосування⁴⁵.

Україна в умовах військової агресії та гібридної війни з боку Росії має максимально скористатися всебічною підтримкою світової спільноти. Пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності повинен стати розвиток і подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Економічні відносини після підписання та ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

⁴² Див.: Олександр Шевченко – промова в ПАРЄ (2014 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dailymotion.com/video/x3mlmc7>. – Назва з екрана.

⁴³ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: монографія / Василь Ткаченко. – К.: ВЦ «Академія», 2016. – 256 с. – С. 8.

⁴⁴ Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/337-19>. – Назва з екрана.

⁴⁵ Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / Олексій Святун, Олена Святун // Віче. – 2014. – № 20. – С. 19.

мають розбудовуватися у якісно новому інтеграційному форматі. Угода повинна стати черговим кроком на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції – набуття повноправного членства України в Європейському Союзі.

Як бачимо, відродження 1991 р. на руїнах радянської імперії незалежної України було закономірним історичним процесом. Історико-правова дійсність вимагала нормативно-правового забезпечення процесу становлення української незалежної національної державності та формування новітньої правової системи. Проте українцям не вдалося повною мірою скористатися мирними і спокійними умовами державо-, правотворення. З 2014 р. Україна протистоїть масштабній гібридній війні з боку колишнього стратегічного партнера – Російської Федерації. Період відносної стабільності в новітній історії української державності минув. Доводиться констатувати, що російська збройна агресія, є продовженням багатовікової експансії Московської держави з її імперськими устремліннями до самодержавства, згодом – більшовизму й путінізму з неошовінізмом проти України. Упродовж багатьох століть відбувались російсько-українські війни – збройні конфлікти між українськими державами чи їхніми утвореннями, з одного боку, та російською державою, з іншого. У ході цих воєн Московське царство, Російська імперія, радянський Союз, Російська Федерація мали і мають на меті будь-яким чином обмежити суверенність українського народу, недопустити розвитку і процвітання незалежної Української держави⁴⁶.

Нинішня епоха боротьби за утвердження держави, реальну її самостійність є часом гартування та зміцнення, дорослішання й оздоровлення українського суспільства, яке зі зброєю в руках захищає загальнолюдські цінності – свободу, незалежність і територіальну цілісність держави, людську гідність, права людини, демократію і верховенство права, по суті виступаючи форпостом європейського і світового правопорядків.

Беззаперечно, віковічне прагнення українців бути повноправним і впливовим учасником цивілізаційних процесів, належати до європейського співтовариства як за ментальністю, так і за рівнем життя, розбудовувати своє суспільство і українську державність на принципах, які, почасти, називають європейськими цінностями, у далекій чи близькій перспективі неодмінно приведе до втілення нашої заповітної мрії та досягнення поставленої мети.

⁴⁶ Див.: Тищик Б.Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – К.: Ін Юре, 2015. – 808 с. – С. 771–772.

Використані джерела і література

Документи і матеріали архівів:

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

1. Фонд 1. – Збірка О.М. Лазаревського, спр. 66426. Указ Генеральної військової канцелярії від 1724 р. про підсудність справ. 1724 р. – 8 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.

2. Ф. 1. – Верховна Рада України, оп. 16, спр. 4740. Закони та постанови, прийняті на V сесії Верховної Ради України XII скликання, т. 1. 28 січня – 21 лютого 1992 р, 234 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України:

3. Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 70 – відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ. 1940–1967 рр., спр. 744. Протоколи, докладные записки, информации о проведенных партсобраниях в Институтах Академии наук УССР в связи с Постановлением ЦК КП(б)У «О политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины Академии наук УССР». 22–26 вересня 1947 р., 84 арк.

4. Ф. 57. – Колекція документів з історії Комуністичної партії України, оп. 2, спр. 163. Фотокопии телеграмм и приказа № 14 главнокомандующего восточным фронтом на Украине и народного секретаря Ауссема о наступлении советских войск на Киев и об освобождении города от войск Центральной Рады. 24–26 січня 1918 р., 2 арк.

Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України, м. Київ.

5. Ф. 51. – Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 122. Донесення в Генеральну військову канцелярію про порядок застосування козацького звичаєвого права у Гетьманщині. – 12 арк.
6. Ф. 59 – Київська губернська канцелярія, оп. 1, спр. 1512. Дело о нападении ногайских татар на с. Звенигородку, о наездах запорожских казаков на дома осаула Войты и др. 15 грудня 1747 р. – 3 червня 1748 р., 119 арк.

Опубліковані документи і матеріали:

7. Акты западной России. – Т. 1. – СПб., 1846. – 432 с.; Т. 2. – СПб, 1848. – 657 с.
8. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч. 3: Акты о козаках (1500 – 1648). – Т. 1. – К., 1863. – 557 с.
9. Закон СССР от 26 апреля 1954 года «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР» // Ведомости Верховного

Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 10. – С. 343.

10. Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, К.Ф. Март'янов (відп. секр); АН Української РСР. Ін-т історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1964. – 292 с.
11. Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / отв. сост. Н.С. Лебедева. – М.: Международный фонд «Демократия», 1997. – 608 с.
12. Конституційні акти України: 1917 – 1920. Невідомі конституції України / відп. ред. Ю.Д. Прилюк; наук. ред. і упоряд. Ю.Д. Прилюк, В.Ф. Жмир. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
13. Літопис Руський (за Іпатським списком) / переклад з давньоруської Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – 592 с.
14. Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей с другой: подпис. в г. Риге 18 марта 1921 года. – Б. м.: б. и., 1921. – 32 с.
15. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – Т. 1: (1917 – 1925). – К.: Генеза, 1997. – 499 с.; Т. 2: 1917 – 1945 гг. – К.: Генеза, 1999. – 412 с.; Т. 3: 1946 – 1990. – Київ: Генеза, 2000. – 616 с.
16. Об организации милиции: Декрет РНК УССР от 9 февр. 1919 г. [Ст. 96.] // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 7. – С. 103–104.
17. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства. X – XII вв. / сост. А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова. – М.: Госюриздат, 1952. – 287 с.
18. Про поповнення і забезпечення міліції. Постанова РНК УСРР від 5 квітня 1921 р. [Ст. 166.] // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 5. – С. 160–161.
19. Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упорядн.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін.; НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: Наук. думка, 1996. – 590 с.
20. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
21. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / укл. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с.

Дисертаційні роботи та автореферати:

22. Атаманова Н.В. Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та

- історія держави і права; історія політичних і правових учень / Н В. Атаманова; Міжнародний гуманітарний ун-т. – Одеса, 2013. – 19 с.
23. Бедрій М.М. Особливості формування та функціонування копних судів на українських землях (XIV – XVIII ст.): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / М М. Бедрій; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 20 с.
24. Голубка І.І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право / І.І. Голубка; Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2016. – 240 с.
25. Делімарський Р.Є. Київський магістрат в другій половині XVII – XVIII століттях: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / Р.Є. Делімарський; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1995. – 214 с.
26. Дорошук Н.О. Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Н.О. Дорошук; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.
27. Доценко О.С. Організація управління міліцією громадської безпеки в сучасних умовах: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / О.С. Доценко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 206 с.
28. Дурнов Є.С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917 – 1921 рр.): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Є. С. Дурнов; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2010. – 22 с.
29. Єшпанов В.С. Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 – Всесвітня історія / В.С. Єшпанов; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 16 с.
30. Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Т.О. Остапенко; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.». – Одеса: Б.в., 2011. – 21 с.
31. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / І. М. Паньонко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 18 с.

32. Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В.З. Прус; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 237 с.
33. Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.): Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Ю.В. Сокур; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2011. – 178 с.
34. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 років: Дис. ...канд. іст. наук: 09.00.12 – Українознавство / Я.М. Файзулін; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 236 с.
35. Цесарський Ф.А. Еволюція правової доктрини з питань договірної регламентації оплачуваної праці: Дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Ф.А. Цесарський; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2017. – 454 с.
36. Чернуха О.В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921 – 1929): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О.В. Чернуха; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2011. – 184 с.
37. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія: Дис. ...д-ра. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни / В.М. Щербатюк; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.

Література:

38. Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України / [М.М. Вегеш, М.І. Кляп, В.Ю. Тарасюк, М.Ю. Токар]. – 2-ге вид., доповн. – Ужгород: Карпати, 2009. – 481 с.
39. Андрущенко Л.В. Запорозька Січ як український феномен / Л.В. Андрущенко, В.М. Федосов. – К., 1995 – 173 с.
40. Аніщук Н. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Н. Аніщук // Право України. – 2002. – № 3. – С. 155–157.
41. Анти // Енциклопедія українознавства» / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 1. – Львів: Молоде життя, НТШ, 1993, – С. 48.
42. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991 – 335 с.
43. Атаманова Н.В. Литовські статuti як історичні пам'ятки у системі вітчизняних джерел права / Н.В. Атаманова Науковий вісник

- Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – Вип. 10-1. – Т. 1. – С. 22–25.
44. Атаманова Н.В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі / Н.В. Атаманова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Вип. 30. – С. 10–14.
45. Атаманова Н.В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями Запорізького козацтва / Н.В. Атаманова // Актуальні проблеми держава і права. – 2011. – Вип. 58. – С. 131–135.
46. Багалеї Д.І. Магдебургське право в городах Левобережної Малоросії / Д.І. Багалеї // Журнал Міністерства народного просвіщення. – 1892. – № 3. – С. 1–56.
47. Бандурка О.М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.): [монографія] / О.М. Бандурка, В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Золота миля, 2012. – 616 с.
48. Баран Я. Верв / Я. Баран // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 478–479.
49. Бедрій М. Звичаї ділового обороту в історії українського права / М. Бедрій // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 4. – С. 11–14.
50. Бедрій М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі / М.М. Бедрій // Молодий вчений. – 2014. – № 8 (11). – С. 179–184.
51. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.) / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2015. – Вип. 61. – С. 78–86.
52. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження / Мар'ян Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.
53. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції / І. Беззуб // Громадська думка про правотворення. – 2015. – № 9. – С. 14–22.
54. Белов Г.Д. Античний дом в Херсонесі: По розкопкам 1947 – 1948 гг. / Г.Д. Белов // Вестник древній історії. – 1950. – № 2. – С. 108–121.
55. Березовський О.М. Журжинське городище / О.М. Березовський // Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2004. – С. 102–107.
56. Березовський О.М. Лисянський козацький полк / О.М. Березовський // Черкащина в контексті історії України / Відпов. ред. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Ваш Дім, видавець ПП «Дикий ОО», 2004. – С. 120–125.
57. Белік А.В. Аграрне питання за доби Директорії УНР / А.В. Белік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXV. – С. 106–109.

58. Білоус Н.О. Магдебурзьке право / Н.О. Білоус // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 413–415.
59. Білоцерківський В.Я. Історія України / В.Я. Білоцерківський; 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
60. Блануца А.В. Литовська метрика / А.В. Блануца, Д.П. Ващук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 178–185.
61. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ – ХХ ст.) / І.Й. Бойко. – Львів: В-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 408 с.
62. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 рр.): монографія / І.Й. Бойко. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с.
63. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ – ХХ ст.) / І.Й. Бойко. – К.: Атіка, 2012. – 348 с.
64. Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник / О.Д. Бойко. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – 656 с.
65. Бойко О.Д. Історія України: навч. посібник / О.Д. Бойко; 3-тє вид., випр., доповн. – К.: Академвидав, 2006. – 688 с.
66. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан; Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
67. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. / В.Й. Борисенко. – К: Либідь, 1998. – 616 с.
68. Бортник Л. Українсько-польське прикордоння у 1918 – 1939 рр.: проблеми формування і функціонування / Л. Бортник // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. праць за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волинської обл. / упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2012. – С. 79–84.
69. Борщевський І.В. Форма (джерела) права: теоретико-правова сутність поняття / І.В. Борщевський // Правова держава. – 2016. – С. 6–11.
70. Босенко Н.П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис) / Н.П. Босенко // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 76. Серія: Історичні науки. – № 2. – Ніжин, 2014. – С. 4–15.
71. Брайчевський М.Ю. До конспекту історії України / М.Ю. Брайчевський // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 8–10.
72. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1968. – 228 с.
73. Бредіхин А.В. Україна та Європейський Союз: ретроспектива розвитку відносин / А.В. Бредіхин // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 7–12.

74. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011. – 504 с.
75. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз *ad fontes* / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: зб. наук. праць / відп. ред. В.А. Смолій. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 335–358.
76. Брик С.Д. Часові особливості заселення західноукраїнських земель німецькими колоністами / С.Д. Брик // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. – 2010. – Вип. 527. – С. 65–68.
77. Василенко М. Матеріали до історії українського права / М. Василенко. – Т. 1 (1722 – 1764). – К., 1929. – 369 с.
78. Васильев Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура / Л.С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157–175.
79. Верменич Я.В. Молдавська АРСР / Я.В. Верменич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – С. 25–27.
80. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – 2011. – Вип. 6. – С. 337–366.
81. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В.Ф. Верстюк; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
82. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. – К.: Политиздат, 1957. – Т. 2. – 732 с.
83. Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – Ч. I. – 350 с.; Ч. III. – 535 с.
84. Винниченко В.К. Щоденник. У 2-х т. / В.К. Винниченко – Т. 1 (1911 – 1920). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
85. Вілкул Т.Л. Ізгої / Т.Л. Вілкул // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3: Е–Й. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 422–423.
86. Вінниченко О.О. Річ Посполита / О.О. Вінниченко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 225–238.
87. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / [В. Верстюк, В. Горобець, С. Кульчицький та ін.]; відп. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 506 с.
88. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с.

89. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права / сост. М.Ф. Владимирский-Буданов. – Вып. 1, изд. 4-е. – СПб. – К., 1889. – 494 с.
90. Вовк О.Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О.Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 64–70.
91. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Х.К. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
92. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / [М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.]; відп. ред. М.М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
93. Вортман Д.Я. Червенські Гради / Д.Я. Вортман // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 490.
94. Гавриленко О.А. Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор'я з республіканською формою правління / О.А. Гавриленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 4. – С. 26–34.
95. Гаврилюк Н.О. Кам'янське городище / Н.О. Гаврилюк // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 71.
96. Гай-Нижник П.П. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П.П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – 586 с. – С. 192–422.
97. Гай-Нижник П.П. Вільне козацтво / П.П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 4: В–Вог. – К., 2005. – С. 547.
98. Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) / П.П. Гай-Нижник // Укр. істор. журн. – 2016. – № 1. – С. 79–97.
99. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990 – 2016): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання і спроби знищення / П.П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – 332 с.
100. Галик В.М. Україна в Європі і світі: [навчальний посібник (+CD)] / В.М. Галик. – К.: Знання, 2013. – 364 с.
101. Глускина Л.М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса / Л.М. Глускина // Демосфен. Речи. – Т. 2. – М., 1994. – С. 405–467.
102. Головка О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О.Б. Головка // Укр. істор. журн. – 2004. – № 6. – С. 3–16.

103. Головка О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX – X ст. / О.Б. Головка; АН України. Ін-т історії України. – К., 1994. – 30 с.
104. Голубець М. Велика історія України: від найдавніших часів: у 2-х т. / М. Голубець; передмова І Крип'якевича. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с.
105. Гончаренко В. Законодавчі органи в Українській Народній Республіці / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 61–71.
106. Гончарук Г.І. Народний рух України. Історія / Г.І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
107. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття / П.С. Гончарук; 2-ге вид. – К.: «Центр учбової літератури», 2009. – 528 с.
108. Горєлов М. Цивілізаційна історія України (нарис) / М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
109. Горобець В.М. Корсунська рада 1657 / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 191.
110. Горобець В. Українська зовнішня політика в часи війни з Російською державою (1657 – 1659) / В. Горобець // Істину встановлює суд історії: збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – Наукові студії. – К., 2004. – С. 223–275.
111. Горобець В.М. Чорна рада 1663 / В.М. Горобець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 555–556.
112. Готун І.А. Візит високопосадоців ООН до Ходосівського археологічного комплексу / І.А. Готун // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 112–116.
113. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т.Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с.
114. Гошуляк І. Трудовий конгрес і проблема соборності України / І. Гошуляк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 39. – С. 160–172.
115. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
116. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 568 с.
117. Гриневич В.А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939 – 1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Гриневич В.А. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 10. – С. 340–372.
118. Грицак В. Адміністративно-територіальний устрій на теренах українських земель: Галицько-Волинське князівство / В. Грицак // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 3 (15). – С. 94–102.

119. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак; [Навч. посібник]. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
120. Грозовський І.М. Особливості землекористування у Запорозькій Січі / І.М. Грозовський // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки: матер. XX Міжнар. істор.-прав. конф. (Судак, 25–28 вересня 2008 р.). – Сімферополь: ДІАЙПІ, 2009. – С. 163–169.
121. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори», 1894 – 1907. – С. 75–82.
122. Грушевський М.С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991–1999. – Т. 4. – 1993. – 544 с.
123. Грушевський М.С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991–1999. – Т. 7. – К., 1995. – 628 с.
124. Губар С.В. Засади призначення покарання судами УСРР у роки колективізації сільського господарства / С.В. Губар, Н.О. Дорошук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2 (99). – С. 287–299.
125. Губар С.В. Кримінальна юстиція в Україні. 1927 – 1939 роки: монографія / С.В. Губар. – К.: «Хай-Тек Прес», 2009. – 352 с.
126. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва. 1917 – 1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів: Укр. технології, 1997. – 68 с.
127. Гураль П.Ф. Генезис і становлення територіальної громади в Україні / П.Ф. Гураль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 74–83.
128. Гуржій О. Богун Іван / О. Гуржій // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 62–63.
129. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О.І. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
130. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2014. – 1464 с.
131. Делімарський Р.Є. Магдебурзьке право у Києві / Р.Є. Делімарський; Українська вільна академія. – К.: Соборна Україна, 1996. – 143 с.
132. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках / М.С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
133. Добролюбский А. Борисфен – Хаджибей – Одесса / А. Добролюбский, О. Губарь, А. Красножон. – Одесса–Кишинев: Бизнес-Элита, 2002. – 272 с.

134. Довбня В.А. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності / В.А. Довбня, Є.С. Дурнов, О.М. Калюк; за заг. ред. О.М. Джужи; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – Дніпропетровськ: ІМА-Прес, 2008. – 144 с.
135. Дурнов Є.С. Вільне козацтво у боротьбі за збереження громадського порядку та української державності в роки Української революції 1917 – 1921 років / Є.С. Дурнов // Митна справа. – 2012. – № 2. – С. 41–46.
136. Дурнов Є.С. Правове регулювання діяльності Державної жандармерії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗО УНР) / Є.С. Дурнов // Право і суспільство. – К., 2011. – № 2. – С. 36–39.
137. Дурнов Є.С. Трансформація правосвідомості населення сільських місцевостей Наддніпрянської України у період державотворення 1917 – 1918 рр. / Є.С. Дурнов // Митна справа: – 2012. – № 3. – С. 62–66.
138. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
139. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2-х т. / Д. Дорошенко. – Т. 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
140. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. – М., 1965. – 476 с.
141. Дудник О.В. Історія держави та права України: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / О.В. Дудник. – Умань, 2012 – 142 с.
142. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ въ его прошлом и настоящем / Под. ред. Ф.К. Волкова. – Т. II. – Петроградъ: Типография т-ва «Общественная польза», 1916. – 335 с.
143. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемы под ред. Н.П. Васеленка]. – Вип. 2. – Чернигов: Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.
144. Захаренко В.О. Історико-правовий аналіз становлення зовнішньополітичної діяльності України / В.О. Захаренко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 1. – С. 29–33.
145. Захарченко П. Запорозька Січ – предтеча української гетьманської держави / П. Захарченко // Історія України. – 2003. – № 18. – С. 1–5.
146. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.
147. Залізняк Л. Від склавинів до української нації: навч. посіб. з етнології українців для студ. та викл. гуманіт. фак. / Л. Залізняк; Ін-т українознав. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.

148. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.) / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.
149. Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с.
150. Земерова Т.Ю. Історія України. Практичний довідник. 2-ге вид., доповн. та перероб. / Т.Ю. Земерова, І.М. Скирда. – Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. – 420 с.
151. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник / В.М. Іванов. – К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
152. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. Доповідь / за заг. ред. А. Баровської – К.: НІСД, 2016. – 109 с.
153. Ісаєвич Я.Д. Червона Русь / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 492.
154. Ідзьо В.С. Лев І Данилович – король Руси-України (1292 – 1301 pp.) / В.С. Ідзьо // Трипільська цивілізація: науково-практичне видання / – К., 2012. – № 7 (10). – С. 90–93.
155. Ідзьо В.С. Українська держава в XIII столітті / В.С. Ідзьо. – 1999. – Нова Зоря, 1999. – 320 с.
156. Історія держави і права України: навчальний посібник / В.М. Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков; за ред. В.М. Калашнікова. – Дніпропетровськ, НГУ, 2012. – 256 с.
157. Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський [та ін.]; за ред. А.С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
158. Історія держави і права України: підруч. / [В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.]; за ред. В.Д. Гончаренка. – Харків: Право, 2013. – 704 с.
159. Історія держави і права України: підручник / [С.Д. Гусарєв, В.К. Антошкіна, О.О. Сердюк та ін.]; за ред. В.В. Соловйової. – Донецьк: Юго-Восток, 2014. – 535 с.
160. Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т. 1. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.; Т. 2. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
161. Історія держави і права України: підручник: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 580 с.
162. Історія держави і права України. Ч 1 / за ред. акад. АПНУ А.Й. Рогожина. – Харків: Основа, 1993. – 432 с.
163. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.

164. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття). Навчальні матеріали до спецкурсу / за ред. Л. Зайцева. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 154 с.
165. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць: [монографія] / [В. Бондаренко, А. Глушак, С. Головащенко та ін.]; за ред. П. Яроцького. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
166. Історія України. Галицько-Волинське князівство як форма української державності: конспект лекції / уклад.: О.М. Язвінська, П.П. Притуляк. – К.: КДТЕУ, 1995. – 29 с.
167. Історія України. Курс лекцій / [В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.]; за ред. В.М. Щербатюка; [реком. МОН України, лист № 1/11-5043 від 7 квіт. 2014 р.]. – К.: Фенікс, 2014. – 376 с.
168. Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів для підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах. Ч. 1. Від історичних коренів до середини XVII ст. / Б.П. Ковальський, В.О. Солодько, В.В. Киричук та ін. – К.: НМК ВО, 1993. – 168 с.
169. Історія українського козацтва: нариси: у 2-х т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с.
170. Історія українського права. Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.
171. Історія українського права / [О.О. Шевченко, О.Й. Вовк, В.П. Капелюшний, М.О. Шевченко]; за ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.
172. Історія українського права: Посібн. / [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.
173. Історія української Конституції / упоряд.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.
174. Історія Української культури. Навч. посібник / [Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, А.В. Тороп та ін.]. – К.: КНУБА, 2010. – 149 с.
175. Из истории милиции Советской Украины / Ю.В. Александров [и др.]; ред. П.П. Михайленко. – К.: [б.и.], 1965. – 400 с.
176. Исаев И.А. История государства и права России: [учебник для студ. юрид. факультетов] / И.А. Исаев. – М.: Юристъ, 2005. – С. 419 с.
177. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
178. Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава / Я. Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому просторі: кол. моногр. / за ред. П. Кононенка. – К., 2011. – Т. 1. – 670 с.

179. Капсамун І. Україна – НАТО: невикористані шанси / І. Капсамун // День. – 2015, 24 вересня.
180. Качур В.О. До питання про формальні джерела права Київської Русі / В.О. Качур, М.О. Баран // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2013. – Вип. 182. – Ч. 3. – С. 13–18.
181. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерела права» / В.О. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – Вип. 6–1, т. 1. – С. 36–39.
182. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – Т. 1. Від УВО до ОУН. 1920 – 1942. – К., 2005. – 332 с.
183. Київський національний університет внутрішніх справ. Історія та сучасність / Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – К.: Атіка, 2007. – 347 с.
184. Кіселичник В.П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія / В.П. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 472 с.
185. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5 000 – 900 рр. до Р.Х.) / В.І. Ключко. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.
186. Ключевський В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевський. – Т. 1. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.
187. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
188. Ковальчук М. Ультиматум Раднаркому Центральній Раді: хроніка конфлікту (середина грудня 1917 р.) / М. Ковальчук // Мандрівець. – 2013. – № 3. – С. 24–32.
189. Кордон М.В. Співробітництво України з Європейським Союзом / М.В. Кордон // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 1. – С. 10–13.
190. Кордун О.О. Ліберум вето / О.О. Кордун // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 3: К–М. – К.: Укр. енцикл., 2001. – С. 484–485.
191. Корнєв А.Ю. Поєдинок в Київській Русі: традиції та героїка / А.Ю. Корнєв // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2012. – № 3. – С. 64–66.
192. Корновенко С.В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / С.В. Корновенко // Укр. істор. журн. – 2008. – № 4. – С. 72–81.
193. Косик В. Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. / В. Косик // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – 1002 с.
194. Котенко Т. Становлення та розвиток місцевого самоврядування м. Києва (IX – XIX ст. ст.) / Т. Котенко // Вісник Київського

- національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 74–76. – С. 103–107.
195. Котляр М.Ф. Договори Київської Русі з Візантією / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2004. – С. 434.
196. Котляр М.Ф. Дуумвірати на Русі / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 501.
197. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: нариси / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с.
198. Котляр М.Ф. Лев Данилович / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 72.
199. Котляр М.Ф., Му М.М. Віче / М.Ф. Котляр, М.М. Му // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 584.
200. Котляр М. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Котляр. – К., 1995. – 228 с.
201. Котляр М.Ф. Юрій Львович / М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 706–707.
202. Кириченко Ю.М. Поширення Магдебурзького права та його особливості в містах України / Ю.М. Кириченко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 361–366.
203. Кравченко В. Будапештська броня / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 47 (775), 5–11 грудня.
204. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / [Щербатюк В. (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна, О. Березовський та ін.]. – К.: Наук. думка, 2004. – 408 с.
205. Кресін О.В. Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 / О.В. Кресін // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 550–551.
206. Крижицький С.Д. Ольвія / С.Д. Крижицький // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – С. 558–590.
207. Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. / І.П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 123–148.
208. Кузьминець О. Історія держави і права України / О. Кузьминець, В. Калиновський; [навч. посіб.]; 2-ге вид. доповн. – К.: Україна, 2002. – 448 с.
209. Кульчицький В.С. Історія держави та права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

210. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / С. Кульчицький. – К.: В-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – 160 с.
211. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2008. – 624 с.
212. Красюха Є. Географічне середовище і розвиток відтворювального господарства у степовій зоні в доісторичну епоху / Є. Красюха // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 44. – 2013. – С. 149–160.
213. Лановик Б.Д. Історія України: навчальний посібник / Б.Д. Лановик, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; за ред. Б.Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Знання, 1999. – 574 с.
214. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В.В. Латышев. – Спб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1887. – 294 с.
215. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доповн. / [А.В. Яртісь, С.М. Шендрик, С.О. Черепанова та ін.]; за ред. проф. А. Яртіся та проф. В. Мельника. – Львів: Світ, 2005. – 568 с.
216. Лепісевич П.М. Державотворчі процеси та зовнішньополітична діяльність Карпатської України (1938 – 1939 рр.) / П.М. Лепісевич, М.Д. Хром'як // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2015. – Вип. 1. – С. 27–36.
217. Лебедєва Ю.О. Сучасна інтерпретація українськими істориками теорій походження та розвитку Київської Русі / Ю.О. Лебедєва // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України: науковий збірник. – К., 2014. – № 1. – С. 88–94.
218. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма / Е.И. Леви. – Л.: Наука, 1985. – 152 с.
219. Лисенко С.І. Природа Литовсько-Руської державності в сучасних підручниках та посібниках з історії України для вищої школи / С.І. Лисенко // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 36. – С. 165–176.
220. Литвин В. Історія України: підручник / В. Литвин; відп. ред. В. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – 990 с.
221. Литвин В.М. Акт проголошення незалежності України / В.М. Литвин // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 57–58.
222. Литвин М.Р. Диктатор ЗУНР Західної області УНР / М.Р. Литвин // Енциклопедія сучасної України / М.Р. Литвин; редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 4: Г–Ді. – К., 2007. – С. 583.

223. Лісна І.С. Правовий статус судових органів в Українській Державі Павла Скоропадського / І.С. Лісна // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 30–33.
224. Ляковська С. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект / С. Ляковська // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 22–52.
225. Максимович К.А. Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древних письменных источников / К.А. Максимович // ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сборник в честь 60-летия профессора Игоря Сергеевича Чичурова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2006. – 408 с. – С. 14–56.
226. Малик Я. Історія української державності: навч. посіб. / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
227. Масненко В.В. Формування образу М.С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства / В.В. Масненко // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 19–34.
228. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733 – 1735) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 81–91.
229. Мироненко О.М. Державний Сенат Української Держави / О.М. Мироненко // Енциклопедія сучасної України / Редкол.: І.М. Дзюба (співголова), А.І. Жуковський (співголова) та ін. – Т. 7: Г–Ді. – К., 2007. – С. 456–457.
230. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. / Ю. Митрофаненко. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2015. – 238 с.
231. Михайличенко Д.Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) / Д.Ю. Михайличенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – Вип. 9. – С. 111–120.
232. Михайловський В.М. Юрій II, Юрій-Болеслав Тройденевич / В.М. Михайловський // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 705–706.
233. Мицик Ю.А. Духовенство, духівництво, клір, причет на теренах України / Ю.А. Мицик // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 504–507.
234. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. Мышецкий. – Одесса, 1852. – 92 с.
235. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах: писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Моск. гл. арх. М-ва иностр. Дел / Г.Ф. Миллер. – М.: Унив. тип., 1846. – VI, 92 с.

236. Михайлов М. История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 г. / М. Михайлов. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1848. – 127 с.
237. Моця О.П. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж / О.П. Моця // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 51–60.
238. Музиченко П.П. Історія держави та права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко; 5-те вид., випр. і доповн. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с.
239. Музиченко П.П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів / П.П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 7–14.
240. Мурзін В.Ю. Проблема визначення поховань скіфських номархів / В.Ю. Мурзін // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 19–29.
241. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр.: [монографія] / М.В. Никифорак. – Чернівці: Рута, 2000. – 280 с.
242. Ніколаєв І. Законодавче забезпечення процесу утвердження однопартійної системи в УСРР (1919 – 1929) / І. Ніколаєв // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 34–38.
243. Новікова Н.А. Показання свідків в цивільних справах у часи Київської Русі / Н.А. Новікова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – Вип. 41. – Т. 1. – Ужгород, 2016. – С. 121–123.
244. Новітня історія України (1900 – 2000): підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с.
245. Носов Е.Н. Новгородская земля: Северное Приильменье и Поволховье / Е.Н. Носов // Русь в IX – XI веках: археологическая панорама. – Москва; Вологда, 2012. – С. 92–121.
246. Огієнко Іван Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.
247. Окіншевич Л.О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л.О. Окіншевич // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 231 с.
248. Окіншевич Л.О. Центральні установи України-Гетьманщини / Л.О. Окіншевич // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 8. – К.: Друкарня УАН, 1930. – С. 136–180.
249. Олійник Ю.В. Привілеї польських королів як джерело права у Галичині у складі Польського королівства (1387 – 1569 рр.) / Ю.В. Олійник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – Ужгород, 2013. – Вип. 23. Ч. 1. – С. 68–72.
250. Орленко В.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В. Орленко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 488 с.

251. Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – Вып. 17. – С. 68–96.
252. Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди. Люди кабальные / Н.П. Павлов-Сильванский. – М., 2001. – 288 с.
253. Паламарчук Н.І. Литовсько-польський період в Українській історії державотворення / Н.І. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Вип. 31. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2009. – С. 12–21.
254. Паламарчук Н.І. Протодержавні об'єднання слов'ян / Н.І. Паламарчук, Л.Р. Ігнатова // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Вип. 31. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2010. – С. 5–13.
255. Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVII ст.) / В.В. Панащенко. – К., 1997. – 74 с.
256. Парахонський Б.О. Системна криза міжнародної безпеки: Близько-східно-Чорноморський простір: аналіт. доповідь / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська / за заг. ред. К.А. Кононенка. – К.: НІСД, 2016. – 52 с.
257. Патлачук О.В. Інститут злочину в праві українських земель Великого князівства Литовського XIV – першої половини XV ст. / Патлачук О.В. // Херсонський державний університет. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки / Херсон: Гельветика, 2014. – Вип. 5, Т. 1. – С. 57–62.
258. Пахман С.О. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческому их развитии / С.О. Пахман. – М.: 1851. – 212 с.
259. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. / А.Й. Пашук. – Львів: В-во Львів. ун-ту, 1967. – 178 с.
260. Певченко В.М. Методи понтійської експансії у Північне Причорномор'я наприкінці II – на початку I ст. до н. е. / В.М. Певченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 287–289.
261. Перегуда Є.В. Взаємодія виконавчих органів влади України в радянський період / Є.В. Перегуда // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 10. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2013. – С. 42–28.
262. Перковський А.Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А.Л. Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107–111.
263. Петренко В.Г. Усатовська культура / В.Г. Петренко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 245.
264. Петрухин В.Я. Из истории русской культуры: у 2-х ч. / В.Я. Петрухин. – Ч. 1. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. – М.: 2000. – 760 с. – С. 13–410.

265. Пефтіць Д.М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури / Д.М. Пефтіць // Наукові записки Києво-Могилянської академії. – Т. 27. Історичні науки. – К.: «КМ Академія», 2004. – С. 10–13.
266. Пик С.М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навчальний посібник / С.М. Пик. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 514 с.
267. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: особливості законотворення (квітень–грудень 1918 року) / Р.Я. Пиріг // Архіви України. – 2010. – № 1. – С. 76–86.
268. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси / Р.Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.
269. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – К.: Вид. центр «Академія», 2001. – 152 с.
270. Політичні портрети Галицько-Волинської держави: навчальний посібник / упор. А.О. Карасевич, К.М. Левківський, В.В. Сокирська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. – 639 с.
271. Поліщук Ю. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Суліменко. – Житомир: «Волинь», 2004. – 165 с.
272. Половець В.М. Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник / В.М. Половець. – Чернігів: Просвіта, 2008. – 374 с.
273. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К., 1992. – 608 с.
274. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) / [Усенко І.Б., Мироненко О.М., Чехович В.А. та ін.]; за ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
275. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. / Л. Прицак. – Харків: «Акта», 2003. – 496 с.
276. Прус В.З. Систематизація права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 244–249.
277. Прус В.З. Сімейне право Гетьманщини за Кодексом «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року / В.З. Прус // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К., 2007. – С. 387–388.
278. Прус В.З. Універсали гетьмана, як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 201–207.

279. Радько П.Г. Козацька державність в сучасній історичній літературі / П.Г. Радько // Історична пам'ять. Наук. зб. Полтавського національного педагогічного ун-ту ім. В.Г. Короленка. – Вип. 13. – Полтава, 2015. – С. 125–133.
280. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О.А. Редькіна. – К.: Куприянова, 2008. – 192 с. – С. 149, 155.
281. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914 – 1939): події, люди, документи: нариси історії: навчальний посібник / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.
282. Республика Беларусь: энциклопедия: [в 6 т.]. – Т. 1 / редкол.: Г.П. Пашков (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БелЭн, 2005. – 1040 с.
283. Революція на граніті / 51-й Злет Юнацтва; Конкурс Знання. – Елленвіл, Нью Йорк: Спілка Української Молоді в Америці, 2009. – 14 с.
284. Ричка В. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь / В. Ричка. – К.: Рад. шк., 1991. – 206 с.
285. Ричка В. «И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. Ричка. – К: Ін-т історії України, 2013. – 222 с.
286. Ричка В.М. Кий / В.М. Ричка // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 284.
287. Ричка В.М. Кормча, Кормча книга / В.М. Ричка // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 160–161.
288. Ричка В.М. Про федеративні засади державнополітичного устрою Київської Русі / В.М. Ричка // Археологія і давня історія України: Зб. наук. праць. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 517–521.
289. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / В.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1979. – 242 с.
290. Рыбаков Б.А. Новая концепция предистории Киевской Руси / Б.А. Рыбаков // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 55–76; № 2. – С. 40–59.
291. Рогащ О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження / О.Я. Рогащ. – Ужгород: «Ліра», 2011. – 368 с.
292. Рол Д. Генезис цивилизации / Д. Рол. – М.: Эксмо, 2002. – 478 с. – С. 89–252.
293. Российское законодательство X–XX веков: Судебная реформа. В 9-ти т. – Т. 8 / Отв. ред.: Б.В. Виленский; Под общ. ред.: О.И. Чистяков. – М.: Юрид. лит., 1991. – 496 с.
294. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России / М.И. Ростовцев. – М., 2002. – 155 с.
295. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т.О. Рудич. – К., 2014. – 298 с.

296. Рум'янцев В.О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок в розвитку конституційного законодавства України / В.О. Рум'янцев // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11. – С. 165–174.
297. Рум'янцев В.О. Судова система в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського / В.О. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 77–89.
298. Русина О.В. Велике князівство Литовське / О.В. Русина // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К.: В-во «Наук. думка», 2003. – С. 460–463.
299. Русина О.В. Міндовг / О.В. Русина // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла–Мі. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – С. 740.
300. Рябов О.А. Вільне козацтво – форма самоорганізації селянства в Українську національно-демократичну революцію 1917–1921 років / О.А. Рябов // Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 27–28 жовтня 2017 р.) / редкол.: Ю.О. Нікітін (голова), В.П. Капелюшний, Д.В. Кудінов, С.І. Дегтярьов. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. – С. 130–135.
301. Сабат П.В. Церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV – початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської Бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15 / П.В. Сабат // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Історія. – 2011. – Вип. 26. – С. 242–246.
302. Савчук Н.М. Міфічні та історичні реалії як засіб мотивації фразеологізмів української мови / Н.М. Савчук // Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки. – 2015. – № 1 (9). – С. 154–159.
303. Сас П.М. Генрикові статті 1573 / П.М. Сас // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К.: В-во «Наук. думка», 2005. – С. 82.
304. Світлична В.В. Історія України: навч. посіб. – 5-те вид. / В.В. Світлична. – К.: Каравела, 2011. – 384 с.
305. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / Олексій Святун, Олена Святун // Віче. – 2014. – №20. – С. 15–20.
306. Сеньків М.В. Акт злуки УНР і ЗУНР – знакова подія української історії / М.В. Сеньків // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Вип. 9–10. – С. 65–70.
307. Сидоренко А. Військова політика Української Держави П. Скоропадського / А. Сидоренко // Вісник Київського національного

- лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – 2015. – Вип. 10. – С. 140–153.
308. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917 – 1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
309. Скальський В. Стан органів влади в Українській Народній Республіці / В. Скальський // Магістеріум: Історичні студії. – К. : НаУКМА, 2010. – Вип. 41. – С. 22–28.
310. Скороход О.В. Ставлення населення Києва до жовтневого перевороту та проголошення УНР (жовтень 1917 – січень 1918 р.) / О. Скороход // Наукові записки НаУКМА. Серія: Іст. науки. – 2010. – Т. 104. – С. 28–34.
311. Скржинська М.В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я / М.В. Скржинська // Український історичний журнал – К., 2009. – № 5. – С. 4–11.
312. Смолій В.А. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 – 1764 рр.) очима правознавця / В.А. Смолій, В.М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 93–96.
313. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1997 – 368 с.
314. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
315. Снитко О.І. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект) / О.І. Снитко // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 22–30.
316. Сокур Ю.В. Правове регулювання ярмаркової торгівлі в Україні у XVII – XIX століттях / Ю.В. Сокур // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Спецвипуск. – Т. 2. – Херсон, 2013. – С. 12–14.
317. Солдатенко В.Ф. Рада Міністрів Української Держави / В.Ф. Солдатенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 94–95.
318. Стельников С. Князь Роман Мстиславович / Стельников С. // Історія України. – 2015. – № 10 (842). – С. 27–28.
319. Степанков В. Берестейська битва / В. Степанков // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 58–59.
320. Степанков В.С. Національна революція 1648 – 1676 / В.С. Степанков // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7: Мл–О. – К.: В-во «Наук. думка», 2010. – С. 270–279.
321. Стецюк Б.Р. Інститут оскарження судових рішень у правовій системі Гетьманщини / Б.Р. Стецюк // Право і безпека. – 2014. – № 1 (52). – С. 16–20.

322. Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі / Б.Р. Стецюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: зб. наук. праць. Серія: Юридичні науки. – 2015. – № 824. – С. 405–411.
323. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / [В.С. Бігун, І.Й. Бойко, К.А. Віслобоков та ін.]; за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наук. думка, 2014. – 502 с.
324. Тараненко М.Г. Запорозька Січ – зародок Української козацької держави / М.Г. Тараненко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2013. – № 3. – С. 112–122.
325. Тереножкин А.И. Общественный строй скифов / А.И. Тереножкин // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С. 3–28.
326. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посіб. / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.
327. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
328. Тимошук О. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз) / О. Тимошук; ред.: І.Б. Усенко; Вищ. шк. права при Ін-ті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Ун-т внутр. справ. – К., 1998. – 71 с.
329. Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. / Р. Тимченко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 105–118.
330. Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов / М.Н. Тихомиров. – М.; Л., 1941. – 254 с.
331. Тищик Б.Й. Історія держави і права України: акад. курс: підруч. / Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2015. – 808 с.
332. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: монографія / Василь Ткаченко. – К.: ВЦ «Академія», 2016. – 256 с.
333. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с.
334. Толочко О.П. Руська земля / О.П. Толочко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9: Прил–С. – К.: В-во «Наук. думка», 2012. – С. 389.
335. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – 224 с.
336. Толочко П.П. Київська Русь, становлення та розвиток ядра держави / П.П. Толочко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 230–242.
337. Томенчук Х.Б. Формування і становлення вищих представницьких органів влади ЗУНР за доби парламентської демократії (жовтень 1918 р. –

- червень 1919 р.): історико-політологічний аналіз / Х.Б. Томенчук // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 9. – С. 178–188.
338. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
339. Україна крізь віки: у 13-ти т. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 11: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С.В. Кульчицький / НАН України. Ін-т історії України; за заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
340. Україна крізь віки: у 13-ти т. – К.: Альтернативи, 1998 – 1999. – Т. 10: Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт / НАН України. Ін-т історії України; за заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.
341. Усенко Б.І. Конституційні акти незалежної Карпатської України / Б.І. Усенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 76.
342. Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії) / П. Усенко. – К.: Нора-друк, 2003. – 100 с.
343. Усенко П. Чи був Михайло Грушевський Президентом України? / П. Усенко // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: зб. наук. статей. – Ч. 3. – Чернівці, 2005. – С. 13–22.
344. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осереддя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) / Ю. Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – № 2–3. – С. 261–270.
345. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: в 2-х кн. / А.Ю. Чабан. – Черкаси: ЧДУ, 1999.
346. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до наших днів) / Л.Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк; за заг. ред. Л.Д. Чекаленко. – К.: ДП «Вид. дім “Персонал”», 2010. – 464 с.
347. Чекаленко Л. Зовнішня політика України: теорія і практика / Л. Чекаленко // Персонал. – 2007. – № 11. – С. 21–27.
348. Черкас Б. Остафій Дашкович / Б. Черкас // Полководці війська Запорозького. Історичні портрети: у 2-х кн. – Кн. 2. – К.: ВІК, 2004. – 274 с. – С. 13–36.
349. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII в.в. / І. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4/5. – 714 с.
350. Чугуй Т.О. Висвітлення в історіографії питання належності земель пониззя Дністра і Дунаю до Галицького князівства / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія:

- Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2013. – № 1055, вип. 16. – С. 7–14.
351. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 518 с.
 352. Шандра В.С. Комітет міністрів Російської імперії / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 482–484.
 353. Шаповал Ю.І. Кравчук Леонід Макарович / Ю.І. Шаповал // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 5: Кон–Кю. – К.: В-во «Наук. думка», 2008. – С. 276–277.
 354. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Березовський, С. Верговський, М. Демчук, В. Довбня, В. Колесник, Т. Конончук, В. Костенко, О. Кузьминець, В. Мельниченко, Ю. Нестеренко, Р. Свирида, Л. Хойнацька, Т. Чухліб, Н.О. Щербак, Н.М. Щербак; [упорядник та науковий редактор В. Щербатюк]. – К.: В-во «Наук. думка», 2009. – 546 с.
 355. Шевченко А.В. Формування системи державного управління у Київській Русі / А.В. Шевченко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2016. – № 3. – С. 107–113.
 356. Шевчук В.П. Історія української державності. Курс лекцій: навч. посіб. / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К., 1999. – 480 с.
 357. Шелухін С. Петлюрівці в світлі права / С. Шелухін. – Львів–Відень, 1922. – 24 с.
 358. Шилов Ю.О. Аратта і Аріан. Пракорені Русі / Ю.О. Шилов // В зб. тез: Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури. – Пер.-Хмельн.: МПП «Буклет», 1992. – С. 46–47.
 359. Шостак М. Державотворча концепція утворення Київської Русі Михайла Грушевського та її оцінка у працях його послідовників – Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби та Стефана Томашівського / М. Шостак // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 277–279.
 360. Щербак В.О. Козак [слово] / В.О. Щербак // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка–Ком. – К.: В-во «Наук. думка», 2007. – С. 403.
 361. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К., 2000. – 300 с.
 362. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
 363. Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917 – 1921 рр. / В.М. Щербатюк / Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2 (99). – С. 275–285.
 364. Щербатюк В.М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі / В.М. Щербатюк // Гілея

- (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 83 (№ 4). – С. 38–45.
365. Щербатюк В.М. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України / В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1. – С. 138–151.
366. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі / В. Щербатюк // Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 38–47.
367. Щербатюк В., Голіченко О. Повстанський рух як історична традиція України та складова боротьби її народу за соціальні, економічні та політичні права / В. Щербатюк, О. Голіченко // Добридень. – 2013–2014. – № 28–29. – С. 49–52.
368. Щербатюк О. «Колективна біографія» очільників козацько-гайдамацьких загонів Правобережної України 1740 – 1750-х років (за матеріалами історичної Лисянщини) / О. Щербатюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 332–337.
369. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Яворницький; в 2 ч. – Ч. 1–2. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. – 294 с.
370. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький; пер. з рос. І.І. Сварника: у 3-х т. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.
371. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / Д. Яворницький; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с.
372. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до XVIII століття / Н. Яковенко. – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.
373. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 129–138.
374. Ярмыш А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков: [монография] / А. Ярмыш. – К.: Юринформ, 1992. – 188 с.
375. Ясь О.В. Чорна Русь / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: В-во «Наук. думка», 2013. – С. 556–557.

Електронні ресурси:

376. Акт Злуки // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unr.memory.gov.ua/photohistory/derzhavne-budivnitstvo/akt-zluki>. – Назва з екрана.

377. Акт проголошення незалежності // Електронна бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uateka.com/uk/article/society/1201>. – Назва з екрана.
378. Борисенко В.Й. Першопочатки українства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://borysenko.npu.edu.ua/teksts/8-lekcja-2>. – Назва з екрана.
379. Великочий В.С. Державно-політична система ЗУНР: реалії національного державотворення й історичне значення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://if.archives.gov.ua/pdf/article_20171103.pdf. – Назва з екрана.
380. Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти / М.Ю. Відейко // Selected publications; last updated February, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/privatl/pages/Widejko/articles/articles.htm> 1. – Назва з екрана.
381. Відейко М. Трипільська цивілізація // Гайдамака. Незалежний інформаційно-освітній ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0030.html>. – Назва з екрана.
382. Відозва Директорії Української Народньої Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(11\)15.vidozva_unr.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.vidozva_unr.php). – Назва з екрана.
383. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>. – Назва з екрана.
384. Гавриленко О.А. З досвіду античного законодавства про продовольчу безпеку (Самос, II ст. до н. е.): історико-правове дослідження / О.А. Гавриленко // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 47–52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2013_4_10.pdf. – Назва з екрана.
385. Гай-Нижник П. «Самостійна УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР / П. Гай-Нижник // День [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>. – Назва з екрана.
386. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот – Кн. IV: Мельпомена – Л.: Наука, 1972. – 600 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1287899831>. – Назва з екрана.
387. Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень / О.А. Гавриленко // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 17–22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/39-1-0-317>. – Назва з екрана.
388. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/436-15>. – Назва з екрана.

389. Грамота до всього українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18>. – Назва з екрана.
390. Диктатор до армії // Стрілець. – 1919. – 14 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oldnewspapers.com.ua/node/544>. – Назва з екрана.
391. Доній: Революція на граніті була першою перемогою визвольного руху початку 1990-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1141362-doniy-revoluytsiya-na-graniti-bula-pershoyu-peremogoyu-vizvolnogo-ruhu-pochatku-1990-h-rokiv.html>. – Назва з екрана.
392. Дорошук Н. Особливості та пріоритети законодавчої діяльності Директорії УНР (1918 – 1920 рр.) / Н. Дорошук // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи: Матеріали XXXIX Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 24 січня 2018 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 39. – С. 95–98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://confscience.webnode.com.ua/> – Назва з екрана.
393. Дрешпак В.М. Символи державної влади як елементи семіотичної підсистеми державного управління в соціокультурному й історичному контекстах / В.М. Дрешпак // Державне управління: теорія та практика: ел. наук. фахове вид. – 2009. – Вип. 1 (9). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2009-1/doc_pdf/Dreshpak_VM.pdf. – Назва з екрана.
394. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (12 листопада 1920 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-timchasove-verhovne-upravlinnya-70848.html>. – Назва з екрана.
395. Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці, ухвалений дня 28-го січня 1919 р. Конгресом Трудового Народу України в Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravo.studio/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-timchasovu-vladu-ukrajinskiy-71092.html>. – Назва з екрана.
396. Закон про утворення Державного Сенату [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/zakon-pro-utvorenniya-derjavnogo-66144.html>. – Назва з екрана.
397. Закон України «Про правонаступництво України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>. – Назва з екрана.
398. Закон УРСР «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 року [Ст. 7] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1979. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4157-09C>. – Назва з екрана.

399. Захарченко П.П. Анексія Криму очима українського правника / П.П. Захарченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: svitprava.com.ua/uk/.../261-aneksiya-krimu-ochima-ukrajinskogo-pravnika.html. – Назва з екрана.
400. Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/337-19>. – Назва з екрана.
401. Іван Патриляк: «Акт 30 червня 1941 року став для нацистів «громом серед ясного неба» / І. Патриляк // Націоналістичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/history/2130-ivan-patryliak-akt-30-chervnia-1941-roku-stav-dlia-natsystiv-hromom-sered-iasnoho-neba.html>. – Назва з екрана.
402. Кімерійці. IX – VIII ст. до Р.Х. // Українська військова історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/materiali/kimmeriyci.html>. – Назва з екрана.
403. Ковалевський О. Трипільська цивілізація // Ілюстрована історія України. Від найдавніших часів до сучасності. Науково-публіцистичний нарис / О. Ковалевський, Л. Осауленко. – Кн. 1, до 10 століття. – Ванкувер – Луцьк, 2011. – 358 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainianvancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-6>. – Назва з екрана.
404. Конституція (Основний Закон) Української радянської соціалістичної республіки 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. – Назва з екрана.
405. Конституція (Основний Закон) Української соціалістичної радянської республіки (травень 1929 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>; <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>. – Назва з екрана.
406. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>. – Назва з екрана.
407. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sb7878.ucoz.ru/publ/62-1-0-82>; <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19>. – Назва з екрана.
408. Масове голодування оголосили студенти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uateka.com/uk/article/years/1991/1116>. – Назва з екрана.
409. Михайленко П., Довбня В. Становлення робітничо-селянської міліції УРСР (1919 – 1922 рр.) / П. Михайленко, В. Довбня // Національна поліція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.npu.gov.ua/ua/control/uk/publish/printable_article/47340. – Назва з екрана.

410. Нідерланди висунули нові умови до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС // 24 канал. – 2016, 24 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/niderlandi_visunuli_novi_umovi_do_ugodi_pro_asotsiatsiyu_mi_zh_ukrayinoyu_ta_yes_n759411. – Назва з екрана.
411. Олександр Шевченко – промова в ПАРЄ (2014 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dailymotion.com/video/x3mlmc7>. – Назва з екрана.
412. Постанова Верховної Ради України «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1428-12>. – Назва з екрана.
413. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>. – Назва з екрана.
414. Постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду рад про затвердження Конституції (Основного закону) Української Радянської Соціалістичної республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>. – Назва з екрана.
415. Правління Ярославичів (1054 – 1073 pp.) // Всеукраїнська електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://електронна-енциклопедія.укр/правління-ярославичів-1054-1073-pp>. – Назва з екрана.
416. Революція на граніті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://revnagraniti.wordpress.com/2011/03/20/з-2-до-17-жовтня-1990-р-в-києві-тривало-голодув>. – Назва з екрана.
417. Сас О. Верховна Рада Української РСР – безпосередня попередниця сучасного українського парламенту / О. Сас // Віче. – 2011. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/2608/>. – Назва з екрана.
418. Салтовський О.І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О.І. Салтовський. – К., 2002. – 396 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/salto/salt04.htm>. – Назва з екрана.
419. Сегеда С. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя) / С. Сегеда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/segeda/se02.htm>. – Назва з екрана.
420. Соловьев С.М. Сочинения: в 18 кн. / С.М. Соловьев. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/common/solovyev1/index.html>. – Назва з екрана.
421. Скандальні закони 16 січня: докладний аналіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/blogi/themes/law/zakoni-16-sichnya-scho-vonizminyat-dlya-kozhnogo-ukrayincy-a-330702.html>. – Назва з екрана.

422. Союзи східнослов'янських племен // Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://history.vn.ua/book/dovidnik2/8.html>. – Назва з екрана.
423. Стецюк Б.Р. Досудова стадія юридичного процесу в Давньоруській державі / Б.Р. Стецюк // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 665. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12cbrvdd.pdf>. – Назва з екрана.
424. Угода про асоціацію // Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm. – Назва з екрана.
425. Україна і Європейський Союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.3w.mk.ua/Site3W/00000126.htm. – Назва з екрана.